

*Ойлик
адабий-бадий,
ижтимоий-сиёсий
журнал*

Шарк қаламзори

Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг органи

50-йил чиқиши

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

МУНДАРИЖА

Ҳ. Шарипов. Тонгги туйғулар	3
А. Рашидов, З. Ғафуров. Ғоявий-сиёсий чиниқиш мактаби	4

ФРОНТЧИ ШОИРЛАР ШЕЪРЛАРИ

З. Обидов. Ишқ афсуни	13
Ҳ. Еқубов. Оқ уйча	13
Н. Буканов. Ўзбекистон шоирларига	14
Ш. Орифий. Тўртликлар	15
А. Убайдуллаев. Аждаҳо комида. Қисса	16

ЯНГИ ШЕЪРЛАР

С. Раҳмон. Уч дарё қўшиғи	41
С. Сирожиддинов. Инсон монологи	43
Б. Умиров. Қарши чўлига	44
Т. Пўлатов. Бўлак манзилгоҳлар. Қисса	45
М. Хайруллаев. Тинмасин соз. Пьеса	98
Е. Исаев. Хотира ҳукми. Поэма	121

ҲИКОЯЛАР

Ҳ. Назир Қўмсаҳ	144
Э. Содикова. Тўти хола	156
Т. Тўла. Адабий жараённинг етакчиси	161

САНЪАТ

С. Акбаров. Дўстлар давраси	166
---------------------------------------	-----

ЮБИЛЯРЛАРИМИЗ

Н. Шукуров, С. Мирзаев, Б. Валихўжаев. Илмда шоир, шеърда олим	170
---	-----

БИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ

Р. Иноғомов. Халқ ҳаётининг солномаси	174
Э. Носиров. Рангларнинг ёрқин жилваси	176

ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК

Ғ. Каримов. Шарқшунослик илмининг алломаси	180
--	-----

ТАҚРИЗЛАР

Н. Каримов. Шуълалар қўйнида улғайган ижод	187
С. Қосимов. Нажот истаб, нажот излаб	191
Н. Холлиев. Юрак ёнмоғи керак	194
Т. Шермуродов. Тўрғайлар парвози	196
С. Жумабоева. Тўлқинли ижод	197

ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ҲУЖЖАТЛАР

Ф. Сулаймонова. «Муғ дайри»	199
---------------------------------------	-----

ГУЛҚАЙЧИ

Ш. Отабоев. Навоийнинг «ҳамкасби»	202
А. Абдувалиев. Ёмон одам йўқ	204
Маданий ҳаёт	206
«Звезда Востока» май сониде	207

Тонги туйғулар

Ўлкалар бор, мангу ёз
эрур,
Тўрт фасли қор ўлкалар
ҳам бор.

Мен умрни демасман умр,
Ҳар йилда бир кўрмасам баҳор.

Қучганида севги дил боғин
Кашф этгандай ўзлигин одам,
Олам асли қандай бўлмоғин
Бизга чизиб кўргазар кўклам.

Қуёш сепса гулбаргларга ранг,
Гуллар сочар юрак ризқини.
Сезги тори тортилиб таранг,
Ҳаяжоннинг бўшар тизгини.

Сарвланар шунда буталар,
Қушлар ўзи қўнишар қўлга.
Бизни эса кафтда кўтарар
Ферузавор чақнаган ўлка.

Ҳаёт деган яшил қозонда
Қиём бўлиб тонги туйғулар,
Кўклам чоғи эски ўзанда
Дарёлар ҳам янги туғилар.

Шунинг учун лол бўлманг сира
Кўзим тиниб кўкат исидан,
Ногоҳ ўғлим қиёфасида
Чопиб кетсам қизлар изидан.

Гўзалликни севиш ҳам бир бахт,
Лекин бўлмас бахтнинг текини.
Мен қуйлайман ижод ва меҳнат,
Тинч турмушнинг гўзаллигини.

Бўлгай ҳали бизларга насиб
Бундан ҳам зўр баҳорлар кўрмоқ.
Истиқболга қучоғинг ёзиб,
Дўстим, мовий само сари боқ:

Қанотида кетиргач баҳор,
Қалдирғочлар, менинг наздимда,
Заряд олар хизматга такрор
Терилишиб электр симда.

Асил Рашидов,
Зоҳир Ғафуров

ҒОЯВИЙ-СИЁСИЙ ЧИНИҚИШ МАКТАБИ

КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари, СССР Олий Совети Президиуми Раиси ўртоқ Л. И. Брежневнинг «Эсдаликлар» номли янги хотиралар китобининг бо-силлиб чиқиши мамлакатимиз ва бутун тараққийпарвар инсоният ҳаётида муҳим ижтимоий-сиёсий, маънавий ва бадий аҳамиятга молик воқеа бўлди. Шу кечаю кундузда миллион-миллион китобхонлар Л. И. Брежневнинг «Кичик ер», «Тикланиш» ва «Кўриқ» асарларидек «Эсдаликлар»ини ҳам қўлдан қўймай бамисоли дoston сингари завқ-шавқ ва мароқ билан, чексиз ифтихор ва фахрланиш туйғулари билан ўқимоқдалар. Уни «Қаҳрамоннома», «Халқ жасорати мадҳияси», «Ҳаёт дарслиги», «Илҳомбахш асар», «Катта ҳаёт ҳақиқати», «Улкан тажриба мактаби», «Коммунистнинг доно китоби», «Ёрқин намуна» деб таъриф ва тавсифлаб, асарда кўтарилган кўлам ва моҳияти жиҳатидан беқиёс масалаларни пухта ўрганмоқдалар, ҳаётий сабоқ олиб, ўзларини халқ хўжалиги ва маданий қурилишнинг ҳамма соҳаларида янги зафарларга, ўн биринчи беш йилликнинг иккинчи йилини муваффақиятли якунлашга сафарбар этмоқдалар. Бошқача айтганда бу асар совет турмуш тарзи дарслигига, коммунистик характерни тарбиялаш ва чиниқтириш мактабига айланиб қолди. Леонид Ильичнинг бу китоби миллионлаб кишилар учун улкан сафарбарлик ва тарбиявий кучга молик ҳужжат, партиямиз қўлидаги қудратли қуролдир. Совет кишиларини идеологик, ғоявий-сиёсий жиҳатдан тарбиялаш ва чиниқтиришда, маданий-маънавий, ахлоқий ва эстетик жиҳатдан етук ва баркамол қилишда, ақлий ва жисмоний қобилиятларини ҳар томонлама ривожлантиришда «Эсдаликлар»нинг амалий аҳамияти ва таъсири кун сайин ортиб бормоқда.

«Эсдаликлар» ҳажм жиҳатидан унчалик катта бўлмаса-да, аммо кўтарилган ва ҳал қилиб берилган масалаларнинг кўлами жиҳатидан муҳим илмий-назарий аҳамиятга эга. У халқимиз ва партиямиз тарихий тажрибасининг чинакам хазинасидир. Ундаги ҳар бир бўлим, ҳар бир саҳифа, ҳар бир сўз ва ибора буюк ҳақиқатнинг айнан ўзидир. «Эсдаликлар» совет кишиларини коммунизм қуришга, унинг моддий ва маънавий бойликларини янада мустаҳкамлашга даъват этмоқда. Бу китоб хусусий мулкчилик ва синфий зулм ҳукмронлик қилган даврдаги меҳнаткаш инсоннинг оғир қисматидан ҳикоя қилади. «Эсдаликлар» ҳаётимизнинг ўтмишини тасвирловчи асар бўлибгина қолмай, балки ана шу ҳаётдан сабоқ берувчи, келажак тўғрисида баҳс юритувчи, коммунизм бинокорларининг янги-янги авлодларини ғоявий-сиёсий ва ахлоқий жиҳатдан тарбияловчи асардир. Бу китоб XX асрнинг муҳим сиёсий воқеаси бўлган Улуғ Октябрь социалистик революцияси ғалабаси учун курашган, социализм қурган ва унинг ютуқларини ички ва ташқи душманлар ҳамласидан мардонавор ҳимоя қилган кекса авлоднинг ҳозирги ёш авлодга қолдираётган эстафетасидир.

«Эсдаликлар» ҳақон тарихий тараққиётининг олдинги сафида бораётган совет кишиларининг таланти, ақл-идроки ва заковатини мадҳ этади.

Леонид Ильичнинг «Кичик ер», «Тикланиш» ва «Кўриқ» асарларидаги сингари «Эсдаликлар»да ҳам асосий бош қаҳрамон партия ва совет халқидир. Асар совет жамияти тараққиёти жараёнларини илмий тадқиқ этишнинг ажойиб намунаси. Унда социализм қурилишининг муҳим босқичлари тасвирланган, совет кишисининг камтаринлиги, меҳнатдаги жасорати, улуғ Ленин ишига садоқати, коммунистик этиқоди, маънавий гўзаллиги маҳорат билан ёритилган.

Китобнинг жозибали ва таъсирчанлигининг сири биринчи навбатда унинг ҳаётийлиги ва самимийлигида, кўтарилган муаммоларнинг аҳамияти ва ҳаққонийлигида, шунингдек муаллифнинг коммунистик этиқоидида ва тасвирланаётган воқеа-ҳодисаларга

шахсан дахлдорлигидадир. Китобда ҳаётнинг ўзи тилга киради, ўтмиш, ҳозирги замон ва келажак кишисининг қиёфаси бутун улуғворлиги билан гавдаланади.

Ҳозирги ёш авлоднинг социалистик ижтимоий муносабатлар шакллана бошлаган илк даврларни, улуғ ленинчиларнинг коммунизм қуриш йўлидаги курашларини, жанговарлик ва меҳнат қаҳрамонликларини билиб олишлари катта аҳамиятга моликдир «Эсдаликлар» бу соҳада муҳим қўлланма вазифасини ўтайди. Бу асарни давримизнинг ақл-идроки, шон-шарафи ва виждони бўлган Коммунистик партияимизнинг ленинчи комсомолга, кекса авлоднинг ёш авлодга кўрсатган йўл-йўриғи ва программаси, деб айтиш мумкин. Леонид Ильичнинг «Эсдаликлар»и ёш авлодни партияимиз иши учун оташин ва эътиқодли курашчи бўлишга, ҳамisha ва ҳамма ерда коммунистларга эргашиш ва улардан ибрат олишга чорламоқда.

«Эсдаликлар» марксча-ленинча назария ва методологияни бойитиш ва ижодий ривожлантиришнинг ажойиб намунаси. Ундаги илмий асослаб берилган марксча-ленинча назарий хулоса ва қоидалар ҳозирги кунда барча муассасалар, илмий ташкилотлар ва ўқув юртларида қизғин ўрганилмоқда.

«Эсдаликлар»ни ўқир эканмиз Леонид Ильичнинг насл-насаби, авлод-аждоди билан ишчилар синфига мансублигини, ўзида ишчилар синфига хос бўлган ажойиб ҳислат ва фазилатларни чуқур сингдириб юборганлигини билиб оламиз. «Мен ишчи оиласида, каттагина ишчи посёлкасида туғилиб, камол топиб, меҳнатда чиниқиш бахтига муяссар бўлганман!»,— дейди Леонид Ильич. Ҳақиқатан ҳам у ишчилар орасида ўсиб улғайди, меҳнат фаолиятини завод қучоғида бошлади, заводда ўн беш ёшидан кочегар, кейинчалик эса слесарлик вазифаларини ўтаган. Леонид Ильичнинг суяғи меҳнатда қотган. Ишчи синфининг бунёдкорлик фазилатлари унинг характериға болалик кезларидаёқ сингиб борган. «Мен туғилибоқ шу синфга мансуб бўлдим, шу синфда тарбияландим, бу синф билан бир умр боғланиб қолдим... Отам умрининг сўнги кунларигача ишчи бўлиб қолди. Бувам, тоғаларим ишчи бўлишган, вақти келиб мен ҳам ишчи бўлдим. Заводга кирдим, укам, синглим, куёвим ҳам менинг изимдан боришди» (18—19-бетлар).

Леонид Ильичнинг оддий ишчидан буюк давлат ва партия арбоби даражасигача босиб ўтган шонли йўли, совет ёшлари учун ҳаёт мактабидир.

Мустақил ҳаёт йўлини илк бор бошлаётган ёш авлодни ғоявий-сиёсий жиҳатдан тарбиялаш ва чиниқтириш учун тарихга мурожаат этишнинг, бугунги фаровон ҳаётимиз қай йўсинда пайдо бўлганлигини чуқур аниқлаб олишнинг аҳамияти каттадир. Шунинг учун ҳам «Эсдаликлар»да «Ҳозирги кунларни тушуниш ва унинг қадриға етиш учун инсон ўтмишини яхши билиши керак»,— деб таъкидланади (13-бет).

«Эсдаликлар»да айтилганидек, асримизнинг бошларида ҳамма жойларда бўлгани каби, бепоён мамлакатимизнинг кичик бир зарраси—Каменск посёлкасида ишчилар синфининг аҳволи ғоят оғир, машаққатли эди. «Завод икки сменада ишлар, ҳар бир смена ўн икки соатдан давом этар, шундай кунлар ҳам бўлардики,— дейилади «Эсдаликлар»да,— сменалар бузилиб, ишчилар корхонада ўн саккиз соатлаб қолиб кетишарди. Ошхона йўқ, овқатланишга танаффус ҳам берилмасди. Ишчилар уйларидан олиб келган нарсаларини тамадди қилишарди. Баъзи ишчиларга хотинлари, қизлари, сингиллари тугунчаларда овқат олиб келишарди... Айтмоқчи, у пайтлари клуб деган нарсанинг ўзи йўқ эди» (6-бет).

Меҳнатқаш инсоннинг қисмати чор Россиясининг қолақ чекка ўлкаси бўлган Туркистонда яна ҳам оғир ва даҳшатлироқ эди. Феодал ва ярим феодал ишлаб чиқариш муносабатлари ҳукмронлик қилган бу ўлкада меҳнатқаш омма синфий-сиёсий, маданий-маънавий зулминига эмас, айна бир пайтда миллий мустамлакачилик зулмини ҳам ўз бошидан кечиришга мажбур бўлган. Меҳнатқаш инсоннинг қора ўтмишдаги фожияли ҳаёти бизга Ҳамзанин «Бой ила хизматчи», Садриддин Айнийнинг «Қуллар», Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён», Ойбекнинг «Қутлуг қон», Абдулла Қаҳҳорнинг «Даҳшат», «Бемор», «Ўтмишдан эртақлар» сингари асарлари орқали танишди.

«Эсдаликлар»да ишчилар синфига, унинг порлоқ келажак учун олиб борган курашига катта эътибор берилган. Унда ишчи синфининг сўниш нима эканлигини билмаган битмас-туганмас ғайрат ва шижоат қанчалик улуғвор ва қудратли кучга эга эканлиги, ҳатто ҳар қандай ижтимоий шароитда, оғир эксплуатация шароитида ҳам бутун бошли коллектив кишиларни ўзига мафтун этиб, уларни дўст, иноқ, ҳамжиҳат қилиб тобора жипслаштириб келганлиги, пировард натижада эса чинакам революцион синфга айлантирилганлиги реалистик равишда ҳаққоний тасвир этилган. Бир сўз билан айтганда, бу асар ишчилар синфи, унинг меҳнатсеварлиги, марксизм-ленинизм идеалларига садоқати ҳақидаги мадҳиядир. Буни ишчиға ва ишчиларнинг меҳнатига берилган қуйидаги таъриф-тавсифдан ҳам яққол кўришимиз мумкин: «Ишчи буюк меҳнатқаш, унинг чидами битмас-туганмас, у ўз ишини пухта билади ва уни яхши бажаришға

1 Л. И. Брежнев. «Эсдаликлар». Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг нашриёти, Тошкент, 1981 й., 5-бет.

одатланган. Ҳатто чоризм даврида ҳам, ҳатто эксплуатация шароитларида ҳам у ёмон ишлашдан нафратланарди, зотан у ҳамиша маҳоратни қадрлар, ўз меҳнати ни ардоқларди. Инсоният яратган бойликларнинг деярли ҳаммаси ишчининг пайли қўллари билан бунёд этилган, аммо унинг ўзи мулкчиликка боғланиб қолмаган, унинг қалбини ғаразли ҳисоб-китоб ва мулжаллар кемирмаган, унинг қалби саховат, бағри кенглик, адолатга умрбод интилиш билан тўлиб-тошган. У топқир, моҳир, зўр ақл ва ҳазил-мутойибага мойил инсон. У қатъиятли, дадил, дўстликка садоқатли, ҳар қандай пайтда ўртоғига ёрдамга келишга шай турувчи инсон. Завод-гудоги ҳаммани бараварига сменага чорлади, ишчиларни жипслаштирган ҳам шу гудокнинг ўзи бўлди. Натижада бирлашиш, манфаатларнинг умумийлиги, турли ёш, тажриба, урф-одат, миллатга мансуб миллион-миллион кишиларнинг пролетар бирдамлигини вужудга келтириб, қудратли монолит, чинакам революцион синфга айлантирди» (18-бет).

«Эсдаликлар»да ўзининг бутун ҳаётини ишчилар синфининг озодлигига, социализм ғалабаси учун курашга бағишлаган, Ленин тазлимотининг толмас тарғибчилари И. В. Бабушкин, Г. И. Петровский, Н. Е. Вилоновлар ҳақида чуқур ҳурмат-эҳтиром, санимиёт ва меҳр-муҳаббат билан сўз юритилади. Партиянинг ифтихори, халқ қаҳрамони бўлган «Бундай кишиларсиз,— деб ёзади Ленин,— рус халқи ҳамиша қўллар халқи, ялангоёқлар халқи бўлиб қолаверарди. Рус халқи шундай одамлар туфайли ҳар қандай эксплуатациядан тўла озод бўлиш ҳуқуқини қўлига киритмоқда» (14-бет). Бундай кишиларнинг инсон бахт-саодати ва эрки йўлида олиб борган курашлари ҳеч қачон унутилмайди.

«Эсдаликлар» кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ўзига хос хусусиятлари, мураккабликлари, деҳқонларнинг турмуши, меҳнат ва маданияти ҳақида ҳам кенг маълумот беради. Леонид Ильич ҳаётининг маълум бир даври кишлоқда ўтган, деҳқоннинг оғир меҳнати ни бошидан кечирган. Ёшлигидан бошлаб ер ҳайдашни, экин экишни, арпа-буғдой уришни, дон янчишни ўрганиб олган. Ўз қўли билан ғалла етиштиришнинг ўзгача гашти бўлишини Леонид Ильич ўшандаёқ чуқур англаган. Деҳқон меҳнатига катта ҳурмат ва санимиёт унинг бутун вужудига азалдан сингиб кетган. «Қишлоқ хўжалиги меҳнатига эҳтиром менга болаликдан — ота-онамдан, Каменск ва унинг атрофидаги бутун шарт-шароитдан сингиб кетган — деб таъкидлайди муаллиф — ...Отам қишлоқ эркинлиги, ер ҳайдаш, пичан ўриш, дон янчиш, ўз қўли билан ризқ-рўз яратиш шавқ-завқи ҳақида мароқ билан сўзлаб қоларди» (34-бет).

Дарҳақиқат бизнинг мамлакатимизда гишт терувчининг меҳнати ҳам, олимнинг меҳнати ҳам, инженернинг меҳнати ҳам, рассомнинг меҳнати ҳам, артистнинг меҳнати ҳам, тракторчи ва агрономнинг, ишчи ва деҳқоннинг меҳнати, врачнинг меҳнати ҳам, хуллас, ҳамма-ҳамманинг меҳнати ҳам шон-шараф иши, мардлик ва қаҳрамонлик ишидир. Бизда жамият фойдасига қилинадиган ҳар қандай меҳнат ҳам, меҳнаткаш инсон ҳам юксак эъзозланади.

«Эсдаликлар»да социал-иқтисодий, маданий-сиёсий жиҳатдан орқада қолган қишлоқларни социалистик асосда қайта қуриш, деҳқонлар турмуш тарзини тубдан ўзгартириш хусусида баён этилган фикрлар китобхонни чуқур ҳаяжонга солади. Леонид Ильич қишлоқ хўжалигини коллективлаштиришда шахсан фаол иштирок этган. Бу соҳада ҳам у катта ҳаёт мактабини ўтаган. «Эсдаликлар»да бу ҳақда шундай дейилади: «Совет халқи Коммунистик партия раҳбарлигида қишлоқда ғоят чуқур ўзгаришларни амалга оширди, қишлоқни социалистик изга буриб юборди. Айни ўша тўрт йил мобайнида — 1927 йилдан 1931 йилгача мен қишлоқда ишлаб, колхозлар туздим, қишлоқдаги ғоят буюк социал революция воқеаларининг гирдобиди бўлишимга тўғри келди» (40-бет).

Коллективлаштириш йилларида Леонид Ильич ер тузувчи бўлиб ишлар экан, ўзини Коммунистик партия ва совет ҳукуматининг қишлоқдаги вакили эканлигини, социализм қурилишига фидойиллигини чуқур ҳис этади.

Леонид Ильич ўз асарида Бисерть темир йўлчилари томонидан колхоз деҳқонларига совға қилинган «Форзон» трактори ҳақида фикр юритар экан, у одамларда Ернинг биринчи сунъий йўлдошидан кўра кўпроқ завқ-шавқ уйғотганини алоҳида таъкидлайди.

Колхоз қурилишига киришилган дастлабки кезларда аҳвол ниҳоятда мураккаб бўлган: озиқ-овқат, кийим-кечак, пойабзал етишмаган, қишлоқ аҳлининг кўпи саводсиз бўлган. Ўзбекистон колхозларидаги аҳвол бундан ҳам ёмон эди. Кўпгина колхозларда колхоз раиси ҳам, правление аъзолари ҳам ўқиш-ёзишни билишмаган, колхозчилар ведомоста бармоқ босишган, «бир энлик ариза» ёзиб берадиган «мулла одам» топилмаган. Колхозчилар кундузи далада меҳнат қилиб, кечалари савод чиқарган.

«Эсдаликлар»да коллективлаштириш кескин синфий кураш алангаларида юз берганлиги ҳаққоний тасвирланган. Асарни ўқир эканмиз, қулоқларнинг қишлоқларда ленинча кооператив плани амалга оширишга нисбатан қаршиликлари, фаол колхозчиларни зимдан йўқ қилганликлари кўз ўнгимизда яққол намоён бўлади. Республикамиз қишлоқларида ҳам мана шундай кескин кураш жараёнида колхозлар барпо этилганлиги маълум. Колхоз далаларида биринчи марта трактор пайдо бўлганда қулоқлар, бой ва муллалар «темир от юриб ўтган ер ҳосил бермайди» деб бўлмағур гапларни тарқатганликларига тарих гувоҳ бўлади. Ғанимларнинг бу фикрларини ҳаёт узил-кесил чиппака чиқарди. Техника, трактор одамлар ва ерни бузмади, аксинча Леонид Ильичнинг ибораси билан айтганда, у қишлоқни социалистик асосда қайта қуриш қуроли, колхоз қурилишининг пропагандисти ва агитатори бўлиб қолди.

Леонид Ильичнинг ўқитувчилар, ҳарбий саркардалар ва ўртоқлари ҳақида зўр эҳтиром ва фахр билан айтган сўзлари мактаб ва олий ўқув юр்தларида, илмий муассасаларда таълим-тарбия олаётган ўқувчи, студентлар учун сабоқдир. Ҳозирги замон ёшлари устозларни ҳурмат қилиш ва эъзозлашнинг ажойиб намунасини Леонид Ильичдан ўрганишлари лозим. «Эсдаликлар»да муаллиф ўзига илм берган, фанни севишга, меҳнат қилишга, қийинчиликларини енгишга ўргатган мураббийларини эъзозлайди ва ҳурмат, эҳтиром билан тилга олади: «Улар менга дастлабки касб-корни ўргатишди,— деб қайд этади Леонид Ильич.— Ҳаётнинг мураккаб илмидан дарс беришди, меҳнат кишисининг буюк кучи ва маънавий гўзаллиги қандай бўлишини кўрсатишди. Бундай университетлар сира унутилмайди» (31-бет). Мана шундай сеvimли мураббийларидан бири сифатида тарих ўқитувчиси Каволевичнинг номини самимият билан эслаб, «у ўз фанини жуда зўр билар, подшолар ҳақидагина эмас, Разин ҳақида, Пугачёв ҳақида сўзлаб берар, декабристлар кўзғолонини ҳам илк бор ундан билиб олганман. Чернишевский, Герцен номларини эшитганман. У бизни жамият тараққиётининг янги қонуниятларини тушуниш, ўйлашга ўргатарди», — дейди (31-бет).

Леонид Ильичнинг батальон командири В. А. Копцов ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳам ғоятда эътиборлидир. Леонид Ильич уни чинакам ҳарбий одам, исталган пайтда Ватан ҳимоясига шай турадиган, бутун ҳаётини совет солдатларини тарбиялашга бағишлаган мураббий ва чинакам инсон намунаси эди, деб таърифлайди ва «бу талабчан командир ва дилкаш инсонни ҳали-ҳали зўр мамнуният билан эслаб юраман», дейди (52-бет). Муаллифнинг қалб кўри билан йўғрилган бу сўзларида саркардага бўлган эҳтиром, меҳр-муҳаббат ва беҳад ихлос жамулжамдир. Ҳозирги ёшлар бахтимиз учун курашган кекса авлоддан, коммунистлардан ибрат олмақда, уларнинг коммунистик ғояга эътиқодини, социализм ишига садоқатини, революция алангаларида тобланган характери ва бой тажрибаларини ҳаёт дарслиги ва кураш байроғи сифатида қабул қилмоқда.

«Эсдаликлар»нинг кишини бениҳоя тўлқинлантирувчи ва ҳаяжонлантирувчи томонларидан яна бири — оила, ота-она ва уларнинг фарзандларга бўлган меҳр-муҳаббати, фарзандларнинг эса ота-оналарга садоқати масаласига қаратилгандир. Дарҳақиқат, кишидаги энг яхши инсоний фазилатлар гўдаклик давридан, аниқроғи, оиладан, улуглар ибратидан, катталар намунасидан, уларга тақлид қилишдан бошланади. Оила — бола ҳаёти ва тарбиясидаги биринчи босқич, дастлабки мактабдир. Одоб-ахлоқ, хушмуомалалик ва умуман, маданият куртаклари илк дафъа оилада сингдирилади. Инсоннинг келажаги, жамиятда тутадиган ўрни, кишилар ўртасида ортирадиган обрў ва мартабаси, халқимиз ва партияимиз иши учун қанчалик садоқат билан меҳнат қила олиши каби фазилатлар оиладаги таълим-тарбияга бевосита боғлиқдир.

Халқимизда «Қуш уясида кўрганни қилади», — деган ажойиб нақл бор. Оила тарбиясидаги ҳамма нарса: ота-онанинг ўзаро самимий муносабати ва пок ахлоқи ҳам, уларнинг ҳаётда ўз бурчларига ҳалол муносабати ҳам, болага оқилона талабчанлиги ва меҳр-муҳаббати ҳам норасида қалбида чуқур из қолдиради. Бола вояга етгач, оилада кўрганни — ота-онасидан ўрганганини такрорлайди, уларга тақлид қилади. Оила бола учун тарбия мактаби бўлса, ота-она учун эса у бамисоли кўзгудир. Ана шу кўзгуга қараб ота-она ўз киёфасини, меҳнати ва тарбияси самарасини кўради. Болага берилган яхши тарбия, гўзал хулқ-атвор келажакда ота-она учун чексиз қувонч, шод-хуррамликлар келтирса, ёмон хулқ-атвор эса кўзёши, алам-андуҳларга сабаб бўлади. Нима эксанг, шуни оласан, дейди халқимиз. Оиласида ёмон тарбия олган боладан келажакда баркамол инсон чиқиши амримаҳолдир.

Бола тарбияси соҳасида Брежневлар оиласи ота-оналар учун ажойиб ибрат мактабидир. Брежневлар оиласи ўз фарзандларига ҳалол, покиза ва ростгўй бўлиш, ҳақсизликка нисбатан муросасизлик, ҳаётда актив курашчан позицияда туриш, меҳнат ва меҳнаткаш инсонни қадрлаш, одоб-ахлоқли ва маданиятли бўлиш сингари инсоний туйғуларни чуқур сингдириб юборган. «Ота-оналарим», — деб ёзади Л. И. Брежнев, — чоризм зулмининг барча машаққатларини ўз гарданларида синаб кўришган, улар ҳаётининг кўп қисми қийинчиликлар билан ўтган, аммо шунга қарамай, уйимизда ҳаммisha тотувлик ҳукмрон эди» (19-бет).

Бу оиладаги болалар ота-оналари ва барча қариндош-уруғларини беҳад ҳурмат-эҳтиром қилишган. «Биз аҳил, хушчақчақ яшардик, уйимиздан меҳмон аримасди, кўшиқлар тинмасди, суҳбатлар ярим тунгача давом этарди», деб эслайди Леонид Ильич болалик йилларини. Албатта, оиладаги хушчақчақлик ва тотувлиқнинг сабабчиси Леонид Ильичнинг отаси ва онаси бўлган.

Мана шу оддий ишчи оиласида, ота-онанинг тўғри ва ҳалол тарбияси таъсирида ёш Леонид Ильичнинг дунёқараш шаклланди, ишчилар синфига хос характер-хусусиятлари қарор топди. Леонид Ильич ўз маънавий камолотида отаси Илья Яковлевич ва онаси Наталия Денисовна роли бениҳоя катта бўлганлигини алоҳида меҳр ва зўр қониқиш билан эслайди. «Отам босиқ, қаттиққўл киши эди. Бизни эркатламасди, аммо ҳазолаганини ҳам эслолмайман. Чамаси, бунга эҳтиёж ҳам йўқ эди, шекилли» (19-бет). Илья Яковлевич новчадан келган, елкадор, жисмоний бақувват, одамшаванда, бир сўзли, қобилиятли киши бўлган. Л. И. Брежнев отаси ҳақида меҳр-ла яна шундай ёзади: «Нуроний, одамларга меҳрибон нигоҳ билан боқарди. Ҳаммisha саранжом-саришта, уйда соқол-мўйловини тоза олиб юрар, саришта кийинар, ҳамма ишда бағатрибликни ёқтирарди. Чамаси, унинг мана шу одатлари бизга ҳам ўтганди. Ўзининг қадр-қиммати-ни ўрнига қўйиб юрар, муғомбирликни билмас, тўғри сўз, қатъиятли эди. Уртоқлари

А. РАШИДОВ, З. ҒАФУРОВ ◆ ҒОЯВИЙ-СИЕСИЙ ЧИНИҚИШ МАКТАБИ

уни ҳурмат қилишарди. Бу ҳол унинг фарзандлари бўлган бизга ёқимли туюларди» (19-бет).

Илья Яковлевичнинг яна бир фазилати шундаки, у одамларни миллатига қараб эмас, балки синфий келиб чиқиши ва ақл-идрокига қараб ажратган. Инқилобдан сўнг у фидокорона меҳнат қилиб, стахановчи бўлиб етишган, обрў-эътибор қозонган фарзандларини оёққа турғизган, умрининг охиригача ўз синфи — ишчи синфи ишига содиқ қолган.

Илья Яковлевичнинг ўз ўғли Леонидга қарата айтган ушбу доно сўзлари бугунги ёшларга ҳам дахлдордек туюлади кишига: «Бировга ваъда бердингми, албатта сўзингни устидан чиқ... Шубҳалансанг — тўғриси янги айт, кўржсанг — қўл урма, лекин бир ишга қўл урдингми, кўржма. Агар ҳақ эканлигинга ишонсанг қилиб берсанг — охиригача туриб бер» (19—20-бетлар). Бу сўзларда Илья Яковлевичнинггина эмас, бутун Брежневлар оиласининг, шунингдек, Леонид Ильичнинг ҳаёт принципи, мезони жамулжамдир.

«Эсдалиқлар»да Леонид Ильич онаси Наталия Денисовна тўғрисида зўр фахр-ифтихор ва фарзандлик меҳр-муҳаббатига тўлиб-тошиб ҳикоя қилади. «Онам умр бўйи ишлади, бизни вояга етказди, оқ ювиб, оқ таради, касалга чалинганимизда бошимизда парвона бўлди,— дейди Леонид Ильич,— мен мана шуларнинг ҳаммасини ёдимда сақлаган ҳолда аёлларнинг, оналарнинг оғир, тинимсиз, олижаноб меҳнатини қадрлашга одатланганман» (23-бет). Бу сўзлар оналарнинг фарзандлар ва жамият олдидаги мислсиз хизматларига берилган муносиб баҳо, фарзандларнинг оналар меҳр-муҳаббати ҳақидаги қалб амри ифодасидир. Бу — оналар ҳақидаги мадҳиядир.

«Эсдалиқлар»да Леонид Ильич ўзидаги инсоний хислатларни отаси ва онасидан олганлигини зўр мамнуният ва самимият билан қайд этади: «...қатъиятни, сабр-қаноатни, бир ишга киришгандан кейин уни охиригача етказиш одатини отамдан сингдирган бўлсам, дилкашлик, одамларга самимият билан муносабатда бўлиш, машаққатларни ҳазил-мутойиба билан енгиш фазилатлари менга онамдан қолган» (22—23-бетлар).

Леонид Ильич мамлакатимизнинг турли жойларида ишлаган пайтларида ҳам, давлат ва партияимизнинг муҳим топшириқларини бажариш борасида иши бошдан ошиб-тошиб ётган кезларда ҳам фурсат топиб, онаси билан дийдор кўришишни қанда қилмаган, ҳаммаша онани эъзозлаган. «Ҳамма ишларни битириб бўлиб,— дейди бу ҳақда Л. И. Брежнев,— онам билан ёнма-ён ўтириб, унинг азиз нафасини эшитиш, сўзларини тинглаш, меҳрибон, нурли кўзларига боқиш мен учун буюк бахт эди» (24-бет). Леонид Ильич зўр фахр-эътиром билан онасининг угра ошини эслайди, ҳеч қачон бунақа маза-тали таом емаганини айтади.

Каменск шаҳридаги заводда қочегарлик қилган биринчи иш кунини ва ундан онасининг беҳад қувонганини Леонид Ильич «Эсдалиқлар»да шундай тасвирлайди: «Отам билан бирга сменага чиқиб, бошқалар қатори меҳнат қила бошладим. Билақларим бамисоли сингудек зирқираб, тер қуйилавериб, кўзларимни очишга имкон бермас, аммо мен чинакам бахтиёр эдим. Кейин қувонч чулғаб олди: уйга қайтиб қоп-қорайиб кетган пуфайкани елкамдан олиб ташларканман, онам худди отамга сув қуйгандек менинг қўлимга ҳам муздек сув қуйди, юз-қўлимни ювиб олдим. Бошимни кўтариб, онамга нигоҳ ташлаганимда унинг мунис кўзларида ёш кўрдим.

— Сизга нима бўлди, онажон?

— Қувонганимдан, Лёня, қувонганимдан. Мана сен ҳам улғайиб оила боқадиган бўлиб қолдинг» (31-бет).

Наталия Денисовна меҳнатсевар, оқила, ҳушмуомала, камтар ва покиза аёл бўлган. КПСС Марказий Комитети секретарининг онаси-ку, деб унга барча қулайликларга эга бўлган кенг, шинам квартира тавсия қилишганларида, у бу квартирага кўчиб ўтишга кўнмаган, эски уйда яшайверган...

Танишлар ундан ўз мақсадлари йўлида фойдаланмоқчи бўлганларида, у бу ишни қандай қилишни ўғлимга айтмайман, шунинг учун мени кечиринглар, деб жавоб берган. Наталия Денисовна ўғлининг ишларига аралашини ўзига эп кўрмаган, виждонига зид иш қилмаган. Ана шундай олижаноб фазилатлари билан кишилар ўртасида обрў-эътибор қозонган.

Леонид Ильичнинг «она нафаси», «она меҳри», «она қалби», «онанинг меҳрибон, нурли, мунис кўзлари», «онанинг дилкашлиги» тўғрисидаги ҳикматомуз сўзлари ёшлар учун дастуриламал бўлиб хизмат қилади, фарзандларнинг ота-оналар олдидаги бурчинини такрор-такрор эсга туширади, ота-оналарига бўлган меҳр-муҳаббатни, иззат-икромни чандон оширади. «Эсдалиқлар» ёшларимиз учун одоб-ахлоқ, таълим-тарбия мактабидир.

«Эсдалиқлар» юксак ватанпарварлик руҳи билан йўғрилгандир. Бу асар китобхонани ўз Ватанини ленинчасига, коммунистчасига севишга ва ардоқлашга ўргатади. Ватан ва Ватан туйғуси ҳақида «Эсдалиқлар»да муаллиф ғоятда ҳаяжонланиб, тўлиб-тошиб, жўшиб ёзади. Асарда ватанпарварлик туйғусига муфассал тўхталиб ўтилганлиги бежиз эмас. Негаки, дунёда энг мўътабар, энг ардоқли бир туйғу бор. Бу — инсоннинг киндик қони тўқилган Ватанга, она-диёрга меҳр-муҳаббат туйғусидир. Ҳа, она-Ватан туйғуси! Инсоният она билан Ватанини тенг қўйиб, ҳар иккаласини бирдек ардоқлайди. Ватан билан бирга бўлиш, унинг илиқ оғушида осуда яшаш, беғубор ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олиш, унинг шон-шарафи учун курашиш, унга муносиб фарзанд бўлиш — инсон учун улғу бахтдир. Шунинг учун бўлса керакки, инсон қачон ва қаерда бўлмасин: чексиз коинотда учиб юрганда ҳам, тўбсиз океанлар қаърига тушганда ҳам,

ўзга юртлар бўйлаб кезиб юрганда ҳам ўз Ватанига интилади, уни кўмсайди, соғинади, усиз ўз ҳаётини тасаввур ҳам эта олмайди. Баркамол инсон ҳамма нарсадан, барча бойликдан, ҳатто лозим бўлса жонидан ҳам воз кечса-кечади-ю, аммо Ватанидан сира-сира воз кечмайди. Мусо Жалил айтганидек:

Дунё мулкин инъом этсалар,
Бошим узра сочсалар ҳам зар,
Шудир сенинг бахтинг, десалар,
Сўнгра аста таклиф этсалар,
Юртдан кечгил, қолурсан омон
Иккиланмай дердим шу он:
Кечолмайман, йўқ, кечолмайман.
Нимталамоқ бўлсалар таним,
Ўтлар ёқиб устимга мени,
Сўнгра ғазаб билан сўрсалар,
Юртдан кечгил, қолурсан омон,
Мағрур туриб дер эдим шу он
Кечолмайман, йўқ, кечолмайман.

Инсон калбида Ватан туйғусидан муқаддасроқ ва қутлуғроқ ҳеч нарса йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас «Ҳаммамизда ҳам Ватан туйғуси жуда кучли,— дейилади «Эс-даликлар»да.— Ажойиб туйғу! Бу туйғу заминимизнинг гўзаллигини ҳис этиш билангина туғилмайди, албатта. Донолар айтганидек, бу заминга вужуд-вужуднинг билан сингиб кетишинг керак» (32-бет).

Леонид Ильич айтганидек, Ватани севиш — унинг гўзаллигини шунчаки қуруқ ҳис этишдан иборат эмас, Ватанини севиш — унинг ор-номуси, шон-шарафи, порлоқ истиқболи учун курашиш ҳам демакдир. Ватанини севиш — унда инсоният орзуларининг рўёбга чиқишини чин кўнгилдан истамок, қўлдан келганча бунга кўмаклашмоқ демакдир. Ватанини севиш — унинг қудратли бўлиши, гуллаб-яшнаши учун жасорат кўрсатиш ҳамдир. Ватанини севиш — бу унинг ўтмишдаги ва ҳозирги ютуқлари, фани ва техникаси, адабиёти ва санъати, бой қадимий тарихи, моддий ва маънавий маданият обидалари билан чексиз фахрланишдир. Ватанини севиш — унда истиқомат қилаётган миллат ва элатларни чуқур ҳурмат қилиш, улар билан ҳамкорликда меҳнат қилишдир. Совет кишилари чин ватанпарвар кишилардир. Совет кишилари қалбига ватанпарварлик ҳис-туйғуси она сути билан бирга кирган. Бу ҳис-туйғу уларнинг тан-жони, қалби ва вужудига чуқур сингиб кетган. «Ватан туйғуси ҳар биримизда ёшлик хотиротидан, ўз уйимиз, ўз кўчамиз, ўз шаҳримиз ёки кишлоғимиз хотирасидан бошланади. Айни пайтда, улугвор, буюк Ватанимиз туйғуси жонланади» (62-бет). Бу ҳис-туйғу миллион-миллион совет кишиларининг меҳнати, ижодкор даҳоси яратган энг яхши нарсаларнинг ҳаммасини ўзига қамраб олган. Ватан туйғуси совет кишилари маънавий дунёсининг асосий негизи бўлиб қолди.

СССР — инсоният тарихида биринчи социалистик миллатлар ва элатларнинг ихтиёр-рий бирлиги, дўстлиги ва ҳамкорлигига асосланган ягона оиладир. Социалистик миллат ва элатларнинг ленинча дўстлиги социализмнинг бебаҳо бойлигидир. Бу дўстлик социализм қурилиши процессида, Улуғ Ватан уруши йилларида ҳаёт синовидан ўтди. «Совет халқларининг, Совет Социалистик Республикаларининг дўстлигидек мустаҳкам ва тоза дўстлик, уларнинг дўстлиги ва қардошлигидек яқинлик жаҳонда йўқ,— дейди КПСС Марказий Комитети Сибсий бюроси аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Ш. Р. Рашидов,— мамлакатимиз халқларининг самимий ва астойдил дўстлиги метиндек мустаҳкам, булоқ сувидек мусаффо, куёшдек оташин ва ёруғдир. Бу дўстлик совет кишиларининг қалбини иситида, руҳларини кўтаради, ўзларини ягона оила деб билиш туйғусини бахш этади, кучларини ўн марта оширади. Бу дўстлик Ватанимиз қудратининг битмас-туганмас манбаидир, барча совет социалистик миллатлари равнақ топишининг гаровидир, коммунизм учун курашда қозонадиган ғалабаларимизнинг кафилидир»¹. Совет кишилари бир оиланинг фарзандларидир. Уларнинг мақсадлари ҳам, севиш-қувончлари ҳам, орзу-интилишлари ҳам битта. Социалистик миллат ва элатларнинг ватани битта — у Совет Социалистик Республикалари Иттифоқидир. Уларнинг мақсадлари ягона, у ҳам бўлса — коммунизм қуришдир. Уларнинг мафқураси бир — марксизм-ленинизмдир. Уларнинг йўл-бошчиси — байроқдори — сибсий кучи ягона — у ҳам бўлса Ленин асос солган Совет Иттифоқи Коммунистик партиясидир.

Тарихда биринчи бўлиб социализм қурган ва коммунизмга томон старт олган мамлакатда, Октябрь Ватани — СССРда яшаш ва ишлаш, унинг порлоқ истиқболи учун курашиш — катта бахт. Совет кишилари ўз Ватанлари билан ҳар қанча фахрланса арзийди. Совет давлати — инсониятнинг порлоқ истиқболини кўрсатиб берган давлатдир. СССР шундай давлатки, унда инсон юксак даражада қадрланади, ҳар томонлама камол топади. Мана шундай Ватанини жондан севмай, ардоқламай бўладими?! Мана шундай Ватан учун фидойилик, баҳодирлик кўрсатмаслик мумкинми, ахир?!

«Эсдаликлар»да Леонид Ильич ўзининг Ватан ҳақидаги ҳис-туйғуларини жуда самимий ва ғоятда илиқ ифода этади: «Қаерда ишламайин, ўша жойларнинг ҳаммасини ҳозир ҳам севаман, она юртим деб биламан. Буғдойзорлар орасидаги украин оқ-яшил

¹ Ш. Р. Рашидов. «Совет Ўзбекистони», «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент — 1978, 145-бет.

қишлоқлари ҳам, кўзга ташланмайдиган, аммо қалбингни ром этувчи белорус манзараларининг гўзаллиги ҳам, Молдавиянинг гуллаб турган саховатли боғ-роғлари ҳам, Қозоғистоннинг, айниқса баҳорда ёлпасига лола ва лолақизғалдоқлар билан гиламдек тўшалган ҳадсиз чўллари ҳам менга бирдек ёқади» (49-бет).

Леонид Ильич ўз «Эсдаликларида» ватанпарварлик туйғулари — Ватан фаровонлиги йўлидаги конкрет ишларда намоён бўлишини таъкидлаб, «инсон заминда обдан тер тўкиб меҳнат қилиб, ғалла ўстиради, шаҳар бино қилади, янги йўл қуради ёки шу заминни ҳимоя қила туриб, унда окоп қазийди, ана шундагина Ватан нималигини мағзи-мағзигача тушуниб етади». (32-бет) деб ёзади.

Ватанини сиқидикдан севиш ва ардоқлашнинг, «Ватан нималигини мағзи-мағзигача тушуниб» етишнинг олий намунасини улкан қалб соҳиби Леонид Ильичдан ўрганиш — ёш авлоднинг фахрли бурчидир. Бу буюк сиймонинг тақдири халқимизнинг шонли курашларга тўла ўсиш-улғайиш тарихи билан чамбарчас боғланиб кетган.

Леонид Ильичнинг «Эсдаликлари» асарида инсон учун бебаҳо бойлик бўлган озиқ-овқат, ғалла ва нон тўғрисида алоҳида тўхталиб ўтилиши ҳам таҳсинга лойиқдир. Нон — ҳаётимиз асоси, ризқ-рўзимиз. Нон — ҳаёт, нон — мул-қўлчилик. Халқимизда узоқ сафарга отланган кишига нон тишлатиб, бу нонни уйининг тўрига илиб қўйиш одати бор. Азиз меҳмонлар ҳам нон-туз билан кутиб олинади. Буларнинг ҳаммаси нонга бўлган ҳурматнинг белгиси.

Шунинг учун ҳам биз нонни ғоят даражада эъзозлаймиз, ерда ётган увоғини ҳам кўзимизга суртамыз. «Нонга ризқ-рўз сифатида мана шундай муносабатда бўлмай туриб,— деб таъкидлайди Л. И. Брежнев,— муносиб, тўла маънодаги ахлоқли кишини тарбиялаб бўлмайди деб ҳисоблайман. Ҳозир ошхоналарда, кафеларда ва нон дўконларида нонни эҳтиёт қилишга даъват этувчи чиройли шиорлар осиб қўядиган бўлиб қолишди. Бу фойдали, албатта» (34—35-бетлар).

Нонни тежаб-тергаб истеъмол қилишга даъват этиш, нонга муқаддас муносабатда бўлиш — ҳаётимиз талаби. Бу — бизнинг нонни табаррук деб билишимиз рамзи. Бу — одоб-ахлоқ ва маданиятимиз белгисидир. Нонни эъзозлаш — бу энг аввало инсон меҳнатини қадрлашдир. Атоқли совет шоири Расул Ҳамзатов айтганидек, «ғалла — бу ҳаёт. У онадек, Ватандек абадул-абад. Инсон дон етиштиради, ғалла эса инсонни ўстиради, тарбиялайди, унинг етуқлиги ва жасоратини синовдан ўтказиши. Бу ҳам дунё сингари абадул-абаддир. Йигим-терим мавсуми сўзига эътибор қилинг. У ўт ва жанг оташи билан нафас олади. Деҳқон жангдаги солдат мисоли. Жангу жадал йўқ, бироқ ғалла учун кураш fronti туганмасдир».

Барча бойликларимиз қатори нонни ҳам қаттиқ иқтисод қилиш ва тежаш халқимиз фаровонлигини оширишнинг муҳим шартларидан бири эканлигини боғча ва мактабларда, илмий муассасалар ва олий ўқув юрларида, ишлаб чиқариш коллективларида, колхоз ва совхозларда, тўй ва маъракаларда, хуллас, ҳамма-ҳамма жойда кенг тарғиб-ташвиқ қилиш — бу умумхалқ, умумдавлат аҳамиятига эга бўлган вазифадир. Бу вақтинчалик кампания эмас, балки мунтазам равишда олиб борилиши зарур бўлган ишдир. Бу соҳада масъулият кўпинча ота-оналар зиммасига тушади. «Эсдаликларида» таъкидланганидек, тежамлилик болаларга гўдаклигидан, биринчи навбатда ота-оналар томонидан сингдирилиши лозим.

Леонид Ильич нонга бўлган муқаддас муносабат менга ёшлигимдан маълум эди, бунга ота-онам сабабчи бўлган, деб ўқтиради: «Оиламизнинг ғаллага бўлган бекинес муносабати, эъзози бежиз бўлмаган, овқатланаётганимизда онамнинг қувноқ жаврашлари бир умр эсимда қолган: «Қани болалар овқатланиб бўлдиларингизми, энди ушўғини капаланглар!» Халқнинг бу доно сўзлари етишмовчилик ёки пишиқликдан эмас балки болаларда нонга нисбатан авайлаб, айтишим мумкинки, муқаддас муносабатда бўлишни тарбиялаш боисидан айтиларди» (34-бет). Бу фикр ҳар бир совет оиласи учун, ҳар бир каттаю кичик одам учун ибратомуздир. Демак асар бу жиҳатдан ҳам ғоят катта таълим-тарбиявий аҳамиятга эга.

«Эсдаликлари» ёш авлодни бўш вақтдан тежаб-тергаб оқилона фойдаланишга ўргатади. Бўш вақт социалистик жамиятимиз учун ҳам, ҳар бир совет кишиси учун ҳам бебаҳо бойликдир.

Бундай бойликка инсон фақат социализм даврида эриша олди. Совет Иттифоқи дунёда иш кунни қисқа бўлган ва айни замонда унумли ва кўп ҳақ тўланадиган мамлакатга айланди. Бизда иш ҳафтаси байрамларни ва байрам арафасидаги кунларни ҳисобга олмаганда 40,1 соатни ташкил этади. Бир йил 365 кун бўлса, шундан 100 кундан кўпроғи бизда иш кунни ҳисобланмайди. Ана шу кунлардан меҳнаткашлар ўқиш-ўрганиш, билим даражаларини кенгайтириш, маданий аҳамиятини ошириш, сайр-саёҳатларга бориш, ақлий ва жисмоний қобилиятларини ўстириш, илмий-техника, бадий ижод, физкультурга ва спорт билан шуғулланиш учун фойдаланиб келмоқдалар. В. И. Ленин айтганидек, бўш вақт ҳар бир кишига ўзини «инсон сифатида, оила бошлиғи сифатида, граждон сифатида дам олиш учун, ўзини камол топтириш учун, ўз ҳуқуқларидан фойдаланиш учун»¹ зарурдир.

Шу нарсени айтиб ўтиш керакки, баъзи кишилар ўзларининг бўш вақтларини беҳуда ўтказадилар. Беҳуда, самарасиз ўтган бу вақтларнинг ўрнини кейин тўлдириб бўлмайди. Ҳа, халқ мақолида «Вақтинг кетди — нақдинг кетди» деган ибора ҳам бежиз эмас-да! Вақтни бекор ўтказиш, минутлар, соатлар, кунлар ва ҳафталарнинг қад-

¹ В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами. 2-том, 299-бет.

рига етмаслик катта ютуқни қўлдан чиқариб юбориш, бой беришдир! Леонид Ильич «Эсдаликлар»да, «вақт масофадангина иборат бўлмай, ҳажмга ҳам эга экан. Кунлар ва соатларни бемақсад совуриб беҳуда ўтказиш ҳам мумкин, бу кунларни ва соатларни сиқиб тиғизлаш, имкони борича банд қилиш ҳам мумкин. Ана ўшанда жуда кўп нарсаларни қилиб улгураркансан киши»,— деб ёзади (37-бет). Бу соҳада ҳам Леонид Ильич кўпчиликка шахсан намуна бўлади. Биз буни унинг Курскдаги ер тузиш техникумида ўқиб юрган кезлари ҳақидаги хотираларидан ҳам билиб олишимиз мумкин. Вақт ниҳоятда тиғиз бўлишига қарамай Леонид Ильич табиий ва ижтимоий фанларни кўнгилдагидек ўзлаштириб олиш ва жамоат ишларида актив қатнашиш учун фурсат топа олган. «Ун етти ёшимда мени комсомолга қабул қилишди,— дейди бу ҳақда у ўша дамларни эслаб,— шундан кейин эса мен барча жамоатчилик ишларида иштирок этиш-ним. ўзим учун мажбурий деб ҳисобладим. Бундай ишлар эса озмунча эмасди. Биз қизил шанбаликларга чиқардик, «йўқолсин саводсизлик!», «қаровсизларга ёрдам» деган оммавий кампаниялар ўтказардик, қишлоқларда кироатхоналар очардик, деворий газеталар чиқарардик, спектакллар қўярдик, қишлоқ йиғинлари ўтказиб, батракларга уларнинг ҳуқуқларини тушунтириб берардик, буларнинг ҳаммасига вақт топа билардик, ҳаммасига ўзимизни дахлдор деб билардик» (36-бет).

«Эсдаликлар» — ҳамма учун ёзилган асардир. Ҳар бир киши китобдан ўзи учун қимматли маслаҳат, ибратомуз сабоқ чиқара олади. Ҳарбий саркардалар, меҳнат ветеранлари, умуман кекса авлод кишилари «Эсдаликлар»ни ўқиб урушдан олдинги ва кейинги машаққатли йилларни ўйлайди, бугунги бахтиёр ҳаётимиз ўз-ўзидан юзага келмаганлигини кўз олдига келтиради. Ёшлар эса бу асарни ўқиб дунёни қайта қурган — янги олам яратган ленинча кекса авлоднинг буқилмас иродаси ва сабот-матонатидан ҳайратга тушади, уларнинг меҳнат ва кураш жабҳаларида қозонган шон-шухратларининг муносиб ворислари бўлишни ўзлари учун катта бахт, юксак масъулият, деб қабул қилади, ҳаётга актив аралашушга — коммунизм қурилишининг олдинги сафида бўлишга аҳд этади. Айтиш мумкинки, бу асар кекса авлод учун ҳам, эндигина ҳаётга қадам қўяётган ёшлар учун ҳам бунёдкорлик курашининг унутилмас сабоғи бўлиб хизмат қилади.

«Эсдаликлар» ота-оналар учун энг муҳим қўлланма ва чинакам ҳаёт дарслигидир. Негаки, асардан улар ўз фарзандларини тарбиялаш, ўқитиш, одоб-ахлоққа, меҳнатга ўргатиш, коммунистик партия ишига садоқатли қилиб етиштириш учун тегишли йўл-йўриқ оладилар. Леонид Ильичнинг «Ўзига ҳаёт берган, боқиб тарбиялаган онани севмайдиган инсон шахсан менга шубҳали туюлади. Халқимизда она-Ватан деб бежиз айтишмайди: онасини ташлаб, унутишга қодир бўлган кимса Ватанга ҳам яши ўғлон бўлолмайди», (23-бет) деган сўзи ота-оналар учун ҳам, фарзандлар учун ҳам ибратомуздир.

Бу асар халқ маорифи ходимлари, мактаб ўқитувчилари учун муҳим дастуриламалдир. Ҳар бир ўқитувчи ундан доно маслаҳат олади, ёш авлодни ақлий ва жисмоний, маданий ва маънавий, ғоявий-сиёсий жиҳатдан камол топтириш ва чиниқтириш сингари муҳим вазифа ўз зиммасига юкланганлигини яна бир бор ҳис этади.

Партия, совет, комсомол ҳамда касаба союз ходимлари бу ажойиб китобни ўқиб меҳнаткашларни ғоявий-сиёсий ҳамда ватанпарварлик руҳида тарбиялаш соҳасида, марксизм-ленинизм таълимотини, КПСС XXVI съезди ва Ўзбекистон Компартиясининг XX съезди ғояларини, партия сиёсатини тарғиб-ташвиқ қилиш ва ҳаётга татбиқ этиш борасида зарурий йўл-йўриқ, тегишли маслаҳатлар, сабоқлар чиқара олиши шак-шубҳасиздир.

«Эсдаликлар» — кадрлар билан партиявий иш олиб боришнинг ўзига хос қомуси, партия ленинча иш услубининг мактабидир. Бу, аввало, сўз билан ишнинг, назария билан практика бирлигининг, ижтимоий ҳодиса ва процессларга синфий-партиявий ёндошишининг, омма билан мустаҳкам алоқа боғлашнинг, янгиликни тез пайқай олиш ва уни қўллаб-қувватлашнинг ёрқин намунаси бўлиб қолган бадиий-публицистик полотнодир.

«Эсдаликлар» социалистик демократия ва совет турмуш тарзини, совет халқларининг тарихий-оламшумул ютуқларини сохталаштириб кўрсатишга уринаётган ва шу йўл билан жаҳон афкор оммасида СССРга нисбатан ишончсизлик ва душманлик кайфиятларини туғдиришга зўр бериб интилаётган чет эллик мухолифларимизнинг ҳақиқий башараларини очиб ташлашга ёрдам берадиган ғоявий қўролдир.

Мазкур асарни совет кишилари сингари жаҳондаги миллион-миллион прогрессив кучлар ҳам баланд руҳ билан кутиб олдилар. «Эсдаликлар» чет эллик дўстларимизни Советлар мамлакатига рўй берган тарихий ўзгаришлар, омманинг меҳнат шижоати, халқлар ва миллатларнинг ленинча бузилмас дўстлиги ва ҳамкорлиги билан чуқур таништирмоқда. Бу китоб уларга совет кишининг маънавий-сиёсий юксалиши, ватанпарварлиги ва интернационализмининг манбалари нимада эканлигини англаш имконини беради.

«Эсдаликлар»да социалистик жамиятимиз ҳаётида рўй берган қатор воқеа-ҳодисалар, тарихий ўзгаришлар, ишчи ва деҳқонлар, мутахассислар ҳаёти жонли гавдалантирилган. Бундан ташқари, асарда қанчадан-қанча жангчилар, командириллар, сиёсий ходимлар, меҳнат ветеранлари, шоир ва ёзувчилар ҳақида ҳам қимматли маълумотлар берилган. Муаллиф асарда В. Д. Бонч-Буревич, И. П. Бардин, М. А. Павлов, С. Б. Задюченко, М. И. Арсеничев сингари фан-маданият ва давлат арбобларининг номларини ҳурмат билан тилга олади. «Эсдаликлар» мамлакатимизнинг гули, куч-қуввати ва истиқболининг эгаси бўлган меҳнатсевар совет кишининг маънавий қиёфасини ба-

дий-публицистик асарларда қай йўсинда тасвирлаш мумкинлиги ҳақида шоир ва ёзувчиларга, адабиётшунос ва санъаткорларга доно маслаҳат бўлиб хизмат қилади. Бир сўз билан айтганда «Эсдаликлар» ижодкорлар учун йўлчи юлдуздир.

Асардан Леонид Ильич ёшлигидан бошлаб Чернишевский, Герцен, Маяковский каби атоқли шоир ва ёзувчиларнинг китобларини катта қизиқиш билан ўқиганлигини, кўшиқ ва музыка ҳамда шеърларга ихлоси баландлигини, аҳён-аҳёнда ўзи ҳам шеър машқ қилганини билиб оламиз. Қўйидаги сатрларга эътибор қилайлик: «Херсон кўчасидаги ётоқхонада гоҳ очликда, гоҳ совуқ қотиб яшардик. Қийим-бошимиз ҳам бир аҳволда эди: сатиндан тикилган кўйлак, ёғи чиқиб кетган шапка, телпак, будёновка киярдик. У вақтларда галстук тақийшни рад қилардик. Аммо 20-йилларнинг комсомоллари ёрқин ва қизиқарли ҳаёт кечирарди. Мамлакат қийинчиликларини ўзимизнинг қийинчилиги деб тушунардик. Бутун инсоният учун порлоқ истиқболни орзу қилардик, шовқин-сурон қилардик, баҳслашардик, севиб-севилардик, шеърлар ўқирдик, ўзимиз ҳам шеър ёзардик.

Ўзимизни поэзиянинг билимдонлари деб ҳисобламасдик, шеърларнинг актуаллигини, сиёсий йўналишини ҳаммадан аъло кўрардик. Ўзимизнинг комсомол шоирларимиз ҳам бўлардик» (37-бет).

Леонид Ильичнинг хотирасидан англашилишича, унинг сеvimли шоирларидан бири — В. В. Маяковский бўлган. «Эсдаликларда Курск темир йўл клубида комсомоллар билан Маяковскийнинг учрашуви қаламга олинади. Бу учрашувда В. В. Маяковский «Владимир Ильич Ленин» поэмасидан парча ўқиган. «Бу қуйма сатрлар,— дейилади «Эсдаликларда»,— ҳар биримизнинг қалбимиз ва юрагимизга жо бўлиб, ўз-ўзидан дилда ёд бўлиб қолаверди» (39-бет).

Адабиётимизнинг бош мавзуи — меҳнат мавзуи, меҳнаткаш образини ёритиш хусусида сўз борганда унинг юксак инсоний фазилатлари, бой ички дунёси, олижаноб интилишлари, гўзал ҳис-туйғуларини ёрқин бўёқларда ҳаққоний очиб бериш зарурлиги ҳақида кўп гапираимиз. Бу борада ҳам «Эсдаликлардан кўп нарса ўрганса бўлади. Унда айниқса ишчи меҳнати, деҳқон меҳнати, бу икки синф вакилларининг эзгулик йўлидаги мардонавор курашлари, матонати, чидами, қалб саховати, бағри кенлиги, инсоният тарихида яратилган жамики бойликлар улар томонидан бунёд этилганлиги мароқ билан, зўр самимият билан ҳикоя қилинади. Асар ишчи меҳнатига, деҳқон меҳнатига, умуман меҳнат аҳли жасоратига тўқилган ҳаётбахш гимндир. Булар, албатта, адабиёт ва санъат аҳлларига беҳад кенг материал беради ва уларни янги-янги ижодий парвозларга чорлайди.

«Эсдаликларда совет халқи моддий бойликлар яратадиган куч сифатидагина эмас, айни маҳалда фан ва маданиятнинг, ахлоқ ва фалсафанинг, энг гўзал ва такрорланмас санъат асарларининг, сеҳрли кўшиқ ва жозибадор мусиқанинг, ажойиб мақол ва маталларнинг, бир сўз билан айтганда барча моддий ва маънавий бойликларнинг бунёдкори тарзида талқин этилади. Моддий ва маънавий маданиятнинг обидалари халқнинг пешона тери, ақл-идроки ва истеъдоди билан яратилгани ҳақида асарда кўпгина қимматли фикрлар баён этилган. Чунончи, асарда Тюмень областида қулоқлар томонидан устига керосин кўйиб ёқиб юборилган тракторчи Пётр Дьяков хотираси ҳақида тўқилган халқ кўшиғидан намуна келтирилган. Шунингдек, китобда халқ мақоллари, маталлари ва ҳикматли сўзларидан ҳам ўрни-ўрни билан фойдаланилган.

«Эсдаликларда тарихий фактлар билан фалсафий умумлашмалар, жонли бадиий сўз билан оташин публицистика ўзаро пайвандлашиб кетган. Леонид Ильич Брежневнинг аввалги уч асари — трилогияси сингари «Эсдаликлар» ҳам адабиётимизнинг ҳамма тур ва жанрларига ғоятда катта таъсир кўрсатмоқда. КПСС Марказий Комитетининг Сиёсий бюроси аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Ш. Р. Рашидов Ўзбекистон журналистлар союзининг VI съездида сўзлаган нутқида айтганидек, «...бизда публицистиканинг айни мана шундай, партиявий доно ва жўшқин қалб кўри билан йўғрилган ажойиб намуналари бор. Леонид Ильич Брежневнинг «Кичик ер», «Тикланиш», «Қўриқ», «Эсдаликлар» китоблари совет кишиларининг маънавий ҳаётида жуда катта воқеа, совет турмуш тарзининг дарслиги бўлиб қолди. Бу асарларда замонамиз қаҳрамонининг — коммунизм идеалларига мувофиқ яшовчи келажақ кишисининг қиёфаси гавдалантириб берилган».

Л. И. Брежневнинг китоблари, доклад ва нутқлари партия билан халқнинг бутун кучини КПСС XXVI съезди қарорларини бажаришга — коммунизмнинг моддий ва маънавий бойликларини яратиш ва мустаҳкамлашга сафарбар этмоқда, улар ҳозирги ёш авлодни коммунистик руҳда тарбиялашда асосий қўлланма бўлиб хизмат қилмоқда.

ФРОНТЧИ ШОИРЛАР ШЕЪРЛАРИ

Зоҳиджон Обидов

Ишқ афсуни

Муҳаббат ҳеч танламайди ёш,
Ногоҳ олар эркинни қўлдан.
Ихтиёрсиз эгасан-у бош,
Борасан у бошлаган йўлдан.
Қувиб бўлмас уни кўнгилдан.

Ишқнинг кўзи кўр деганча бор,
У ҳеч қачон танламас чирой
Ва тингламас ҳеч кимнинг сўзин.
Шафқатни ҳам билмас ҳойнаҳой,
У қул этар, қул қилмас ўзин.

Парвоз этар экан ишқ қуши:
Ажратмайди бу бой, ё қашшоқ?
Кимни деса унинг ўз иши,
Қайсарлигин қўймайди мутлоқ.
Саховатдан сабоғи кўпроқ.

Кимларнидир айларкан гадо,
Кимларнидир этгусидир шоҳ.
Ишқ йўлида саноқсиз савдо,
Кўзни очиб боқмасанг ҳар чоқ,
Ҳимматидан фироғи кўпроқ.

Ишқ одати шундоқ, баъзан ул.
Бир умрга бўлғуси ҳамроҳ.
Кимлардандир юз бурар буткул
Ва қадрини этгуси тупроқ.
Ардоғидан фироғи кўпроқ.

Не савдолар кўрса ҳам инсон,
Ишқни эъзоз этади ҳар чоқ.
Боисини этолмам баён,
Бунга мен ҳам ожизман, эвоҳ!
Аёнидан жумбоғи кўпроқ.

Ҳамидулла Ёқубов

Оқ уйча

Тухум худди оқ уйча,
Берк-ёпиқ, оппоқ уйча.
Лекин унинг томи йўқ,
Эшиги йўқ, роми йўқ.
Оқ-сарикқа лик хона,

Жўжага туғруқхона.
«Чип-чип» деб тешик очар,
Чиққани эшик очар.
Кутиб олар онаси,
Бағри тўла боласи.

Зилзила

Зилзила деган хатар
Гум-гум этди тонг сахар.
Кўрқмадик ҳеч дастидан,
Дўқ қилди ер остидан:

Адамга,
Аямга,
Менга.

Уй девори ёрилди,
Чораси тез топилди.
Ремонт қилдик ўзимиз,
Бўш турмади қўлимиз:

Адамнинг,
Аямнинг,
Менинг.

Бу офат келиб кўпга,
Ушлаб андава, чўтка,
Суваб, оқлаб соз қилдик,
Устидан пардоз қилдик:

Адам,
Аям,
Мен.

Уй кўрки аввалгидек —
Шинам худди янгидек.
Жасур бизнинг оила,

Қўни-қўшни қойил-а:

Адамга,
Аямга,
Менга.

Зилзила-чи? Чекинди!
Ин-инига бекинди.
Тошкентим минг бор обод
Ҳамма хонадон тинч, шод!

Адалардан,
Аялардан,
Болалардан.

Николай Буканов

Ўзбекистон шоирларига

Чимён! Шоирларнинг суюк макони!
Юксаксан, бағрингда мангу сукунат.
Кимлар куйламаган сен ҳақда ёниб,
Ботирдай қад ростлаб турасан абад.

Сендаги осойиш,
сукут, оромни
Ёмғир ҳам, бўрон ҳам бузолмас асло...
Чимён! Эслайсанми Фафур Ғуломни,
Қувноқ одам эди ул соҳиб зако!

Унинг орзулари — боқий камолинг,
Сўқмоқларда шоир изи зиёда.
Сенинг қайтарилмас соҳир онларинг
Унинг шеърларида топган ифода.

Табиат бағрида хаёлга чўмиб,
Ултирган Миртемир, Ойбек, Олимжон.
Улар куйлаганда ғурурга тўлиб,
Қўшиққа айланган бу Ўзбекистон!

Сонсиз шоирларга сингил меҳрибон —
Зулфия бу ерда шеърлар айтгандир.
Илҳомнинг гулхани гуруллаган он
Сурур тўла сўзлар янграб кетгандир.

Чимён! Табиатнинг гўзал бўлаги,
Мовий осмонингда кўринмас ғубор.
Қорли чўққиларда — кўклам тилаги,
Тушларида эса — зангори баҳор.

Ёз чоғи... ариқча чулдирар бийрон,
Булутлар ортидан тўкилар шуъла.
Қўшиқ куйлаётир булбул хушзабон,
Бу, балки, бетакрор шоир — Абдулла!

Дилбар шеър кўйида юраги тошиб,
Сўз сеҳрин этгали яна намоён —
Йўллар шамолига кўксини очиб,
Мана, бораётир Эркин сен томон....

Учқур хаёлларга эрк бермак учун,
Юрт ишқи қалбига ўт солган бу дам —
Элига сонетлар ҳадя этмоқ-чун
Чимёнга йўл олмиш, мана, Барот ҳам!

...Бунда кезиб юрган шоирлар бисёр,
Яна мен билмаган қанча янги ном...
Дилда ҳаяжоним яширмай, ошкор —
Дўстларим! Сиз учун кўтарурман жом!

Эй, сен тонг гўшаси, илҳом маскани,
Сеҳр-у синоатинг билмасин поён.
Бахмал поёндоз ёз, бағринг оч, қани,
Шайдо шоирларинг кутиб ол, Чимён!

Аҳмад ТОШХУЖАЕВ
таржимаси.

Шарофжон Орифий

Тўртликлар

□

Гоҳ фалакдан узолмам кўзим,
Банд этади кўкдаги чирой.
Она ерга қилганча таъзим,
Ёғду тўкиб, жилмаяди ой...

□

Юрагимда — ширин туйғулар,
Нигоҳимда — ёниқ табассум.
Эзгуликнинг оқ умидлари
Ҳаётимни безайди маъсум...

□

Иккимиз ҳам улусга дилбанд,
Яшаямиз битта Ватанда.
Дўстим, сенга ихлосим баланд,
Сен ҳам меҳринг қилмагин канда.

ИЖРАХО КОМИДА

БУХОРО ФАРЗАНДЛАРИ

ҚИССА¹

Иброҳим хона ичида у ёқдан-бу ёққа юриб турибди. У чуқур хаёлга чўмган, боши берк кўчага кириб қолгандай нима қилишини билмайди. Хонанинг у четидан-бу четига юра бериб чарчадими, тумбочка ёнига келиб тўхтар экан, девордаги ойнага кўзи тушди. Шавқия ҳар сафар бу ерга кирганида ўзини ана шу ойнага солиб қарашма қиларди. Энди унинг ўрнида Иброҳим. У кўпдан буён ойнага биринчи бор қараши эди. Иброҳим кўзгуга тикилганча анча вақт жим қолди. Сўнгра ўзига-ўзи гап қотди: «Ана, энди анчагина одам бўлиб қолдинг. Ранг-рўйинг ҳам, иштаҳанг ҳам тузук. Соғлигинг аслига қайтган. Бироқ шуниси чатоқки, сенинг соғлигинг учун қайғурган дўстларинг ўлимга маҳкум қилиниб, ана шу девор орқасида, сасиқ ертўлада, ярим оч, азоб чекиб ётибди. Сен бўлсанг...

Иброҳим ўзидан-ўзи нафратланиб ойнадан четланди. Нима қиларини билмай, жим қолди, хуноби ошди. Аламига чидамай жойига ўтирди, аллақандай хунук ниятларни кўнглидан ўтказди. Шу чоқ унинг ич-ичидан нидо чиқиб, юрагида ёниб турган оловни ўчирди. У жим қолиб, кўзларини бир нуқтага тикар экан, бутун эътибори билан ўша нидога қулоқ солди: «Ҳали ҳам кеч эмас, ўзингни бос! Тушқунликка йўл қўйма! Ватан берган тузини оқламоқчи бўлсанг, ўзингни бардам тут,

¹ Қиссадан боблар. Давоми.

душмани ич-ичидан чиритиш йўлини қидир. Сени ҳеч ким унутгани йўқ элингда. Душманга тилингни бермасанг, Ватанинга хиёнат келтирувчи бирон юмушга қўл урмасанг, душман устидан ғолиб чиққанинг шу. Узингни койима, душманинг пойига зимдан болта ур! Маҳбуслар қўлига пичоқ тутқаз! Ватан ишқи ёр бўлсин!»

Иброҳимнинг ранги бирдан ўзгариб, ҳаяжонланди. Гўё унинг дўстлари ёнгинасида туриб насиҳат бераётгандай, ёрдам қўлини чўзаётгандай ҳис қилди. Чоҳраси очилиб, хиёл жилмайди ва шу туришда: «Раҳмат, юрагим, бардошинга раҳмат!» деди. Эшикдан кириб келган Шавқия Иброҳимни ойна олдида кўриб салом берди ва қўлидаги қутичасини тумбочка устига қўйиб, эркаланиб сўради:

— Жанобнинг кўнгиллари шод кўринади?

— Бўлмасам-чи!

— Боиси?

— Сиз бор учун, азизим.

Иброҳимнинг бу сўзи Шавқияни маст қилиб қўйди. У ана шу гапга муштоқ эди. Бу ширин сўз Шавқия учун бир инъомдай туюлди:

— Хайрият, нолам фалакка етибди. Кўз ёшларимни инобатга олиб-сиз, жаноб. Бир оғиз илиқ сўзингиз билан қалбимни обод қилдингиз. Ишқилиб, худо инсоф берсин сизга, меҳрингиз тушгани рост бўлгай. Тинч замон, ёруғ кунларга етишгаймиз.

— Яхши ният қилдингиз. Тинч замон, ёруғ кунларга етишгаймиз,— деди Иброҳим врачнинг икки кифтидан ушлаб. Сўнгра уни ўзига қаратиб кўзларига тикилди.— Сизнинг кўнглингнизи обод қилмоқ менинг бурчимдир. Улимдан сақлаб қолган халоскоримга ҳар қанча хизмат қилсам арзийди. Бундан ташқари сиз билан қариндош чиқиб қолдик. Бу ишларга Исмоил Фарсай аралашган экан, на чора. У киши хайрли иш бўлмаса қўл урмайди. Чоғимда бизнинг тақдиримиз аллақачонлар ҳал қилинганга ўхшайди. Ана шу толе сизни эъозлашга ундайди, азизим.

— Шундай, жаноб. Улар бизнинг бахтимизни ҳал қилиб қўйишган.

— Бахт учун тайёрман,— деди Иброҳим. Шавқия бошини Иброҳимнинг кифтига қўйиб жим қолди. Иброҳим уни каравотига ўтқазиб Истамбулдан сўз очди:

— Исмоил акамни соғиндим. Сиз шу ерга келгандан буён кўз ўнгимдан кетмай қолди. Ҳа, айтгандай, анови ҳикоянгнизинг давомини айтиб беришга ваъда қилган эдингиз? Қани, сиз гапиринг, мен маза қилиб тинглай. Хўпми, азизим?

Шавқия учун биринчи висол амалга ошиб турганда, бахт қуши қўлига қўниб, уни қуёшдай ёруғ келажакка элтмоқчи бўлганда йўқ дермиди. У ерга қараб бир нуқтага тикилиб турди-да, ўз ўтмишини гапира кетди:

— Балиқчидан Истамбулга келган кунларим ўзимни бутунлай бегона ҳис қилиб юрдим, ҳеч нарсага қовуша олмадим. Нурия онам ҳам бегонадек кўринди кўзимга. Юрагим эзилиб, бўтадай бўзладим. Бунга, биринчидан, онам бечорадан ажралганим бўлса, иккинчидан, бегона уй илон уясидай совуқ туюлди. Хонадаги дабдабали буюмлар, уй жиҳозлари бошимни гангитиб қўйди. Гўё кўргазма учун қўйилганга ўхшарди. Поччам боёқиш: «Ўзингни тут, булар энди сеники бўлади, синглим. Нурия опангга супуриб-сидиришда қарашиб тур», деса ҳам қўлим ишга бормасди. Севган жойим ўчоқбоши бўлиб қолди. Бир қанча кун ҳеч кимга аралашмасдан шу ерда шумшайиб ўтирдим. Қанча йиғламай, қанча бўзламай, бари бир, тақдирга тан бердим. Аламимни ишдан, идиш-товоқдан олдим. Кунлар ўтиб кўнигиб кетдим. Поччамнинг отаси Исроил Фарсай ҳам, онаси — Ойнисабегим ҳам пешонамдан силашди. Билмаганимни ўргатиб йўлга солишди. Кенг шойи қўйлақка ўралиб, бошига ҳошияли Истамбул рўмолини ўраб, нозик тилла занжирли кўзойнак тақиб юрадиган Ойнисабегим кўнглига жудаям ёқиб қолдим. У ҳамиша поччамга шипшитиб: «Шавқия уқувли қиз экан, иложини топганимда қўлимдан чиқармасдим. Танишлардан квёв топил-

маса, бегона кишига увол», деб юрарди. Шундай пайтларда жаноб Исмоил Нурия опамга, «Ойингни қара, нима деяптилар» деб кулар ва «Шавқияни докторликка ўқитамиз», деб кампирга таскин берарди. Ниятлари рост экан, поччам муродига етди. Кунлардан бир кун мени бошлаб ҳамширалар тайёрлайдиган курсга олиб борди. Зеҳним тузук экан, яхши ўқидим, ҳамшира бўлиб олдим. Мени Истамбулдаги энг катта касалхонага ишга юборишди. Шу пайтларда мени ҳеч ким Аббос балиқчининг қизи демасди. Исроил Фарсайнинг қизи, Исмоилнинг синглиси дейишарди. Бадавлат оиладан деб билишганиданми ёки қобилиятимданми, ҳар ҳолда, бир оз ишлаганимдан сўнг фельдшерлик мактабига тавсия қилишди. Бунни эшитган поччам қувонди ва пул тўлаб ўқитишга рози бўлди.

Кунни қувалаб кун, ойни қувалаб ой ўтди. Вақти-соати етиб фельдшер бўлиб чиқдим. Бу орада поччам кўпроқ Европага, айниқса, Германияга қатнайдиган бўлиб қолди. Шундан бўлса керак, уйимизга ҳар хил ажнабий меҳмонлар келадиган бўлди. Шютте Кюнг деган, кўриниши туркистонликларга ўхшайдиган немис кўпроқ келарди. У жаноб турк тилини бағоят яхши биларди ва ўзини Шайх Камол деб юритарди. У поччамга немис тилидан дарс берар ва уйда бўлган чоғларида фақат немисча сўзлашга буюрарди. Шу туфайли немис тилини ўрганишга мени ҳам жалб қилишди. «Сўзлашадиган киши бўлса, тез ўргана-насилар. Немис тилини билиш сизларнинг савдо ишларингизга ҳам фойдаси тегади», деб ўғит қилди. Шу бўлдию ҳар куни уйга келганимизда немисча ўқишга одатландик ва сўзлашни ҳам машқ қиладиган бўлдик. Бу орада поччам Германияга бир неча бор бориб келди. Шундай қатнашларнинг бирида у менга жилмайиб қараб: «Мен билан Берлинга борасан», деб қолди. «Нима қиламан?» деб сўрасам: «Ўйнаб келасан», деди. Бунга Нурия опам ҳам рози бўлиб: «Бора қол, кўкрагингга шамол тегсин, ишлай бериб сиқилиб кетдинг», деди. Шу гапдан сўнг Берлинга йўл олдик. Аввалига шунчаки келиб, кейинчалик олий медицина мактабига кириб қолдим. Поччамнинг дўстлари: «Сиздай одамнинг уйда олий маълумотли врач бўлиши шарт», деб унинг қулоғини бурашди. Поччам бўлса: «Яхши одамларнинг насиҳатларини қабул қилмоқ даркор. Сенинг врач бўлишинг бизнинг ҳам бахтимиз», деб севинди. Мен поччамнинг илтимосини жон-жон деб қабул қилдим. Уша йилларни ҳали-ҳали эслайман. Негаки студентлик даврим ёмон бўлмади. Поччам ҳол-аҳволимдан хабар олиб турди. Ейишдан, кийинишдан кам бўлмадим, ўқишдан толиқмадим. Дарсларнинг оғирлиги, практикунинг кўплигидан беш йил ҳам сезилмай ўтиб кетди. Бу давр ичида Нурия опам ёнига икки марта бордим, поччам ҳам ҳар икки-уч ой ичида бир келиб хабар олиб турди. Ўқишни битириб Истамбулга қайтдим. Мени шаҳар касалхоналаридан бирининг бошлиғи билан гаплашиб ишга тайинлашди. Албатта, бир камбағал балиқчининг қизи учун врач бўлиб етишиш, бунинг устига, каттагина касалхонада ишлаш бизнинг Туркияда беқиёс бахт ҳисобланади. Бу, шубҳасиз, Исмоил Фарсайнинг ёрдами эди. Шу киши туфайли врач бўлиб етишдим. Жаноб Фарсайнинг бу яхшиликлари учун уни олийҳиммат кишилар қатори қалбимда сақлайман.

— Нима учун унда бахтим қора дедингиз? — сўради Иброҳим Шавқияга сал энгашиб.— Эсингиздадир?

— Эсимда,— деди Шавқия бошини қуйи солиб. Сўнг анча ийманиб сўзини давом эттирди:— Бахт деган сўзни мен бошқача тушуниб юрган эканман. Аслида бахт деб инсон ҳаёти учун ҳамма нарсага тўла-тўқислигига айтилар экан. Мен бўлсам ўша ҳаёт заруриятининг бир бўлагига эришибману, уни бахт деб билибман. Маълумот олиш, иш бошлаш ҳали бу бахт йўлидаги сўқмоқлар экан.— Шавқия бу гапларни айттар экан, қандайдир ғамгин тусга кирди, овози ҳам хаста кишидай эшитилди. У билинар-билимас хўрсиниб қўйди, туфлисининг учи билан гилам патларини титиб сўзида давом этди:— Мен иш бошлаган дастлабки кунлардаёқ йўлимни тўсиб хушомад қиладиганлар чиқиб қолди.

Айниқса Сулаймон Фотиҳ исмли савдогар йигит хира пашшага ўхшаб ёпишиб олди. У йўл тўсиб гап отадиган, енгил машинасини кўнгдаланг қилиб турадиган ҳам бўлди. Бу ҳам етмагандай на ишхонадаги, на уйдаги телефонга тинчлик беради. Жиринглатгани жиринглатган. Қизиқ, шунча гапни қаёқдан топаркин. Бирпасда шеърлар ўқиб ташлайди, бирпасда кўшиқ айтиб юборади, яна бир қарасангиз, муҳаббатдан дарс ўқиб кетади. Ҳаммаси китобий гаплар. Шилқим бўлганда ҳам бачкана шилқимлардан эмас, артистларга ўхшаган ҳозиржавоб, қизиқчи шилқим. Бир қанча вақт бошим айланиб, нима қилишимни билмай юрдим. У соядай эргашишни қўймади, мен бўлсам йўқ дейишимни. Вақт ўтган сайин унинг шилқимликларига кўникиб қолдим, ахири таслим бўлдим. Йигит дилини очиб мирзалик қила бошлади. Оқ ҳошияли зулукдай қора машинаси билан бир неча бор денгиз соҳилига, ўзининг боғига қатнадик. Ҳатто ўз уйига ҳам олиб борди. Шоҳона уйларини кўриб кўзим тинди. Сулаймон бўлса: «Шуларнинг ҳаммасини сенинг бир дона кипригинга олмайман», деб онт ичди, оёғимга йиқилди. Қўлтиғидан кўтариб кўзларига тикилдим, кўзларига қалққан марвариддай ёшларини муҳаббат рамзи деб тушундим. Шундан кейин у билан турмуш қуришга рози эканлигимни айтдим. Сулаймон бўлса севинганидан ёш боладай кулди ва мени даст кўтариб бўса олди. Ўзимни Нурия опамга ўхшаган бахтли хисоблай бошладим. Сулаймон билан кўчада гаплашиб тургандик, ёнимиздан Исмоил поччам ўтиб кетди. Уша кунни уйга киргани бетим чидамади. Бу гапларни азалдан Нурия опамга айтиб юрадиму, у бўлса «ўзингга эҳтиёт бўл, бизни шарманда қилиб қўйма», деб насиҳат беради. Уша кунни эртасига нонуштага тўпланганимизда поччам менга қараб кулиб қўйди. Мен кўзимни ундан олиб қочдим. Йўқ, бўлмади. Поччам стулини менинг ёнимга суриб: «Сулаймон билан кўпдан танишмисизлар?» деб сўради. Шошганимдан нима дейишимни билмай «ҳа» деб юборибман. «Шунчакими ё...» деб яна сўроққа тутди. Нима дейишимни билмай лол қолдим. Хайрият, Нурия опам жонимга оро кирди. У, менинг Сулаймон билан бўлган учрашувларимни айтиб, поччамнинг фикрини сўради. Аввалига ҳазиллашиб, кулиб турган поччам бирдан тунд бўлиб қолди. Бармоқлари билан столни чертиб анча ўйлади. Кейин: «Сулаймон ҳақида нимаям дердим,— деб елкасини қисди.— Мен уни фақат бир томонлама танийман. Бу одам савдогар сифатида бировнинг ҳурматини қозонган эмас. Ваъдабоз, алдамчи бир шахс. Бундай кишининг оилада қанақа эканлиги менга қоронғи. Аммо буни ўзларинг биласанлар. Ҳар ҳолда, шошмасдан иш кўрсаларинг туюк бўларди».

Мен ҳеч нарса деёлмай қолдим, иситмам чиқиб кетди. Поччам бошга гапирмай ўрнидан турди. Опам уни кузатиб қўйди-да, ёнимга келиб: «Умр савдоси қийин, поччанг тўғри гапирди. Сени ҳурмат қилмаса, ачинмасди», деди. Мен ҳеч қандай важ тополмай чиқиб кетдим. Бироқ қалбимга тош тушгандай чиқдим. Эндиликда Сулаймон билан гаплашиш у ёқда турсин, кўришгим ҳам келмай қолди. Шу туфайли телефон жирингласа: «Мени йўқ денглар», дейдиган бўлдим. Ишдан кеч қайтишга, кўчага чиқмасликка одатландим. Аммо Сулаймон мендан устун чиқди. У ишхонамдагиларнинг йўқ дейишларига қарамай касалхонага руҳсатсиз кирадиган, машинасини дарвоза ёнига қўйиб, эринмай кутадиган бўлди. Яшириниш бефойда эди, яна гаплашиб кетдим. Савдогар номи борки, бари бир гўр. Алдамаса, ваъдабозлик қилмаса, биронинг ҳақини емаса савдогар савдогар эмас. Лекин оилага ҳалол бўлса бас, деб ўйладим.

Кунлар ўтган сари у менга кадрлироқ, меҳрибонроқ туюлаверди. Бошим айлангани шу бўлса керак. Отпуска вақтимда боғига таклиф қилди. Пишиқчилик даври эди, йўқ дея олмадим. Сулаймон бўлса, дам олишдан қайтиб тўйни бошлаймиз, деб ишонтирди. Бу гапларни мен опам Нуриядан яширдим. Измирда яшайдиган отамнинг синглисини кўриб келаман, деб баҳона қилдим.

Дам олиш яхши ўтди. У ердан мамнун бўлиб қайтдим. Шу кундан

бошлаб тезроқ тўй бўлишини кутдим. Сулаймон бўлса ҳали уни, ҳали бунни баҳона қилиб, отасининг сафардан кеч қолганини рўқач қилиб тўйни орқага сураверди. Бунинг устига, учрашишни ҳам, телефонда гаплашишни ҳам камайтирди. Маҳалласига бориб соясини тополмай қайтган кунларим бўлди. Ўзимни овутолмай юрган ўшандай кунларнинг бирида Сулаймонни кўчада учратиб қолдим. У бир қиз билан гаплашиб турарди. Юрагим ўйнаб кетди. «Жаноб Сулаймон, бормисиз?» деб унинг ёнига бордим. У менга қайрилиб қаради-ю: «Кечирасан, ўзинг кимсан? Менда қандай ишинг бор?» деб совуқ жавоб қилди. Лабимни тишлаб қолдим. Латтадай бўшашиб орқамга қайтдим. Иккинчи кўчага ўтганимда ўзимдан етиб келган Сулаймон асабий бир тусда: «Менга қара, Шавқия! Орқамдан юришни йиғиштир. Сени деб маломатларга қолишни истайман. Ипак кўйлакка чит ёқа ярашмагандек, Сулаймон Фотиҳ хонадонига қашшоқ келин ярашмайди. Эндиликда ўзингнинг кимлигингга қараб иш тут. Ўтган ишларни эсингдан чиқар! Менинг номимни тилингга олма, унут!» — деб заҳарини сочди-ю, орқасига қайтди. Қулоғим гип бўғилди-ю, кўз ўнгим қоронғилашди. Кейин нима бўлганини билмайман. Бир вақт: «Сенга нима бўлди, болам? Ой-кунинг яқинмиди? Нимага ўзингдан кетиб қолдинг, кўнглинг айниятими?» деган савол қулоғимга чалинди. Кўзимни очиб қарасам, бир йўловчи кампир қўлтигимдан суяб турибди. Кетяпман-у, қулоғим тагида: «Ўзингнинг кимлигингга қараб иш тут, ўтган ишларни эсингдан чиқар!..» деган Сулаймоннинг сўзлари. Яна эзилдим, тутунсиз ёндим. Унинг ширин гаплар айтганда табассум қиладиган чиройли чеҳраси даҳшатли, кулиб турадиган кўзлари қоплонникидай оловли, икки кўзига кўприк бўлиб туташиб кетган қошлари каламушнинг думидай совуқ, силлиқ сочлари ҳурпайган типратикандай хунук туюлиб кетди кўзимга. Аммо, «мана бунни — қорнимдагини нима қиламан. Энди поччам олдида, Ойнисабегим олдида нима деган одам бўлдим», деган хаёл ўтади. Ҳар хил хаёлларга бордим. Киши ёлғиз бўлса шундай бўлар экан. Йўқ, ҳар ҳолда касбдошларим жонимга ора киришди. Уларнинг маслаҳати билан кўз очмаган бир мурғакка қотиллик қилдим. Уйга бормай қолганимдан хавотирланиб, почма хабар олиб кетди. Унга ишинг тифизлигини, навбатчи бўлиб қолганлигини баҳона қилдим. Аммо унинг олдида қанчалик гуноҳкор эканлигимни айтишга тилим бормади. Фақат унинг Сулаймон ҳақида: «Бу одам савдогар сифатида бировнинг ҳурматини қозонган эмас. Ваъдабоз, алдамчи бир шахс. Ҳар ҳолда, шошилмасдан иш тутсангиз, тузук бўларди», деган гапларини эслаб ерга киргундек бўламан.

Шавқия ҳамон ийманиб, кўзларини ердан узмай ўз ҳикоясини яқунлади. Иброҳим бўлса унинг қисматига ҳамдард бўлиб ачинди. У ўз ўтмишини эслаб эзилиб ўтирган Шавқиянинг елкасидан тутди.

Шавқия Иброҳимнинг қўлидан қутулиб, ойнага қаради ва тўзғиган сочларини тузатаётиб эркаланди:

— Емон киши экансиз.

— Емон бўлсам ҳам ёнингизда бўлганим учун ўзимни бахтиёр ҳисоблайман,— Иброҳим ўрнидан туриб Шавқиянинг ёнига келди. У Иброҳимга қайрилиб, унинг бўйнига қўлларини ташлаб нозланди.

— Раҳмат, азизим.

— Энди қотиллик қилмайсизми?

— Ҳечам. Ишқилиб, худо сизни менга кўп кўрмагай.

— Бир умрга бирга бўламиз.

Иброҳим Шавқияга қараб жилмайди ва сўради:— Кеча бир гап айтмоқчи бўлувдингиз?

— Ҳа, кеча ертўлада бўлиб асирларни қараб чиқдим. Вабо тарқалиш хавфи бор: вакцина билан эмлаш керак, деб маслаҳат бердим.

«Бечора асирлар. Бир тарафдан вабо, бир тарафдан жазо. Нима қилиш керак?» дея хаёл сурди Иброҳим. Кейин оҳиста ун чиқарди:

— Ундай бўлса шошилиш керак.

— Фельдшер чолни дорига юборишди, келса бошлаймиз.

— Бир парча қоғоз билан қалам топиладими?— тўсатдан сўради Иброҳим.

— Нима қиласиз? — ҳайрон бўлиб сўради Шавқия.

— Сизга саломнома ёзаман.

Шавқия елкасини қисди-ю, сумкасидан бир парча қоғоз билан қалам олиб Иброҳимга узатди. Иброҳим анча ўйланиб туриб хат ёзди ва уни яна Шавқияга қайтариб берди. Унда қуйидаги сўзлар баён қилинганди: «Азизларим, пайт пойлаб ушбу қуролнинг кучидан фойдаланиб қолинглар!»

— Саломномангиз шуми? — рус тилида ёзилган бу хатга тушунмай сўради Шавқия.— Нима деб ёздингиз, қани, ўзингиз ўқинг-чи.

Иброҳим Шавқиянинг кўзларига тик қараб жилмайди:

— Илтимос, маҳбусларга пичоқ элтиб берсангиз, мана шу хат билан. Уларни эмлаётганда бу вазифани бажариш сиз учун ҳеч қандай қийинчилик талаб қилмайди, аммо озроқ эҳтиёткорлик керак, холос.

— Маҳбуслар қўлига пичоқ тутқазиш?! — ваҳимага тушди Шавқия.— Билиб қайтиса... Ахир, бу даҳшат-ку!

— Йўқ, азизим, буни жасорат дейдилар,— Иброҳим сўзида қатъий турди.— Мени десангиз бажарасиз. Келажак орзуларимиз учун...

Шавқия индамади. У қоғозни сумкасига солди-ю, хайрлашгандай бош эгиб чиқиб кетди.

Иброҳим Шавқия билан қанчалик яқинлашмасин, бари бир уни Эрхард Борн томонидан қўйилган айғоқчи деб билар, ўзи учун яратилган шароитни шунчаки ҳийла деб тушунарди. Бугунги топшириқни ҳам бир текшириб кўриш учун берганди. Ўзига яратилган шароитдан нафратланиб юрган Иброҳим атайлаб шу йўлни танлаганди. Агар Шавқия бу вазифани бажарса, ундан оқилона фойдаланишни; бажармаса, дўстлари ёнига қайтиш ва ўлимни афзал кўрганди. Аммо бу гал Шавқиянинг сустигидан ҳадиқда эди: «Янги қийноқларга ҳозирланавер, полковник!» деб жойига ётди.

Шавқиядан уч кунгача дарак бўлмади. Бу ҳол уни қаттиқ ўйлантириб қўйди. Гарчи у эмлаш бошланганини, одамларнинг лагерь ҳовлисида серқатнов бўлиб қолганини сезиб турса ҳам, юраги таскин топмади. Ҳар соатда бирорта фашистнинг бу ерга кириб: «Қани, олдимга туш, маҳбусларни озод қилишни кўрсатиб қўяман сенга!» дейишини кутди. Кўз ўнгидан бошига тушган қийноқлар бирма-бир ўтди: қулоғи тагида Ройманнинг овози шанғиллаб кетгандай бўлди.

Иброҳим секин юриб бориб деразага тутилган қора қоғозни хиёл очиб ташқарига мўралади. Аммо зимистон қоронғиликдан ҳеч нарса кўринмади, фақат кучли шамолдан симлар ҳуштак чалар, қор бўронининг деразани савалагани эшитиларди. Иброҳим шу туришда узоқ вақт жим қолди. Унинг назарида бўрон даҳшатли, ғайритабiiй, дарахтларни илдизи билан кўпориб, биноларни ағдариб юбораётгандай эди. Шу пайт нимадир гумбирлаб кетди. Иброҳим ҳайратдан қотиб қолди, кўзлари жавдираб ташқарига қадалди. Ҳеч нарса кўринмади, лекин бўрон аралаш яна портлаш овози эшитилди. Бу портлаш тобора яқинлашиб келиб худди Иброҳимнинг тепасида қақилгандай, ялт-юлт этди. Шундагина у ўз шунқорларининг етиб келганликларини тушунди. Тушунди-ю, ёш боладаги шодланиб: «Э, бормисизлар, биродарларим, қани, куйдиринглар, ёндирунгни бу ажал кўрғонини! Кулини кўкка совуринглар!» деди хаёлан. Лагерь атрофида гум-гум бомба портлар, зарбдан соқчилар турган икки минора, тепасига тиканли сим ўрнатилган деворлар кўпориларди. Деворга яқин турган умумпалатанинг бир чети ҳам вайрон бўлиб, очилиб қолди. У ердаги маҳбуслар ташқарига отилишди. Тревога билан етиб келган солдатлар ҳарбий асирларни ертўлага ҳайдаб туширмоқчи бўлиб бақаришар, автомат қўндоғини ишга солишарди.

Маҳбуслар учун шу тўполон керак эди. Улар соқчилар устига ёпирилиб Шавқия берган пичоқни ишга солишди. Бу ишлар бомбаларнинг портлаши ва бўрон шовқини остида бажарилди. Улар зудлик би-

лан ташқарига чиқиб, қоронғилик қўйнида ғойиб бўлишди. Шовқиндан қўрққан жони ширин офицерлар бетонли ертўлага, баъзи бир соқчилар эса, маҳбуслар ётган палатага бош суқиб жон сақлашди. Қаҳри ошган табиат бўлса зенит артиллериясининг овозини ҳам, бомбаларнинг чинқириғию портлашини ҳам, автоматларнинг бўғиқ тариллашини ҳам аралаш-қуралаш қилиб баттар даҳшат солар эди...

Иброҳим буларнинг ҳаммасини ўз кўзи билан кўришни истар, ташқарига чиқмоқчи бўларди. Аммо иложи қанча. Муштини қисиб, дераза тирқишидан мўралашдан бошқа чора йўқ. Ҳар қалай «катак»ка қамалган эди.

Бирдан қий-чув овози эшитилди. Бу ертўладан чиққан офицерларнинг ваҳимаси эди. Телбасимон эшитилган бу бақириқлар, бунинг устига, Шавқиянинг дарак олмай қўйгани Иброҳимнинг юрагига ғулғула солиб турарди. «Ҳа, майли, болта тушгунча тўнка дам олади, деган гап бор»,— Иброҳим шу гапни кўнглидан ўтказди-да, ўрнига ён-бошлади.

Шавқия тўртинчи куни эрталаб кирди. Ранги оқариб, кўзлари киртайган Иброҳим Шавқиянинг кўзига оғир касалдай кўришиб кетди.

— Сизга нима бўлди? Қаерингиз оғрияпти?— ҳовлиқиб сўради Шавқия.

— Дилим,— секин жавоб қилди Иброҳим.

— Қани, тўғри ўтиринг-чи,— буюрди Шавқия.— Сизга куюниш ярамайди.

— Уч кун бўлди ҳолимдан хабар олмаганингизга, яна куюнма дейсиз,— илмоқ ташлади Иброҳим.

— Ҳа, шундай бўлди, жаноб,— ачингандай тан олди Шавқия.— Биринчидан, ишим кўпайиб кетди. Иккинчидан, ўзингиз топширган илтимосингизни бажардим. Кечаги тўполондан фойдаланиб ўттиз олти маҳбус қочиб кетибди.

— Йўғ-э?!— деди Иброҳим кўзлари чақнаб.— Қандай савоб иш қилгансиз, азизим. Раҳмат, сизга.

— Яхшилиқ, кам-кам, дейдилар, жаноб. Агар ҳар бир палатага ақалли биттадан пичоқ тарқатганимизда, сиз айтгандай, ҳаммалари озод бўлишлари мумкин экан. Буни мен уларнинг шаҳти ва кўзларидан пайқадим. Аммо битта пичоқни ҳам зўрға топширдим.

— Қайси палатадагилар қочишди?

— Умумий палатадагилар.

— Бомба асирлар устига тушмабдими?

— Беш киши яраланган. Соқчилардан ўн бир солдатнинг жасади топилди. Ҳаммалари пичоқ зарбидан ўлган. Ўлган соқчилардан биттасининг ҳам автомати ёнида йўқ. Маҳбуслар олиб кетишибди.

— Ҳойнаҳой, жазо отряди ташкил қилишса керак.

— Соқчилар орқаларидан қувлаб кетишганмиш.

— Қафасдан қутулган қушни қайтиб қафасга солиб бўпти. Улар ҳам қуролсиз эмас энди,— деди ғурур билан Иброҳим.— Партизанларга етиб олишади.

— Гапларингиз тўғри, жаноб. Улар қутулиб кетишди. Аммо қолганларга қийин бўладиган кўринади. Уларни концлагерга кўчиришмоқчи.

— Қачон?— шошиб сўради Иброҳим.

— Келаси чоршанбага бўлса керак.

— Кимдан эшитдингиз?

— Ройманнинг ўзидан. Кечаги тўполондан қўрқиб шу фикрга келишибди.

— Ундай бўлса, жуда яхши, азизим. Яна бир муҳим вазифани бажарамиз.

— Нима, яна пичоқ беришми?

Иброҳим хиёл жилмайди. Биринчи вазифани топширишда тавак-

кал қилгани эсига тушди. Аммо тахмин тўғри чиққач, бошқа топшириқни иккиланмай айтишга қарор қилди:

— Буниси қалтисроқ.

— Қандай вазифа экан? — чўчиб сўради Шавқия.

— Марта деган қизга хабар қиласиз, маҳбуслар тушган поездни яхшилаб кутиб олишади,— деди дангалига Иброҳим. Сўнгра Марта ўзи ким, қаердан топади ва қандай қилиб гаплашади — барчасини ба-тафсил тушунтирди.

— Бу, мушкул вазифа, — эътироз билдирди Шавқия.

— Ўзимники бўлганингиз учун ишонапман сизга, азизим. Бошқа киши бўлганда журъат этолмасдим.

Бу сўз билан Иброҳим жувоннинг қалбига тамомила кириб олмоқчи бўлди. Шавқиянинг юраги тўлқинланиб кетдими ёки қўрқдими, ҳар ҳолда Иброҳимга жовдираб қараб қолди. Иброҳим уни бағрига бо-сиб оқ йўл тилади.

9.

Қаҳратон қишнинг калта куни тугаб, қоронғи тушган пайт. Бу йилнинг қиши ҳам, шамоли ҳам ўзгача. У узоқ шимолнинг асов бўронини эслатади. У — она ер тупроғини топтаётган «зўравонларни» ёқтирмагандай увиллайди, қор бўронини афтига сочиб кўзларини кўр қилмоқчи бўлади, қадам бостирмай яхлатиб қўйиш учун бутун вужудига совуқ найзасини санчади. Кейин даҳшатли довулни кўмакка чақираётгандай ҳуштак чалиб узоқлашади ва кўп ўтмай яна ҳужум бошлайди. У шаҳар кўчаларида у ёқдан-бу ёққа изғиб, манзилни тополмаётган ҳарбий машиналарни, автоматларини бўйинларига осиб олган патрулларни ўз домига тартади ва «йўқо-о-л!!!» дегандай ўқиради. Ўзларини ғолиб сезиб, шахдам қадам ташлаб, гердайиб юрган босқинчилар табиат олдида бўйин эгиб, майда қадам бўлиб қолишган. Улар каскалари тагидан бошларига рўмол ўраб олишган. Зангори шинелнинг иссиғи кетиб пайтавадай ҳўл бўлганлигидан устларига нима тўғри келса, шуни ёпиниб олишган. Улар эндиликда бутун Европани оёқ ости қилган ва Гитлер кўкларга кўтариб мақтаган армияга ҳеч ҳам ўхшамас эдилар. Бўйинларига автомат осиб олган бу чувриндилар ўзларини ғолиб ҳисоблашга ҳам ҳадиксираб қолишган. Улар учун шаҳарнинг ҳар бир биноси жаҳаннамдай туюлади. Ҳар бир деразадан ўқ ёғилаётгандай чўчишади. Кўчада икки киши бирга юрдими, бас, уларни партизан деб ҳайдаб кетишади. Шунинг учун ҳам Гомель шаҳар комендатураси кўчаларда кеч соат олтидан сўнг тўпланилмасин, деб буйруқ чиқарган. Комендатуранинг очофат солдатлари эса шапка ўрнига бош олиб, якка юрган одамни ҳам ечинтиришни, жилла бўлмаса унинг кийимидан фойдаланишни одат қилиб олганлар.

Ана шундай пайтда йўлга чиққан Шавқия катта кўчанинг йўлагига қорни ғирчиллатиб борарди. У пальтосининг ёқасини кўтариб олган, совуқ бўлса ҳам у ўзини бардам тутар, бажариши лозим бўлган ишнинг режасини ўйларди.

— Тўхта! — қўпол овоз Шавқиянинг хаёлини бўлди. У, муюлишдан чиқиб келган икки солдатни кўриб юришини тўхтатди.— Кимсан ўзинг? Бемаҳалда нима қилиб юрибсан?

Биринчи бўлиб буйруқ берган ва каскаси тагидан рўмол ўраб олган солдат қўл чироғини ёқиб Шавқиянинг юзларига тутди. Кейин оғзининг таноби қочиб: «Хурилиқо эканми?» дегандай кўз қисди иккинчи солдатга. Зангори шинел устидан хотинлар пальтосини елкасига ташлаб олган калта бўйли иккинчи солдат боши билан: «Бошла!» деб имо қилдию гўё уни текшириб кўрмоқчи бўлди: «Бу аёл партизанлар айғоқчиси бўлиши керак. Ҳайда!» Шавқия қўрқиб кетди. Лекин у ўзини дарров ўнглаб олди:

— Шошманглар, жаноблар! Мен сизлар айтган партизан эмасман.— У сумкасидан пропуск олиб биринчи солдатга узатди.— Мана, ўқинг! У чироққа солиб ўқиди:

— О, врач эканлар бу хоним! — хатни ўқиган солдат қошларини уйди.— Бизларнинг ҳам дардимизни эшитсангиз бўларди. Ахир биз ҳам даво истардик,— деб пичинг қилди.

Шавқия бўш келишнинг нималарга олиб келишини сезди-ю, дарҳол ҳужумга ўтди:

— Кўриб турибман. Қасалларинг жуда оғир. Сенларга бошқачароқ дори қўллаш керак бўлади. Уқувсиз хотинлардай чирик увадага ўралиб юргани уялмадиларингми? Ким айтади сизларни голиб армиянинг солдатлари деб?! Ўзларингиз хотинлар кийимига ўралиб олибсизлар-у, яна кўнгуллари хотин тусабди! Мен ҳозир бориб комендатурага доклад қиламан. Улуғ Рейхнинг шаънига иснод келтирибди бу латтахўрлар, дейман.

Врач солдат қўлидаги ҳужжатни тортиб олиб, сумкачасига солди. Биринчи солдат танбеҳ эшитишдан қўрқиб ялинишга ўтди:

— Кечиринг бизни, фройлен Шоу.— Шавқияни ҳужжатда немисча Шоу деб ёзишган.— Бундай ўралиб олишимиз латталарга очқўзлимиздан эмас. Ўлган кунимиздан ўралиб олдик. Кўряпсиз-ку, бу ернинг табиаги ҳам одамларига ўхшаган совуқ. Келинг, бир гал гуноҳимиздан ўтинг. Истасангиз, машина тўхтатиб уйингизгача обориб қўямиз.

— Ҳа, майли,— деди Шавқия раҳм қилаётгандай.— Илтифотларинг учун раҳмат. Ўзим етиб оламан.

— Раҳмат, фройлен Шоу, хайр! — бараварига қўл кўтаришди солдатлар. Шавқия орқасига бир қаради-ю, юришини тезлаштирди. У вокзалга етганда сиренанинг йиғлоқи овози оламни тутди. Осмонни самолёт овозлари тўлдириб юборди. Проекторлар тубсиз қоронғиликка санчилди. Аммо қалин булут ва қор учқунидан ҳеч нарса кўриб бўлмасди. Зенитчилар таваккалига ўқ узишарди. Товар станциясида портлаш эшитилди ва ёнгин кўтарилди. Бундан чўчиган одамлар вокзал биносининг подвалига қочишди. Шавқия ҳам одамларга қўшилиб подвалга тушди.

Подвални учта чироқ зўрға ёритиб турар эди. Бу ерга тўпланганлар орасида ҳарбийлар, хотин-халаж ҳам кўп эди. Баъзилари худога ёлбориб, илтижо қилар, баъзилари худо борми, пайғамбари борми, ёки урушни чиқаргани борми — аралаш-қуралаш қарғар, буларнинг ҳаммаси болаларнинг қий-чув йиғиларига қўшилиб подвални бошига кўтарар, қулоқларни қоматга келтирарди.

Шавқия подвалга тушди-ю, зина ёнидаги бурчакда туриб қолди. У, бу маззари биринчи кўрганиданми, юраги ўйнаб боши айланди. Деворга суяниб, кўзларини юмди. У бу ёқларга келиб қолганига қаттиқ ўқинди: «Ахир немислар оёқ босган жой жаннат бўлади, дейшарди. Бу эса жаҳаннамнинг худди ўзгинаси-ку? Э, парвардигор, гуноҳсиз бандаларнинг қисматини ўзинг осон қил».

Шавқиянинг қулоғига эндиликда на шамолнинг дарғазаб қичқиргани, на совет самолётлари ёғдирган бомбанинг портлаши ва на сиренанинг йиғлоқи овози эшитиларди. Эндиликда унинг қулоқларини чақалоқ болаларнинг бўғиқ йиғилари ва оналарнинг фарёди тутиб кетганди.

Ниҳоят кўзини очиб заяга қаради. Подвал одам билан тўла. Бунинг устига, ташқаридан яна одамлар тушарди. Унинг ваҳимаси келиб яна кўзини юмди. Унинг кўз ўнгида анчагина жонланиб қолган Иброҳим намоён бўлди.

...Шавқия ўзини кўзгуга солиб сочлари ва кийимларини тузатди. Сўнгра ёнига келиб елкаси оша ойнага қараган Иброҳимга суяниб эркаланади. У бўлса белидан ушлаб стулга ўтқазар экан, гап қотади:

— Мен сизнинг илтимосларингизни тўла қабул этдим шекилли. Эндиликда кўнглингизни обод этолсам, ўзимни бахтиёр ҳисоблайман.

— Раҳмат, жонгинам,— Шавқия Иброҳимга ўтириш учун ёнидаги

стулни суради: У аста ўтиради.— Кўрасиз, бизларнинг бу аҳдимиздан Ойнисабегим ҳам, Исроил жаноблари ҳам хурсанд бўлишади.

— Бунга ишонаман. Улар жудаям хурсанд бўлишади. Хўш, сиз, ўзингиз бир ёстиққа бош қўйган икки қалбнинг бир бутоқда очилган икки гулдек бир-бирига яқин бўлишига, иноқ ва сирдош бўлишига ишонасизми?

— Ишонаман,— жавоб қилади Шавқия,— айниқса, сизга ишонаман.

— Яхши. Яна савол: илтимосларимнинг тўла бажарилишига ҳам ишонасизми?

— Ишонаман.

— Икки ўртада баъзи гапларни сир сақлай оласизми?

— Албатта, сир сақлайман.

— Борди-ю, қийин шароитда ёрдам бериш керак бўлиб қолса, қўрқмасдан, ҳадиксирамасдан ёрдам бероласизми?

— Менингча, буларнинг ҳаммаси мен учун муқаллас бурч.

— Раҳмат сизга, Шавқия. Аслида мен сиздан шундай жавоб кутгандим.— Иброҳим темирни қизғида бос қабилида мақсадга кўчади:— Мана энди сиз билан бемалол гаплашсам бўлаверади.

— Яхши гап бўлса, жоним билан.

— Яхши гап бўлганда қандай! Биз бурчимиз тўғрисида гаплашиб олишимиз керак. Нина ўтган ердан ип ҳам ўтади, дейишади бизларда. Ўзбекнинг келини бўлишни истабсиз, демак, менинг измимда юришингиз керак. Зарур бўлиб қолса мен ҳам сизнинг измингизда юраман, Бизлар шунга келишдик. Тўғрими?

Шавқия бош ирғайди:

— Биз қиладиган ишлар инсон боласини ноҳақ ўлимдан қутқаришдир.

Шавқия жиддий тусда гапираётган Иброҳимнинг кўзларига тикилиб унга сал энгашади. У ўша жиддийликда гапида давом этади:

— Истамбулга кетишдан олдин бир иш қилишимиз керак. Сиз учун, азизим, Германия — она Ватан эмас. Сиз Туркия фуқаросисиз ва фақат ўз халқингиз учун хизмат қилишингиз керак. Бу ўринда мен сизни айбламоқчи эмасман, кечиринг. Аммо фашист иблисларининг ваҳшийликларига чидай олмайман. Гуноҳсиз қони тўкилган гўдакларнинг ва нуроний ота-оналарнинг қисмати қатъийроқ ҳаракат қилишга чорламоқда. Қулоғимда қийналаётганлар фарёди, кўз ўнгимдан дорга осилганлар гавдаси кетмай қолди. Улар гўё: «Байроғимиз ерда қолмайди, уни кўтарадиганлар бор!» деяётгандай туюлади менга. Асаби чидамаган Иброҳим бошини билакларига қўйиб, столга суянади.

— Вой, сизга нима бўлди?! — шошиб қолган Шавқия Иброҳимнинг қўлтиғидан тутиб уни ростмана ўтказди.

— Кечирасиз, асабим чидамай қолди. Иблисларни эсласам тутақиб кетаман.

— Ўзингизни тутинг. Эсламанг уларни.

— Эсламасликка ҳаққим йўқ. Уларга бепарқ қарай олмайман. Билсангиз сизга юклатиладиган вазифа ҳам шулар ҳақида.— Сўнг у хаёлан деди: — Аслида бу ишни обер-лейтенант Карл Лангет бажариши керак эди. Афсуски, у менинг самолётимда ҳалок бўлди.

— Карл Лангет? — Иброҳимнинг сўзларини англай олмаган Шавқия унинг кўзларига тикилди.

— Ҳа, Карл Лангет қўрқмас немис коммунисти эди. У шу ерда ишлаб, Марта деган жувон билан алоқа боғлаши лозим эди. Эндиликда бу вазифани сиз...

— Мен-а?! — қўрқув аралаш сўрайди Шавқия.— Ахир бундай иш билан ҳечам шуғулланмаганман. Қўлимдан келармикан?

— Маҳбуслар қўлига пичоқ тутқизиш-чи, униси осонмиди?

— Ҳар ҳолда...

— Ишонаманки, қўлингиздан келади. Кеча ўзингиз асирларни ўлим гирдобига ташлашмоқчи дедингиз, тўғрими?

— Тўғри. Буни бошлиқнинг ўзидан ҳам эшитдим. Келаси ҳафтанинг учинчи кунига... Шу гапни Мартага етказасиз. Марта деганимиз шаҳарнинг темирйўл станциясидаги ресторанда официантка бўлиб ишлайди. Қўғирчоқдай гўзал жувон... Унг яноғида холи бор, гаплари юмшоқ, ҳар доим кулиб туради. Танишиш пароли: «Кўк сочиқ». Шунинг учун ресторанга кириб Мартани топасиз-у,— хизмат қилаётган столга ўтирасиз. Кейин «қўл ювадиган хонани кўрсатинг», деб илтимос қиласиз. Хонага кириб: «Кўк сочиқ жойига қўйилмабдими?» деб сўрайсиз. У бўлса «Кечирасиз, кўк сочиқни ювгани топширгандик», дейди. Ушанда сиз унга раҳмат айтасиз-у овқат буюриб: «2—3—61» деб уқтирасиз. Бу рақамлар иккинчи ҳафтанинг учинчи куни олтмиш биринчи километрда кутиб олинсин, деган маънони билдиради. Марта ҳам бу хабарни ўз йўли билан тегишли кишига етказди. Инсонни ноҳақ ўлимдан, ҳақорат ботқоғидан қутқариш фақат инсоннинг бурчи. Бу йўлда курашаётган дўстларимиз ўз бурчларини бажариш борасида ўлимдан ҳам қайтмайдилар. Уларнинг мангулиги ҳам ана шунда. Энди мени тушунгандирсиз, азизим?

— Тушундим.

— Қўрқмайсизми?

— Сиз ёнимда экансиз, ҳечам қўрқмайман.

— Раҳмат... Сизга оқ йўл!

...Шавқиянинг лаблари иссиқ бўсадан чўғдек ёнади-ю, сесканиб кетиб кўзларини очади. Қараса, одамлар ташқарига шошилишаётган экан. У ҳам зинадан юқорига қўтарилди. Кишиларга эргашиб вокзалга кирди. Аммо бу ерда ресторан учрамади. У бинодан ташқарига чиқиб патруль солдатлардан сўрашга жазм қилди.

Шинелининг ёқасини кўтариб, шапкасини қулоғигача бостириб кийган бир офицер: «Ҳу, ана, бурчакдаги бино. Биринчи қават», деди қалтираб. Деразаларига қора қоғоз тутилган уч қаватли бино мотам маросимини эслатарди. Шавқия ҳеч ким кириб чиқмаётган бу бинонинг эшигига қўрқа-писа борди ва эшикни аста очиб мўралади. Ичкаридан чироқ нури кўзга ташланади ва кишиларнинг овози эшитилади. Пештоқиға «Нюр Фюр Дойч» (Фақат немислар учун) деб ёзиб қўйилган ичкариги эшикка ва унинг ёнида серрайб турган швейцарга кўзи тушди. Унинг «Сенга нима керак?» дегандай ўқрайишни кўрган Шавқия дадиллик билан: «Соқийлар посбонига саломлар бўлсин!» деди немисчалаб ва пальтосини ечиб унинг қўлига тутқазди. Ҳозиргина ўқрайиб турган бадқовоқ башара хиёл жилмайди. Кейин Шавқиянинг қўлига номер бераётиб икки букилди:

— Хонимнинг кечалари кўнгилли ўтгай!

Швейцар немисчалаб шундай демоқчи эди-ю, аммо тилни ёмон билганидан бошқа маънода эшитилди. Шавқия «Сенам бир малай экансан-ку», деди ичида ва сўзига жавоб қайтармай дадиллик билан ичкарига кирди. Кирди-ю, ҳайкалдай қотиб қолди. У бундай ғайри табиий манзарани Берлинда ҳам кўрмаган эди. Маст-аласт офицерлар ўз маликаларини тиззаларига ўтқазиб, уларнинг лабларида вино ичишар, кўкракларидан бўса олишарди. Бу ярим яланғоч нозанинлар Германиядан келтирилган немис қизлари эмас, балки «ғолиб» офицерларнинг ҳирсий иштаҳаларини қондириш учун қурбон қилинган белорус, украин ва рус қизлари эди. Улар аждар оғзидаги чорасиз тутқунга ўхшаб ўз «хушторлари»нинг хоҳишларини бажо келтиришга, уларнинг ҳар қандай инжиқликларига хўп дейишга мажбур эдилар.

Шавқиянинг папирос ва май ҳидидан боши айландими ёки бу шармандали манзарадан жиркандими, ҳар ҳолда, ўйланиб қолди. Лаблари пичирламаса ҳам хаёлан: «Нимагаям хўп дея қолдим бу ишга? Истамбулда юрсам бир куним ўтмасмиди? Йўқ, йўқ. Кун ўтказиш ҳар хил бўлади. Шунчаки дунёда яшаётганлигинг учун ҳам тирикчиликка қўл уришинг керак. Бундай яшашнинг мақсади фақат қорин тўй-

дириш учун. Бошқа кишилар мақсадини кўзлаб Иброҳим айтгандай инсонни ҳозирги офатдан қутқариб қолиш учун яшаш бошқача. Сўққа-бош бўлиб қолганимда Исмоил Фарсай менга ўз қўлини чўзди. Мен одамлар қаторидан ўрин олдим. Сўнгра мен уларнинг илтимосларини ерда қолдирмай шу ерга келдим. Ҳатто Иброҳимни қалбим кўри билан иситдим. Яқинда у билан Истамбулга бораман, жигарпораларни бир-бирлари билан топиштираман. Бу шодликлар менинг бахтимга ҳам асос бўлади. Ундан бош тортишга ҳаққим борми? Э, худо, ўзинг қувват бер, бардош бер!»— деди. У залдан Мартани қидирди. Қулоғини боши аралаш бинт билан боғлаб олган бир маст офицер ўрнидан туриб Шавқиянинг йўлини тўсди:

— Бу ёққа марҳамат қилинг, оқ сийна!

— Ўзингизни йиғиб олинг, жаноб! — зарда билан гапирди Шавқия ва уни кўкрагидан итариб ўтиб кетди. Қайфи ошиб қолганиданми, халиги офицер стулига ўтириб қолди. «Вой-бўй, намуноча осмондан келади бу оқ сийна», деб мингиллади. Ундан нарироқда ўтирган бошқа бир офицер ёғоч оёғини ёғирлатиб ўрнидан турди, силлиқ сочини кафти билан силаб, қучоқ очди:

— Менинг бағримда сиз учун жой бор, хумор кўз!

Шавқия унинг столида ўтирган икки жувонни рўкач қилиб захри-ни сочди:

— Аввалига мана буларнинг ҳисобини қилсангиз-чи, жаноб! Бекорга йўл тўсишнинг нима кераги бор!

Жувонлар ҳаҳолаб кулиб юборишди. Бу гаплардан хабар топиб турган ва ўнг қўлини бўйнига осиб олган учинчи офицер ўрнидан туриб тиржайди:

— Уларнинг гапларига парво қилманг, фариштам! Сиздай ҳурлиқо билан ўйнамоқ ва гунча лабларингиздан шароб ичмоқни биздай нуфузли оқсуякларга буюрган. Бошқаларга қарамай ёнимга келинг, дўндиқчам!

Шавқия нима қиларини билмай олдинга назар ташлади. Бурчақда, ойна ёнида ўтирган капитан Отто Ройманга кўзи тушди-ю, шошиб гапирди:

— Жаноб капитан, йигитларингизга айтинг, беодоблик қилиш-масин.

Отто Ройман кўзойнаги устидан тикилиб турди-да, Шавқияни танига, илтифот қилди:

— О, фройлен Шоу! Марҳамат, марҳамат!

Йўл тўсиб турган бир қўлсиз офицер Ройманни кўрди-ю, Шавқиядан узр сўрагандай таъзим қилиб, «марҳамат» дегандай йўл берди. Шавқия Ройманнинг ёнига борди.

— Қайси шамол учирди, фройлен Шоу? Марҳамат, марҳамат. Мана, танишиб қўйсинлар: хотиним. Исмлари Эльза, буниси менинг севимли қизгинам Элла. Капитан стол атрофида ўтирган оқ сочли тўладан келган аёл ва ўн ёшлардаги дўмбоққина қизча билан таништирди.

Шавқия улар билан бош эгиб сўрашар экан, Элланнинг елкасига қоқиб эркалатгандай бўлди. Аёл гаплашадиган одам тополмай турган эканми:

— Берлиндан кеча келдик. Эртага кетамиз,— деди эски танишлардай.

— Тинч жойдан бу ерга келиб нима қилардинглар?

— Тинчлик қаёқда дейсиз! Берлин ҳам дўзахга айланган. Урушнинг бошиниям, охириниям билмай қолдим. Утиринг!

Шавқия, халақат бермадимми, дегандай йиманибгина ўтирди.

— Нечук бу жойларга ташриф буюрибсиз?— деб қолди Ройман.

— Зерикдим. Яхши жой деганларига ишониб бир оз ҳордиқ чиқарай, деб келувдим. Мунақасини билганимда...

— Хафа бўлманг, фройлен Шоу. Бу йигитлар Германиянинг фахри, фюрер шавкатли армиясининг умуртқаси ҳисобланади,— капитан

ўнг қўлининг бош-бармоғини елкасидан ошириб кўрсатди,— «Моторлаштирилган қўлтиқтаёқ» деган резервдаги полк бор. Улар шу полкнинг офицерлари. Овунгани келишган.

Шу пайт официант келиб стол устига вилка, пичоқ, қошиқ қўйди. Шавқия унинг жуссасига, кўзларига, юзига тикилиб, унинг Марта эканини фаҳмлади. Бунинг исботи ўлароқ бошлиқ ҳам уни эски танишлардай эркалаб «Марта» деб тилга олди. Кейин овқат буюрди.

— Нима ичасизлар? — сўради Марта.

— Кечирасиз, хоним. Сиз овқат буюрганингизга қадар бизлар ўйлашиб олайлик,— деди капитан аёлларнинг фикрини олмоқчи бўлиб.

— Узр, сизга Марта. Мумкин бўлса, мен қўлимни ювиб олсам,— мурожаат қилди Шавқия.

— Марҳамат, юринг.

— Мени афв этинглар,— деди Шавқия.— Шу баҳонада ҳамма ичимликларни билиб келаман.

Капитан хотинига Шавқиянинг кимлигини тушунтириб бўлдиямки, Марта билан Шавқия қайтиб келишди. Мартанинг чеҳраси гулгун ёниб турарди. У назокат билан капитанга мурожаат қилди:

— Фройлен Шоу жудаям дидли эканлар. Унинг тавсияси билан мана буларни олиб келдим. Ўйлайманки, бу ичимликлар султони сизларга ҳам маъқул тушади.— Марта патнисдаги жуда ҳам бежирим графиндаги юз эллик грамм рус арағи билан бир шиша совет шампан-виносини олиб столга қўйди.— Шоввозларимиз қўлга киритилган омбордан ўлжа қилишибди.

Отто Ройман билан Эльза хонимнинг кўзлари ўйнаб шишаларга тикилишди. Уларни кузатиб турган Шавқия қўшимча қилди:

— Мана шу винони мен биринчи бор Берлинда ичгандим. Шундан буён мазаси оғзимдан кетмайди.

— Ҳечқиси йўқ. Яқин ўртада дунёдаги барча яхши нарсалар фақат улуг рейхники бўлади. Фюрер бизга шундай деб ўргатган!

Патнисда овқат кўтариб келган Марта рюмкага арақдан қуйиб капитаннинг олдига қўйди. Шампан виносини очиб қадаҳларга тўлдирди. Ройман сабри чидамай рюмкани қўлига олди:

— Қани, хонимлар, ғалабамиз учун!

— Чинакам ғалаба учун! — деди Шавқия ишонч билан.

10

Кейинги кунларда Иброҳимнинг чеҳраси очилиб, анча тетиклашиб қолганди. Бунга, биринчидан, ўзи тузган режанинг амалга ошганлиги сабаб бўлса, иккинчидан, Марта билан Федор Федоровичнинг жасоратлари дилида ғалабага ишончни мустаҳкамлаган эди. У ўша ғалаба учун сабот талаб қиладиган курашлар, қийинчиликларни кўз ўнгига келтириб, унга тайёр туриш учун ўзини жисмоний чиниқтиришга киришган эди.

Иброҳим қўлларини полга тираб, оёқларини кўкка кўтариб турганининг устига Шавқия кириб келди.

— Гоят хурсандман. Бу кайфиятингизнинг яхшилигидан нишон!— дея кулди у.

— Э, сизмисиз, хоним, кечирасиз! — Иброҳим қизариб ўрнидан турди.— Жилла бўлмаса Ройманнинг янги қийноқларига бардош беролсам, деган ниятда баданимни чиниқтиряпман.

— Ундай деманг! Капитан Ройман сизни сўроқ қилиш учун эмас, Берлинга жўнатиш учун тайёрланг, деди менга. Жаноб Эрхард Борнинг ўзлари бу ҳақда телеграмма йўллаганмиш. Шу бугуноқ Берлинга учамиз. У ерга боргач, Борн жанобларидан ўз ваъдаларини бажаришларини илтимос қиламан. Жаноб Борн яхши одам. У ўз ваъдасини, албатта, бажаради. Биз иккимиз Истамбулга учамиз!..

Шавқия орзулари рўёбга чиқаётгандай шодланар эди. У Қора ден-

гиз қирғоғидаги ўзи туғилиб ўсган кўримсизгина қишлоғида ота-она-сига ёдгорлик тарзида боғу роғ қилажаги, Иброҳим билан бўлажак фаровон ҳаётларини ўйлаб гул-гул ёнди. Ҳа, Шавқиянинг ўз боғи, оромгоҳи ва машинаси бўлади. Машинани Иброҳим ҳайдади. У худди Исмоил Фарсайнинг машинасидай оқ бўлади. Шавқия подшо ҳазратларининг маликасидай машинадан савлат тўкиб тушади. Атрофларида Иброҳим билан Шавқиянинг гўзаллик тамғалари билан бунёд бўлган жажжи ўғил-қизлари чопқиллашиб юришади. Уларнинг бири дадасининг, иккинчиси онасининг қўлидан ушлаб боққа бошлашади...

— Тушундингизми? Шу бугуноқ Берлинга жўнаймиз. У ердан Истамбулга йўл оламиз, хурсандмисиз?

Иброҳим хиёл жилмайди. У, содда, бегараз жувоннинг шодликларига шерик бўлгиси келарди-ю, лекин афсуски бу ҳозир амалга ошиши мумкин бўлмаган рўё эди. Қирғин жанг кетаётган пайтда Рейхга хизмат қилиш лозим бўлган бир шахснинг четда қолишига ҳеч ким рози бўлмасди. Буни Иброҳим яхши биларди.

— Сиз Ройманнинг ёки Борннинг гапларига чинакам ишонасизми?

— Нега ундай дейсиз? Албатта, ишонаман. Бизлар шунга келишганмиз:

— Соддасиз, хоним. Жудаям соддасиз.

— Нечун?

— Биласизми, хоним,— Иброҳим «Нима десам экан?» деб туриб қолди. Сўнг ўша жилмайишида гапини давом қилди: — Улар мени бўшатиб юборишолмайди. Чунки уруш тугагани йўқ. Аксинча, кундан кунга авжга миняпти. Ҳали кўп қон тўкилади. Буни тушунмоқ даркор, хоним.

— Йўқ-йўқ, жаноб. Сиз уларни яхши билмайсиз,— ўз фикрида туриб олди Шавқия.— Мен ҳозир жаноб Ройманга сизнинг соғлигингиз ҳақида ахборот бераман. Кейин сиз билан ўзлари гаплашадилар. Фақат бир илтимос. Уларни кўриб тагин тутақиб ўтирманг. Айтган гапларига қулоқ солинг. Хўпми, хўп дейсизми?

— Истамбулга жўнатмоқчи бўлишса, албатта, хўп дейман. Сиз учун хўп дейман.

— Ташаккур, жаноб. Мен кетдим.

Иброҳим Шавқия чиқиб кетгандан кейин кулди. Йўқ, унинг содда-лигига жуда-жуда ачинди. «Истамбул» дея маънос пичирлади.

Иброҳим ўз хаёли билан стол ёнида тикка турарди. Эшик очилиб автомат ушлаган кўзойнакли солдат кўринди. «Жаноб капитан сизнинг киришингизни буюрдилар!» деди немисчалаб. Капитан сўзини эшитган Иброҳим Шавқиянинг гапларини эслади ва солдатнинг олдига тушиб Ройманнинг хонасига ўтди. У ерда Роймандан бўлак яна икки офицер бор. Улардан бири ўша зенит батареясининг командири — Франц Мюллер, иккинчиси сўроқларда секретарлик қилган малла лейтенант эди. Шавқия ҳам шу ерда экан. Ройман хиёл жилмайиб Иброҳимга тикилар эди. Сўроқ қилган вақтларида бинт билан ўралган унинг чеҳрасини яхши кўролмаган эди. Энди бу осиелик ҳавас қилса арзигулик, қора қош, қирра бурун, ҳа, чиройлигина эканини тан олишга мажбур бўлди. Эрхард Борннинг Иброҳимни нима учун сақлаш кераклиги ҳақидаги гапларини эслаб, унинг дидига қойил қолди. Буюк Рейх қарамоғида тузилиши лозим бўлган «Янги Туркистон ҳукуматининг чинакам раҳбарларидан бирига лойиқ номзод»ни очиқчасига томоша қилар экан:

— Жанобнинг соғлиқлари қалай?— дея меҳрибонлик қилган бўлди.

— Ғамхўрликлари учун ташаккур.

— Шикоятингиз йўқми?

— Йўқ.

— Иштаҳангиз тузук бўлса, жуда соз. Тез кунда кучга кириб кетасиз. Назаримда сизни катта лавозиму бахт-саодат кутмоқда.

— Тутқундаги одамни қандай лавозимга тайинлашлари мумкин?

— Бу ёғи ўзингизга боғлиқ. Аммо тутқин эмаслигингизга аминман. Шунчаки қоидага биноан йигитларимиз кузатиб боришади. Чунки сизнинг ҳаётингиз учун жавобгармиз.— Ройман хушомадомуз илжайди.— Қатта бўлганингизда бизнинг яхшиликларимизни ҳам унутмасиз, деган умиддамиз.

— Албатта, жаноб. Сизнинг яхшиликларингизни унутиб бўлар эканми?

— Сиз бугун, жаноб полковник Фарсай, Берлинга йўл оласиз. Жаноб Борн сизга атаб кийим тиктириб юборибди.— Ройман қоробкани очиб, ичидаги костюмни кўз-кўз қилди. Иброҳим унга лоқайд қаради-ю, «Нима бўляпти ўзи?» дегандай ерга тикилди. Ройман бўлса сарполардан кўзини узиб кимгадир буюрди.

— Жаноб полковникни чўмилтиринглар!

11

Иброҳим тушган ҳарбий самолёт қош қорайганда Берлин аэродромига келиб қўниши ҳамон унинг қанотлари тагида бир жуфт енгил машина пайдо бўлди. Ҳарбий ва фуқаро кийимидаги кишилар Шавқия иккисини бошқа-бошқа машинага ўтқазиди. Шофёр ёнида ўтирган Шавқия, кўрқма, дегандай қўл силкишга улгурган ҳам эдики, машина жойидан жилди.

Чамаси машина ўрмон ичидан ўтиб борарди. Бир вақт дарахтлар сийраклашди. Иброҳим бошини кўтариб олдинга тикилди. Аланга, ҳа шаҳар ёнмоқда эди. Бу ҳаво ҳужумининг оқибати эканини собиқ учувчи Фарсай дарҳол пайқади. Лекин машина тезлигини пасайтирмай ёнаётган Берлин томон учиб борарди. Ёнғин қиш шамоли билан ўчакишгандай чарсиллаб кўкка сапчирди.

«Таёқнинг икки учи бор», деб шуни айтишса керак,— хаёлидан ўтказди Иброҳим.— Бир учи билан бировни урасан, иккинчи учи ўзинга тегади. Кошки буни тушунишса бу зўравонлар!»

Машинадаги граждан кийимида ўтирган соқчилар безовта бўлишиб Иброҳимга кўз ташлашди. У бўлса ҳамон ёнғинга тикилиб хаёл сурарди. Унинг ички ғурури аллақачон юзига қалққанидан кўзлари чақнаб, чеҳраси очилганди. Бу ёнғиннинг сабабчилари бўлган совет шунқорлари шаънига: «Яшанг, дўстларим, шоввозларим!» деб тасанно ўқирди ичида. Унинг бу тантанавор важоҳатига чидай олмаган соқчилар ўриндиқни ғижирлатиб қимирлаб ҳам қўйишди. Бу билан улар: «Атрофга қарамай тўғри ўтир!» демоқчи бўлишди-ю, аммо Иброҳимнинг кўзларини боғлаб қўйишолмади. У ҳамон ёнғинга тикилар, ғурурланар, ўзини ғолиб ҳис этарди.

Машина бир хилда олдинга чопар, манзилга ошиқарди. Аммо у, Берлинга яқинлашган сари ёнғин катталашар, кўпаярди. Машина бўлса худди оташ ичига, жаҳаннамга кириб бораётганга ўхшарди. Иброҳим бу манзарани аниқроқ кўрмоқчи бўлиб янада олдинга энгашди. Шаҳарнинг четки кварталлида кўтарилган ёнғин бутун борлиғи билан кўзга ташланди. Афтидан, етти қаватли маъмурий бино ёнар эди. Атрофини солдатлар ва ўт ўчирувчилар қуршаб олишган. Ўт ўчирувчилар уч машинадан сув пуркашарди, ёнғин эса баттар ўчакишади, олов тили билан атрофни чалпирди. Бино ичидаги ўт ўчирувчилар деразалардан турли хил папкаларни улоқтиришади. Папкалар ерга етмай сочиллади, ичидаги қоғозлар оқ капалаклардай учишар ва охири оловга тушиб кул бўлар эди. Бунинг оқибатида бутун квартал тутун, куюнди ҳидига тўлиб кетганди.

Чет кишиларнинг ўт ўчирувчиларга халақит бермаслиги учун йўл тўсиб қўйган солдатлар «меҳмон» келаётган машинани тўхтатиб, чап кўчага буриб юборди. Аммо кўп юрмай машинанинг ичига яна қизил нур кирди. Бу ҳам ҳаво ҳужуми туфайли пайдо бўлган ёнғиннинг шуъласи эди. «Йигитларимиз анча тер тўкишибди», деди Иброҳим ичида. Унг томонда вайроналар кўзга ташланади. Машина қарийб икки кило-

метр чамаси вайроналар ёнидан изғиди. Бу вайроналар қандайдир завод харобаларини эслагиди. Завод кўчасининг ўнг бетидаги турар жой бинолари ҳам ярим вайрона бўлганди. Бундай манзара Иброҳимнинг кўзига тез-тез ташланиб турди. Шу пайт у ўзининг Берлинга — фашизм ўрдасига қилган учишини эслади, қулоғига ўз машинасининг гуриллаши, бомбаларнинг гумбирлаши эшитилиб кетгандай бўлди.

— Қойил!— деб юборди Иброҳим. Унинг ўн томонида ўтирган соқчи кўзойнагини қўлига олиб: «Гапирдиларми, жаноб?» деб сўради рус тилида. Унинг сўзлари узук-юлуқ эшитилди. У ярим бурилиб жўрт-тага савол қилди:

— Бу қайси шаҳар ўзи?

— Берлин. Шаҳарнинг салобатидан сезмаяпсизми?

— Нима учун ёняпти?

— Ўзингиз ҳарбий киши бўла туриб нима учун деб сўрайсиз-а? — ёқар-ёқмас жавоб берди соқчи.

Соқчининг сўнги гапига Иброҳим беихтиёр кулди. У ўрнидан сал кўзгалиб хиёл жилмайди ва «тан олишга мажбур бўлар экансанларку», деди ичида. Сўнгра ўзини енгил ҳис этиб жавоб қилди:

— Қайдам. Немис радиоси «Берлинга руслар қаноти ҳеч қачон етмайди!» деб жаҳонга жар солишганди.

— Бу сиёсий ўйин.

— Бундай сиёсий ўйинни жаҳон халқидан яшириб бўлармикин? Ҳар ҳолда Берлин ҳам дабдала бўлибди.

Кўнғиз тусли қора машина бўлса харобалар орасидан изғиб борар, дам ёнғин шуъласида кўриниб, дам қоронғиликка шўнғирди. Чамаси Берлиндан яна ташқари чиқишди. Машинанинг хира шуъласида шохларига қипиқ қор ёпишган дарахтлар ва унинг орқасида томи тик қурилган иморат кўринди. Ҳаммалари шу иморатга қараб юришди. Ичкарида электр чироғи ёниб турарди. Йўлакнинг охиридаги хонадан сочи оқарган, ёши олтмишдан ошган бир киши чиқиб меҳмонларни қарши олди. Қора шляпали соқчи чолга юзланиб қўшиб қўйди:

— Полковникнинг ҳаётини сизга топширдик, сизни эса худога.

— Хотиржам бўлсинлар! — чол эгилиб шундай деди-да, Иброҳимга юзланди. Унинг қўлтиғидан тутди ва индамай хонага бошлади. Хонанинг ўртасида доира стол ва унинг атрофида тўртта кресло, бир бурчакда уч оёқли кийим илгич турарди. Бошқа бурчакдаги сервант ойнасидан идиш-товоқлар, рюмкалар кўзга ташланар, хонанинг жиҳозларидан бу хонанинг меҳмонхона эканлиги билиниб турар эди.

— Марҳамат қил, чироғим. Ечиниб дамингни ол! — деди чол ўнг қўли билан бурчакдаги кийим илгични кўрсатиб. — Кўпдан бери кўришишни орзу қилардик. Мана, худойим ўзи ниятимни инобатга олиб, сени бизга етказди, мириқиб гурунглашамиз.

Иброҳим хонага назар ташлаб чиқди. У кунгурадор қандилни айланиб кўрди, кейин пальтосини ечиб, илгичга илди ва унинг устидан шляпасини бостириб мезбонга гап қотди:

— Рус тилини яхши гапирар экансиз, жаноб. Мабодо Россиядан эмасмисиз?

— Қани топ-чи, кимман? — жилмайиб деди чол ва ичида: «Синчков экан», деди. Мезбоннинг силлиқ таралган сочи, кенг пешонаси, кўм-кўк кўзлари ва тик тушган қирра бурни, русча талаффузининг тозаллиги маданиятли рус бойваччасини эслатиб турарди. Иброҳим унга анча тикилиб туриб: «Ростини айтаверайми?» деб писанда қилди.

— Айтавер, чироғим, айтавер.

— Ростини айтсам, қочоқ оқ офицерсиз!

Мезбон анча ўйланиб туриб: «Ҳалиям асовлиги қолмабди», деди ичида, сўнгра: «Тополмадинг, чироғим, тополмадинг», деб сунъий жилмайди.

Иброҳим креслони ўзига тортиб ўтирар экан, фикрини давом эттириб:

— Ҳар ҳолда, ким бўлишингиздан қатъи назар, Россия фуқаросисиз,— деди ишонч билан.

— Бу бошқа гап,— мезбон Иброҳимнинг тахминига тан берди.— Ҳатто ярим туркистонликман.

— Шундай денг? — Иброҳим чолнинг жавобини кутиб сал олдинга энгашди.

— Шундай, чироғим. Сен билан ҳамшаҳаргина эмас, ҳатто қалин оғайнимиз.

— Қандай қилиб?

— Менинг бобом Хлудов машҳур савдогар бўлган. У ўз молларини Туркистонга келтириб сотган. Ҳатто Бухоро билан Россия ўртасида уруш давом этиб турган йиллари ҳам савдо-сотиқни тўхтатмаган. Шундан сўнг бобомдан кейин ўзим ҳам Бухоро билан савдо алоқасини узмаганман. Бизлар у ерга асосан мато, чой, қанд олиб борардик. У ердан бўлса қоракўл, пахта, ипак олиб қайтардик. Мен ўзим у ерга ҳар гал сафар қилганимда ҳурматли Фарсайлар оиласининг азиз меҳмони бўлардим. Исроил Фарсай, Одил Фарсайлар мен билан бир умрга қалин дўст тутинишганди. У вақтларда сенлар ёш бола эдиларинг,— мезбон ўзини таништирганидан сўнг анча вақт жилмайиб турди. Иброҳим бўлса чуқур хаёлга чўмганди. Мезбон унинг қалбига олов ёқиш ва чуқурроқ кириш учун гапни яна олиедан бошлади.— Бир кун туз ичган жойга қирқ кун салом бер, деган гап бор ўзбекларда. Ана шу нақлга амал қилиб, Фарсайлар оиласида кўрган иззат-ҳурматларим эвазига жаноб Исмоил Фарсай учун озми-кўпми қўлимдан келган яхшиликларимни аямадим. Менинг ҳаракатим туфайли Исмоил Фарсай ажабтовур савдогар бўлиб олди. Немис фабрикантлари унга ҳурмат кўзи билан қарайдиган бўлдилар. Менинг тавсиям туфайли жаноб Эрхард Борн уни ўз тарбиясига олиб ўқитди ва судья хизматларидан бирини унга топширди. Эндиликда у кишини олий лавозимлар кутиб туради. Очигини айтсам, сендан хабар топтириб ўз бағримга олиш учун ҳам Борн жанобларига илтимос қилишга тўғри келди. Уйлайманки, яхшиликларимиз зое кетмас, сен билан ҳам абадий дўст бўлиб қолурмиз.

Иброҳим Хлудов ҳақида эшитганларини эслади ва сўради:

— Евгений Иванович эмасмисиз?

— Топдинг, чироғим, топдинг.

— Бу ерда нима қилиб юрибсиз?

— Бу ерга, сен айтгандай, қочиб эмас, кўчиб келганман,— деди Евгений Иванович хиёл жилмайиб.— Инқилоб кунлари келиб қолганман. Шундан буён Германия тупроғида, мана шу уйда истиқомат қиламан. Шўролар ҳукуматининг ички сиёсатини тушунганимдан кейин Россияни вақтинча ташлаб кетишга қарор қилдим. Шундай қилмасак бутун мол-мулкдан айрилардик, балки ўзимизни ҳам тирик қўйишмасди бу талончилар.

— Демак, тўполонда келиб олганман денг,— пичинг қилди Иброҳим.

— Бошқа чора қолмаган эди, чироғим. Сен бўлсанг куласан. Мана энди, насиб бўлса, яна ўз юртимизга қайтамиз. Москвага бориб, ўз уйларимизни эгаллаймиз. Туркистон билан савдо-сотиқ ишларини тиклаб оламиз.

— Шунга ишонасизми?

— Нега ишонмай? Эрта-индин Советлар пойтахти йиқилди, деб эълон қилинади. Ахир немис қўшинларини қайси куч билан ҳам тўсиб бўларди. Бутун армия моторлашган. Танклару самолётларнинг саноғи йўқ. Советлар бўлса рус мужикларини ўлим гирдобига ташлаб қириб юборишгапти. Узинг ўйла, чироғим, танкка қарши керосин тўлдирилган шиша билан жанг қилиб бўладими?! Ахир бу муқаррар ўлим-ку! Совет қўмондонлиги учун бошқа чора қолмаганга ўхшайди. Бўлмаса зирхли танк қаёқдаю керосин тўлдирилган шиша қаёқда!

— Евгений Иванович,— деди Иброҳим мезбоннинг куйиб-пишаётганига раҳми келгандай.— Чоғимда, Москвани жудаям соғинибсиз, сезиб турибман. Албатта, сизларга қийин. Яна сиз Москванинг роҳатини кўп кўргансиз, унинг эркатойи бўлгансиз.

Евгений Иванович узоқ жим қолди. Иброҳимнинг гаплари уни яна қийнаб қўйди. Москвада ўтган йигитлик чоғлари, бал кечалари, ресторанлардаги дўндиқчалар билан ўтказган кайфи-сафолар кўчаларни тўлдириб учаётган рус тройкалари қўнғироқларининг жаранги... Буларнинг ҳамма-ҳаммаси унинг кўз ўнгидан ўтиб, юрагини эзиб юборди. Шу боисдан бўлса керак, ҳорғин ун чиқарди:

— Ўз юртини соғинмаган муҳожир бор дейсанми, чироғим. Ҳаманинг юраги ўзи туғилиб ўсган юртга талпинади. Аммо на чора, ўзимизни ўзимиз бадарға қилиб юрибмиз. Мана энди, худойим насиб қилиб, туз-намағимиз Россияга сочилган бўлса, яна она тупроқ қучоғига қайтамыз.

Евгений Ивановичнинг қалби туғён уриб, кўзларига билинар-билинемас ёш қалқди.

— Шунчалик бўлса, уруш тугагач, Совет ҳукуматига арз қилинг. Қариган чоғимда ўз юртимда яшашга рухсат беринглар, ўлсам ўз қариндошларим ёнига кўмилай, денг. Бизнинг ҳукуматимиз адолатли. Арзингизни, албатта, инобатга олади.

— Нега энди ариза берар эканман? — чолнинг яна қайсарлиги тутди.— Советлар тамом бўлади! Бу ҳақ гап. Биз, муҳожирлар бўлсак, Россияга мулк эгаси сифатида кириб борамиз ва ўз мавқеимизни эгаллаймиз. Россия мужиклари эса биз, оқсуякларни, албатта, қўллаб-қувватлашади. Нон-туз билан қарши олишади. Мен фақат шуни истайман.

— Иштаҳангиз зўр-ку, Евгений Иванович. Аммо ҳеч қачон ундай бўлмайди! — қатъий жавоб қилди Иброҳим.— Россияда сиз ўйлаган мужиклардан асар ҳам қолмаган. Сиз мужик деб ўйлаган кишилар ҳозир давлатни бошқармоқда. Колхоз-совхозлар раҳбарлари улардан, агрономлар, механизаторлар улардан. Фабрика, завод раҳбарлари улардан. Фан арбоблари, медиклар, генераллар ҳам улардан. Улар бир мақсад йўлида, Совет давлатининг равнақи учун бир ёқадан бош чиқариб меҳнат қилишмоқда. Эндиликда улар она тупроғига бостириб кирган босқинчиларга қарши, тўғриси айтганда, тиш-тирноғигача қуролланган гитлерчиларга қарши жасорат кўрсатиб жанг қилишмоқда. Ўзингиз айтгандай, керосин тўлдирилган шиша билан жанг қилишмоқда. Бунда бизда буюк жасорат дейишади, бундай қаҳрамонликни фюрернинг ўзи ҳам эътироф этишга мажбур бўлди. Яна у қўшинларга мурожаат қилиб: «Русларни ўзларингга яқин келтирмай қириб ташланглар! Яқинингга келган рус солдатни қуролсиз бўлса ҳам худди бомбадай портлаб кетяпти, ўзи билан бирга кўплаб солдатларимизни ҳалок қил-япти!» деб зорланди. Рус солдатларининг бундай ҳаракатларини, албатта, ватанпарварлик рамзи деб тушунамиз. Модомки ҳар бир рус солдати керак бўлиб қолганда жонини ҳам аямаётган экан, демак, бу оқсуякларни кутиб олиш учун эмас, она ерини, совет тузумини сақлаб қолиш учун шундай қилишяпти. Бунда тушунсангиз бўларди, Евгений Иванович!

— Сен менга ўғит юритгани келдингми?

— Асло ундай эмас, Евгений Иванович. Мен фақат ҳолингизга ачин-япман. Ахир сиз ватангадосиз. Бу ерда шоҳона кун кечириётган бўлсангиз ҳам ўз тилингиздан, урф-одатингиздан, ёру биродарларингиздан, энг муҳими, киндик қонингиз тўкилган она тупроғингиздан йироқдасиз. Бундайларни бизда Ватангадоси дейишади. Ўзгалар ерида шоҳ бўлган муҳожир ўз юртининг гадосичалик хушнуд бўлмасмиш. Бу гап ҳақиқат. Сиз бўлсангиз, ўғит дейсиз.

— Қўй, чироғим, ундай дема! Юрагимни эзиб юбординг. Биз, муҳожирлар ўз юртимиздан, ўз халқимиздан узоқлашиб қолганлигимизни яхши биламиз. Аммо уларни эсдан чиқарганимиз йўқ. Қаерда юрмайлик, қаерда турмайлик, у ерга қайтишни ўйладик. Лекин сен айт-

гандай ариза бериб, ялиниб, қариганда ўлигимиз учун бошпана тилаб эмас, йўқ, мамлакат хўжайини бўлиш, ҳузур-ҳаловат кўриш, тотли умрга муяссар бўлиш учун бормоқни ўйладик. Бунга муяссар бўляпмиз ҳам. Балки тонг отганда радио: «Россия коммунистлардан озод қилинди!» деб қолар. Ҳарҳолда, ёруғ кунларга яқин қолди. Бунга ишончимиз комил.

— Коммунистларни шунчалик ёмон кўрар экансиз, халқи юз фоиз коммунист бўлиб қолган Россияда қандай қилиб ҳам ҳузур-ҳаловат топа оласиз, Евгений Иванович,— яна бўш келмади Иброҳим.

— Қўй, чироғим, гапирма энди, бас қил! Унчалик эмасдир. Ахир бизни қўллайдиганлар ҳам бордир у ерда. Чорак аср ичида шунчалик ўзгариб кетмагандир.

— Хоҳ инонинг, хоҳ инонманг, Евгений Иванович, мен сизга фақат ҳақ гапни айтдим. Хафа бўлган бўлсангиз узр.

— Сендан нега хафа бўлай, чироғим. Сени кўрганимдан хурсандман. Сен ҳозир қизиб турибсан. Бирдан совимаслигингни ҳам биламан. Бизларнинг баҳсларимизни бугунги уруш ҳал этиб беради.

— Бу ҳақ гап,— деди Иброҳим мезбоннинг кўнглига қараб ва унинг гапини такрорлади.— Бизларнинг баҳсимизни бугунги уруш ҳал қилиб беради.

Шу пайт хонага ёши қирқларга бориб қолган бир аёл кириб келди. У ўзига анча зеб берган, ёшликдан кўнгили узгиси келмаётгани сўзларида ҳам, юриш-туришларида ҳам, қилиқларида ҳам сезилиб турарди.

— Танишиб қўй, чироғим. Бу менинг рафиқам — Надеждахоним, бўладилар. Бу киши полковник Иброҳим Фарсай. Исмоил Фарсайнинг амакиваччаси,— деди Евгений Иванович.

Иброҳим ўрнидан туриб ҳурмат ишораси билан бош эгди. Надежда ўзига хос латофат билан хиёл энгашиб таъзим қилди ва кўришмоқ учун қўл узатди. Қўл узатдию ишва билан жилмайиб қўйди. Иброҳим бўлса, эски одат бўйича Надежданинг қўлини ўпди.

— Зиёфат бермайсанми, онаси? Ёки эсингдан чиқардингми?

Надежда эрига қараб унинг чуқур кўзларидан қандайдир сирли маъно уқдию кўна қолди:

— Албатта, албатта. Буюрган таомларингиз тайёр. Чўри қиз столни ясатгунча жаноб полковник ваннага кириб чиқсинлар. Ахир йўл юриб чарчаган.

— Ундай бўлса, жуда соз. Қани, полковник, менинг орқамдан юр!— Евгений Иванович ўрнидан турди. У Иброҳимни бошлаб ваннага олиб кирди ва ҳамма ашёларни кўрсатиб чиқиб кетди.

Иброҳим аста ечинар экан, уни ҳозирги суҳбат мазмуни етаклаб кетди. «Ҳақиқий Россия учун хизмат қилармишман. Отдан тушса ҳам эгардан тушмаган бу ярамасларнинг иштаҳасини қаранг! Буларни Россия қўйнига тортаётган нарса она тупроқнинг меҳр-муҳаббати эмас, балки озидан тоти кетмаган мўмай бойлик, Туркистоннинг сув текин пахтаси, қорақўли. Россия матосини ўн баробар ошингига сотадиган бозори. Зероки Иброҳим Фарсайни шунинг учун кутган экан, балки Туркистон бозори бўйича гумашталикка мўлжаллашгандир?»

Иброҳим шуларни хаёлидан ўтказиб ижирғанди, ўша қуллик тамғаси гўё юқиб қолгандай, уни ювиб ташлаш учун ваннага шўнғиди.

12

Полковник Иброҳим Фарсай кўп вақтлардан бери биринчи бор кунгирали кенг каравотга пар тўшак тўшалиб, парёстиқ қўйилган ва унинг устига оқ филофли юшоқ кўрпа ёпилган кенг каравотда ётаётган бўлишига қарамай, ўзини бу бегона юртда тиканли беланчакда ётгандай сездди. Шундан бўлса керак, эрталаб уйқудан қарахт бўлиб турди. Турдию ҳаво етишмаётгандай бўғилиб, пальтосини елкасига ташлаганича ҳовлига чиқди. Пастаккина арғувон дарахти тагига қўйилган скамейкага ўтириб нафас ростлади.

Кўчадан шу пайт тобут қўйилган арава, арава кетидан эса аздорлар ўтиб қолишди. Тўда Иброҳимнинг рўпарасига етганда бир киши йўлакка ўтди-ю, дарвоза орқали муҳожирга тикилди ва ўзича гулдирди. Гўё у қафасда турган шердан қўрққандай кўзларини олайтириб қошларини юқори кўтарди, асаби қўзиб бақириб юборди ва муштарини қисиб сўкинди. Унинг ёнига яна бир киши ҳаллослаб келди. У ҳам Иброҳимни кўриб қўлини бигиз қилди. Иброҳимнинг назарида «Мана, айбдор! Фарзандларимизнинг қотили мана шу! Келгинди русларнинг ҳаммаси айбдор!» деяётгандай туюлди. Унинг индамаганлигидан оломон яна асабийлашди, қичқирди. Дарвоза ёнига яна одамлар тўпланди. Иброҳим нима қиларини билмай, ғазабини ичга ютиб турар эди. Бу шовқин-суронга ичкаридан чиққан Евгений Иванович бунинг оқибати нима билан тугагини билиб ранги қув ўчди ва дарҳол дарвоза ёнига бориб немисчалаб ёлвора кетди:

— Жаноблар, тинчланинлар! Бу одам руслар орасида юрган немис разведкачиси. Кеча бу жанобни менинг уйимга вақтинча қўйиб кетишди. Ҳозир бу ерга махсус кишилар келишади. Бу жаноб улардан тегишли топшириқ олиб яна шарққа жўнаб кетади. Немисларнинг га-лабаси учун хизмат қилади.

Дарвоза ёнига тўпланган одамлар бир-бирларига қараб алланималарни гаплашишди, сўнг норози ҳолда ишонқирамай аста тобут кетидан эргашишди. Евгений Иванович Иброҳимга юзланди:

— Чироғим, ичкарига кир. Немис тилини билмас экансан. Ҳозир ҳамманинг асаби қўзиган, одамлар жонидан тўйган. Майиб қилиб қўйишлари ҳеч гап эмас.

— Евгений Иванович! — Иброҳим атайлаб гапга тутди. — Мана бу дарахтнинг номи нима? Жудаям чиройли экан.

— Майли, уни қўй. Уйга кирганинда айтиб бераман, — чол Иброҳимнинг қўлтиғидан ушлади. Евгений Иванович эшикни ёпиб ичкаридан қулфлар экан, дукиллаб ураётган юрагини ушлади ва анча вақт гача эшикка суяниб жим қолди. У Иброҳимдан ҳам кўра, ўз бошига тушиши мумкин бўлган фалокатдан қўрқиб кетганди. Боши тобутдан чиқмай қолган халқ ўз фарзандларининг ўлимини Гитлер сиёсатидан эмас, руслардан кўриши турган гап эди. Ҳар куни Шарқий фронтдан эшелон-эшелон ярадорлар келади, гўрковларнинг ишлари авжига минган. Баъзан тобут кутиб ўликлар вақтида кўмилмай қолади. Шундай пайтда бегона ёт кишини... Яна Евгений Ивановичнинг ҳовлисида! Бу келгинди тузимизни ичиб, ўзи нима билан шуғулланыпти, дейишмайди?... — Ё алҳазар! Бундай нопок ишдан ўзинг асра, эй худо! Оғзим ошга етай деб турганда бурнимни қонатма, парвардигор! — Евгений Иванович пичирлади. — Кошки эди, жаноб Борн тезроқ келиб арзандасини олиб кета қолса.

Иброҳим чолнинг қўрқувдан қув ўчган афтига тикилиб сўз қотди:

— Евгений Иванович, парво қилманг! Мен уларнинг башараларига тик қараб ўрганганман. Уйлайманки, мен улар билан ҳеч қачон чиқша олмасам керак. Негаки сув билан олов бир-бири билан қанчалик тескари бўлса биз ҳам шундаймиз.

— Ундай деманг, болам. Бизлар бу ерда ёлғизмиз, уларнинг измига бўйин эгишимиз керак. Шундай қилганимиздагина кунимиз ўтади. Бордию уларнинг башараларига тик қараб, дилзорлик қилсак, ундан не фойда? Оқибати нима билан тугайди? Бунини тушунасанми ўзинг?!

— Ўлим демоқчимисиз?

— Шундай. Бошқача бўлиши мумкин эмас.

— Евгений Иванович, бизларда: «Киши нимани экса, шуни ўради», деган мақол бор. Улар экандини ўряпти. Сиз бунини кўриб турсангиз ҳам, чурқ этишга ҳақингиз йўқ. Негаки, муҳожирсиз. Мен бўлсам, уларнинг қўлида бандиман. Бундай одам нафрат тамғасидан бўлак ҳеч нарса йўқотмайди. Демак, мен уларнинг башараларига тик қарашим керак. Бўйин эгишга ўрин йўқ!

— Қўй, чироғим, яхшиси нонушта қилайлик.

Иброҳим чолга қараб мийғида кулди-да, индамай ювиниш хона-сига кириб кетди. Меҳмонхонада оқсоч қиз стол ясатар эди. У йигирма тўрт-йигирма беш ёшлар чамасидаги рус қизи. Урушнинг дастлабки кунларидаёқ Германияга қул қилиб ҳайдаб кетилганлардан. Чўри қиз ўзининг уддабурролиги, пазанда ва озодалиги билан бу уйга ёқиб қолган эди. Галя исмли бу қиз — гестапочилар рўйхатида еттинчи — бўйнига етти рақами осиб қўйилган. Шу рақам унинг номига айланиб кетган. Надежда ҳам жаҳли чиққанда уни «еттинчи» деб чақиради. Бугун Галя кўзига суст ишлаётгандек кўринди шекилли, энди сўкишга оғиз жуфтлаганида орқадан Иброҳимнинг товуши эшитилди:

— Салом, хонимлар!

У Галяни биринчи кўриши эди. Ажабланиб Надежда Климовнага қаради. У «Жўнаб қол!» дегандай қошларини уйиб бошини қимирлатди. Галянинг юраги дукиллаганча хонадан чиқди. Унинг хаёлини «бу қандай сир, наҳотки у бизларники бўлса?» деган фикр қамраб олди. Иброҳим эса унинг кимлигини бир кўришда лайқагандай эди.

— Ажойиб қизингиз бор экан, Надежда Климовна.

— Ҳа, бу ўлғирни ҳамма яхши кўради. Билмаганларга ўзимнинг қизим дейман. Аслини айтсам, оқсоч қиз. Қулбаччалар орасидан сўраб олганман. Ўзим эрта тул қолганман, Евгений Ивановичдан фарзанд кўрмадим. Умрим шундоқ ўтди. Чолнинг авлодидан битта битта жияни қолган. Мана бу алғов-далғовлардан кўрқиб Истамбулга, жаноб Исроил Фарсайнинг ихтиёрига юборганмиз. Бошқа меросхўримиз йўқ. Жаноб Фарсай эса ўз фарзандидай тарбия қиляпти. Ишқилиб, яхшилар ўлмасин экан дунёда.

— Рост айтасиз, Надежда Климовна, дунёда яхшилар омон бўлсин, — деб унинг сўзини маъқуллади Иброҳим. Аммо унинг «яхшилар» деган сўзини Надежда ўзича тушунди-ю, «Шундай, жаноб, биз сиз билан қариндош бўлиб қолганмиз», деб қўшиб қўйди жилпанглаб. Шу пайт Галя чўзинчоқ лаганда гўштли салат кўтариб кирди ва Надежда Климовнага Евгений Иванович чақираётганини хабар қилди.

Надежда пешбандига қўлини арти ошхонага шошилди. Иброҳим қизни синамоқ учун уни сўроққа тутди:

— Айт-чи, қизгина, сен ўзинг ким бўласан?

— Биз Украинада Киев яқинидаги ҳарбий шаҳарчада турардик. Отам ҳарбий киши эди. Уруш бошланган кунидеъ фронтга жўнади. Опам Мария Александровна Кедровани ўзимизникилар олиб кетишди. У, Киевдаги чет тиллар институтининг немис тили факультетини битирган эди. Ҳозир уларнинг қаердалигини билмайман. Онам гестапода ҳалок бўлди. Мени кўчада туттишди. Ота-онам йўқ деб қутулдим. Бўлмаса...

Галянинг ранги ўчган, титрар эди.

— Исминг нима? — сўради Иброҳим.

— Галина Александровна Кедрова.

— Отангни унвони майор эмасмиди?

— Ҳа, майор эди. Бу унвонни уруш бошланишидан бир ой олдин беришганди. Бизлар уни табриклагандик.

— Майор Кедров, — деб пичирлади Иброҳим. Унинг кўз ўнгидан лагерь ҳаёти бир-бир ўта бошлади. Уни ташкилотчи деб ҳайдамоқчи бўлганда майор Кедров унинг ёнига биринчи бўлиб келиб турганини эслади. «Наҳотки ўша бўлса?...»

Иброҳим тетиклашиб Галяга қаради. Чиндан ҳам Галянинг қаеридир ўша майор Кедровга ўхшайди.

— Отанг тирик! — деган сўз беихтиёр Иброҳимнинг оғзидан чиқиб кетди.

— Ростданми, қаерда у? — Галянинг кўзлари ёшланди.

— У сафда, жанг майдонида. Бизларни қутқаргани келади.

Галя кўзлари ёшланганича Иброҳимнинг сўзларига маҳлиё бўлиб турарди. Ошхонадан Надежданинг овози эшитилди. Галя дарҳол у ер-бу ерни тузатган бўлди-да, меҳмонхонадан чиқиб кетди.

Ниҳоят кеч бўлса-да, Борн келди. Ёнида ҳамроҳлари бор. Борн

ясатиғлиқ столни кўриб, оғзининг таноби қочди. Стол устида ранг-баранг ичимликлар, турли хил таомлар турарди. Борнга ҳаммадан ҳам қовурилган курка ёқади.

— Дидингизга қойилман, жаноб Генрих Хиппке! — Эрхард Борн Евгений Хлудовни шундай деб атарди.— Худди менинг ўзим экансиз. Қачон келмай, кўнглимдаги таомнинг устидан чиқаман.

— Сиз барча яхши гапларингизни хонимга айтнинг. Бу таомнинг ижодкори у.

Борн ўз ёнида илжайиб турган Надежда Климовнага юзланди ва кўнглини овлаб, унинг қўлидан ўпди. Ич-ичидан севинган уй бекаси Борннинг қўлтиғидан ушлаб креслога ўтқазди. Унга қараб бошқалар стол теварагидан жой эгаллашди.

Борн бошини ғоз тутиб Хлудовга боқди. Уй эгаси содиқ хизматчидай икки букилди.

— Ҳозир, ҳозир чақираман, жаноб капитан.

Борннинг ёнида ўтирган Исмоил Фарсайнинг ранги ўзгариб кетди. Юраги уриб ўз жигарбандини кўришга орзиқди. Хаёлан ўзи тугилиб ўсган Бухорони бир кезиб чиқди, синглиси Баҳрининг тақдирини билгиси келди. У дам эшикка, дам ерга қараб, ҳаяжонини яширди. Қаршида ўтирган Шавқиянинг юзига ҳам севинч қалқди. У лагерда бўлиб ўтган воқеаларни махфий тутганди. Ҳозир эса Иброҳимнинг кириб келишини ҳаммадан ҳам орзиқиб кутаётган эди. У, тўғриси, ширин хаёл оғушида эди. Ёнидаги Шютте Кюнг учун бу учрашувнинг ҳеч қандай аҳамияти йўқдай, фақат ўзи билан ишлаши керак бўлган бу нотаниш полковникни ҳар томонлама синаши, тош-тарози қилиб кўриши, айниқса, унинг улуғ Рейхга мойиллигини аниқлаши лозим эди. Надежда хоним меҳмонларни еб-ичиб ўтиришга таклиф қилди. Шу пайт Евгений Иванович эшикни очиб, ичкарига кирди. Кирдию остонада тўхтаб қолган Иброҳимга мурожаат қилди:

— Тортинмай киравер, чироғим. Бу ердагилар ўзингнинг қариндошларинг. Сени кўргани келишибди.

Остонада Иброҳим кўриниши билан меҳмонлар ўринларидан даст туриб, уни қарши олишди. Евгений Иванович меҳмонларни Иброҳимга бирма-бир таништира кетди:

— Борн жанобларини кўрган бўлишинг керак. Сенинг келажагинг учун қайғурган, тутқунликдан озод қилиш учун бел боғлаб киришган одам мана шу, чироғим. Бу кишига ҳар қанча миннатдорчилик билдирсанг арзийди.

— Ҳа, суҳбат қилганимиз эсимда,— деди Иброҳим ўзини вазмин тутиб.— Агарда менинг келажагим учун қайғурган бўлсалар, ташаккур.

Иброҳим ёнига келган Борн билан қўл узатиб сўрашди. Борн унинг икки билагидан ушлаб юзига синчиклаб тикилди. Тикилдию кўзлари катталашиб, чакка томирлари ўйнаб кетди. Унинг бу ҳолати шодликданми, ғазабданми билиб бўлмасди. Ҳар қалай, ҳаёт-мамот учун тўкилаётган қонни ҳисобга олганда, кўролмасликдан бўлиши аниқ эди, чунки Иброҳимнинг немис қўшинлари устига қилган парвозини Борн жаноблари яхши биларди.

— Уйлайманки, полковник Иброҳим Фарсай жангда қандай жасорат кўрсатган бўлса, бизлар билан дўстона бирга ишлашганда ҳам шундай жасорат кўрсатади. Аммо сиз, жаноб Генрих Хиппке,— Борн сал бурилиб Евгений Ивановичга қаради,— Фюрернинг садоқатли фуқароси совет кишиларини ёмон кўришларини била туриб полковникни кўчага чиқишига йўл қўйибсиз. Бу хатарли.

— Кўчага эмас, ҳовлига чиққан эди,— ўзини оқламоқчи бўлди чол.

— Ҳаммасидан хабарим бор, менга кўнғироқ қилишди,— чолнинг гапини бўлди Борн.— Хайрият, кўнғилсиз ҳодиса рўй бермабди. Худо кўрсатмасин, кимни айблаб бўларди шу кунларда. Эсингизда бўлсин, жаноб Хиппке, сиз жаноб Иброҳим учун жавобгарсиз. Уни ҳовлига ҳам чиқармай туринг. Тушундингизми?

— Тушундим, жаноб.

— Полковникка ҳам шуни тушунтириб қўйинг,— гапини давом эттирди Борн.— Эндиликда унга бошқача мундир кийдириладиган вақт яқин қолди. Ҳа, жуда ҳам яқин қолди. Ундай мундир билан ўз халқини, Туркистон халқини ҳимоя қилиш учун курашади!

Борн «навбат сизга» дегандай Генрихга қаради. У, Борннинг гапларини оқизмай-томизмай таржима қилди. Иброҳим бу насихатомуз гапларни маъқуллагандай бош чайқади.

— Қани энди чироқларим... — чолнинг гапи оғзида қолди. Исмоил Фарсай ҳаяжон ичида Иброҳимга яқинлашиб уни бағрига босди. Бу ака-укалар учрашувидан кўнгли бузилган Шавқия рўмолчасини оғзига тутиб, йиғисини ичига ютди. Евгений Ивановичнинг ҳам асаби чидамади. У титроқ овоз билан: «Дийдор кўришиш қандай яхши. Энди сенларни таништирган жаноб Борн ҳақиқа дуо қилинлар!», деб юборди. Ўз номини эшитган Эрхард қариндошлар севинчини олқишлаб чапак чалди. Бошқалар ҳам унга эргашди. Уртадан мунгли ҳолат кўтарилиб, лабларга ханда қўнди. Исмоил укасини бағридан бўшатиб кўзларини артди. Надежда бўлса: «Худойим, ҳаётда ҳеч кимни ўз жигарпорасидан айирмасин. Ҳар кимнинг ҳам бағри бут бўлсин экан», деб жавбарди.

— Мана бу аканг билан ҳам танишиб қўй, болам. Бу жанобни ким десам экан сенга?..— дея дудуқланди Евгений Иванович. Шютте Кюнг «Чоли тушмагур сирни фош қилиб қўймаса яхшийди», деб ҳадиксиради ва дарҳол унинг сўзини бўлиб «Шайх Камол» деб қўл узатди. Иброҳим аввалига индамай турди. Кейин унинг қўлини ушлаб ишонч билан деди:

— Бу жаноб билан танишмиз.

— Ажаб, қачон таниша қолдинг? — елка қисди чол.

— Аэродромдан уйингизга кузатиб келган чоғда. У вақтда нима учундир қора кўзойнак тақиб олгандилар.

— Э-э, ҳа-я. Эсим қурсин, ёдимдан кўтарилибди,— ўз хатосини бўйнига олди чол.

— Ушанда у киши билан туркча гаплашганмиз,— таъкидлади Иброҳим.— Чамамда, туркшунос бўлсалар керак.

— Қандай туркшунос? Ўзингизга элат бўламан. Асли шаҳрисабзликман,— ишонтирмоқчи бўлди Шайх.

— Қайдам, талаффузингиз бошқачароқ туюлди.

— Бўлиши мумкин. У ердан кетганимизда бола эдим,— Шайх Камол маъсум бир қиёфага кирди.

Иброҳим Шайх ёнидан ўтиб Шавқияга юзланди:

— Салом, доктор! — Иброҳим Шавқиянинг қўлларидан ушлар экан, бошқаларга қараб деди: «Шу киши туфайли ҳаётга қайтдим. Эндиликда сизлар билан кўришишга муяссар бўляпман. Агар мендан «Қирқ йиллик умрингда кимдан нажот топдинг?» дейишса, биринчи бўлиб Шавқияни кўрсатардим. Аммо, бунинг билан бирга жаноб Эрхард Борннинг гамхўрликларини ҳам алоҳида қайд қилган бўлардим.

Турганлар олқишлаб чапак чалишди. Шу чоқ Надежда эрининг қулоғига пичирлади. Евгений Иванович Борнни қўлтиғидан тутиб, тўрдаги креслога бошлади ва бошқаларга ҳам «столга марҳамат этинглар, жаноблар», дея мурожаат қилди-да, ўзи косагуллик қилишга киришди.— Бу рус ароғини атайлаб сизлар учун сақлаб юрувдим,— деди тантанавор.

— Аввало бугунги учрашувни ташкил қилган ва полковник Иброҳим шарафига тўкин дастурхон ёзган жаноб Генрих Хипкенинг ва унинг рафиқаси Надежда хонимнинг умрлари узун бўлсин, жаноблар! — Борн ўрнидан туриб қадаҳ кўтарди.— Бу ерда менинг номимга ҳам илиқ гаплар айтилди. Бу гапларни мен фюреримиз номига деб биламан!...— У қизишиб фюрернинг буюк хизматлари, фазилатлари, «Туркистон халқлари фаровонлиги йўлида ҳам жонбозлик» қилаётгани ҳақида мароқ билан гапира кетди.— Жаноблар! Мен бу қадаҳни ана шу

одилона сиёсат ва озод Туркистоннинг равнақ топиши учун кўтараман.
— Яхши гап айтдингиз. Туркистон халқларининг равнақи учун! —
дея Иброҳим хитоб қилди рюмкани баланд кўтариб.

Биринчи рюмкадаёқ тетиклашиб қолган Евгений Иванович яна қадаҳ тўлдирди. Бу навбатдан Иброҳим ўзини тийиб қолди. Қасаллигини, боши айланишини баҳона қилиб рюмкани лабига теккизди-ю, яна жойига қўйди. Учинчи рюмкадан кейин Надежда радиолога пластинка қўйиб Борнга қараб жилмайди. Бу билан у: «Сиз ёқтирган куй», демоқчи бўларди. Пластинкадан қандайдир аёлнинг хириллаган, бўғиқ овози эшитилди. Борн креслога ястаниб олиб, эриб кетган кишидай кўз юмди. Уни яна ўша артистнинг куйга жўр бўлган, дарз кетган лагандай жаранглаган овози уйғотди. Кўзларини очган Борн ўзини бошқа жойга келиб қолгандай ҳис қилди. У уй бекаси билан дастурхонга иссиқ овқат тортаётган чўри қизга тикилиб қолди: Назарида, қаердадир кўргандай эди, аммо эслай олмади. Надежда бу гал ўзини меҳрибон онадек кўрсатиш учун чўри қизни қўғирчоқдай кийинтириб қўйганди. Унинг хипчагина қомати, оқ сарик сочи, кулча юзлари, кулиб турадиган кўзлари ширакайф бўлиб қолган Борнни сеҳрлаб қўйганди.

— Ажойиб хизматкорингиз бор экан, — деди оғзининг таноби қошиб. Чўри қиз қўлидаги тарелкасини столга қўйдю, уй бекасининг имоси билан кўздан ғойиб бўлди.

Шавқия эса ҳайрон эди: «Бу ўша, Гомель ресторанидаги Марта эмасми?» Шавқия ўрнидан туриб ошхонага ўтди. Чўри қиз бу ерда бўшаган идишларни юваётган экан.

— Салом, Марта! Тасодифни қаранг-а. Нима қилиб юрибсан бу ёқларда? — немисчалаб гапирди Шавқия.

Нотаниш жувоннинг Марта исмини тилга олиши Галинани ҳаяжонга солиб қўйганди. У ўзининг опаси Мартага ўхшашлигини яхши биларди. У кўзларини жавдиратиб Шавқияга тикилди ва хиёл жилмайиб: «Кечиринг, мен Марта эмас, Галяман», деди русчалаб. Бу гапни суҳбатдоши тушунмагач, елкасини қисди Галя.

— Гомел... ресторан, — эсига солмоқчи бўлди Шавқия.

Чўри қиз яна елка қисди.

— Ростдан ҳам тушунмайсизми ёки?..

— Бу галча немисчага тушунмайди, — жавоб берди идиш кўтариб кирган Надежда. Немисчани тушунганида катта уйнинг бекаси бўлиб ўтирарди. Узиям кўҳликкина. Кўз-қошларини қаранг. Пайқаган бўлсангиз керак, Борн бечора ҳушидан кетаёзди. Мавриди эмас, деб юпатиб чиқдим. Худойимнинг ўзиям нотанти-да. Бўлмаса, келиб-келиб етимларга, чўриларга шунчалик ҳуси ато этармиди! Бундай ҳурлиқо олдида ичиб олган эркак, албатта, ҳаддидан ошади. Нимага тиржаясан, гўрсўхта, гапимга тушундинг шекилли?

Шавқияни бу қизнинг чиройи эмас, балки у Мартами ёки йўқми, деган савол қизиқтирарди. У бу қизнинг чиройидан ташқари юришларини, гапларини ҳам ўша Гомель ресторанининг маликасига таққос қилиб кўрар, аммо ҳеч тафовут тополмасди.

— Бу қизнинг ҳақиқатан ҳам ҳеч кими йўқми? — сўради Шавқия уни тўлароқ билиш илинжида.

— Ота-онаси бўлган экан, қирилиб битган чоғимда. Немислар қаршилиқ кўрсатганларни тирик қўймайди.

— Уруш яхши-ёмонни ажратмай бараварига ютиб юборяпти. Яхшиси, урушнинг уруғи қурсин, деб тилак тиланг, бекам.

...Иброҳимнинг бундай пайтда жим туриши мумкин эмас эди. У кўзларини бир нуқтага қадаб анча ўйланди. «Иштаҳаларинг карнай бўлиб кетсин-э!.. Бундай очкўзлик билан томоқларингга суяк тиқилади, буни билиб қўйинглар! Совет тупроғи дастурхондаги курка шўрва эмас, бўғизларингдан беозор ўтиб кетса. Унинг тикани бор, қаҳри бор, заҳри бор. Мен ўз Ватанимни, ўз халқимнинг шунчаки, сенлар айтгандай мўрт эканлигига, итоатгўй эканлигига ишонмайман».

— Озод Туркистон учун! — ўрнидан даст туриб қўлидаги қадаҳни баланд кўтарди Иброҳим. Шайх Камол бу истакни Борнга етказишдан олдин: «Қайси Туркистонни назарда тутяпсиз?» деб савол қилди. Иброҳим тил учиди «Албатта, бўлажак Туркистонни», деди. Шайх Камол Борнга ана шу «бўлажак» сўзини қўшиб етказди. Шундан сўнг Борн «Шундай, жаноблар! Немислар оёғи етган ергина ўз аслига қайтади, одамзод эркин яшай бошлайди. Инсонпарвар немис халқи учун ва унинг етакчиси Фюрер жанобларининг соғлиғи учун сипқорайлик бу қадаҳни!» деди-ю, зарб билан кўтарди. Иброҳим рюмкасини лабига теккизиб жойига қўйганди. Унинг бу қилиғи Борнга ёқмади. У афтини бужмайтирди. Уни пайқаб қолган Шайх Камол «Ундай қилсангиз, жаноб Борнни менсимагандай бўласиз. Ундан кейин сўнгги қадаҳни бирга ичиш шарт!» деб уқтирди.

— Ундай бўлса, узр, ичганим бўлсин. Аммо шу айтилганларга қўшимча шахсан Борн жанобларининг соғлиғи учун! — деб Иброҳим қадаҳни бўшатди. Уни кўриб турган Борн кўнгли жойига тушиб юмшоқ жилмайди. Сигарета тутатиб қўлидаги соатига қаради. Вақт анча бўлиб қолган эди. У сигарета тутунини узоқ пуфлаб ўрнидан турди.

Зиёфат кеч тугади. Евгений Иванович Борннинг кийинишига ёрдамлашди. У кийиниб бўлиб Генрих Хиппкега буюрди:

— Туркистон шахзодаларини шахсан ўзингизга топшираман. Ака-ука шу ерда қолиб, бўлажак ишлар ҳақида келишиб олишади. Такрор буюраман. Иброҳимни кўчага чиқарманг, жавобгарсиз! Агар керак бўлиб қолса, машина юбораман. Шайх Камолнинг ўзи келиб олиб кетади. Ҳозирча саломат қолинг!

Борн Исмоил Фарсайни пинжиги олиб унга нималарнидир шипшиди. Меҳмонлар жўнаб кетишгач, Евгений Иванович ўзини енгил ҳис этиб, Исмоилнинг қўлтиғидан тутди:

— Қани, чироқларим, уйга кирайлик. Ўзимиз қолдик, энди бафуржа гаплашамиз.

Шавқия пайтдан фойдаланиб Иброҳимга юзланди:

— Ҳеч нарса сездингизми, жаноб?

— Йўқ, — Иброҳим «нима гап» дегандай Шавқияга тикилди.

— Хизматкор қизни Мартага ўхшатдим.

— Йўғ-э?

— Ҳа. Лекин у ўзини ҳечам танитмаяпти. Гаплариям, юришлариям, қилиқлариям, чеҳрасиям худди Гомель ресторанидаги Мартага ўхшайди. Нима учундир «немисча билмайман», деб гапирмаяпти.

— Сиз лагердаги майор Кедровни кўрганмисиз?

— Улимга маҳкум этилган майорми? Ҳа, кўрганман. Қасал бўлиб қолганида даволаганман.

Иброҳим Шавқияни тинчлантириш учун унинг тахмини тўғри эканини, Галина Марта, яъни Мариянинг синглиси эканини айтди. Аммо Галина опасидай институтнинг немис тили факультетини битирмагани, ҳозир подпольедаги немис коммунистлари билан алоқа ўрнатишида ёрдамлашаётганини айтмади.

— Унда менинг Марня билан учрашганимни айтсангиз бўлар экан. — Шавқия Галинанинг ўзидан ётсирамаслигини истар эди.

Иброҳим Шавқия билан йўлакда ёнма-ён бораётганларида ошхона эшигига суяниб турган чўри қиз «тинчгина жўнатдингларми меҳмонни?» дегандай жилмайди. Иброҳим Шавқияни залга йўллаб, ўзи Галина ёнига борди.

Залга қайтиб кирган Евгений Иванович ўз тадбиридан, керакли кишисини кўнгилдагидек кутиб олганидан мамнун эди:

— Борнни қўлга олганимиз чакки бўлмади. Айниқса, Россияга қайтганимизда асқотади бу одам, — чол столдаги ичимликдан рюмкаларга қуйди. — Қани, чироқларим, қаердасизлар?

Сулаймон Раҳмон

Уч дарё қўшиғи

Қочиб келар уч дарё
баланд қорли тоғлардан,
ибтидий чоғлардан
яшноқ водийлар томон.
Улар — менинг соғинчим,
Фикрим, ишқим, севинчим;
Улар — сен, қийноқлардан
қутулган Ўзбекистон!

Оқиб келар уч дарё
Ҳиндикуш томонлардан,
қадимий замонлардан,
бири — кўзёш, бири — қон.
Улар — менинг дардларим;
тарих тўла дафтарим;
Улар — сен, довонлардан
ҳатлаган Ўзбекистон!

Ёқиб келар уч дарё
саноксиз чироқларни,
шўх имлаб йироқларни,
далаларга берар жон.

Улар — менинг ҳайратим,
руҳим, қалбим, ғайратим;
Улар — сен, қароқларни
кулдирган Ўзбекистон!

Сочиб келар уч дарё
соҳилларга гулларни,
кесиб не-не йўлларни,
чўлларни қилиб бўстон.
Ҳа, улар — муҳаббатим,
инқилобга раҳматим;
Улар — сен, кўнгилларни
ром этган Ўзбекистон!

Оқар мангу уч дарё
еримизга қон бўлиб,
элимизга жон бўлиб —
Аму ва Сир, Зарафшон.
Улар — менинг ғурурим,
фаҳрим, исмим, кўз нурим;
Улар — сен, дoston бўлиб
янграган Ўзбекистон!..

Беморликдан сўнг

Табассуминг...
хушбўй,
эрка,
вафодор...
Баҳор каби рангин,
ҳарир ва ёрқин.
Сўлғин ҳисларимни
гулдек
суғорар
қора кўзларингдан
ёғилган ёлқин.
Фонуслар тагида
шивирлайди нур.
Дарахтлар гичирлар...
хотиралардек...

Сени излаб кетар
ёниб тафаккур.
Сени топиб келар.
Сен — жўжалардек
Юпатасан
маъюс умидларимни.
Руҳий жароҳатлар
култепасидан
тиклаб самандардек
заиф танимни,
қўшиб юборасан
қушлар сасига.
Мен янграй бошлайман
аста най каби.
Овозим — шуълавор,

овозим — ойдин.
Елларни ичаман
худди май каби,
қалбларни қучаман
отилиб найдан...
Раҳмат,
сукунатга топширмадинг сен,
қалбим бўлиб урган
пўртаналарни...
Ҳасадли кўзлардан
яширмадинг сен,
кўкрагимда тепган
тирик анорни...
Билмадим, ким бўлиб
мени қийнадинг,
Отамми, онамми,
ўғлимми, қизим...
Ҳар қалай, дардимни
аритди дардинг,
Ўлим ўпқонига
тушмади кўзим.
Нима керак сендан
яширмақ, рости,
нима керак алдоқ,
сохта ботирлик?
Ўлимдан қўрқаман,
ўлим — алвасти,

ундан ҳам баттарроқ
лекин қотиллик!
О, фақат ўлимдан
қўрқмаслик мумкин,
агар Ватанингга
босиб келса ёв.
О, фақат ўлимдан
қўрқмаслик мумкин,
рўшнолик бўлмаса
умрингда бир ров.
О, фақат ўлимдан
қўрқмаслик мумкин,
балки, одамларда
қолмаса шафқат;
О, фақат ўлимдан
қўрқмаслик мумкин,
сени ёлчитмаса
агар муҳаббат...
Лекин мен қўрқаман,
чунки гўзалсан,
О, дилбар қоматли
меҳрибон ҳаёт!
Табассуминг...
хушбўй,
эрка ва шўхчан,
баҳор каби рангин,
сўлим ва озод!

Ватанпарварлик ҳам — асли
истеъдод,
Ёхуд у азалий кўнгилли уруш.
Фақат фидойилик сўрайди бу жанг,
Кетмайди беҳуда кўкракка уриш...

Ватанпарварлик ҳам — азалий
жабҳа,
Унинг жангчилари сотилмайди ҳеч.
Бу ахир жуда ҳам долзарб тушунча,
Бу ахир жуда ҳам ибтидоий бурч...

Самариддин Сирожиддинов

Инсон монолoги

Менман инсон, қилмасин баҳс содда дунё мен билан,
Менман уммон, тенг бўлолгай қайси дарё мен билан.

Бўлмасам мен ким биларди, ер нима, осмон надур,
Ун саккиз минг турфа олам, бил, муҳайё мен билан.

Мен яратдим ақлу идрок, топди дунё ўзлигин,
Ҳам тафаккур бўлди пайдо, сўз ва маъно мен билан.

Ой нима, офтоб надур, сайёралар қайдан эмиш,
Шарҳ этилди, ҳал этилди ҳар муаммо мен билан.

Қарши чўлга

Улғайгач, меҳрингни кўчириб дилга,
Ҳар қарич тупроғинг кўзимга суртдим.
Бир вақтлар лол бўлиб боқардим чўлга,
Энди-чи, ҳуснингга тўймайман, юртим.
Гулларга бурканмиш ажиб бу диёр,
Мадҳингни булбуллар куйлайди хандон.
Уфққа бўй чўзмиш кўркама пахтазор,
Унинг ижодкори қаҳрамон инсон!
Кимки қучоғингга буюрса ташриф,
Лол этгай янги боғ, сув тўла анҳор.
Айт-чи, қай бирини этайин таъриф,
Чўлда кезар бугун мангулик баҳор.

Сурат

Севган қизинг суратин кўрсат,
Деб қўйишмас, дўстларим мени.
Борми сурат сўрашга ҳожат,
Чизганманку қалбга расмини.
Сурат нечун?
Ишқи дилимга
Мангу пайванд этилгани рост.
Учрашганда тутар қўлимга
Гулдастамас, қалбини рўй-рост.
Қалбдан севгач, айтчи, дўстгинам,
Суратини сўраб нетаман.
Севгисига йўқ асло шубҳам,
Суратсиз ҳам унга етаман.

Темур Пўлатов

Бўлак манзилгоҳлар

Муқаддима

Минг тўққиз юз ўттиз иккинчи йилнинг ёз кечаларидан бири. Эски Бухородаги обком биноси олдида устига ҳарбийча эгар урилган иккита зотдор тулпор турарди. Отлардан бирида Бековнинг адъютанти мудраганча чайқалиб ўтирарди.

Адъютант обком биносининг йўлагидан ўзини анчадан бери кузатаётган соқчи назарида ювошдек кўринарди. Унинг юзи чандиқ. Пешонасидан бошланган бу чандиқ қилич зарбининг оқибати бўлиб, ёноғи билан устки лабигача чўзилган эди. Адъютант кўпдан бери жанг қилмаётган бўлса ҳам, Бухоро халқ полкининг барча жангчиларига ўхшаб, носранг китель, қизил мағизли галифе шим кийган, оёғида эса қаттиқ чармдан тикилган сарғиш этиги бор эди.

ҲИССА

Соқчи адъютантни уйғотиб юбормаслик учун оёқ учида юриб йўлакдан чиқди-да, обком отхонасидан пичан олиб, отларга солди. Лекин отлар пичанга қайрилиб ҳам қарамади. У ҳавас билан отларга, ухлаётган адъютантга қаради. Тонг отиб келарди.

Ичкаридан қадам товушлари эшитилди. Соқчи чўчиб ўзичи четга олди, туну-

ка қопламали эшик ғижирлаб очилиб, ичкаридан Беков, унинг кетидан Мавлонов чиқди.

Соқчи шошилиб уларга ҳарбийча салом берди.

— Демак, Ғаждивонда бир кун бўласану хайрлашиб, орқанга қайтасан,— деди обком секретари Бековга.

Соқчи ҳар эҳтимолга қарши яна ҳарбийча тик қотди. Беков хушлар-хушламас унга жавоб қилди-да, отлар томонга юрди.

— Ғаждивон лойиҳасидан хавотир олма,— Мавлонов Бековнинг ортидан қичқириб қолди.— Кўнглинг тўқ бўлсин!

Беков отига ирғиб минди, ҳуштак чалди, от ўйноқлаб, туёғидан учқунлар сачратганча тош йўлдан уча кетди.

Командир Беков чавандозмисан чавандоз эди! Ўзи ёш, келишган; кители ҳам, галифе шими ҳам, этиги ҳам зўр, тагидаги тулпори эса Эгамовнинг отидан учқурроқ эди.

Беков билан Эгамов Эски Бухородаги эндигина қурила бошлаган икки-уч қаватли уйлар ёнидан, бўм-бўш маҳаллалардан бошларини мағрур тутганча ўтиб кетишди. Беков азбаройи шошаётганидан «Ун терак» чойхонаси томонга қиё ҳам боқмади. Илгарилари эса Бухородан чиқаётганида бу сўлим чойхонага кириб, чой ичар ва қўш терак ўртасидаги ҳовузчани макон этган тилла балиқчаларни томоша қиларди...

— Чух! Чух! — дея Беков отига дамба-дам қамчи босарди.

Суворийлар шаҳардан шудринги ҳали кўтарилмаган катта йўлга чиққанларида Эгамов бояги «хайрлашув» нималигини сўрамоқчи бўлиб, Беков билан ёнма-ён бўлди. Аммо Беков:

— Саволлар берилмасин! — деди унинг ниятини сезгандек.

Улар катта кўчадан ўнгга бурилганларида Беков «Бухоро — Ғаждивон — 20 километр» деган кўрсаткич лавҳани кутмаганда туртиб юборди. У анча нарига, қум устига учиб тушди. Эгамов уни жойига қайта тиклаб қўйиш кераклигини ўйлади-ю, аммо отидан тушишга журъат қилолмади.

Чўл бошланди. Одатда икковлари баланд-паст бу чўлдан юрганларида чақчақлашиб кетишар, бўлиб ўтган жанглари эсга олишар эди. Бу ерда улар босмачиларни тирақайлатиб қувишган, роса таъзирини беришган! Уларнинг қанчаси асир олинган, қанчаси шўрхок тепалар этагида қумга қоришиб ётибди...

Бугун эса Беков чурқ этмас, Эгамовнинг ёнма-ён юришига йўл бермасди. У ҳаво димлигидан терлаб кетган, кителининг тугмасини ечмоқчи бўларди-ю, қўли ногиронлигидан бунинг уддасидан чиқолмасди. Лекин Беков босмачи Бобо Назар ўқидан яраланган чап қўлини атайин қайсарлик билан ишга соларди. Ҳозир ҳам шу ҳолат такрорланди.

— Анавини қара!... — Беков ижирғаниб отнинг жиловини тортди, Эгамовга ўгирилди-да, чўлда чолиб бораётган тулкини кўрсатди.

Эгамов узангига оёқ тираб, эгардан салгина кўтарилди. Кўзлари жазирамада яктиллаётган малла ва каттагина тулкига тушди. Беков маузерини қиқариб, елиб бораётган тулкини нишонга ола бошлади.

Ҳозир у тулкини ўлдиради, бироқ Эгамовга олдирмайди. Тулки қумликда калхатларга ем бўлиб ётаверади... Э-эҳ! Асли деҳқон бўлган Эгамовнинг юраги қаттиқ увишди.

Бековнинг ҳаракати беҳуда кетди, тулки қумтепалар оралиғида ғойиб бўлди. Командир жаҳл билан маузерини ёғоч ғилофга солди. Эгамов унга таскин беришга уринди:

— Худо кўрсатмасину тулкини отганингизда ҳам уни нима қилишни билмасдик...

— Биласанми, бачкана раҳмдиллигинг жонимга тегиб кетди! — деди Беков худди Эгамовнинг бетига тарсаки тортгандай қилиб.

Командир бақириб берган пайтларда Эгамов мулзам бўлиб кетар-

ди... Эгамов командирини жон-дилидан яхши кўрар, шу боис унинг бошқаларга нисбатан ўзига мулойимроқ муомала қилишини истарди. Ахир, адъютант командирнинг ўнг қўли-да!..

Эгамов командирини жуда зўр одам деб билар, у билан ҳамиша ёнма-ёнлигидан фахрланар, ҳатто гапда, ҳаракатда ва юришда ҳам унга ўхшашга интиларди...

Айтгандай, жангчиларнинг ҳаммалари ҳам Бековнинг юриш-туришига тақлид қилишарди. Бироқ жуссаси кичик, бақалоқ; юзидаги чандиғини айтмаса, жангчи сиёқи йўқ Эгамовнинг командирга ўхшашга уриниши уларга ғалати туюлар, ундан кулиб юришарди.

— Сиз одамни бунақа силтамаслигингиз керак, командир,— деди Эгамов алампдан ўртаниб.— Ҳеч бўлмаса охириги кунда!... Бугун охириги бирга бўлишимиз... Наҳот, бизни ташлаб кетсангиз?!

Беков отининг жоловини тортиб, Эгамовни кутиб турди.

— Кечир, Қулихон,— деди у Эгамов етиб олгач.— Сен чинакам аскарсан. Ҳа, Қулихон, сенларни ташлаб кетаман... Обком мени бошқа ишга, Бухорога юборяпти. Кечир, Қулихон. Шаҳарда сенга орден олиб бериш учун уриниб кўраман.

— Буни қўяверинг, командир...

— Йўқ, мен сенинг тақдирланишингни истайман.

— Иложи бўлса мени Бухорога — ёнингизга чақиртириб олинг, командир.

— Чақиртириб оламан,— Беков дарҳол рози бўлди.

— Мен сизга кўп керак бўламан. Қўлингизни даволайман.

Беков бир оз ўйланиб турди-да, деди:

— Бухорода отлар керак бўлмайди, албатта. Мабодо, ўқсанг, сени ўзимга шофер қилиб оламан.

— Фақат эсингиздан чиқмасин, илтимос, командир...

Чўл. Пастлик. Отлар дарёнинг нариги бетидаги Ғаждивон тарафга елиб борарди. Юз нафарча одам жазирама иссиқда ер чопишар, ариқчаларга сув қуйишар, тахта ва ғишт ортилган туяларни етаклаб боришарди.

Беков эгарда қаддини ростлади. Отлар дарёга тушиб, лойқа сувдан ичишди, сўнг ёғоч кўприк бўйлаб, туёқларини дуқирлатиб юриб кетишди.

Беков нариги бетдаги биринчи ўтов олдида маузерини чиқариб, осмонга ўқ узди.

Бековнинг деярли ҳар сафар келганини билдириб ўқ узиш одатини билишса ҳам, очлик ва жазирамадан силласи қуриган одамлар бунга кўникишолмас, ўтакалари ёрилар, туялар ва пахса деворлар ортига беркинишарди.

Беков отини таққа тўхтатди. Одамлар уни ўраб олишиб:

— Омонмисиз, командир? Омонмисиз?! Омон бўлинг-эй! — деб чуғурлашди.

— Узларинг ҳам омон бўлинглар,— жавоб қилди Беков оталарча меҳрибонлик билан.

Шаҳар эндигина қурила бошлаган: лой-сувоқдан чиққан тўрттабешта уй қад қўйиб турарди, холос. Қурувчи отрядлар уймалашиб юрарди. Уйланиб олиб, бола-чақани кўпайтираётганларни Беков у қадар қўллаб-қувватламаслигини ҳамма биларди, албатта. У, жангчининг ола хуржунни бўйнига илишига ҳали эрта, олдин бошқаларни бахтиёр қилмоғи, сўнг оила қурмоғи керак, деб ҳисобларди. Бироқ, уруш тинка-мадорини қуриган одамлар тинч яшашни исташар, шу ваздан ҳам биринчи гапда оилаликларга тураржойлар қуришни талаб қилишарди.

— Галдагиси кимнинг уйи? — сўради Беков.

Навбатдаги уй ювош ва журъатсизроқ Саидовга қарашли эканлиги маълум бўлди.

— Мен ҳамиша ҳам яхши аскар бўлмаганман, командир. Лекин шунда ҳам менга бошқалардан олдин уй қуришга буйруқ бердингиз...

Бу яхшилигингизни қандай қилиб қайтаришимни ҳам билмайман,— деб Саидов хотинига «чай келтир» ишорасини қилди.

Саидовнинг олис бир юртдан олиб келган уйғур хотини Бековга пиёлада чай тутди-да, фарзандлари номидан миннатдорчилик билдира кетди. Беков чайни катта-катта ҳўлаб, гапга қулоқ соларди. Жангчилар эса теварагини ўраб олиб, садоқат ёғилиб турган кўзларини ундан сира узмай туришарди. Уларнинг ҳаммалари Бековнинг Бухорога бориб келганидан воқиф эдилар. Саидовнинг болалари эмаклар юришар, Бековнинг чағи босган этигини пайпаслашарди.

— Нима билан қайтарай дейсизми? — Беков такрор сўради.— Ҳалол меҳнат билан қайтаринг. Болаларни ҳам яхшилаб тарбияланг, улар чинакам инсон бўлсинлар. Отрядга ҳам муносиб совға бўлади шу!

— Ҳаммаси бўлади, командир, бўлади!

— Бухорода нима гап бўлди, командир? — орқароқдан кимдир эҳтиёткорлик билан сўради.

Беков бир сония иккиланиб қолди-да, ҳозирча кетажагини айтмасликка қарор қилди.

— Бухородагилар биздан хурсанд. Яқинда цемент билан тахта юборишга ваъда беришди. Энди бир ғайратга ўн ғайрат қўшиб ишлаш керак бўлади.

— Кечасиям ишлаймиз, командир. Атрофга машъалалар ёқиб қўямиз.

— Машъалачилар ким бўлади?— Беков ҳазиллашган бўлди. Отрядда, сафнинг олдида босмачиларни ваҳимага солиш учун машъала кўтарганлар ҳам бўлгани эсига тушди шу пайт.

— Илгари ким бўлса, ўша бўлади-да! — жавоб қилди кимдир.

Беков «маъқул» дегандай бош ирғаб қўйди-да, хайр-маъзур қила бошлади. Бундан одамлар яна ҳушёр тортдилар.

Беков ҳар кунни эрталабдан кечгача қурилишда бўлар, кўрсатмалар берар, иморатнинг биринчи ғиштини ўзи қўяр ва буларнинг бари-ни тантанаворлик билан отряд оркестри садолари остида бажарарди. У ҳар бир янгиликнинг одамлар қалбида ўрнашиб қолишини, меҳнат азоб эмас, балки қувонч бағишлашини истар эди.

Одамлар Эгамовни ўртага олишди:

— Бирор нарсадан хабаринг борми? Айтсанг-чи, биродар?!

— Йўқ, билмайман,— адъютант қайсарлик қилиб туриб олди.

Одамлар шундан кейин:

— Қулихон бекитяпти! — деб чувиллаша кетишди.

Отряддаги кўпчилик одамлар: «Адъютантликдай енгил вазифа чекига тушган-да», деб Эгамовни ёқтирмай юришарди... Эгамов, отларни Саидовга топшираркан, пичан солишни тайинлаб, Бековнинг ортидан заводга кетди.

Шунда тўсатдан орқада кимнингдир:

— Эшитяпсизларми, командиримиз бизни ташлаб кетар экан...— дегани унинг қулоғига чалиниб қолди.

Бу гап жуда қайғули ва шу қадар мунгли қилиб айтилганидан Эгамовнинг юраги зирқираб кетди. Аммо у ортига қайрилиб қарамади. Командир Бухорода уни ўзига шофёр қилиб олиши, бундан дурустроқ нарсани орзу қилиб бўлмаслиги маълум эди...

— У бизларни кимга ташлаб кетяпти? — деди яна кимдир.— Командирсиз шаҳар бўларканми?!

Эгамов таққа тўхтади. Одамлар ундан кейинроқда тўдалашиб, бемалол келишар, энг довураклари олдинроқда одимлашарди. «Шундай,— дея кўнглидан ўтказди Эгамов.— Эгамов командирнинг ўнг қўли эканлигини улар ҳозир, лоақал бир марта бўлса ҳам билиб қўйишлари керак!..»

— Ишни тўхтатишга ким буйруқ берди? Қани, ҳамма ишга!

Қора кўзлари ҳорғин боқаётган одамлар Эгамовга олазарак қарай-қарай орқаларига тисарилишди-да, замбил ва кетмонлар сочилиб ётган жойга қайтишди.

Т. ПУЛАТОВ ◆ БУЛАК МАНЗИЛГОХЛАР ◆ ҚИССА

Эгамов завод дарвозаси томон борарди. Унинг атрофида қандайдир ёввойи ва тап-тақир чўл ястаниб ётарди... У хўрсиниб қўйди. Жануб ёқдан доимо қум босиб келаётганидан Ғаждивон дарёсининг ўзани ёзда анча саёзлашиб қолганди.

Бековнинг буйруғи билан дарёнинг жанубий соҳилига саксовул босишди, бироқ шамол тўшалган саксовулларни кўпинча итқитиб-тўзғитиб кетар, қум эса тобора силжиб келарди. Кечқурунлари фақатгина кунботар тарафдан салқин шабада эсар, беда ва тутзорлар иси анқирди...

Эгамов тўхтади-да, кўзларини қисганча қўнғир тусга кирган уфққа тикилди. У ернинг тупроғи бошқача, заранг, воҳа ҳам бор. У ер қишлоқ. Командир Беков ва раис Нуровнинг саъй-ҳаракатлари билан иккинчи олдин ўша ерда колхоз тузилган.

Эгамов яна йўлга тушди. У энди колхоз билан Ғаждивон қачон битта воҳага айланишини ўйларди: «Бу воҳа кейин келган одамларга доимо бизларни, командир Бековни, раис Нуровни эслатиб турарди..»

Эгамов командирга завод ёнида етиб олди. Улар бир-бирларига индашмай, унча баланд бўлмаган пахса девор ёқалаб милтиқли соқчи турган дарвозага бурилишди. Соқчи Бековни кўриши биланоқ тек қотди. Беков ундан:

— Турсунов қаерда? — деб сўраган эди, соқчи саросималаниб:

— Цехда, ўртоқ директор, чақирайми? — деди.

Бековни бу ердагилар ҳар хил аташарди. Гарчи заводда командирнинг аскарлари ишлаб, уларга Турсунов раҳбарлик қилса-да, уни директор, колхозда ҳақиқий раис Нуров бўлишига қарамай, уни раис дейишар, фақат шаҳар қурилишидаги аскарларгина эски унвони билан командир деб йўқлашарди. Бековга эски унвони — командирлиги кўпроқ хуш келар, шу ваддан у одамларнинг дам директор, дам раис дейишларига қийинчилик билан кўникиб борарди.

Беков завод ҳовлисида тўхтади.

Заводнинг фақатгина иккита асосий цехи ишга туширилганди. Уларда пахта тозаланар, момиги, толаси ва ёғ учун чигити ажратиб олинарди.

Бошқа цехлар билан ошхона ҳали битмаган, омбору бостирмалар ҳам ҳали тайёр эмасди. Нуровнинг колхозидан келтирилган пахта очиқ ҳавода моғорлаб ётарди. Оқибат, пахта қизиб кетганидан ёнғин ҳам чиқиб турарди.

Ювош ва қобил Турсунов ҳамишагидай сездирмай келиб қолди.

— Мени қидиряпсизми? — Турсунов шундай дея Бековнинг кайфиятидаги нозик томонларни ҳам илғаб олмоқчидек синчков тикилди.

Беков индамай бош ирғади.

«Кетади», Турсуновнинг хаёлига туйқус шу фикр келганидан ҳам қувонди, ҳам юраги орқасига тортиб кетди. У ҳаяжонини сездирмаслик учун тезгина деди:

— Бухоролик инженер шу ерда.

— Қаердан жой бердингизлар?

— Идорада, сизни кутяпти.

— Ёнига соқчи қўй. Қизилтепада шунақалардан бирини қулоқлар отиб кетишибди.

Беков жойида қимир этмай турар, Турсунов эса Бековдан кейин заводда ўзи хўжайин бўлиб қолишини билганидан теварак-атрофга ҳокимона назар билан қараб-қараб қўярди. У цехларнинг пахса деворли бинолари, бутун қурилиш майдончаси ва одамлар у ёқдан-бу ёққа ўтиб юрган ҳовлида кўзга илинарли нарса кўрмади. Юрагини ваҳм босди, оёқлари бўшашди. Шунда Беков билан идорага бориб, салқинда гаплашиб олиш кераклигини хаёлидан ўтказди.

Пахта ортилган эски юк машинаси атрофни чангитиб дарвозадан завод ҳовлисига кириб келди. Машина ичкарига киргач, раис Нуров кабинадан сакраб тушди-да, шоферга овозини баландлатиб:

— Қараб тургин, манави кўзбўямачилар юкни тезроқ тушириш-

син! — деб, паншахаларини саланглашиб, юк машинаси томон шошилмай келаётган юкчиларни кўрсатди.

Нуров униққан, асл рангини йўқотган ҳарбий кителини ечиб, тер босган юзини артди.

— Бугун тўртинчи қатнашимиз, ҳар сафар ўзим келяпман. Одамлар жуда дангаса бўлиб кетишди-да,— деди у Бековга.

— Нима гап ўзи?

— Колхоздагилар кетаётганингиздан хабар топишибди. Ҳаммалари ваҳимада. Сизни ўзларининг валинеъматлари деб билишади-да!.. Мен қаттиққўл ва жоҳил одам бўлсам ҳам, уларга фақат яхшилиқни раво кўраман!

— Сен одамларга қўполлик қиласан, улар эса тарбияга муҳтож. Айниқса, деҳқонлар.

— Тарбияга дейсизми? Мен биттасини тарбия қилувдим, у бўлса бугун дарёнинг нариги бегидан ўққа тутди. Мана, қаранг!

Нуров этигини ечиб, ўнг оёғидаги кичкинагина жароҳатни кўрсатди. Жароҳатнинг қони эндигина қота бошлаганди.

— Сиз идеалистсиз, Исҳоқ. Ҳамма нарсада идеалистсиз! — деди Нуров овозини баландлатиб.— Сиз билан тортишавериш ҳам жонимга тегиб кетди.

— Тортишмай, ишингни қилавер-да.

— Сиз аллақачонлар деҳқонлигингизни эсдан чиқаргансиз, Исҳоқ. Ер ҳам сизни унутган. Мен, ер ёқтирмайдиган нарсаларни ўзига яқин йўлатмайди, дейман. Одам ҳам шунақа.

— Мени ўқитмай қўя қол! — Беков унинг гапини бўлди. У, Нуров гапни завод билан шаҳарни бунақа суръатда, фақат жонкуярликнинг ўзи билан қуриб бўлмайди, буларнинг бари ҳаёт мантиқига зид деган маънога бураётганлигини билиб турарди.

Йўқ, Нуровнинг ўзи завод ва унинг базасида шаҳар қуришга қарши эмас. Заводлар ҳам, шаҳарлар ҳам керак. Буларсиз колхоз ҳам қаддини ростлаёлмайди. Буни у тушунади. Буларнинг бари бир-бирига боғлиқлигини катта-кичик мажлисларда минбардан туриб гапириш энди одат тусига кирган.

— Манави ҳам яхшигина, ҳам оппоққина! — Нуров Турсуновни кўрсатиб ўдағайлади.— Аммо айтиб қўяй, сиз кетасиз, бу эса ҳамма ишни расво қилади.

— Унда мен сени ҳам суд қилишларини талаб этаман! — охири Бековнинг аччиғи чиқиб, инженер кутаётган идора томонга шитоб билан юриб кетди.

Ёш инженер Солиҳов «Янги Ғаждивон лойиҳаси» деган ёзувли картон қоғозни деворга илиб, гап бошлади. Беков, Нуров ва Эгамов каравотга чўкишди. Бу қаттиқ каравотда командир кундузи ишлар, кечаси эса ухларди.

Солиҳов яқиндагина Москвада ўқиб келган, ўзбеклар орасидан чиққан дастлабки инженерлардан эди. У ўша пайтларда миллий кадрлар деб аталмиш кам сонли кишиларнинг гуруҳида бўлса ҳам, ўқиган йиллари сира қийналмаган, ҳар жиҳатдан қўллаб-қувватлаб туришарди. Аввалига Бековнинг отрядидаги ҳамма ишлар ўз-ўзидан давом этаётгандек эди. Ёшлар жангга кетдилар, душман билан узоқ олишдилар, эскича ҳаёт тарзини жон-жаҳдлари билан кунпаякун қилдилар. Лекин тинч кунлар бошланиши билан бирдан вайронагарчилик ва алғов-далғов кўпга бормаслигини, янги ҳаётни ўзлари қуришлари зарурлигини тушуниб қолдилар. Ва улар ҳали қуришни билмасликларини англаб, гангиб қолдилар. Чунки уларга қуришни ҳеч ким ўргатмаган эди. Командир шунда жангчиларга: «Келинлар, янги, мисли кўрилмаган шаҳарни бугун отряд бўлиб қурамыз. Ҳарбий хўжалигимизни, кейинги ўн йилда коллектив ҳаётимизда пайдо бўлган барча кўникма ва одатларимизни ҳам янги турмушимизга татбиқ қиламыз. Энг муҳими, бугунги кунга ишонч, иштиёқ ва мардоналик билан қадам қўймоғимиз лозим. Мен, яъни Беков — сизларнинг инженерларингиз, бироқ

техника инженери эмас, ғоявий инженерларингиз — сизларга маънавий биродарликдан таълим берувчи киши бўламан» — деган эди.

Беков ишни ўз кўйича бошлашга қўйди-ю, орадан кўп ўтмай, меҳнатни расамади билан уюштирадиган одам бўлмаса, бу ёғни чатоқлигини тушуниб қолди. Инженер Солиҳов ана шундан кейин таклиф қилинди. У ҳам командир Бековнинг ғоясидан илҳомланиб кетиб, «Янги Ғаждивон лойиҳаси»ни зўр ғайрат билан тайёрлашга киришди. Энди у анча-мунча ҳаяжонланаётганидан ортиқча ҳаракатлар қилар, бу эса унинг журъатсизроқ киши эканлигини кўрсатарди.

— Бу сафар ҳайдаб юбормассиз дейман, ўртоқ Беков, — деди жилайиб Солиҳов.

— Қани, тушунтиринг-чи? — сўради бетоқатлик билан Беков.

Бековнинг инженер қалами йўрғалаётган чизиқларга фаҳми етмасди; ёнида ўтирганларнинг ҳам. Улар инженернинг сўзларини ақл билан эмас, ҳиссиёт билан тинглашарди.

— Шундай, барча мулоҳазаларингиз ҳисобга олинган... Шаҳар битганида завод-комбинат четга чиқиб қолади. Беш йилдан кейин — ўттиз еттинчи йилнинг охирида корхона қуввати уч ярим, тўрт марта ортади.

— Беш йил... Кўп, жуда кўп, — Беков бошини чайқаб, хонада у ёқдан-бу ёққа асабий бориб келаркан, хаёлан нималарнидир чамаларди.

«Кўп» деган сўз Беков билан бирга ишлаганларнинг барчасини сира ҳам тинч қўймасди. Командир гоҳида бадгумон бўлиб қоларди. Назарида теварагидагилар бу заводу шаҳарнинг аҳамиятини тушунишмаётгандек кўринарди.

— Гапираверинг, инженер!..

Нуров ҳар маҳалгидай суҳбатга аралашмай хўмрайиб ўтирар, Турсунов эса гўё ёлғиз ўзи ўтиргандек эътиборсиз эди. Эгамов ана шу бўшанг ва ювош одам билан бир қишлоқдан бўлиб, бирга катта бўлишган, яйловларда мол боқиб юришганди. Шунинг учун ҳам адъютант ҳамқишлоғининг феълу атворини яхши билганидан, Турсунов шу тобда дам олишни, диққатбозликдан нарироқ туришни ўйлапти, дея дадил тахмин қилиши мумкин эди.

— Агар корхонада ҳозир қирқ киши ишлаётган бўлса, беш йилдан кейин саккиз юз-тўққиз юз киши ишлайди. Комбинат қошида билим юрти очиш кўзда тутилади...

— Дуруст, — деди Беков инженердан ҳам кўра каравотда ўтирганларга кўпроқ қараб.

Эгамов командирининг ёнини олишга бажонидил тайёр эди. Беков ҳамма ишларни одамлар учун яхшилик истаб қилаётганини у яхши биларди. Ўзига қолса, шу тобда ўрнидан туриб: «Ҳақ гап, командир, ҳақ!» дейишдан ҳам қайтмас, бироқ командир бунга зор эмаслигини биларди.

Эгамов командирига баайни энага, бир хизматкор сифатида керак эди.

— Билим юрти — сизнинг ғоянгиз, ўртоқ Беков, — галига аниқлик киритди инженер. У Бековдан юрак олдириб қўйганидан энди ўзини оқлаш учун турлича сабаблар ахтарарди. — Бундан ташқари шаҳарга, ундан эса колхозга темир йўл ўтказилади.

— Нуров, эшитяпсанми, темир йўл-а! — командир мамнун ҳолда раиснинг елкасига қоқди. — Мана шу қақраган ерларда поезд юради!..

Нуров кулгандек кўзларини сал пирпиратиб қўйди, Турсунов эса бу ишларга озгина бўлса ҳам дахлдорлигини сездириб қўймоқ учун:

— Темир йўл ҳам сизнинг ғоянгиз, командир! — деди. — Ўртоқ инженер сизнинг фикрларингиздан андоза олганлигини кўриб турибман.

— Қойил! — хитоб қилди Беков инженерга меҳри товланиб. У лойиҳада инженер ўзи айтган мулоҳазалардан четга чиқмаганини кўриб турарди.

Беков шундан кейин инженернинг қўлини илтифот билан сиқиб: — Раҳмат! — деди. — Бу сафар қувиб юбормаганимни, мана, ўзингиз кўриб турибсиз. Анави галгиси учун узр. Икковимиз бирор нарсада хато қилмаслигимизни жуда истаяпман-да.

Ҳаммаси яхши тугагани, фикрлари ва бутун меҳнатлари одамларга наф етказиб, уларни бахтиёр этишини ўйлаши баробарида дилида пайдо бўлган ўтли туйғудан терисига сиғмаётган инженер яна бир марта эслатишга жазм этди:

— Буларнинг бари сиздан чиққан ғоялар, ўртоқ Беков. Мен лойиҳалаштирдим, холос. Очиғини айтсам, иқтисодий нуқтаи назардан сизнинг ғояларингиз жуда бамаъни. Зўр иқтисодчи экансиз!

— Э, бўлди, бўлди, — деб Беков инженерни хушчақчақлик билан тўхтатди. — Мени уялтирманг. Мен ҳеч қанақа иқтисодчи эмасман, олий ўқув юртини битирмаганман. Фақат мадрасада таҳсил олганман... Одамни иқтисодчи ҳам, врач ҳам, муаллим ҳам қиладиган нарса иштиёқ билан ишонч, шуни эсларингдан яқарманглар! Нима, бизни саводхону китобсевар деяпсизларми? Йўқ, биз жангчилармиз! Мана, отрядимиз Эгамовни терлама бўлиб, бир аҳволда ётганида топиб олганди. Энди қанақалигини кўряпсизларми?! Келишган, мағрур, ўзининг ҳаётдаги ўрнини биладиган одам...

Бековдаги эътиқод ҳозир унинг тилини ҳам бурро қилиб юборганди. Ҳамма, ҳаттоки ҳар нарсага ишончсизлик билан қарайдиган Нуров ҳам Бековга қилт этмай қулоқ солар, унинг ҳар бир сўзига ишонар эди.

Бунақа ҳолат кўп бўлганди. Беков ҳамиша жанг олдидан аскарларига зўр ишонч билан ғалаба яқин қолганлигини, яна бир зўр берилса замон тинчишини уқтирар, жангчилар шундан кейин оғриқ, ўлим, чарчоқ нималигини билмай, босмачиларга дадил ташланишар ва энгиб чиқар эдилар.

Ҳозир ҳам шундай бўлди. Бироқ Нуров бош чайқаб, хаёлидаги гўзал манзарани тўзғитаркан, оғир хўрсинди:

— Дарё нима бўлади, ўртоқ инженер? Шаҳар билан колхоз гурирайверади. Бари бир дарёнинг сувига сув қўшилмайди-ку!..

Лекин Беков уни охиригача гапиртирмади. У хотиржам эди.

— Энди, эски янглишувларингиз сабаби тушунарли бўлса керак? — Беков инженерга қаради.

— Ҳа-ҳа, хато қилгандим шекилли...

Инженер ҳам Нуровга ўхшаб дарё масаласида хавотирда эди. Аммо командир ҳар сафар уни тинчитар, негаки, у қадар муҳим муаммо эмаслигини биларди. Мана, ниҳоят инженер хатосини бўйнига олди. Бековга ўхшаб, унинг ҳам: «Буюк ғояга тўсиқ бўладиган нимадир бор» деб ўйлайвериш жонига текканди. Шу вайдан у бор шубҳаларини хаёлидан чиқариб ташлади.

— Мен ўз хавотиримни шунчаки айтувдим...

— Ишонаман, ишонаман. Сиз яхшилик йўлида адашгансиз. Биз ҳамма нарсани — чўлни ҳам, дарёни ҳам одамларга хизмат қилдирамиз. Яна ўн йилдан кейин келсангиз, беҳуда хавотирга тушганингизга ишонасиз.

— Раҳмат, — инженер таъзим қилиб, ташқарига чиқди.

□

Худди бир пайтлар бўлгани каби улар яна тўртовлон эдилар. Мана шундай сафар ўтовида тўртовлон — командир Беков, унинг иккита ўринбосари ва адъютанти тўпланишарди. Босмачиларни қувиб юрганларида, даштнинг бирор жойидами, калхатлар дўст ёки душман ўлак-сасини излаётган қумликдами, хуллас, бирор жойда, шунақа жам бўлишарди. Калхатларга кимнинг жасади бўлса бари бир: улар ўликлар устига ёпилган қонли байроқларнинг фарқига боришмайди.

Т. ПУЛАТОВ ◆ БУЛАК МАНЗИЛГОҲЛАР ◆ ҚИССА

Тўртовлон жим қолишди.

«Ҳаммаси жойида, — Беков инженер билан учрашувдан кейин толиққанини сизди. — Ҳаммаси яхши тугади... Нуров ҳўкиздай ишлаяпти. Колхозни ҳам кўтаряпти. Тўғри, ундан яхши фикр кам чиқади, эскичароқ иш тутади. Одамларга бир оз лоқайд қарайди. Бу ҳам ўтади-кетади... Турсунов, аксинча ҳамма нарсага ишонади, бироқ иродаси заиф. Унга ёрдам бермаса бўлмайди... Ажойиб жангчиларим бор. Эгамов садоқатли. Улар ишни эплаб кетадилар...»

Хонага спиртли сопол кўза кўтарган соқчи кирди.

Беков галадондан стаканларни олди. Командир кейинги пайтларда ичиб турар, бироқ эшикни ичидан қулфлаб олиб, ёлғиз ўзи ичарди. У ўз-ўзи билан гаплашиб ўтиришни хуш кўрарди. Онасини, туғилиб ўсган қишлоғини эсларди. Яқин қариндошларидан бирортаси унинг қай даражага эришганини кўришларини хоҳларди. Бироқ Бековнинг ҳеч кими қолмаганди. Босмачилар унинг кимлигини билганларидан кейин ота-онасини осиб кетган эдилар.

Турсуновдан бошқа ҳаммалари спиртни ҳузур қилиб ичишди. У табиатан нозик бўлганидан доимо ўзини авайларди. Эгамов ундан кўзини узмай ўтираркан, хаёлига бирдан: «Бу одам командирнинг ўрнини боса оладими? Унга ўхшаб, жангчиларга ота бўла олармикан?» деган фикр келиб қолди. Командирнинг изидан Бухорога бориши ёнига тушиб, кўнгли хотиржам бўлди. Турсунов бўлса шу тобда Беков сингари таниқли одам бўлолмаслигини ўйлаб, ўзининг қобилиятига ҳўшёрлик билан баҳо берарди. «Ўзингни бос ва ҳозир бу ҳақда ўйлама», дерди Турсунов ичидан ўзига-ўзи. У кўкраги қисиб, беҳўзурланмоқда эди. Ҳозир кимдир ўзига раҳм қилишини истар, ҳатто стол тагига эмаклаб кириб, Бековнинг оёғи учиде ухлаб қолишга ҳам тайёр эди. Эрталаб уйқудан тамоман бошқача бўлиб уйғониб, корчалон бўлиб кетса ажабмас!.. У кўзларини юмди: «Беков кетиши биланоқ уйланиб оламан», дея ўзича жазм қилиб қўйди.

Нуровнинг хахалаб кулиши уни чўчйтиб юборди.

— Беков, у ёққа, юқорига тирмашяпти! — Нуров шифтни кўрса тиб. қичқирди.

— Буниси муҳиммас, — деди командир.

— Турсунов икковимизни отишади. Уларнинг нияти шу!..

Бу сўзлардан нозик табиатли Турсуновнинг ўтакаси ёрилди. У каваротга чуқурроқ ўрнашиб, бошини ҳам қилди. «Минг лаънат! — дерди у ичида. — Нега мен бу гирдобга тушиб қолдим? Бу силжишлар, қурилишлар, панадан ўққа тутишлар... Қаёқдан бундай кунга қолдим?!»

— Командирга ҳам осон бўлмайди, — деди ниҳоят Турсунов хаёлида ўйлаб турганидан мутлақо бошқа гапни айтиб. Беков, бунақа жазавага тушган пайтларда Нуровга эътироз билдиришнинг кераги йўқ, дегандай имо қилди. Нуров эса тобора авжга чиқарди.

— Улар ҳамма жойларда биқиниб олишган; дарахтларда ҳам, пичан ғарамларида ҳам. Уларнинг қилиқларини мен яхши биламан. Шунанга! — дея у тўппончасини олиб, столни уриб қўйди. Беков кетиб қолса, ҳолимиз нима кечади, деб унинг ҳам, Нуровнинг ҳам шу дамда юраги пўкилларди. У раис сифатида қанчалар ўзига мустақил бўлмасин, хоҳлаган пайтда суйанса бўладиган командири борлигидан кўнгли хотиржам эди.

— Қаерда бўлмайин заводга қарашиб тураман, — командир Турсуновга ўгирилиб ваъда берди.

— Ҳа, илтимос қиламан. Бир ўзим сира эплаёлмайман.

Нуров йўтала-йўтала эшикка югургилаб борди-да, шоферни чақира бошлади:

— Машинани юргиз, кетамиз!... Сирож чўлоқ қайтдими, хабаринг йўқми?

— У отиб ташланган, ўртоқ раис, — ҳовлидан шофернинг бамайлихотир овози эшитилди.

— Йўқ, у қайтиб келган. Ваъда берган эди! — Нуров айтаётган

гапига ишонарди. Яқинда у колхоз пахтасига ўт қўйган Сирож деган қулоқни отда бир ўзи чўлда қувганди. Нуров ўша яккама-якка олишув чоғида бошидан пичоқ еб, Бухородаги касалхонада бир ой алаҳлаб ётганди.

Нуров, соғайиб кетган бўлса Сирож қайтиб келиши керак, деган васвасадан қутулолмай юрарди.

— Уни ўзингиз отиб ташлагансиз-ку!..— шофер унга сабр-тоқат билан тушунтирди.

— Тезроқ кетайлик,— деди кайфи ошган Нуров тиқилинч қилиб.— Бошқа қон тўкилишини истамайман!

Нуров охири ҳолдан тойганидан командир билан хайр-маъзурни ҳам насия қилиб, ҳовлига — машина ёнига гандираклаганича чиқиб кетди.

Бир соатдан кейин командирни кузатиш маросими бўлди. Уни олиб кетгани Бухородан машина келганди. Жангчилар командирнинг яхши одамлигини ва ниҳоятда баобрў эканлигини билишарди. Шу босидан улар бундан буён ҳам унинг иши гуриллаб кетишига тилақдош эдилар. Командир кетиб қолса, жангчиларга қийин бўлади, албатта. Унинг ўрнини боса оладиган одам топилиши ҳам даргумон. Жангчилар усиз қийналишади, бироқ сир бой беришмайди. Ҳамма ишларни командир айтганидай қилиб қойиллатадилар.

Эгамов жангчиларни завод девори ёнига сафлади. Кўплар кузатув маросимига сандиқларида кўпдан бери ётган будёновкалари билан шинелларини кийиб келишганди. Севимли командирлари билан хайрлашгани жангчиларнинг бола-чақалари билан Нуровнинг колхозидаги деҳқонлар ҳам келишди.

Орадан кўп ўтмай завод дарвозасидан Беков билан унинг сафар халтасини кўтариб олган Турсунов чиқиб келди. Командирнинг сафар халтасида, табиий, унинг ички кийимлари, устара ва бошқа зарур ашёларидан бўлак ҳеч вақо йўқ. Беков ҳеч нима орттирмаган, жангчиларга ҳар жиҳатдан ибрат бўлиб келган покиза ва беғараз одамлигича қолганди.

Беков будёновкали одамларни кўриб ҳаяжонга тушди.

— Смирно! — команда берди Эгамов.

Музикачилар отряднинг тантанавор маршини чалдилар. Эгамов Беков томонга шахдам юриб келди-да, қўлини чаккасига қўйди.

— Ўртоқ командир, Бухоро халқ полкининг биринчи отряди сизни кузатишга тайёр!

— Вольно! — дея Беков хайрлаша бошлади.

Беков ҳаммадан олдин жанговар йиллар ва сафарларида садоқатли ҳамроҳи бўлган арабий тулпори билан хайрлашди. Деҳқондан чиққан жангчилар командирнинг ўз отидан узоқлашаётганини кўриб, эзилдилар. Беков сафдаги ҳар бир жангчи ёнига келиб, оталарча меҳрибонлик билан унга бошдан-оёқ тикилар, айримларининг бўшашиб қолган камарини тўғрилаб қўярди.

— Раҳмат!— деб қичқирди Беков сафни айланиб чиққандан кейин.— Хайр!

У шундан сўнг машинага ўтириб, жўнаб кетди. Сафдагилар беихтиёр қалқишди. Шу пайт тоқатсизланган аёллар биринчи бўлиб сафни бузишди-да, бир умрга оталаридан жудо бўлиб қолаётгандек машина кетидан югургилашди. Командирлари жўнаб кетаётганидан алам ва изтиробда ўртанаётган жангчилар ҳам қўзғалдилар.

Улар машина кўприкдан ўтиб кетгунича чопиб боришди.

I

Эгамов 1962 йил баҳорининг субҳидамларидан бирида ёдгорлик пойида ўтираркан, ўша ажойиб кунларни эслашга ҳаракат қиларди.

Лекин у унутилиши мумкин бўлмаган ажойиб воқеаларни ҳам гоҳо хотирлай олмас, қийналар, кексалик таъсирида улар кўзга элас-элас чалинади. «Эҳтимол, бу воқеаларнинг барини тушимда кўргандирман», — Эгамов ўзига ҳар сафаргидан кўра барвақтроқ келди.

Тонг билан уйғонган қушлар ёдгорлик тепасидан учиб ўтишди. Ҳадемай қуёш чиқади, унинг нурлари мармар қубба бўйлаб пастга сирғалади. Шунда ёдгорлик жилваланиб, кўзларни қамаштиради, бутун Ғаждивон ва унинг қоронғи, зах кўчаларини нурафшон этади.

Қампирлар аллақачон ёдгорлик атрофига редиска кўкатларини ёйиб, ўтириб олишган.

— Бугун бу ерда ўтирманглар. Кетинглар! — деди Эгамов уларга жиддий қилиб.

Бундан кампирларнинг ўтакалари ёрилди. Уларни ўзларига ёқиб қолган бу жойдан кўпдан бери ҳеч ким ҳайдамаган эди. Бир вақтлар Ғаждивон милициясидагилар ёдгорлик майдонида ул-бул сотишни тақиқлаб қўйган эдилар. Бироқ натижаси бўлмади. Шундан кейин бу даҳмазали ишга қўл силтаб қўя қолган эдилар.

— Бизларни танимаяпсиз-а, Қулихон ота? Ғаждивонликмиз-ку!..

— Сиздақа майда чайқовчиларни танийман. Кўзимдан йўқолинглар! Командир Беков кўриб қолса, нима дейди?!

Қампирлар Эгамовни жиннига чиқаришди, командир Бековнинг кимлигини ундан сўрашдан фойда йўқ, деган хаёлга ҳам боришди.

Эгамов кампирларни қувиб юборди, сўнг гуллар очилган пушталар томон юрди. Ғаждивон тепасида учиб юрадиган оч қушлар дастидан чолда сира ором йўқ. Мана, улар кечаси қурт-қумурсқа қидириб, ҳамма ёқни титкилашибди, гулларни босиб-янчишибди. Эгамов пушталарни текислади. Шундан кейин тоғолча тагидаги бандига латта боғланган челагини олди-да, ёдгорлик зиналарини ҳафсала билан арта бошлади. Ёдгорликнинг тўрт томони зина. Шамол бу ерга кечаси анча-мунча қум учириб келганди.

Эгамов кўп йиллардан бери ёдгорликнинг қум босадиган жойларини супуриб-сидириб туради, ювади, артади. Ҳар баҳорда майдонга гул экади, ёзда ва кузада ёдгорлик атрофи чамандай яшнаб турсин, деб гулларнинг қуруқшаган новдаларини қайчилайди.

Бу ишларни Эгамов қилмаса ким қилади?

Командир Бековнинг бошқа жангчилари аллақачонлар оламдан ўтган. Уларнинг кўпи шу ерда — Ғаждивон мазорида ётибди. Бир вақтлар командирлари Беков билан бирга жавлон уриб юрган ерларидан олисда ҳалок бўлганлар ҳам бор. Уруш ва бошқа воқеалар туфайли Ғаждивондан кетиб қолганлар ҳам бўлган. Улар шу кетганларича қайтиб келишмаган.

Мана, бугун уларнинг командири Беков қайтиб келяпти.

Эгамов зиналарни супуриб-сидираркан, командир мени танирмикин, деб ўйларди.

Эгамов қўлига қаради. У: «Бековни охириги марта кўрганимда ёш, бақувват эдим. Мана энди шартим кетиб, партим қолди», деб юраги увишиб, не-не хаёлларга борди. Собиқ адъютантнинг сочи устарада олинган, оппоқ соқоли ёногидаги ва устки лабидаги чандиғини хиёл яшириб турарди.

Эгамовнинг эгнидаги кители ҳам унниқиб кетган эди. Кители бир ҳолатда бўлса ҳам, Эгамов бари бир ўзини анча дадил сезарди. Гўё яшариб кетган-у, баданини жангу жадалларнинг ўтли ҳарорати қизитиб тургандай эди.

«Қизиқ, командир ҳалиям тикиб берган кителимни кийиб юрганмикин-а?» Эгамов хаёл билан бўлиб, йўлга қараб туришни ҳам унутган эди.

Кенг ва равон йўл икки томонга қараб кетганди. Бири колхозга, иккинчиси Бухорога — Беков келадиган томонга элтарди. Йўл гавжум. Машиналар Нуровнинг колхозидан Бухорога пахта ташишар, улардан лоақал бирортаси Ғаждивон томонга бурилай демасди.

Бу ерга кунига бир мартагина Бухородан шалағи чиққан автобус келарди.

Соат саккизларда Эгамов орқа томондан келаётган ғалати тингирлаган товушни эшитиб қолди.

Пионерлар чолғу асбоблари билан ёдгорлик майдонига яқинлашмоқда, кўк шляпали, дирижерлик таёқчасини авайлаб ушлаган муаллим ҳам улар билан бирга эди. Эгамов кителининг у ёқ-бу ёғини тўғрилаб, виқор билан улар ёнига тушди. У пионерларга қўли билан, пушта ёнида тўхтанглар, дегандек имо қилди.

Болалар ораста кийинишган, кўринишлари ҳам тетик эди. Бундан хурсанд бўлган Эгамов, муаллимга юзланиб:

— Яхши болаларни танлабсан, бир-биридан кўркам,— деди.— Улар нимани чалиш кераклигини билишадими?

— Хотиржам бўлинг,— дея Эгамовни ишонтирди муаллим.

— Ундай бўлса, болаларни ёдгорликнинг чап томонида сафга тизинг.

Болалар саф тортишганида Эгамов улардан иккитаси бир ҳафта олдин узилганидан сўлиб қолган гулларни орқаларига яшириб туришганини пайқаб қолди. Эгамов гулларни шу заҳоти юлқиб олиб, четга улоқтирди.

— Бу қанақаси, ўртоқ муаллим? Яхши эмас. Командирга шунақа гулдаста...

— Мактабимизнинг боғидаги гуллар шунақа...— муаллим ўзини оқлашга уринди.

— Мана,— деди Эгамов,— мана бунақа гулларни бериш керак.— Эгамов шундай дея белбоғидаги пичоғини қинидан суғурди-да, пуштадаги яхши очилган гладиолуслардан командирга атаб гулдаста тайёрлади. «Арзимаган эйтиборсизлик ҳамма ишни расво қилиши мумкин, Қулихон,— дерди Эгамов ўз-ўзига.— Кўзингни каттароқ оч. Кўнглингдан нималар кечаётганини ғаждивонлик майда савдогарлар билишармиди?»

Эгамов ғаждивонликлар Бековни тантана билан кутиб олишсин, пионерлар ёдгорлик олдида жанговар куй чалишсин ва командирга содиқликларига қасамёд қилишсин, деб роса елиб-югурганди.

Ғаждивонликлар эса унинг гапига тушунолмади:

— Қимга? Қанақа Беков?— дея аввалига қарияни калака қилишди.

Эгамов ҳамюртларининг командирга бемехрликларидан куйиб-ёнди, маҳаллий ҳокимият раҳбарларидан ҳатто одамларни ёдгорлик ёнига милиция ёрдамида олиб келишни илтимос қилмоқчи ҳам бўлди. Шунда колхоздан Нуров келиб қолди-ю, ғаждивонликлар гап нимадалигини тушуниб, дарров рози бўлишди.

Аксари одамлар бу ерга болаларига эргашиб келишганди. Чоллар бир-бировлари билан тортишгани-тортишган: бунақа тантанали кунда ўзларини қанақа тутиш кераклигини ҳам билишмасди.

Эгамовга чолларнинг кўриниши ёқмади. Улар гўё Ғаждивонни қурган одамни эмас, балки бозорда биров олдига тушолмайдиган қариндошларини қаршилагани келишганга ўхшарди.

— Ғалати одамсизлар-а!— Эгамов дилидагини рўй-рост айтиб қўя қолди.— Шундай айёмда ҳам кечикасизлар-ей! Ҳамма келдимиз?

Унга ҳеч ким жавоб қилмади. Чоллар офтоб тушаётганидан кўзларини пирпиратишарди. Эгамов ёдгорлик пойига чиқиб, уларни санашга тушди:

— Бир... икки... уч...— У азбаройи ҳаяжондалигидан адашиб кетиб, чолларга ўшқирди:— Бундай айём ўттиз йилда бир марта келарди!— шундан сўнг у оломонга яна бақирди:— Болаларингиздан кейинда туринглар. Йиртиқ чопонларингиз билан калишларингиз кўринмасин!

Чоллар бу гал қулоқ солдилар. Эгамов шундан кейин муаллимга тайинлади:

— Фақат мен имо қилгандан кейин бошлайсиз!.. Соат неча бўлди?

— Беш минути кам...

— Беш минути кам?..— Эгамов учрашув дақиқалари яқинлашганини сезди, бутун вужуди ҳаяжондан титраб кетди.

У одамларни сафлаётганида суви қуриган анҳор кўпригидан бир машина ўтди. Машинада ўтирган Беков Ғаждивонга ич-ичидан суюнганича тикиларди. «Мана шу заминда энди ниҳоят тинчгина яшайвераман» — Эгамов шу фикрни кўзларида ёш билан хаёлидан ўтказди.

У ойналари кичкина, сирлидек кўринган машинадан кўзини узолмасди. Машина тўхтади, у пастга тушди-да, чаққонлик билан чап томондаги орқа эшикни очди... «Йўқ,— деди Эгамов шу заҳотиёқ, бу — командир эмас».

Машинадан ҳассасига тиралиб тушган одам Эгамовга жуссаси кичкина, заиф кўринди. У командир бўлганида Эгамов кўзи тушиши биланоқ таниб оларди, бу одам эса аллақандай тасқара кўзойнак тақиб олган. Фуқароча оқ кителининг ҳамма тугмаларини қадабди. «Бечора шамоллаб қолмай деган-да,— кўнглидан ўтказди Эгамов.— Йўл ҳам чолни анча букчайтириб қўйибди».

Беков ҳам собиқ адъютантини танимади. Рўпарадаги одамлар нима учун тўпланишганини ҳам тушунмади. Уни ана шу кишилар узра мағрур қад керган ёдгорлик кўпроқ ҳайратга солганди.

«Ҳа,— деди ичида Беков,— бу ерда нимадир бўляпти. Қандай ўтдим энди? Қаёққа, кимнинг ёнига бораман? Эгамовнинг ёнига-да!» — дафъатан хаёлига шу фикр келди. «Инспекторга ўхшайди,— деди ичида Бековдан кўзини узмай турган Эгамов энсаси қотиб.— Солиқ йиққани ёки уй-жойни суғурта қилгани келган. Жуда бемаврид келибди-да!»

Оломон ҳовлиқаётган икки одам — Беков билан Эгамовга бепарво тикиларди. Шофер эса одамларга имо қилди:

— Ғаждивонликлар мана шулар... Улар нимага тўпланишганига сира тушунолмаепман. Бу ерликлар жуда ғалати. Ҳар сафар бир қилиқ чиқаришади.

— Булар ғаждивонликларми?— Беков қайта сўради. У ҳамон машина ёнида иккиланиб турар, ноқулай вазиятда ўзини қандай тутишни билмай, боши қотган эди.

«Машинани тезроқ бир чеккага олса бўларди-да. Командирни кутиб олишимизга халақит беради,— деди ёдгорлик пойида қимирламай турган Эгамов диққат бўлиб.— Одамлар бу такаббур инспектордан чўчиб, тарқаб кетсалар ҳам ажабмас...»

Аммо оломон қилт этмасди.

Бековни тер босди, бошидан шляпасини олди. Эгамов шундагина унинг қўли деярли букилмаётганини пайқаб қолди. Беков журъат этиб, одамлардан: «Ўртоқлар, Қулихон Эгамовнинг уйини кўрсатиб бера оладиган одам борми?» деб сўраган эди, у инспектор тусмоллаган одамнинг овози командирнинг овозига ўхшашини пайқади-ю бўшашиб, оҳиста инграб юборди.

— Ўртоқ... ўртоқ командир!..

У типирчилаб ёдгорлик зинасидан пастга, машина томонга сакради. «Ҳа, бу ўша қадрдон командирим! Мен, қари эшак, нега адашдим-а! Шармандалик!» — Эгамов бу иши учун ўзини то ўла-ўлгунча кечирмайдиганга ўхшарди.

Беков адъютантининг овозидан чўчиб тушди.

Эгамов командирининг олдига пилдираб келди-да, Беков чандигини кўриб танисин, дегандек аввало мўйловини кўтарди.

Беков уни таниди-ю, қалқиб кетди: адъютанти жуда қартайганидан у ларзага келган эди. Эгамов командирни қўлтиқлаб, суяб қолди ва кўз ёшларини сездирмаслик учун юзини четга ўгирди.

Беков адъютантининг афтодаҳоллигидан гангиб қолди, ичида эса: «Беўхшовлигини қаранг-а», деб қўйди.

«Командиримиз илгаригидай бўйдор ва бақувват, мен аҳмоқ басир уни заиф дебман-а», дея кўнглидан ўтказаркан, Эгамов намли кўзлари билан Бековга бошдан-оёқ тикилди.

— Мана,— Беков гангиган кўйи қўлларини ёзди.— Мана, келдим...

— Раҳмат, раҳмат.— Негадир Эгамов бундан бошқа гап айтолмасди.

Шунда бирдан пионерлар борлиги қариянинг эсига тушиб қолди шекилли, муаллимга қараб, қўлини силкиди. Пионерлар командирни кутавериб, толиқиб қолганларидан маршни, яъни Биринчи Бухоро полкининг ҳарбий маршини эринчоқлик билан чалишди.

Беков ҳаммасини тушунди. У бекор овора бўлибсан, деб койнгандек Эгамовга маъюс илжайди-да, вазият талабига кўра қаддини гоз тутди.

Одамлар командирни ўраб олишди. Улар Бековга бошдан-оёқ тикилишаркан, қандайдир мамнунлик билан жилмайшарди.

Пионерлар гулдасталар тутишди.

Бековнинг қадди тик, ўзига эриш кўринса ҳам, қаҳрамонлар каби виқорли эди.

— Раҳмат! — деди у пионерларга.

Эгамов шундан кейин уни мўйсафидлар ёнига бошлади.

— Гаждивонни тиклаган отахонингизни муборакбод қилинглар! деб ҳайқирди Эгамов.

Чоллар Бековга ним таъзим қилиб:

— Гаждивонга хуш келибсиз!— деб уни олқишладилар.

Беков истиқболига пешвоз чиққан кишилар ёнидан ҳорғин ўтиб бораркан, манзират тугандир, энди кетсак бўлар, деган хаёлда Эгамовга қаради.

— Мана, ўртоқ командир! — Эгамов ушбу дамларни нақадар тантанавор билганидан қаддини гоз тутганича жойида тек қотди.

Беков собиқ адъютант ёдгорликка ишора қилаётганини дафъатан пайқамади. Бунга ҳозирча ўзи англай олмай турган жумбоқли кутиб олиш ҳам сабабчи эди.

Эгамов ҳамон ўтинчнамо қараб турарди.

Беков ингичка гардишли юпқа кўзойнагини тўғрилаб, бошини кўтарди.

Ёдгорлик эрталабки офтоб нурида яна ҳам бошқача кўринарди. Собиқ адъютант командирнинг ҳушёр тортишига имкон бермай қўлтигидан олиб, ёдгорлик томон бошлади.

— Мана! — у мўъжазгина мармар лавҳани меҳр билан силади.— Бунда бари айтилган. «Бу ерда,— Беков ичида ўқиди.— Гаждивонда Исҳоқ Беков бошчилигидаги халқ кўшинлари отряди босмачилар тўдасини тор-мор қилган».

Командир гўё бошқа одам ҳақида гап кетаётгандек хотиржам ва бепарво эди. Йиллар ўтиши билан унинг дийдаси қотган, бу эса шиддатли ёшлик йилларидаги ажойиб ишларидан руҳланишига монелик қиларди.

Демак, одамлар Бековни қаҳрамон санашаётган экан, ҳаммаси охиригача чиройли чиқиши лозим эди. Шу ваздан Беков ҳавас билан боқаётган одамларга ўгирилди-да:

— Меҳмоннавозликларингиз учун раҳмат,— деди. Сўнг эгилиб, кучоғидаги иккала гулдастани ёдгорлик пойига қўяркан, кўшиб кўйдди:— Ҳалок бўлганларни абдий унутмаймиз...

Эгамов командирнинг хижолат тортаётгани ва завқи пастлигини кўриб: «Одатдагидек камсуқум, умуман командир бундай тантанали маросимни кутмаган, ҳуши ўзида эмас», деган қарорга келди.

Бековнинг ёдгорлик пойига гулдаста қўйганини кўрган чоллар унга эргашдилар. Командир уларга қараб:

— Раҳмат, сизлар марҳумлар хотирасини жуда эъзозлар экансизлар...— деди.

Эгамов шу тобда ўзини жуда ҳам бошқача — ёшариб кетгандай

сезар, командири ёнидан жилмас ва гўё осмону фалакда юргандек эди. «Ғаждивонликлар охири кимлигимни билиб олишди-я?» деб қўйди у ичида. Энди у, шунчаки Эгамов, одамларнинг назарида доимо нолиб, вайсаб юрадиган, масхара бўладиган чол эмас эди. У Бековнинг аскар-ри! Манави ёдгорлик эса командири шарафига ўрнатилган. Ҳозир унинг куч-ғайрати шу қадар жўш урардики, командирнинг бир имоси биланок отга миниб, жангга киргудек эди! Бунга у шай! Командир буюрса бас!

Беков энгашиб Эгамовнинг қулоғига аста шивирлади:

— Етар, Қулихон. Энди мени заводга бошла. Кўрсат...

Беков яна одамлар билан учрашишни истамайроқ турганидан шунчаки айтди-қўйди. Эгамов тушкур заводда ҳам бу ердагидан қолиш-майдиган учрашув тайёрлагандир. Ҳозир жиндай дам олса яхши бўларди. Бироқ ишлар шу тахлитда кечадиган бўлса, нафасни ростлайдиган фурсат ҳали-вери келмаслигини тушунди.

— Кўрсат!.. Фақат, одамларни тинч қўй!..— деди Беков жиддий саросимада қолган Эгамовга.

Бековнинг илтимоси собиқ адъютантнинг ширин хаёлларини тўзғитиб юборди.

— Ҳа, ҳа...— деди у бош ирғаб.— Жонажон заводга!

У яна, чалинглар, дегандек музикачиларга имо қилди.

Беков пастга, гулзор ёнига дадил йўл олди. Боядан бери машинасида қимирламай, анграиб ўтирган шофёр ўзи олиб келган кўримсизгина чолнинг ёнига югургилаб келиб, унга сафар халтасини узатди. Бу чол унинг кўз олдида қаҳрамонга айланган эди. Эгамов командирнинг сафар халтасини қўлига олар экан, беихтиёр кўздан кечириб, дарров ташлади: ўша — командири бундан ўттиз йил муқаддам буюмларини солиб, ўзи билан олиб кетган қопчиқ.

— Заводга!— деди Беков, Ғаждивоннинг катта кўчасидан кетишаркан, эътирозга ўрин қолдирмайдиган оҳангда.

Эгамов хаста юрагини ушлади. У Нуровнинг машинаси кўриниб қолармикин, деган илинж билан атрофга олазарак боқди. Нуров машинасида ёдгорлик ёнига келиши, учрашувдан сўнг командирга Ғаждивон билан заводни кўрсатмай, колхозга олиб кетиши лозим эди. Дўстлар касалманд Бековни авайламоқчи. Ғаждивонда у дуч келиши мумкин бўлган ногаҳоний кўнгилсизликларга аста-секин тайёрламоқчи эдилар.

Собиқ адъютант машинанинг қаттиқ сигнализдан чўчиб тушди.

Нуровнинг «Волга»си одамлар тўдасини ёриб ўтиб, ёдгорлик ёнида тўхтади. Кейин кимдир:

— Ҳой, Беков ким бўлади? — деб қичқирди.

Машинада хахалаётган қариянинг башараси кўринди. У бир неча лаҳза командирга қараб турди-да, сўнг қўли билан, бу ёққа кел, дегандек имо қилди. Нуров шу тобда жуда шаккок ва беандиша кўринар, чамаси командирни шу тариқа букиб оламан, деб ўйларди. Аслида эса у дўстини бағрига босиб, соғинч хуморини ёзишдан ўзини аранг тийиб турарди.

— Уртоқ командир, Нуров шу бўлади,— Эгамов гангиб қолган Бековга шивирлади.

— Ҳа, ҳа, у! — Беков ҳам раисни таниди. Гўё орадан анча йиллар ўтгач, Нуровни шўх ва қувноқ ҳолда учратишини ва шунда: «Ҳой, Беков ким бўлади?» деяжагини аввалдан каромат қилгандек кўринарди.

Беков Нуровни бағрига босиш учун ошиқди. Лекин Нуров бўлса командирни эс-ҳушини йиғиб олишга имкон бермай кабинага тортида, дўстининг ҳансираётганига парво қилмай, унга оғир гавдаси билан ташланди... Машина катта кўчага тушиб олди.

Эгамов шофер ёнида ўтирган бўлса ҳам, хаёли командирда эди. Нуров Бековни тинч қўймас, беўхшов хахолар ва ҳадеб қучоқларди. Беков «қўй-қўй» деб қаршилини кўрсатар, лекин раиснинг дастидан қу-тулолмасди.

Унинг кўзойнаги сирғалиб, бурни учига илиниб қолди, сўнг Нуров-нинг тиззасига тушди. Эгамов орқасига ўгирилиб, кўзойнакни авайлаб олди, артди. Кўзойнакнинг галатилиги унинг дидига сира ўтириш-масди.

Нуров, ниҳоят, командирни нари суриб, Эгамовнинг қўлидан кў-зойнакни олди-да, унинг бурнига қўндираркан, дўстона қочирим қилди.

— Э-ҳа, қариб жуда сипсиллиқ, зиёлисифат бўлиб кетибсан-ку! Одамнинг қаригиси келмайди-я...

— Ўзинг ҳам ўзгариб кетибсан,— Беков маъюсланиб, ҳорғин хўр-синди.

— Нега ўзгарарканман?! Уша Қонхўр Жўжанинг ўзгинасиман!— деб Нуров қоринини шапатилаб қўйди.

— Қонхўр Жўжа... — Беков Нуровнинг ёшлиқдаги лақабини эслаб, кулди.

— Мен бўлсам, командир... Мен — Меҳрибон Илонман,— деди Эгамов.

— Ҳа, эсимга тушди,— деди Беков оҳиста ва бирдан ойнадан таш-қарига қараб, бошқа ёққа олиб кетишаётганларини пайқаб, юзи тунд-лашди.— Машинани бур, раис! Олдин заводга борамиз.

Эгамов шошиб қолди. Нуров эса бепарволик билан шоферга:

— Тўғри кетавер,— деб буюрди.

Беков уларга синчков тикиларкан, қайсарлик билан, нима гаплиги-ни тушунтирсанглари-чи, демоқчи ҳам бўлди. Аммо Нуров чалғитиш учун яна қучоқлаб, уни дўстона турткилашга тушди.

— Турсунов-чи, ўртоқ командир, Думсиз Қоплон...

— Турсунов?.. Тирикми у? — деди Беков паришонлик билан.

— Тирик, тирик,— Эгамов командирнинг кўнглини тинчитишга ошиқди.— Бироқ жуда иши кўп. Уни маъзур кўрасиз-да.

Беков энди чинакамига хавотирлана бошлади. Ҳаждивонда бир кор-ҳол бўлган-у, дўстлари бекитишяпти. Қўнғилсиз нимадир бўлган!.. Беков бошига кўп савдолар тушганидан тинкаси қуриган, юрагини ҳам олдириб қўйган эди.-Шу боис хомуш тортиб қолди.

— Командир, қаранг! — Нуров ойнадан ташқарига ишора қилди.

Йўлнинг иккала томонида кенг пахтазор ястаниб ётар, боғлардаги фарқ пишган узумлардаги шабнамдан қуёш нури ялт-юлт қиларди. Бе-ков бир оздан сўнг тойлар ўтлаб юрган каттакон бедапоёни кўрди. Той-лар машинани кўришлари биланоқ бир-бирларини қувиб, ирғишлаб, кишнаша бошладилар. Ҳали минилмаган бу отларни кўрган кекса суво-рийнинг дили ёришиб кетди.

Собиқ адъютант эса буғга бутунлай бошқача қарарди. У дала-даштда униб-ўсганидан, ўлсам ҳам далада ўлай, куним битиб қолгани-ни сезсам, мана шу кўм-кўк ва кимсасиз далага сингиб кетгани димиқ-қан Ҳаждивондан қочаман, дерди.

— Шофер, тўхтат! — Нуров шундай дея машина эшигини очди.

Беков далани кўриб, яйраб кетди. Ёшлиқда ҳеч нимадан тап торт-май, босмачиларни чўлма-чўл қувиб юрганларида ям-яшил воҳаларни кўришни орзу қилишарди. Уша кезларда бедазорларга дуч келиб қол-ган пайтлари ўзларини яшилликка уриб, бир-бирлари билан куч сина-шишга тушиб кетардилар.

— Беков, туш, курашамиз!

Нуров машинадан тушди-да, кўкрак чўнтаги атрофига орденлари пала-партиш қадалган кителени ечиб ташлади.

— Эсинг жойидами? — Беков унинг жиддий гапираётганидан ган-сиб қолди.

— Туш, деяпман! — Нуров Бековни машинадан суғуриб олди-да, қўлларини бир-бирига ишқалаб, курашга шайлана бошлади.

Беков қаршилик кўрсатишга лаёқатсизлигидан чайқалиб турарди.

— Қани! — Нуров унга далда бериш учун ҳайқирди. — Бошладик!

У командирни бағрига маҳкам босиб, йўнғичқа устига бирга қулади. Беков оҳиста ингради. Эгамов шошиб, унга ёрдам бермоқчи бўлди, лекин командирга ҳеч нима қилмаганди. Жанговар дўстлар ёнма-ён, кўкка қараб ётган кўйи ўтмишни жимгина хотирлашарди. Кўм-кўк бедазор дилларини яйратиб юборганди уларнинг.

— Қаерда ётганимизни биласанми?

— Биладан, — Беков хотиржам ва осойишта жавоб берди. — Бу ер қумлоқ эди. Шу ерда жанг қилганмиз. Одамларимизнинг кўпи шу ерда жон берган.

— Манавини кўр, — Нуров командирга битта беда тупини узатди. — Бу кимнингдир юрак томири бўлган. Сен қиличингни яланғочлаб: «Душманларга ўлим!» деб ҳайқирганинга ўша юрак не чоғлиқ титраган. Мана, энди ўша юрак манави оддий бедага айланибди...

Беков бунақанги ваҳимали гаплардан чўчиб, чурқ этмасди. Нуров буни пайқади. Командирнинг ўрнидан туришига кўмаклашаркан, унинг кителини қоқаётиб, шанғиллади:

— Ҳе, жин урсин-е, сен билан сафсата сотгим келаверади-я!..

Деҳқонлар Беков келганидан аллақачон воқиф бўлган эдилар. Улар машина сигналинини эшитиб уйларидан чиқишар, командирни кўриш илинжида кўзларини пирпиратар эдилар. Колхоз правлениесининг қизғиш устунлари туртиб чиққан биноси олдига ҳам анча-мунча одам тўпланган эди.

Улар Бековнинг машинадан тушишини жимгина кузатиб туришди. Ёнларидан ўтиб бораётганда эса янги бўялган панжара ёнига сиқилишиб, йўл беришди.

— Халойиқ! — ҳайқирди Нуров. — Ким келганини кўриб қўйинглар! — Йиғилганларнинг айримлари яқинроқ келиб, қўлларини кўксиларига қўйганларича Беков ва раислари билан сўраша бошладилар. — Бир кўриб қўйинглар-а!..

Командир ҳамманинг ўзига қараётганидан ўнғайсизланиб, юзи тундлашди. Буларнинг барига ўзини алоқаси йўқдек тутишга аҳд қилди. Шу боис правление олдидаги майдон; машиналар, аравалар, колхозчилар миниб келган эшакларни гўё лоқайд томоша қила бошлади.

— Одамлар томонга қара, улар сени олқишламоқчи, — Нуров Бековнинг қўлидан тортди.

— Буларнинг нима ҳожати бор? — деди Беков.

Нуровга одамларнинг аллақандай ҳаяжонланаётгани, сокин қишлоқ ҳаётининг бугун янада қайнаётгани ёқарди. У деҳқонларга ўгирилиб:

— Бу одамни ким танийди? — деб сўрарди.

Нуров одамлардан садо чиқмаётганини кўриб, ўзини тўдага урди. У бир чолнинг белбоғидан тутганича сўради:

— Бир қараб, эсланг-чи!

— Уртоқ Беков! — Бирдан чол командирининг қўлидан тутиб, уни тавоб қилмоқчи бўлди.

— Яхшимисиз, Бобо Назар! Э, кераги йўқ... — деди Беков уни бағрига босиб.

— Ҳа, менман, — чол чўчиб орқага тисарилди. У қийналиб оғир йўталаркан, ени билан оғзини артди. Сил касали билан оғриган чол ногаҳонда оғзидан қон кетишидан хавфсирамоқда эди.

— Босмачи, каллакесар Бобо Назар ёдингиздами, Исҳоқ? — Нуров йўтали босилсин деб, чолнинг кифтига урди. — Ҳозир у устоз сувчи...

— Бундан чиқди, мени эсларкансиз-да, ота? — сўради Беков.

— Ҳа, ҳа, ҳозир қаердайкин, деб кўп ўйлардим... Кўрдим, мана, қайтибсиз.

— Қайтдим, — деди Беков.

Уччовлари ҳам жим қолишди.

— Ҳаётдан хурсандман, — Бобо Назар қулт этиб ютинди.

— Ҳаммамиз ҳам хурсандмиз!.. — дейишди деҳқонлар ҳам Бековга самимият аралаш хижолатомуз.

Улар қандай қилиб бўлса ҳам меҳмоннинг кўнглини овлашни исташарди. Бироқ, толиққан Беков одамларнинг гапларига фақат бош ирғаб қўяр, тезроқ Нуров билан нарироқ кетишни кўзларди.

Кейин икковлари дала ва токзорларни айланишди.

Нуров мевалардан узиб, командирни сийлади.

— Ҳатто Колимада ҳам бўлдим, — дея эслади Беков.

— Сургундами?

— Йўқ. Конда парташкilotчи бўлдим.

Нуров эса бу йилларда колхознинг доимий раиси эди. Оиласи ҳам бор эди. У Бековни токзорда ишлашаётган хотини ва ўғиллари билан таништирди.

Беков бир замонлардаги кичкинагина, камбағал колхоз шу даражага етгани, ундаги ишлар оқилона ва моҳирлик билан олиб борилаётганлигидан жуда хурсандлигини билдирди. У ёрдамчисидан мамнун эди.

— Бу ишларнинг барини қандай эпладинг-а? — дея сўради Беков ичида Нуровга пича ҳаваси келиб.

Нуров ҳам бу савол шунчаки берилмаганлигини фаҳмлади. Токзорда юришаркан, бунга нима жавоб қилишни узоқ ўйлади. Бироқ, командирини аяди, гапни ҳазилга йўйиб, ҳозирча жавобсиз қолдириш, унга кези келганда қайтишга жазм этди-да, Бековни колхоз меҳмонхонасига бошлади.

— Рангингдан сира қуёш кўрмаганга ўхшайсан, — деб қўйди Нуров дала ва токзорда юришганида командирнинг синиққан юзига қараб.

— Қасалхонада кўп ётдим. Шундан кейин врачлар пенсияга чиқшимни маслаҳат беришди.

— Қаерда турмоқчисан?

— Ғаждивонда турсам керак, — Беков ҳар эҳтимолга қарши мужмал жавоб берди.

— Бекор қиласан. Шу ерда қолавер. Уй солиб берамиз. Қарашиб тураммиз.

— Ғаждивонни яхши кўраман. Доим шу ҳақда ўйлардим, — Беков раисни омади гапга тортмоқчи бўлди.

— Пенсияга чиққансан-ку...

Нима бўпти! Наҳотки пойдеворини ўзим қўйган шаҳарда менга бошпана топилмаса?

— Ҳозир сенда салобат ҳам, мавқе ҳам йўқ, куч-қувватдан ҳам қолгансан, — гапида давом этди Нуров. — Ғаждивонда, очигини айтсам, кўп машмашаларга дуч келасан. Фельлинг эса менга маълум. Ҳар нарсанинг ташвишини тортиб, идорама-идора югуриб, очилмас эшикларни муштлайверасан... — Нуров қизишиб кетиб қовун тушириб қўйганини бирдан фаҳмлаб қолди. — Димиқиб кетдим-э! — У кителени ечиб, терчираган бўйинини, кўкракларини сочиқ билан арта бошлади. Кейин эшикка яқин бориб:

— Бобо Назарни чақиринглар! — деб қичқирди.

Нуровнинг ярим яланғочлигини кўрган Бобо Назар ҳам беихтиёр яктагини ечди, унинг қора қат-қат ажин босган бўйнида ёстиқнусха тумори осилиб турарди.

— Жойлашиброқ ўтиравер, Беков. Бобо Назар ҳозир ўтган-кетганлардан гапириб беради.

Командирнинг қаршисига чўккан Бобо Назар ўзини ҳеч қўлга ололмасди. Беков отрядни биладиган одамларнинг деярли ҳаммаси аллақачонлар ўлиб кетган, фақат илгари босмачи ўтган Бобо Назаргина ҳаёт эди. Нуров уни тез-тез йўқлаб турар, Бобо Назар ҳам овозини баландлатмай, Бековнинг жангчилари босмачиларни қандай қувганини, чўлдаги тепаликлар ёнидан нақ афғон чегарасигача қувиб бориб, ҳаммаларини ер тишлатишганини қайта-қайта айтиб берарди.

— Кечагини гапирайми? — сўради Бобо Назар эс-ҳушини йигиб.

— Меҳмонимиз ҳақида гапир! — буюрди Нуров.— Командир ҳақида!

Беков нималар бўлаётганига тушунолмас, бутун хаёли Ғаждивонда бўлганидан Нуров билан тезроқ хайрлашадиган фурсатни кутарди.

— Маъқул,— Бобо Назар гап бошлади.— Биз командир Беков ҳозир қаердайкин, деб бош қотирдик... Шўролар келганида бу ерда вабо ҳам, босмачилар ҳам бор эди, командир! Очликдан ҳаммамиз шишиб кетдик. Уша йили сиз Нуров билан ҳаммаёқни янгичасига тузгани келдингизлар.— Бобо Назар ҳикоянавислик қилганида ўзини тингловчилардан анча баланд сезарди. Мана ҳозир ҳам андак жим қолди-да, Бековни ажаблантириб, Нуровга буйруқнамо гап қилди.— Менга чойдан қуй, раис. Ўзимни босолмаяпман...

Бобо Назар чойдан уч-тўрт ҳўплаб, гапида давом этди:

— Ушанда сизга ўқ узгандим... Нақ қўлингизга.

Командирнинг ранги оқарди. У, Бобо Назар ўпаман деб ёпишмасин, деган хаёлда шоша-пиша қўлини столдан тортиб олди.

— Мени кечиргандиз-ку!..

— Уни ўшанда нимага кечирдинг, нимага? — ҳаяжонланиб кетди Нуров.

— Эсимда йўқ,— Беков кўнглига ўтиришмаган бу гапга тезроқ барҳам бермоқчи бўлди.

Нуровнинг юзи тундлашди, кейин ўзини босиб олиб, жойнга ўтирди, Бобо Назарга юзланди:

— Бугун нимагадир зерикарли гапиряпсиз. Бораверинг!

— Узр,— Бобо Назар секин яктагини олди-да, таъзим қилиб, ташқарига чиқди.

II

Собиқ адъютант бу пайтда колхоз богида боғбон ошнаси билан гурунглашиб ўтирарди. Улар боғдорчиликка дахлдор майда-чўйда гаплар; чувалчанглар фойдали эканлиги, нокни олмага пайванд қилиш мумкинлиги ҳақида суҳбатлашардилар. Пировардида Эгамов хурсандчилигини ичига сиғдиролмаи ошнасига деди:

— Ешариб кетганимни кўрдингми?! Бунинг боиси шуки, севимли командирим қайтиб келди!..

Эгамов шундай деди-ю, ногоҳ ичидан зил кетди. Чунки командири кунботарда Ғаждивонга қайтиши, энг нохуш гаплар ўшанда бўлиши ёдига тушган эди. У уч-тўртта олма узиб қўйнига солди-да, ошнаси билан хайр-хўшлашиб, йўловчи машинада Ғаждивонга жўнади.

Ёдгорлик майдонида кампирлар редиска ва помидорларини ёйиб ўтиришарди. Эгамов зўр ташвишда бўлганидан уларни койиб ўтирмади. «Командир борми ё йўқми — бунинг ғаждивонликларга фарқи йўқ. Мана шу кампирларнинг ўзлари эрта билан командирни кутиб олиб, ёдгорлик пойига гуллар қўйишганди, пешинда эса яна ярамас савдо-сотикларини бошлаб юборишибди. Булар учун муқаддас нарса йўқ!» Эгамов кўча ўртасида тураркан, шуларни кўнглидан ўтказди. Кейин, олдин қайси ишни қилсамикин, заводга, Турсуновнинг олдида борсаммикин ё қоровулларни бепарволиклари учун уришиб берсаммикин, дея хаёлга борди.

Қоровуллар учун ҳам Ғаждивон, унинг кўчалари ва майдонлари азиз эмасдай. Улар ҳар қадамда Эгамов ва дўстларининг қони тупроққа қоришиқ эканлигини гўё унутишган... Катта кўча шаҳарчани Ғаж ва Дивон деган қисмларга ажратиб туради. Икки қадам чеккага чиқсангиз, гадой топмас тор кўчалар бошланади. Зах томигача чиққан пастаккина сомон сувоқли уйлар тепасидан нураб борарди. Ҳаммаёқни шўр босганидан атрофи баланд деворлар билан томорқаларда ҳам ҳеч нима битмасди.

Эгамов нохуш кайфиятда кўчадан юриб бормоқда. У командирга деворлар ёқмаслигини биларди. Ҳатто Ғаждивон қурила бошлаган пайтларда ҳам одамларда хусусий мулкчилик одати йўқолмаган, улар деворларни баланд олиб, деразаларни кўча томонга эмас, ҳовлига қаратиб қуришганди. Командир ана шу ёмон одатни йўқотиш учун кўп уринган, кетаётганида: «Уйларни шундай қурингларки, битта хонадондай бўлсин, ўртадан девор олманглар, ака-укалардай бўлинглар», деб тайинлаган эди.

Орадан бир-икки йил ўтиб шаҳарчага бошқа жойлардан беҳисоб «бегоналар» — ҳар хил савдогарлар, олибсотарлар кўчиб келишди. Улар шаҳарчанинг туб аҳолиси бўлган Бековнинг жангчи-қурувчиларини сиқиб қўйишди.

Деворлар устига қадалган ойна синиқларини айтмайсизми! Эгамовнинг назаридан булар ҳам қочиб қутулмасди. Ойна синиқлари девор устига битта-яримта ўғирликка тушмоқчи бўлса (помидор ёки редиска ўғирлайди-да!) қўлини кесиб олади, деган мақсадда қадалганди.

На чора, жуда зўр ўйланган!

Эгамов юриб бораркан, унинг қадам товушлари бутун Ғаждивонга эшитилаётгандек эди. Негаки, одамлар юраверганидан тор кўчалар заранглашиб кетганди. Уйларидан чиқиб қолган одамларнинг бари-га собиқ адъютант:

— Деворлардан ойна синиқларини олиб ташланглар! Командир кўрса нима дейди?! — дерди.

Ғаждивонликлар эса, бу чол эсини еганга ўхшайди, деган хаёлда елка қисиб қўя қолишарди.

У кимнингдир дарвозасини тақиллатди:

— Ҳозироқ эшигингиз олдини супуриб қўйинг. Тез орада бу ердан командир ўтади!

Икки-уч ғаждивонликка эса:

— Деворлардаги ойна синиқларини олиб ташламасанглар Ғаждивондан кўчириб юборамиз! — деб дўқ урди.

Эгамов шундан кейин новвойхонага бориб, деразадан ўғли Маъруфнинг ишини томоша қила бошлади. Маъруф бақдаги сувда отасининг аксини кўриб қолди-да, ёғоч курак билан ҳампадаги хамирни астойдил қоришга тутинди. «Отанинг кайфияти йўқроқ, — хаёлидан ўтказди у. — Ишқилиб, жонсараклик қилиб, ётиб қолмасин-да. Командирнинг келиши ҳазилакам гап эмас...»

Эгамов бош новвой — Нишон чолнинг бурчакдаги пўстакда чой ичиб ўтирганини ва онда-сонда Маъруфга кўрсатма бераётганини кўриб турарди. Чолнинг иккинчи шогирди Адҳам тандирга бош суқиб, нон узарди.

Маъруф тўрт йилдан бери хамир қоради, қачон новвой бўлиб, нон ёпишини худонинг ўзи билади. Нишон чол бўлса ишни йиғиштиришни хаёлига ҳам келтирмайди. Даромадли иш — ҳамма нон ейди, ахир! Бироқ, чол ўлса, Эгамов унинг ўрнига Адҳамни эмас, Маъруфни бош новвой қилдириш учун ҳеч нимадан қайтмайди. Адҳамнинг отаси чойхоначи, рўзгорини бемалол тебратаверади. Маъруф новвойхонадан кетса Бухорога қочиши тайин. «Ўғилларимиз кетиб қолишаверса, Ғаждивонда ўрнимизни ким босади?» Шу фикр собиқ адъютантнинг хаёлидан тез-тез ўтиб турарди.

— Маъруф, — Эгамов ўғлини секингина чақирди.

Маъруф қўлини халатининг барига артиб-суртиб чиқди. У худди бир кор-қол бўлишини сезгандек елкаси қалтирарди. Унинг хавотири тўғри чиқди: Эгамов қулочкашлаб ўғлининг башарасига туширди. Маъруф ерга қулаб, бошини халатига буркаганча ётаверди.

— Қўрқдингми, аблаҳ!

Маъруф отаси шахтидан тушганини пайқаб, ўрнидан турди.

— Ота, нон куяди...

— Тўхта! Нега бугун ёдгорлик ёнига бормадинг?

Маъруфдан садо чиқмади.

— Командирнинг кўзига қандай қарайман энди? Биз чўлларда жон олиб, жон берганда ўғилларимиз шунақа бўлсин девдикми?

— Кечиринг,— деди Маъруф.

Маъруф отасидан бир шапалоқ еб осонгина қутулганига хурсанд эди. У отасининг ҳар куни тилдан қўймайдиган командирини беҳад яхши кўришини билганидан ҳозир жазаваси тутса ҳам керак, деб ўйлаганди. Қолаверса, Эгамов ўғлини каллаи саҳарда уйғотиб, командирни кутиб олгани ёдгорлик ёнига боришини тайинлаганди. Маъруфни ёдгорлик ёнида бўладиган воқеалар қизиқтирмас, бу эса отасининг дилини оғритиши турган гап эди. У эрталаб Ғаждивоннинг жин кўчаларида санғиб юрди. Лекин Беков келганидан кейин бўладиган гапларни ўйларкан, отасига раҳми келарди. Маъруф йигирмага кирган йигит эди, ҳаммасига ақли етарди.

— Майли,— деди Эгамов ўғлига.— Қолган гапни уйда гаплашамиз, боравер. Кечқурун командирга иссиқ нон элтиш эсингдан чиқмасин!

Эгамов заводга яқинлашди: Ғаждивоннинг тарихи шу ердан бошланади. Отряд саф тортган жойдаги девор аллақачон нураб, қулаб тушганди. Бироқ қўш устунга маҳкамланган дарвоза негадир омон қолган, унга бундан ўттиз йил бурун ўрнатилган: «Ғаждивон пахта тозалаш заводи» деган лавҳа тебраниб турарди. Гарчи заводга хоҳлаган томондан кириш мумкин бўлса ҳам, дарвоза очилмай қолмасди.

— Беков келди,— деди Эгамов қоровулга. У эса эшитмагандек талмовсиради.

Собиқ адъютант завод ҳовлисига кирди-да, бирорта хайрихоҳ одамни йўлиқтириш илинжида теварак-атрофга аланглади. Одам топилгудек бўлса командир заводнинг хароблигини кўрганида аччиқланмаслиги учун нима қилиш лозимлигини маслаҳатлашиб олмоқчи эди.

Заводнинг ҳайҳотдек ҳовлисида зоғ ҳам кўринмасди. Ҳаммаёқ жимжит, цехларда иш тўхтаган. Командир жўнаб кетганидан бери заводда қурилиш бўлмаган, энди эса куни ҳам битаёзганди.

Эгамов ҳовлидаги темир уюмлари олдига келганида цехдан икки киши темир-терсак солинган замбил кўтариб чиқди. Дастгоҳлардан бири тамом бўлган шекилли, ишчилар уни бўлак-бўлак ҳовлидаги яроқсиз машиналар уюмига ташишарди. Темир-терсак уюмида аллақандай маҳлуқнинг жағини эслатадиган тўмтоқ тишли каттакон ғилдирак ҳам ётарди. Эгамов билан командир Бухородан келтирган чет эл машинасидан фақат ўшагина қолганди.

Бу ердаги жуда кўп ва хилма-хил темир-терсаклар бундан ўттиз йил бурунги машина ва дастгоҳлар эди. Инсон меҳнатини енгиллаштирадиган машиналарни кўрганда Эгамовнинг юраги зирқираб кетарди.

Ишчилардан бири Эгамовни қўрқитиб юборди:

— Бековни шу ерда дейишяпти...

— Йўғ-е... Бу ерга у энди тумшугини ҳам суқмайди,— деди шериги.

Бу гапдан Эгамов тутоқиб кетди. У командирни назар-писанд қилмаяпсан, бунақа гапирмагин, деб тортишмоқчи ҳам бўлди. Негаки, машиналарнинг бу аҳволга тушишида командирнинг айби йўқ, у фақат яхшиликни раво кўрган эди. Буларнинг барига Эгамовнинг ўзи гувоҳ-ку!

Кимдир, темир-терсак уюмига ахлат тўла челақ кўтариб келди.

— Бековни кўрмадингми? — сўрашди ишчилар ундан.

— Йўқ. Ким у Беков?

Эгамов бу одамларни уялтирмоқчи бўлди. Ахир улар Беков жангчиларининг фарзандлари эдилар! Буларнинг оталари ўттиз йил муқаддам ана шу заводни қуришган, сўнг дастгоҳ ва машиналарни ишга солишган, командирни эслаб, ҳурматлаб юришсин, дея касбларини фарзандларига ўргатишган эди.

— Ҳой, Бековни кўрмадингларми? — дейишарди одамлар ҳовлининг чекка-чеккаларидан.

Эгамов командирини кўриб қолганида тилдан қолмаганига ақли сира бовар қилмасди. Идоранинг эшиги очилиб, ичкаридан Беков чиқиб келди.

— Мен Беков бўламан,— деди у одамларга.

Гапани ҳеч ким эшитмади. Командир ишчилар кетидан дарвозагача бормоқчи бўлди-ю, бироқ нимадир уни тўхтатиб қолди. У темир-терсақлар уюми олдида пича туриб, яна идорага қайтиб кирди.

Эгамов, севимли командиримнинг бунақа эзилганини кўргандан кўра кўр бўлганим яхшимасми, деган хаёлга ҳам борди. Кўзойнаги синиб қолганидан Бековнинг юзи рангсиз, буришган кўринарди. Собиқ адъютант азбаройи толиққанидан командирига тасалли беришга ҳам ҳоли келмади, темир парчаси устига ҳолсиз ўтирди. Буларнинг барини командирига қандай тушунтиради. Эҳтимол, у билар... Ахир, кетганига роппа-расо ўттиз икки йил бўлганида Ғаждивонда завод қурилишини тўхтатиш ҳақида Бухородан буйруқ келганди-ку?! Уша буйруқда дарё масаласида хатога йўл қўйилганди; дарё камсувлигидан шаҳар билан завод ва айни пайтда Нуровнинг колхозини таъминлай олмаслиги айтилганди.

Колхоз тузилиб, далаларда пахта етиштирилар, завод билан Ғаждивон эса эндигина қурилаётганди. Шу боис колхоз бўш ётган ерлар ҳисобига кенгаймоғи учун дарё сувини колхозга буришга қарор қилинганди. Пахта ҳосилини энди Ғаждивондаги пахса деворли цехларга эмас, балки Бухородек катта шаҳарга элтиш буюрилганди. Шаҳарда бундан кўп замонлар муқаддам петербурглик мутахассис олимлар қурган комбинат ишлаб турарди.

Буйруқда sanoat, дарё ва колхоз ҳақида ҳамма гаплар айтилган, бироқ Ғаждивоннинг Беков жангчилари билан қўшиб ҳисоблаганда уч юздан ошадиган кишилари борасида ҳеч нима дейилмаган эди. Булардан қирқтаси иши юришмаган заводда (уни негадир бирдан ёпиб қўйишганди) ишлашар, бошқалари эса ҳеч қанақа буйруқ олмаганларидан ўз ҳолларича тўғри келган касбнинг баридан тутиб кетишган, кўпчилик одамлар ўз томорқаларида кўйманишарди.

Эгамов буйруқни эшитганида бир кечада сочи оқариб кетди ҳисоби. Бековга хат ёзиб, тезроқ бу балони даф қилишни сўради. Назарида командир адашмайдиган одамдек, бу ишларнинг ҳаммаси сотқинларнинг найрангидай туюларди. Эгамов ҳатто бир куни суви анча камайиб, саёз тортиб қолган дарёни қайиқда бошдан-оёқ айланиб ҳам келди. У дарёни бўғиб, сувни тўсиб, Ғаждивон кишиларини қийнаётганларни аниқламоқчи эди. Аммо бирор жойда на тўғону, на чархпалак кўрди, шубҳали одамларни ҳам учратолмай жуда ҳайрон бўлганди. Дарё эса ўзани торлигидан Ғаждивон ва колхоз ерларига сув етказолмаётган экан.

«Ҳозир командирга ўзингизни сиқаверманг, демасам бўлмайди,— кўнглидан ўтказди Эгамов.— Нимаики бўлсаям, умримиз беҳуда ўтмади. Сиз билан учрашганимдан бахтлиман, командир, дейман». У идорага яқинлашди-да, эшикни тақиллатди. Беков жавоб қилмади.

— Командир,— деди Эгамов эшикни очишга ботина олмай,— уйга кетайлик энди. Аччиқ чой қилиб берсам, чарчоғингиз босилади. Уғлим Маъруф ҳам иссиқ нон келтириб, кўзи тўрт бўлиб ўтиргандир.

Эгамов гуноҳкор одамдек эшик олдида пича турди-да, сўнг бошқаларни кўмакка чақиргани заводдан секингина чиқди.

Жигари хун командир идорадаги каравотда ўтган умрини хаёлида бир-бир жонлантирарди. Нуров, Ғаждивонда кўнгилсиз нарсаларни кўрасан, деб ниманидир шама қилганидан энди у шубҳалар қийноғида эди. У шулардан қутулайин, деб Нуровнинг зиёфатини кейинга қолдирди, ёшлиги кечган шаҳарни кўргани колхоздан ими-жимиди чиқиб келди.

Беков кўрган нарсаларидан у қадар ажабланмади. Йиллар ўтиши

билан у ҳам қариб, шу чоққача бирор халқ билмаган янги ҳаётни қуриш эскисини йўқотишдан ҳам мушкуллигини тушуна бошлаган эди. Бир сермашда душманни маҳв этадиган қилични чеккага қўйиб, кўлга чўкич олиб, бир ҳаракат билан шаҳар қуриб, унга одамларни кўчиришнинг ўзи бўлармиди... Умри тугаётган завод идорасида бир ўзи маъюс ўтираркан, эски ошнаси, обкомнинг илгариги ва ҳозирги секретари Мавлонов бирдан эсига тушиб қолди. У одам Ғаждивонни бошқалардан кўра яхшироқ биларди.

Беков зудлик билан Бухорога боришга аҳд қилди. Чунки Беков не-не ваъдалар билан бу ерга олиб келган одамлар зора бу ёғи яхши бўлиб кетса, деган умидда эдилар.

Кун ботди дегунча Ғаждивон ҳам ҳувиллаб қолади. Сартарошхоналар билан новвойхоналар ёпилади. Кўчаларнинг гавжумлиги хонадонларга кўчади, улардаги ўчоқлардан тутун чиқа бошлайди. Ғаждивонликлар кечки овқатларини апил-тапил ейишади-да, кундузги иссиқдан пича ўзларига келиш учун ёта қолишади.

Уйқусизлик дардига чалинган кишиларгина чойхонада алламаҳалгача лақиллашиб ўтиришар ва машъала ёруғида бедана уриштиришарди. Бухорога бориб ишлашга эриниб юрган йигитлар ҳам шунақа пайтларда гоҳ ёдгорлик ёнига тўпланишар, гоҳ қоронғу кўчаларда ҳуштак чалиб юришарди. Улар, бекорчилик азбаройи жонларига текканидан, ёқалашиб ҳам туришарди.

Эгамов чойхонага кириб келди. Чорпоядан мўйсафидларнинг қуруқ пиёлаларни ушлаб ўтиришига қараганда, чой энди қайнаган кўринарди.

— Ғаждивонликлар!— Эгамов азбаройи шошиб турганидан гапни даромадсиз бошлайверди.— Бугун сизлар командир Бековни жуда яхши кутиб олдингизлар. Бироқ меҳмоннавозлик удумида меҳмон ташлаб қўйилмайди!

Эгамов уларга беозоргина ёлвораётганди. Чойхонадагилар шаҳарнинг туб кишилари бўлган Беков жангчиларига ўхшаган ҳалол ва бегараз одамлардан эмасдилар. Эгамов шу сабабдан ўзини улардан четроқ олиб юрарди.

— У сизнинг меҳмонингиз,— эътироз билдиришди чойхонадагилар.— Ўзингиз Бековнинг кўзига кўринмай турунглар, дедингиз-ку!

— Мен, арзимас нарсалар билан бошини қотирманглар, девдим... Командиримиз Ғаждивонимизни Бухородан қолишмайдиган шаҳарга айлантирмоқчилар. Ўзларингиз ҳам шуни хоҳлайсизлар...

— Ҳа, Қулихон ота, биз ўз шаҳримиз бўлишини истаймиз. Бухоро бозорига қатнашимизнинг кераги йўқ. Қичкина бўлсаям ўз шаҳримиздан қўймасин.

Эгамов бу кишиларга ўз шаҳарлари майда олиб-сотарчиликка керак бўлишини биларди. Ўзи эса командир Беков билан бутунлай бошқача шаҳар яратиш ниятида эди. Шаҳардан гап очилганда мўйсафидлардан бири ҳатто оби дийда ҳам қилиб олди.

— Мен, бу ерга шаҳар тушади, деб ўттиз тўртинчи йилда келувдим... Бухорода редиска сотаман, деб келмовдим. Бу ерда косибчиликни йўлга қўяман, девдим. Лаънати дарё эса ҳаммасини чиппака чикарди...

— Майли,— Эгамов уни юпатган бўлди,— бу ёғи яхши кетади. Командир хатоликларни тузатгани келди-да!

Чоллар Эгамовнинг гапига ишониб чойхонадан чиқдилар.

Эгамов цехдаги лампочкаларни ёқиб борар, кейиндаги мўйсафидлар дастгоҳларни сийпалаб, тасмаларни тортиб кўришар, техникага қойил бўлганларидан тилларини тақиллатиб қўйишар, анчадан буён оқланмаганидан сарғайган деворларга тикилишар, ахлат уюмларидан

сакраб ўтишар, калишларига машина мойи текканда сўқинишар, аммо орқада қолиб кетмас эдилар.

Олдин биринчи, сўнг иккинчи цехни кўришди. Эгамов йўл-йўлакай пенсияга чиққанидан бери машиналар ҳам эскирганини, девор ва шифтнинг сувоқлари кўчиб тушганини сизди. Бу ердаги ҳамма нарса қайсарлик билан емирилиб борар эди.

Кейин ҳаммалари ҳовлига чиқишди. Шу пайт ит етаклаган қоровул келиб, дўқ қила бошлади. Бироқ одамлар кўплигини кўриб анграйганча жим қолди.

Заводдан чиққанларида ҳар хил гаплар эшитила бошлади:

— Кетиб қопти! Бу ер Бековга ёқмаган кўринади...

— Бунақа одамларга Бухорода туриш осон-да!..

— Қулихон бизларни лақиллатибди-да,— дейишарди тўпдагилар.

Эгамов улардан бир балога қолмай, деб ҳаммадан олдинда уйи томон зипиллаб борарди. Уйи олдида чироқ ушлаган Маъруф кўринди. Эгамов ўзини қўлга олди, оломон ҳам анча шахтидан тушганди.

— Меҳмонларга қара,— деди Эгамов ўғлига.— Қани, ичкарига, азизлар!

Маъруф ичкаридан бир неча бўйра олиб чиқиб, ҳовлига тўшади, мўйсафидлар чордона қуриб ўтирдилар. Эгамов чироқни тутга илди, ҳаммаёқ ёришди.

— Бирор нарса бўлдими, ота?— Маъруф эҳтиёткорлик билан сўради.

— Командир кетиб қолди.

— Қаёққа?

— Билмайман. Бутунлай кетолмасди-ку!.. Ё кетдимикан, а?

Маъруф елка қисиб қўя қолди.

— Лаънати турмуш,— шивирлаб қўйди собиқ адъютант.

Маъруф бундай дақиқаларда гангиб қолар, отасини қандай юпатишни билмасди. У командир билан отасининг бошидан кечган йиллар мураккаблигини, ёши йигирмадалигига қарамай, бу ҳақда бир гап айтишга ёшлик қилишини тушунарди. Отасини ўйлаганида болохонадаги ёғоч сандиқда ётган беҳисоб қоғозлар ва справкалар кўз олдига келаверарди.

Ташқарида ёмғир ёғса ёки қор тушиб, одам уйга қамалиб қолган пайтларда, гоҳо кечалари Эгамов ўғлига, чамадонни болохонадан олиб тушгин, дерди. Шунда у босмачиларга қарши курашдаги хизматлари қайд этилган арабча, лотинча ва русча алифбодаги справкаларни маъюслик билан эринмай кўздан кечирарди. Шундай кезларда бошини чайқаб, тилини тақиллатиб қўяр, ўтмишга муносабатини дилдамас, ошқора завқланиш билан билдирарди. Шундан сўнг ўғлига стол ёнига ўтириб, оқ қоғоз олиб, пенсия беришлари учун бор гапларни министр-га ёзишни буюрарди. У сўзларни лўнда қилиб айтиб турар, ўгли эса саҳифаларни пешма-пеш тўлдираварди. Эгамов шунақа пайтларда, фақат айтганимни ёзгин, ўзингча бирор гап ҳам қўшмагин, дея сира кўз узмай турарди. Ўғлига бунақа котиблик жуда малол келар, чунки отасининг кўнглидаги гапларнинг анча-мунчасига ақли етмасди.

Отаси хатнинг охирига шундай ёздирарди: «Бу ерда айтилганларнинг барини ўртоқ Бековнинг ўзи тасдиқлаши мумкин, уни топтириш сиздек министр-га асло қийин эмас. Чунки ўртоқ Беков ҳам сизга ўхшаб давлатнинг катта одами, давлатнинг одамлари эса барчанинг назарида бўлганларидан бир-бирларини топиб олишда деярли қийналмайдилар».

Эгамов хатни ўғлига ўқитиб кўрганидан сўнг уни ўзи Ғаждивон почтаси бошлиғига топшириб, министр билан хат ёзишиб турганини бировга айтмасликка ваъда оларди. Министр Эгамовнинг хатига ҳар сафар жавоб берар, унда хизматлари кўплигини, бироқ пенсия олишига ҳали муддат етарли эмаслигини батафсил тушунтирар, ўртоқ Беков ҳақида эса негадир лом-мим демасди.

— Министр ёшлардан чиққан, албатта, шу вайдан ҳеч нарсани

тушунмаган,— вайсаб қўярди Эгамов. Сўнг орадан роппа-роса тўрт ой ўтганидан кейин бу министр ишдан олинган бўлса керак, деган умидда кейинги хатни ёздиришга тушарди.

Эгамов бундан бир оз олдин, Бековнинг келиши арафасида ўғлига хат ёздириб, пойтахт шаҳарга жўнатганида ҳар галгидек ота-боланинг муносабатига яна дарз кетган эди.

— Командирни дарё лабидан ахтарсаммикан-а? — деб қўйди Эгамов.

— Хоҳласангиз, майли, ота...

— Бор. Чироқни ол. Сизга ҳамма қараб турибди, дегин. Командир келиши билан мен бу олиб-сотарларни қувиб юбораман.

Эгамовнинг хотини қазо қилганида ҳам чоллар ҳовлида шу алфозда ўтиришган, кампирлар эса ўликни ювишга анча-мунча овора бўлган эдилар.

Ярим соатдан кейин улардан биттаси Эгамовни маслаҳатга чақириб қолди.

— Командир Нуров билан томорқани гаплашиб бериши керак.

— Тушунарли,— Эгамов бош ирғаб қўйди.

— Нуров дарёмизга озроқ сув берсин.— Чол ўзи ётган бўйра бурчини кўтарди.— Шунча бўлади.

— Йўқ, ҳозир керакиси бу эмас,— бошқа чоллар унга эътироз билдиришди.— У йигитларни Ғаждивонга кўчиртисин.

Бу гап чолларга нашъа қилиб, кулишди.

— Йўқ, бизга бегона эркаклар керак эмас. Эсларинг йўқ-да! Уғилларимизга насиҳат қилсин, шаҳарга кетиб қолишмасин.

— Уғил ҳаммада борми? Қўлларингни кўтарларинг.

Учта чол қўлини кўтарди. Эгамов ҳам чайналиб туриб қўлини кўтарди.

— Қизларинг йўқми?

— Бизни уялтирмай қўя қол. Қизим қари қиз бўлиб ўтираверсин. Уғлинга ўлсам ҳам бермайман!

— Йўқ, шошманглар, улар ҳам қўлларини кўтаришсин. Биз ҳам кўтардик-ку!

— Кимда қиз бор?

— Майли, яширишнинг ҳожати йўқ. Худога шукр, бу карлик ҳам басирлик ҳам эмас. Қўлимизни кўтарамиз. Сиз эса, Қулихон ота, бошлиққа етказишни унутманг.

Энди ўндан ортиқ одам қўлини кўтарди.

— Узларинг ҳам қўлларингизни ҳеч совуқ сувга урганмисизлар,— деди Эгамов овозини баландлатиб.

Эгамов бу гапни айтишга айтди-ю, бироқ тилини тишлади. Чоллар уни бузилган арилар каби гўнғиллай бошладилар.

— Унинг соқолини битталаб юлиш керак. Овқат ўрнига тикан есин!

Эгамов чолларни кузата бошлади. Чоллар Эгамовнинг девори, томорқаси, томига ишора қилишар, бир-бирлари билан тортишишар, елка қисишарди.

Нуров алламаҳалда машинасида келиб қолди.

Нуровнинг ўзига яраша одатлари бор эди, ҳаво димлигига қарамай елкасига пальтосини ташлаб олганди. Собиқ адъютант билан Нуров негадир бир-бирларидан ётираб юришарди. Ёшлиқдан шунақаликларидан яқинроқ бўлишга ҳарчанд уринишмасин, сира наф чиқмасди.

— Беков қайтдими? — сўради Нуров пальтосини узатаркан.

— Йўқ. Қаердалигиниям билмайман. Уғлим чироқ олиб, қидириб кетди.

— Чамаси Бухорода бўлса керак... Мен, борма, бекорга овора бўласан, дегандим... Ҳовлингиздаги кимлар?

— Шу ерлик одамлар, раис.

— Бекорчи хўжаларми?..

Раиснинг ғаждивонликларга тоби йўқ эди. У ҳам Эгамовга ўхшаб Ғаждивондаги ҳалол ва садоқатли кишиларнинг тугаб бораётганидан эзилиб юрарди. Аввалгилар Беков отрядининг жангчилари бўлишган, Нуоров эса отрядда етакчилардан эди.

— Ассалому алайкум, Ғаждивоннинг пушти паноҳлари! — Нуоров ҳовлига чиқиб, чолларга юзланди.— Қўзғолманглар. Сизлардан ёшман-ку, ахир...

Чоллар Нуоровни иззат-ҳурмат қилишар, ундан ҳайқииб ҳам туришарди. Уларнинг иззат-ҳурмат қилишларига сабаб — Нуоров узум яхши бўлган йиллари чолларни боққа таклиф қилар, қишлик ўтин ҳам берарди. Нуоров ғаждивонликларнинг уйларида биқсиб ётишларини ҳам истамас, уларни ишга тортгиси келарди. Шу кунларда эса Ғаждивонни колхозга қўшиб олишни уйларди. Колхозда ишлайдиганлар оз, Ғаждивонда эса бекорчилар сероб эди.

Нуоров Эгамовга ҳам колхозга кўчиб ўтишни маслаҳат берган, ўзингизга ҳам, ўғлингизга ҳам иш топамиз, деганди. Бироқ бу гап Эгамовнинг кўнглига ўтиришмади. Эгамов командирига кўз тикар, у келса Ғаждивонда ишлар бошқача бўлиб кетишига ишонар, кўчса, командирига хиёнат бўлиб туолишини ўйлаб, жойидан қимирламасди. Командири буюрса, қайга бўлмасин кетаверади. Ҳозирча эса унга шу ерда — Ғаждивонда бўлиш буюрилган.

— Қулмурод! — Нуоров шоферини чақирди.— Нонларни обкел. Бу ердагилар тамадди қилишаётган экан.

Шофер бир даста нон кўтариб келди.

— Бугун янгам раҳматликнинг маъракаси,— Нуоров шундай дея нон улаша бошлади.

Насл-насаблари бетайин ғаждивонлик чолларнинг эсларидан бу нарсга ҳам кўтарилган экан.

— Ғаждивоннинг пушти-паноҳлари дуруст удумларимизни унутишлари яхши эмас-да!

— Қишлоқдагилар асл одамлар бўлишади,— деди Нуоров ўзини қўлга олиб.— Майли-майли, маърака деб, нонни олаверинглар.

Чоллар хурсанд бўлиб, нонни белбоғларига жойларканлар, раисга миннатдорчилик билан бош ирғадилар.

— Биз ҳозиргина тамадди қилувдик, раис. Нонни олиб кетамиз.

Нуоров нонни улашиб бўлиб, чўкка тушди. Чехраси ҳам ёришди.

Чоллар Нуоровнинг димоғи чоғлигидан фойдаланиб, бизга ёрдам қилинг, дея ялинишга тушдилар. Суҳбат Бухоро бозоридаги редиска нардидан бошланди. Шунда кимдир:

— Зарардан бошимиз чиқмай қолди, раис. Бир бойлам редискани энг гавжум бозорда беш тийиндан сотяпмиз,— деб қолди.

— Ҳа, бу тўғри гап,— чоллар унинг гапини маъқуллашди.— Дарёмизга озгина сув берсангиз борми, раис, келаси йилдан бошлаб томорқамизга қовун экардик-да.

— Йўқ, колхоз ҳам сувдан қийналяпти.

— Колхозингизда минглаб одам,— чоллар раисни аврашга тушишди.— Ўзингиз ҳам қаҳрамонсиз, орденларингиз бор. Бизлар ҳам бир сайловда сизга овоз бергандик. Сиз бўлсангиз, сувни бўғиб бизларни қантариб қўйдингиз...

— Сув колхозга керак бўлгани учун ҳам бўғиб қўйдик. Сизлар хусусий... Келинглари, жиддийроқ гаплашиб олайлик. Колхозга қўл кучи керак, анча-мунча керак. Колхозга келганларга уй ва сигир сотиб олишлари учун пул берилади. Сизлардан эса бир нарсга — ишлаш талаб қилинади. Ғаждивонда эса иш йўқ. Болаларингни ўйланглар. Ёнингизда иш тиқилиб ётганида улар Бухорода тентираб, нима қилишади!

Чоллар зумда бўшашиб, Нуоровга қарагилари ҳам келмади. Уларга кўпдан бери чувалиб юрган бунақа гаплар ёқавермасди. Эгамов ўрнидан туриб, ичкарига кириб кетди. Нуоровнинг ҳозирги гаплари унга

ҳам тааллуқли эди. Нуров уни манави олибсотарларга тенглаштираётганидан ўзини ноқулай сезарди.

— Эгамов! — раис уни чақириб қолди.

Эгамов гуноҳкор одамдек бошини кўтаролмай чиқиб келди.

— Бековни олиб келгани Бухорога борамиз... Бу одамларга ҳеч нима ёқмайди: яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам.

Тун қўйнидаги шаҳар бор гўзаллигини кўз-кўз қиларди: ойдинда сирли кўринган минорлар, кўчалар... Шаҳарликлар кечаси тамбалар қўйишадиган дарвозаларнинг тақиллаши, сувнинг таъмини кўрмоқчи бўлиб ариққа энгашган якка-ёлғиз кишилар... Сув эса ҳовузларга бутун Турон паст-текисликларига номи кетган тутзор оралаб келарди.

Кечаси соат иккида обком биноси олдида машина тўхтади. Бино эшиги олдидаги соқчи ўзини Беков деб атаган ўртоқ чиндан ҳам кечқурун бу ерга киргани ва кўп ўтмай хуноби ошиб чиқиб кетганини айтди.

— Вокзалда тонг оттиргани кетган бўлса керак.

Нуров машинани вокзал томонга ҳайдашни буюрди. «Командир бутунлай кетиб қолибди,— Эгамов маънос ҳолда кўнглидан ўтказди. У ҳали ҳам Нуров олдида ўзини бемалол тутолмасди.— Начора, каттароқ сабаби бордир-да».

Раис вокзалга бораётганларида тахта-ёғоч омбори ёнида машинани тўхтатди. Ҳозиргина олис ёқлардан тахта-ёғоч олиб келган кўп вагонли поезд турган темир йўлга сўкина-сўкина ўтди. Ишчилар чироқ ёруғида тахта-ёғоч туширишарди. Идорасининг деразасидан тахта тушираётган ишчиларни кузатаётган жуссаси кичик омборчига Нуров энди ялиниб-ёлвориб, ўзини пастга уриши керак эди.

Нуров остонада омбор мудирининг буришган гарданига тикилган сари нафрати ортарди. Омбор мудир эса хира ойнада Нуровнинг аксини кўриб турса ҳам ўзини жуда баланд бошлиқдай кўрсатарди. У идорасида Нуровга ўхшаган қўли узунларга кимлигини кўрсатиб қўйишдан завқ оларди.

— Мени кечаси ҳам безовта қиларкансиз-да,— омбор мудир охири ўгирилиб, ярим ҳазил, ярим чин гап қотди. Мақсад жиндек бўлса ҳам Нуровни эзиш эди.

Ҳа, ўтиб кетаётиб қарасам, тахта келибди,— деди Нуров эшик олдида қимирламай.

Омборчи салгина бўлса ҳам Нуровдан ҳайиқарди. Шу боис эҳтиёткорлик билан гап бошлади:

— Шундай одам бўла туриб тахта тополмайсизми-я! Аттанг! Бундан чиқди амалу орденлар билан ҳам иш битмас экан-да! Тўғрими? Бошқа суйанчиқлар ҳам керак. Мен эса сизни биламан. Сиз обкомда бўйин эгиб, биринчи навбатда тахта берилишини талаб қиладиганлардан эмассиз. Бироқ аҳволимни ҳам тушунинг, навбат тартибини бузолмайман...

— Омборим йўқлигидан сабзавотим чириб кетаяпти,— деди Нуров ўзини аранг босиб.— Менга мана шу келган ёғочдан жуда ҳам керак. Бўлмаса колхоз юз минг сўм йўқотади.

— Майли, майли,— деди омбор мудир ўрнидан қўзғоларкан.— Биз кичкина одаммиз. Биз билан келишиш осон. Эртага машиналарингизни олиб келаверинг... Бизда орденлар ҳам йўқ, бироқ халққа нима кераклигини дарров тушунамиз...

Нуров «ҳа, сен яхши тушунасан-а!» деб бу кимсани сўкиб, шармандасини чиқармоқчи бўлди-ю, бироқ индамай машинасига йўналди. «Эҳ, Аҳмад Нуров,— дерди раис машинасида чайқалиб бораркан ўзича,— ҳозир сен майсазорда қўзичоқлар билан югургилашиб, қушларнинг инларини топиб, тулкилардан асраб юрсанг бўларди... Овчилар табиат мувозанатини бузиб қўймасликлари учун ярадор тулкиларни даволасанг ҳам ёмон бўлмасди... Ўзинг ҳам ярим яланғоч масхарабозга ўх-

шайсан, сени хаҳолаб кулаётган минглаб одамлар томоша қилишяпти... Бироқ, яхшилик қилмоқ учун нимага «амали борлар»га ялиниб ёлворишинг ё бўлмаса, бўштобларга бақираман, деб юқорига чиқиб олишинг керак... Беков бўлса колхозни қандай кўтардинг, деб суриштиряпти... Ҳаммасини йиғиштириб, ўша жойда — олисдаги жонажон қишлоқдаги тут тагида маза қилиб ёнбошлаб ётиш керак... Авлиё билан тут ҳақида афсона ҳам бор»...

Бир авлиё чўлда одамларга эзгуликни ўйлаб кетаётган экан. Асли деҳқон бўлган бу одам Маккага бориб ҳожи бўлибди-да, у ердан чиқиб, етмиш кун йўл босибди. Маккага чўлма-чўл, пойи-пиёда боргани учун ҳам ҳожи бўлган экан-да!

У шунақанги зўр авлиё эканки, пешона тери ерга тушса қақроқ жой яшнаб кетаркан.

Шундай қилиб, ўша авлиё чўлдаги қумтепада дам олиб яхшиликни ўйлабди. Одамларга учта яхшилик — кичкина яхшилик, катта яхшилик ва яхшиликка яхшилик бўлишини кўнглидан ўтказибди.

Одамлар қумдан бино бўлиб, яна қумга айланишаркан, дебди авлиё ичида, бу замин ҳам одамларга, одамлар ҳам заминга керак-да... Авлиё ўйлайверганидан хаёллари чалкашиб кетибди: одамлар ерга керакми ё ер одамларга керакми...

Авлиё деҳқондан чиққанидан унинг унча-мунча беўхшов қилиқлари ҳам қолган эди. Масалан, у хаёл сураётганида трвонини қашиб тураркан. Яхшиликни ўйлаётганида ҳам товонини қашиб турган экан, нақ бир ҳовуч тупроқ йиғилиб қолибди. Бу пайғамбар қабрининг зиёратига борганда оёққа ёпишиб қоладиган муқаддас тупроқ экан.

Ушанда авлиёнинг кафтидаги тупроқдан ногаҳон дарахт кўкариб чиқмаганида, у яна қанча хаёл суриб ўтиришини фақат худонинг ўзигина биларди.

«Демак, дарахт... Бироқ ҳаммасидан ҳам қизиги шундаки, авлиё чўлда узоқ вақт қолиб кетганидан ёлғизлик касалига чалинган эди. Врачлар ҳозир бу дардни гуноҳлар йиғиндиси, дейишади», Нуров шуларни ўйларкан, бирдан кулгиси қистади. Афсона унинг хаёлини азбаройи банд этганидан шу тобда ёнида шофер билан Эгамов борлигини ҳам унутган эди.

Шундай қилиб, авлиёнинг кафтида дарахт ўсибди... Бу жойдан сал нарида бир одам ер ҳайдаётган экан. Кафтдаккина ерда умр бўйи тер тўкса ҳам бири икки бўлмас экан. Қумни ҳайдашдан маъни йўқ-да! Омоқ билан ҳайдасангиз ҳам изи қолмайди. Қум яна жойига тушиб, текисланиб қолаверади.

Авлиё ҳалиги одам жон-жаҳди билан ишлаётганини кўриб, ёнига чақирибди: «Бу ёққа кел,— дебди.— Тут тагида дамингни ол. Кейин фотиҳа берай, ғайрат билан ишга кириш. Зора бирор наф чиқса».

Демак, авлиё ҳалиги одамга тасалли бергани — иккинчи яхшилик қилгани — унинг кўнглида умид туғдиргани эди. Биринчи — кичкина яхшилик — кафтида дарахт кўкартиргани эди.

Инсоннинг дам олишга суяги йўқлиги маълум. Ҳалиги одам ҳам ер ҳайдашни йиғиштириб, дарахт тагига келиб ўтирибди. Бундай қараса бу ер яхши, соя-салқингина экан. Теварак-атрофида кичик биродарлари юришибди. Хилма-хил маймунлар дарахт шохларида, пўстлоқ-хўр кўнғизлар ҳам шу ерда. Қарға эса дарахт ковагига ин қўйибди, илонлар бўлса илдизлар орасини макон қилган эди.

Бу одам анча-мунча эпчил экан. Авлиё бундай қараса, орадан бир оз ўтгач, ҳалиги одам дарахт тагига бор лаш-лушларини олиб келибди. Бозорию ҳаммомини ҳам кўчирибди. Хуллас, умрбод ҳеч қаёққа қимирламайдиган бўлиб жойлашиб олибди.

Авлиё ҳалиги кишига: «Бўлди, иззатинг битди, энди даланга бор, бу қақроқ ернинг деҳқони бўлиб туғилгансан-ку!» дебди. Ҳалиги киши эса авлиёга: «Йўқ, ота, сизга хизмат қилгани туғилганман, ёнингизда бўлишим керак», дебди. «Менга қанақа хизмат қиласан?»—«Умрбод ҳикоянгизни тинглайман». «Бўлмаса қулоқ сол».

Авлиё шунда учинчи яхшилик, яъни яхшиликка яхшиликни айтибди.

У ҳалиги одамга ҳикоя қилиш билан оворалигида дарахт чириб, қулабди. Авлиё ҳануз жазирама офтобда ҳикоя айтар, деҳқон эса кулоқ солиб ўтираркан...

Вокзал майдониغا етганларида Эгамов машина чироғи нурида ўғлининг қорасини кўриб қолди.

— Маъруф,— қичқириб юборди Эгамов юрагига ваҳима ўрмалаб.

Маъруф бўлса қўлида чойнак, яқинроқ келишни истамай турарди.

— Чироқни унга тўғриланг-чи,— илтимос қилди Эгамов шофердан.

Шунда собиқ адъютант Эгамовнинг хаёлига Маъруф ҳамма нарсани ташлаб, Бухородаги акасининг ёнига бориб, ишга кирмоқчи бўлса-я, деган даҳшатли фикр келди.

— Мен командирга чой олиб бораман,— Маъруф шундай дея чойхонага қараб чопди. У шу тобда отасининг ўтакасини ёрганидан афсусланмоқда эди.

Раис билан Эгамов машинадан тушганларидан кейин кутиш залидаги ўриндиқда ётган Бековни кўриб қолишди. Улар жимгина бориб, ўриндиқнинг оёқ томонига омонатгина ўтиришди. Бековнинг юзи салқиганидан юрак ўйноғи дарди тутганини сезишди.

— Оёқ шишиб кетган бўлса керак,— деди Нуров Бековга.— Этикни ечмаса бўлмайди.

— Майли,— деди Беков аранг эшитиладиган қилиб.

Нуров у билан ҳозирча Ғаждивонга дахлдор ишлардан гаплашмасликка жазм этди. У, Беков обкомга завод ишларини ўнглаш мақсадида борганини тушунди. «Беков энди менга қарши бўлиб қолади», дея кўнглидан ўтказди Нуров маъюс тортиб.

Нуров дардманд командирнинг қўли эндиликда ҳеч қаерга етмаслигини биларди. Беков Ғаждивон бўлакча алпозга тушишини истамайди, шунинг учун эски одатига кўра, юқори ташкилотларга хатлар ёзиб, комиссия чақиртиради. Бу эса оқибатда саломатлигига яна ҳам путур етказди.

Маъруф чойнак кўтариб келди-да, Нуров билан сўрашди. Чойнакни ўриндиққа қўяркан, жиддий гапирди:

— Бу охиргиси. Самоварчи энди текинга бермайди. Унга сизнинг командирлигингизни айтсам ҳам сира унамаяпти.

Беков гангиброқ туриб ўтирди.

— Бу чойхонада кўп йил чойхўрлик қилувдим-ку!... Қилишни биласан-а, Қулихон, биласан-а?

— Билмай ўлибманми, командир.

— Бор пулимни тугатиб қўйибман-да. Самоварчига айтиб қўй. Маъруф, пенсиям чиққунча сабр қилсин.

— Қўйсангиз-чи, командир! — Эгамов командирнинг абгорлигидан танг қолаёзди.— Меҳмонимизсиз-ку!

Эгамов ёнидан танга тўла ҳамённи чиқариб, ўғлига отди:

— Югуриб бериб кел. Қиличга айтиб қўй, кунини кўради ҳали!

Маъруф энди Қилич чойхоначининг танобини торта олишидан суюниб, чойхонага чопди.

Эгамов бирдан жаҳли чиқиб кетадиган одам бўлганидан анчагача ўзини босолмай, деворга суяниб турди. У чойхоначини нуқул эшакдан олиб эшакка соларди.

Беков унга пиёлада чой тутди. Эгамов чойни мамнунлик билан олиб, ўриндиқнинг бир чеккасига чўкди. Нуров бу пайтда даммини чиқармай ўтирар, залдаги деҳқонларга кўз югуртирар, колхозчилардан битта-яримтаси кўрингудай бўлса, Бековга қўшиб олиб кетишни ўйларди. Бари бир автобус ерталабгача бўлмайди.

Маъруф илжайиб қайтиб келди. У отасининг ашаддий душмани бўлган чойхоначининг додини берган кўринади. У Нуровнинг ёнига ўтирди-да, отаси билан Беков чой ичиб бўлганларича раис билан пича гурунглашди.

— Янаги йилда тракторчиликка ўқиб келасан,— деди Нуров унга Эгамов эшитиб, бақириб юбормаслиги учун паст овозда.

Маъруф катталар билан жиддий гаплашишни ёқтирарди. У тенгқурлари билан гурунглашганда юраги сиқилар, шу вайдан ўзини четроқ олиб юрарди.

Маъруф отасининг пинжига тиқилиб шивирлади:

— Ота, мен обкомда бўлдим. У ерда девор соатлар кўп экан.

— Кейин,— Эгамов қўл силтади.

— Ота, сизга айтсам,— Маъруф бўш келмади,— командир ҳаммага машҳур бўлса ҳам ўлгудай эзма одам экан. Билмадим, у билан қандай яшаймиз.

Эгамов кўнглига командирни ҳурмат қилмаётгани учун ўглининг адабини берадиган вақт келишини тугиб, унинг бу гапини ҳам эшитмаганга олди. Кейин ҳаммалари колхозга қайтиш учун кўчага чиқишди. Эгамов билан Маъруф чойнакларни топширгани чойхонага бурилишди.

Икковлари вокзалга қайтганларида юк машинаси жойидан қўзғолаётганди.

— Командир! — Эгамов қоронғи кечада бу ерда қолиб кетишдан чўчиб бақирди.— Бизларни ҳам ола кетинглар!

Машина тўхтаганида Беков бошини кабинадан чиқариб, гуноҳкорона сўради:

— Қаёқда қолиб кетдинг, қадрдон?

Эгамов кузовга чиққандан сўнг ўзини босиб олди. Уйқу босиб турган ўглининг елкасидан қучиб, пинжига кирди.

— Бунинг устига одамгарчилиги ҳам йўғ-а,— шивирлади Маъруф.

— Командирни яна ёмонлагудай бўлсанг, сени ўғлим демайман! — Эгамовнинг яна куфури ошди.

Машинадагилар йўл бўйи жим кетишди. Сарин кеча одамни дилгир қилиб, ўйга чўмдирарди.

... Беков обкомда эски ошнаси Мавлоновни тополмаганидан афсусланарди. Обкомда илгариги танишлардан бирортаси ҳам қолмаган фақат Мавлонов ишларди... Бўлари бўлган командир Мавлоновдан қўйроқ вазифада ишлайдиган бошлиқ билан гаплашиб, дардини айтди. У Бековни тинчитмоқчи бўлиб, Нуров кўп йиллардан бери Ғаждивонни қайта қуриш режасини тузиб юрганини ва бу нарса пишиб қолганини айтди...

Командир бундан бир неча соат муқаддам ҳақиқат кўйида Бухорога келганди. Ҳозир эса яна маъюс тортган, ўзини айбли санарди. Бироқ айби нималиги мубҳам, ўзи ҳам бунинг тагига етолмасди.

«Хайрият,— деди ичида Беков,— қочиб кетмай, қайтиб келишга ўзимда куч топдим... Сен бўлсанг, Ғаждивондаги завод аҳволини кўриб, ғавғолардан қочмоқчи бўлдинг-ку, Исҳоқ! Тўғрими? Ҳа, энди ўлгунимча Ғаждивонликлар, Маъруф ва Эгамов билан бирга бўламан. Маъруф ҳали мендан кўп нарса талаб қилади, Эгамов эса ўлгудай яхши кўради, айбларимни ҳам аллақачонлар кечириб юборган... Нуровни ҳам, унинг янги режасини ҳам ташлаб қўймайман... Ҳозир нима қилсамикин: унга ёрдам қилайми ё қаршилиқ кўрсатайми? Нуровнинг иши тескари-ку...

Кексалар ҳамон ҳовлида, субҳидам пайтларида намхуш ис таратадиган томорқада мудрашарди. Нуров кетаётиб, уларга жаҳл билан: «Кутинглар!» деганди. Улар шунинг учун ҳам бола-чақалари, ишларини ҳам ташлаб, пойлаб ўтиришарди... Хуллас, умрлари интизорликда ўтпти.

Беков ҳеч нимани пайқамеди. Силласи қуриганидан тезроқ чўзилгиси келарди. Маъруф ҳам ҳовлига киришлари биланоқ ўзини уйга урди. «Ўғлим заиф, камқувват, чоллардай тез толиқиб қолади.— Кўнглидан ўтказди Эгамов. Бу аҳволда ишга ҳам, куёвликка ҳам ярамайди. Эҳтимол қотмалигидан шунақа сержаҳл, сурбет, гаплари совуқдир?...»

Собиқ адъютант деразадаги чироқни олиб, командирнинг йўлига тутди. Беков ҳовлида бошларини қўлларига қўйганча ухлаётган кексаларни босиб олмайин, деб қийнала-қийнала ўтаётганини у кўриб турарди.

Ҳовлининг ўртасига етганларида командирнинг нақ оёғи тагидан кимдир кўзғолди.

— Уртоқ Беков,— деди у одам шивирлаб.

Эгамов уни таниёлмади.

Эгамов чироқни кўтарди. Ҳалиги одам гангиди, кўзлари қамашди.

— Тинчланинг,— деди ўрнидан кўзғалган одам ботинқирамай.

— Кимсиз? — сўради Беков.

— Думсиз қоплон...

Беков Турсуновнинг лақабини эшитиб, чўчиб тушди. Унга томон чўзилган қўллари титрарди. Турсунов эса тайсалларди.

— Сизни уч соатдан бери кутаман-а! — Турсуновнинг овози алам-ли эшитилди.

— Шу ерда ўтиравердингизми? Кутдингизми? Нимага энди? Уйингизга чақирсангиз ҳам бўларди-ку...

— Дастлаб ўтириб кутдим, бўлмагандан кейин чўзилдим. Бироқ кўз юммадим. Сизни зумда таниб олдим,— деди Турсунов.— Сиз эса жуда ўзгариб кетибсиз. Кутилмаганда... — Турсунов чироқни кўтариб, командирнинг юзини ёритди.— Замон Сизни ҳам қаритибди-да. Мен бўлсам бошқача ўйловдим... Аҳволимиздан хабар олгани келдингизми? Хуш келибсиз! Аҳволимиз бинойидек. Тинч ва батартиб.

— Сиз мастга ўхшайсиз,— ҳайрон бўлди Беков.

— Мастман, узр,— Турсунов қовоғини уйиб, мастлигини бўйнига олди, сўнг таклиф қилди: — Шу ерда — ҳовлида ўтирайлик. Ҳадемай тонг отади, қуёш чиқиб, заводчамизни ёритади. Каламушлар тум-тарақай бўлишади...

Турсунов командирни бағрига тортганича ерга аста ўтирди.

— Замон сизни ҳам қаритибди-да... Мен бўлсам бошқача ўйлардим,— Турсунов ҳамон ўзига келолмасди.— Заводчамизни кўрдингизми?..

— Кўрдим... Сенга ўттиз бешинчи йилнинг баҳорида юборган тахталарим қаерда?

— Ўттиз бешинчи йилнинг баҳорида?

— Тунука-чи? Цемент-чи? — Беков суриштиришини қўймасди.

Турсуновдан садо чиқмади. Беков унинг устига энгашиб:

— Уйқуга кетибди,— деди Эгамовга.

— Ҳозир сизга жой солиб бераман, командир,— Эгамов уй томон йўналганида Беков саркашлик қилди:

— Ҳожати йўқ, шу ерда, бирга ётавераман.

Беков чўққайиб ўтирганича Турсуновга разм соларди. Турсунов ёши қайтгандан кейин ихчам тортган, ҳоли хароблашиб бораётган заводчанинг ташвишларини тортаверганиданми, кўриниши кўнгилчан зиёлисифат одамга ўхшаб кетарди.

— Нега уйда ётмайсиз? — ҳайрон бўлди Эгамов.

— Бизни тинч қўй,— командирнинг жаҳли чиқди. У Турсуновнинг бош томонига сафар халтасини қўйиб, ётиш тараддудига тушди.

Томорқага шудринг тушганида Беков кўзини очиб, жунжикканича кўрпасини пайпаслашга тушди. У уйқусираб, теварагидаги чолларни туртар, қўлларини бехосдан босиб олар, улар эса сўкинишар, командир бўлса узр сўрар, диққати ошиб, Турсуновни қидирар эди.

Турсунов эса қаёққадир ғойиб бўлганди. Эгамов бир соат бурун Турсуновнинг хўшёр тортиб, уйғонгани, ёнида ухлаётган командирни кўриб, ўтакаси ёрилганини деразадан пайқаганди. Турсунов ўшанда гўё Беков билан кечаси ўттиз бешинчи йилдаги тахта ва цементлар ҳақида гаплашмагандек ва командирини эндигина кўраётгандек туюлди...

Эгамов бўлса, Турсунов командир Бековни кўрганида паймонаси

тўлганини билдиёв, деб ўйлади. Собиқ адъютант назарида Турсунов сира мижжа қоқмаган, ўзини ухлаганга солиб, маст бўлса ҳам, командирни авайлагандек эди. Унинг учун бошқа нарсанинг кераги ҳам йўқ эди-да! У кўп йиллардан бери ранги чиқмай, хўжайини келишини кутиб, қўрқиб юрарди. Хўжайини эса қайтиб, Турсуновнинг ҳамма гуноҳларидан ўтди, бунинг устига ўзини дўст тутиб ёнида ётди...

Турсунов энди ўзини панага олади. Гуноҳларидан бутунлай фориғ бўлишга бўлди, бу ёнига то ўлунича командирга чап бераверади, нега деганда командирнинг унга кераги ҳам, қизиғи ҳам йўқ... Эгамовнинг бунга ишончи комил эди.

Бундан кўп йиллар муқаддам, дарё саёзлашиб қолганда, Турсунов, бошимизда бор гап экан, деб тез орада ваҳимадан қутулиб, заводни бошқараверди. Бироқ теварак-атрофга керак бўлган улкан заводга эмас, балки Беков давридаёқ ишга туширилган иккита кичкинагина цехга бошчилик қила бошлади...

Мана энди Беков Турсуновни аяб, кўнглини оламан, деяпти. Негаки, командир яхши одам, кўнгли беғубор. Икки сафдошидан бири командир билан Ғаждивонда умрининг охиригача бирга бўлиши керак, дерди Эгамов ичида. Нуровнинг бу ердаги ҳаётни қайта қуриш борасида ўз режаси бор, у чаптастикда Бековдан зўрроқ. Шу важдан манави эзилган, нотавон Турсунов командирнинг ёнидан жилмагани маъқул.

— Командир! — Эгамов оҳиста чақирди. — Уйга киринг, мен кўрпа олиб кираман...

Беков ҳалигача ўзига келолмаганидан ичкарига каловланиб кирди. Бироқ бу ерда ҳам ҳаловат йўқ эди. Чоллар... Улар Бековнинг ҳар бир қадамини кузатишарди. Беков остонага яқинлашиши билан оқ кимдир:

— Командир қочиб кетяпти! — деб ҳайқирди.

Эгамов командир истиқболига чиқди. Чоллар эса дераза олдида шовқин солишарди.

— На чора, — деди Эгамов, — улар билан деразадан гаплаша қолинг. Бироқ, ҳеч нимани ваъда қилманг, илтимос.

— Бу одамлар ким ўзи?

— Улар сизни ёдгорлик ёнида кутиб олишган, сизни яхши кўришади, командир. Бироқ уларнинг меҳру муҳаббати илон захридан ҳам баттар.

— Уларга нима қилиб бериш керак?

— Парво қилманг. Улар қувлик қилишяпти. Аслида эса ҳаммалари бахтли одамлар, командир. Шу ерда бўлишингизнинг ўзи уларга катта гап.

— Командир! — қичқирди ҳовлидагилар. — Ёнингиздаги одамни ҳайданг. У золим, бизни кўп йил қийнаган, менсимаган. Ҳайдаб юборсангиз, омадингиз келаверади. У иблис, сиз эса падаримизсиз.

— Маъқул, — жавоб қилди Беков. — Қулихон, нариги хонага бор.

— Мен кетаман, фақат уларга ҳеч нима ваъда қилманг.

Эгамов мизғиётган ўғли Маъруфнинг ёнига ўтираркан, Бековнинг чоллар билан гаплашаётгани қулоғига чалинди:

— Бухорода текширамиз, деб ваъда қилишди. Бизни қийнаб қўйишмас.

Эгамов гапнинг у ёғини эшитолмади. Маъруф уйғониб шивирлади:

— Билдим, дада, командир сизни қувиб юборди...

Шунда Эгамовнинг дами ичига тушиб кетди.

III

Эрта билан Беков Ғаждивонни яхшилаб кўздан кечиргани ташқарига чиқди. Ёдгорлик ёнида тундаги гаплар таъсирида қовоғи солинган Эгамовни кўрди. Эгамов ёдгорлик пойида юриб, латта билан пилла-

пояларни артар, ғунчаларни чўқилашмасин, деб қушларни ҳайдарди.

Эгамов командирга кўзи тушиши билан хижил бўлиб, латтасини орқасига яширди.

— Бу ерда нима қиялпсан? — Бековнинг боши қотди.

— Мана бу ерни тозалайпман, командир, артяпман,— жавоб қилди собиқ адъютант. Унинг шу дамда командирга меҳри жўшиб кетганди.

— На чора,— деди Беков,— хайрли иш қиялпсан...

Командир йўлида давом этди.

— Йўл бўлсин, командир? — Эгамов хавотирланиб сўради. У командирни ёлғиз юборишдан чўчирди.

— Бир айланиб келай...

— Нонушта қилмадингиз-ку...

Беков йўлидан қолмади. У магазин олдида ғаждивонликларга узум улашаётган Нуровни кўриб қолди. Нуров машинада туриб, ҳар бир оилага колхозда етиштирилган ҳосилдан икки килограммдан тортиб берарди. Одамлар омадлари юришганидан мамнун бўлиб, Нуровни кўкларга кўтаришарди. Нуров ҳам одамларга яхшилик қилаётганидан хурсанд эди. Бироқ яшиқдан ҳар бош узум олганида колхоз учун булардан яхши вино қилолмаётгани, кеча пакана одамдан тилаб олган тахталари ҳалигача келмаганини ўйлаб, маъюсланарди.

Беков нарироқда пича турди. У Ғаждивонда Нуровнинг обрўси жуда баландлигидан изтиробга тушиб, кўнгли ғаш ҳолда уйга бурилди.

Эгамов командирини жойлаштирган хона хароблигидан уяларди. Унда усти тақир стол, каравот, кийим-кечакка мўлжалланган илгак бўлиб, бурчакларга қовун осиб ташланганди. Дурустроқ хонанинг ўзи ҳам йўқ эди. Бу ерда бир вақтлари ўғли Анвар турарди.

Кекса адъютант эса Анвар бу уйга хотинини олиб келади, невараларим кўпайганда ўнг томондаги деворни олиб, ёнига яна бир ётоқхона солишга тўғри келади, деб хаёл сурарди.

Ўғли эса отани ташлаб, бегона шаҳар, бегона одамлар, бегона аёл ёнига кетиб қолди. Хотинининг ота-онаси унга ота-она. Чунки егани олдида, эмагани кетида. Қулихон нима ҳам қиларди.

Эгамов ҳувиллаб ётган мана шу хонага командирини жойлади. Беков эса буни кўнглига олмади. Индамасдан сафар халтасидаги нарсаларини столга тера бошлади. У мили йўқ эски будильникнинг қоғқоғини бураб, ичидан қип-қизил ялтироқ орден олди.

— Меҳнат Қизил Байроқ ордени. Қирқ учинчи йилда, Олмаотада олувдим.

— Катта орден, командир. Бироқ сизнинг ишларингиз бунақа орденларнинг мингтасига арзийди, менга ишонаверинг.

Беков сафар халтасидан кийимини олганида Эгамов чўчиб тушди. Уша олис йилларнинг иси димоғига урилиб боши айланди. Командирнинг кителига кўзи тушаркан йиғлаб юборди.

— Худди ўша буюк пайтлардаги каби от қўйиб бораётганга ўхшаймиз-а! — шивирлаб қўйди Эгамов. Кителни силаркан, муқаддас матога теккан бармоқлари зирқираётгандек бўларди.— Яп-янги-я, ўзим тикиб бергандай турибди-я.

— Шаҳарда кийишимга тўғри келмади.

Беков фуқароча оқ кителини ечганидан сўнг Эгамов унга ҳарбий кителни кийдириб қўйди.

— Катта келиб қолганини кўраяпсанми? Мен энди илгариги Беков эмасман, мутлақо!

— Рухсат этсангиз, кителингизни торайтириб бераман, яна кийиб юраверасиз.

— Бу ердагилар бошқача тушунишлари мумкин-да.

— Сизнинг ҳамма нарсада аввалги командирга ўхшашингиз одамларга керак, ўлай агар!

Эгамов мундирни олиб, нариги хонага чиқди. Қайчи, игна-иш олиб, кителнинг энгини торайтира бошлади.

Командир Ғаждивонга келиб тушганидан бери одамлар у ҳақда овозларини кўтармай гапиришар, шунда оғизларидан бол томар, сира тилдан қўйишмасди. Ҳамма Ғаждивонда ўзгариш бўлишини кутарди. Маъруф ҳам галати бўлиб қолганди. Ўзини босолмас, командирдан бир қадам нари кетмас, Бековнинг навқирон бўлган шавкатли пайтларини суриштиргани суриштирганди. Икковлари гурунглашганини Эгамов ора-чора эшитиб қоларди.

Эгамов дастлабки кунлари Маъруф қўполлиги ва беадаблиги билан командирни хафа қилиб қўймасмикин, деб хавфсираб юрди. Унда шунақа ўғил ўстирганидан ерга кириб кетарди-да! Чунки командир фақат Ғаждивон ҳақида эмас, балки одамларнинг янги авлоди ҳақида ҳам ўйлайди-да...

— У ерда одамлар тўпланган,— дерди Маъруф энтикиб.— На у ёққа ўтиб бўлади, на бу ёққа. Комиссия ҳаммадан сўраб-суриштираяпти. Сиз йўғингизда бирор нима қилиб қўйишмасин, деб кўрқаяпман-да, Исҳоқ амаки...

— Одамлар йиғилишган бўлса яхши. Комиссия ҳамманинг гапини эшитади, ҳаммасини назардан ўтказади.

— Сиз тезроқ отланинг, улар ҳали-замон заводга боришади. Ну-ров ҳам етиб келган.

— Маъруф! — чақирди Эгамов.

Маъруф гуноҳқорона эшикдан калласини чиқарди. Ишдан кейин ювинишга эринганидан ҳамма ёғи ун юқи эди.

— Нега командирнинг жиғига тегаяпсан?

Маъруф маъюс тортиб, отасига, ўзининг уст-бошига ачиниб қаради.

— Дада, нимага ҳадеб куткилайверасиз? Ёш бола эмасман-ку?!

— Ҳа, йигирмадасан. Бироқ чаласан. Отамдан кўп нарса биламан, деган хаёлга ҳам борма... Манави билагонни бир кўринг-а, командир! — деди Эгамов Бековга кўзи тушаркан.— Гапини бир эшитинг-а!

Маъруф бошини ҳам қилганича чиқиб кетди.

— Унга жуда ҳам қаттиққўлсан-да, Қулихон,— деди Беков.

— Йўқ, уни яхши кўраман. Бироқ акасига ўхшаб шаҳарга қочиб қолмасин, деб чангалимдан чиқармайман.

— Уғлинг каллала.

— Ростми? Ҳа, ҳа, мен яхши ўғил ўстирганман, командир. Яхши сўзингиз учун раҳмат.— Эгамов томорқада помидор узаётган Маъруфга кўзи тушиб, ўзини тутиб туролмади: — Биз ундайлигимизда душман калласини узардик! Бунга ўзингиз гувоҳсиз-ку, командир! У бўлса отаси билан сираям ғурурланмайди...

Маъруф ўзини эшитмаётганга олди. У пушталар орасида ўтирганча гўё ҳибсга олингандай ҳадеб деворга қарарди.

— Мен негадир асабийлашаяпман, командир. Қўлимнинг терлаб кетганини қаранг. Сиз эса хотиржамсиз, буниси яхши! Мана, марҳамат, кителнингизни кийиб олинг.

Эгамов командирни кителда кўраркан, беихтиёр қадини ғоз тутди. Командир зўр, жиддий кўринар, яна ҳам салобатли бўлиб кетган эди.

— Сизни қутлайман, ўртоқ командир!

Эгамов командири жуда ҳаяжондалигини кўриб турарди.

— Қолган умримни ўзимни ақалли битта одам эслайдиган жойда ўтказишни армон қилувдим...

— Раҳмат, командир! Сизга бу ерда яхши бўлиши учун нимаики керак бўлса, барини қиламиз... Ғаждивонга нарсаларингизни олиб келганингиздан кейин деворни бузиб, қўшимча хона қуриб бераман, хонангиз кенг-мўл бўлади.

— Қанақа нарсалар? — Беков тезда тушуна қолмади. Кейин сак-
вояжи, орденли будильник ва ички кийими тугилган тугунни кўрсат-
ди. — Бор буюмларим шу. Бошқа ҳеч нима орттирмаганман.

— Албатта, одамга буюмнинг нима ҳожати бор?! Сиз буюк одам-
сиз, командир. Мен буни доимо билардим... Мен ҳам, ўзингиз кўриб
тургандек, хоксор яшайман.

— Энг муҳими, Қулихон, ҳалоллик, яхшилик, тўғрилиқ. Биз на
буюм, на бисот.учун курашганмиз, шуни унутмагин.

— Ҳа, аини ҳақиқат. Энди мен тинчидим. Сиздай одамни комис-
сия нотўғри тушуниши мумкин эмас... Юринг, командир, одамлар сиз-
га мунтазир...

Жин кўча сокин, оёқ тагида тут барглари шитирлайди, холос.

— Куз тушибди, — деб қўйди Эгамов.

Бековдан садо чиқмади. Шу пайт уларнинг рўпарасидан милицио-
нер чиқиб қолди. У Бековга кўзи тушганида шоша-пиша кўчанинг на-
риги бетига ўтди-да, қўлини чаккасига қўйди.

Командир милиционер салом бераётганини тезда фаҳхламай, ҳа-
яллади сўнг қўлини чаккасига кескин текизди: Эгамов ҳам мамнуният
билан шундай қилди. У, милиционерни бағрига босиб, миннатдорчи-
лик билдиришга ҳам рози эди. Бу қонун посбони командирга эҳтиром
кўрсатиши билан ғаждивонликлар уни ўз оталаридай кўришларига
ишонч уйғотаётганди.

Ёдгорлик майдонида командир яна тундлашди. Сабабини билиб
бўлмасди. Ёдгорликни озода тутиш вазифасини зиммасига олган Эга-
мов гул пушталарига шунчаки кўз югуртираркан, нуқсон тополмади.
Беков секинроқ одимлар, уйларнинг соясидан юарди. Кўчалар эса
кимсасиз.

Фақат завод олдидагина одамлар ҳаракати сезилди. Қаёқдандир
чиқиб келган Маъруф чурқ этмай, Беков билан бирга одимлади. Шун-
дан сўнг яна бир неча киши уларга эргашди.

Заводнинг ланг очиқ дарвозасида колхоздан келган деҳқонлар
қўлларини кўкракларига чалиштириб туришарди. Улар қулоқлари ке-
сик баҳайбат итларни чотлари орасидан чиқармай, нималар бўлаётга-
нини кузатишарди.

Завод ичкарасида одамлар кўпроқ экан. Улар завод ҳовлисида
чурқ этмай ва тунд ҳолда юришарди. Беков комиссия аъзолари бўл-
ган оқ кийимли уч киши ёнига боргунича унга ҳеч ким қайрилиб қа-
рамади. Соқолини олдирган, негадир кайфияти кўтарилиб кетган Тур-
сунов Бековни қўлтиқлаб, бирга юрди.

Эгамов оқ кийимли кишилардан қўрқмоқда эди. Улардан беш метр
берида секинлашганларида сал енгил тортди. Нуров комиссияга нима-
ларнидир тушунтирарди. Бўлаётган ишларга фақат ўзи дахлдорга ўх-
шарди. Бу ерда ишчилар ҳам бор эди. Улар қирқ киши бўлиб, бари
қўпол, ҳеч нарсадан тап тортишмас, комиссиянинг ўнг томонида юриб,
роса ҳазил-хузул қилишарди.

Турсунов уларга Бековни кўрсатди.

— Булар ўша қирқта одамимизнинг ўғилларими? — сўради Беков.

— Ҳа, уларнинг ўғиллари ҳам бор... «Бу ерда ҳамма нарса аниқ
ўйланган, — Эгамов хаёлидан ўтказди. — Комиссия билан Нуров — ол-
динда, командир билан биз беш қадам кейинда, ўнгда — ишчилар, чол-
лар билан бошқалар — орқада».

— Қани, тўхтайлик-чи, — командир яшикка ўтирди. — Мен негадир
етиб юролмаппман.

Турсунов унинг ёнига чўкди, Эгамов билан Маъруф тик тураве-
ришди.

— Командирга нима қилди? — Маъруф бетоқатланиб сўради.

— Командир ҳақ.

Оломон комиссияга эргашиб цехга кириб кетганидан сўнг ҳовли
тинчиди-қолди.

— Мен буни жиддий деб билмайман, — хотиржам, виждон азоби-

дан қийналмаётган Турсунов иқрор бўлди.— Энди ҳеч нимани уdda-лай олмасам керак, Исҳоқ.

— Жим бўлинг...— Беков кўзларини ҳорғин юмди; у қариган чоғида не савдоларга қолганини ўйларди. Ҳаракат қилсам, дерди-ю, бироқ қурби етмас, ҳамма нарсадан толиқаверарди.

— Сенинг кўнглинг тоза, Исҳоқ,— деди Турсунов. Шунинг учун ҳам тинч.

Маъруф тик турганича катталарнинг гапларини диққат билан тингларди.

— Бориб қара-чи,— Эгамов ўғлига буюрди,— цехда нима бўлаётганикин?

Толиққан икки одамнинг гаплашаётганини ўғиллар эшитмаслиги керак. Улар бошқача ўйлашлари мумкин. Катталарнинг кўнглидан кечаётган нарсалар... Ҳаётлари шу қадар мураккаб кечганки, ўғиллар буни тушунмоқлари учун оталаридек умр кўришлари лозим. Эгамов хаёлан шундай қарорга келди.

Цехда Маъруф Нуровга яқинлашиб, командир ҳовлида ўтирганини айтди. Нуров комиссияни ташлаб, ҳовлига чиқди. Унинг ҳамма ёғи занг юқи эди. Нуров Беков билан сўрашаркан, оғайнисига ачинди, анча мазаси кетиб қолганидан афсусланди. У ошнаси билан нима ҳақда гаплашишни билолмай, Турсуновга қаради:

— Уйингга юборган шафтолим қуртламаган эканми?

— Йўқ, хотиним ундан ажойиб мураббо қилди. Бир келгин.

— Комиссияни зиёфат қилиш керак. Хотининг колхозга, гўштга борсин. Машина бераман.

— Хат ёзиб бер.

Турсунов энгашиб турди. Нуров унинг елкасига блокнотини қўйиб хат ёзиб берди. Турсунов хатни мамнун ҳолда чўнтагига яшириб қўйди.

— Зиёфатни эшитдингми, Исҳоқ? Соат еттида Турсуновникида.

— Маъқул,— Беков паришон ҳолда бошини қимирлатди.

Командир гангиб қолганди. Комиссия ҳозир заводчанинг тақдирини ҳақидаги қарорни маълум қилиши зарур эди. Беков аниқ аҳволдан беҳабар бўлганидан Нуровнинг Ғаждивонни колхозга қўшиш борасидаги режаси ўрнига нимани таклиф қилишни билмасди.

— Буларнинг бари ҳақида қандай фикрдасан? — эҳтиёткорлик билан сўради Нуров Бековнинг ёнидаги яшикка ўтираркан.

Икковлари заводнинг ҳувиллаган ҳовлисидан кўзларини узишмасди.

— Ҳозир биз ҳаммасини ҳал қилишимиз керак,— деди Нуров,— Одамлар кутишяпти... Бирор мулоҳазанг борми, Исҳоқ?

Ён томонда Эгамовнинг қулоғи динг эди. У аниқ қарорга келишларини бошқалардан кўра кўпроқ кутар ва изтироб чекарди. Собиқ адъютант инсонийликда Нуровдан устун турадиган командирининг режасини эшитишни интиқлик билан кутарди. Негаки, командирда турлича режалар кўп, у Ғаждивон лойиҳасини кўп марта ўзгартирган, Эгамовнинг наздида муаммонинг ечимини ҳам тўғри топганди. Бўлмаса, ўша пайтда — ўттиз иккинчи йилда аҳвол анча мушкулроқ эди. Тақир чўлда ишни бир чеккадан бошламаса бўлмасди. Эгамовнинг командири ўшанда аҳвол ҳозиргидан минг марта мушкуллигига қарамай, ҳаммасини жой-жойига қўйди. Ҳозир нега командирдан садо чиқмаяпти? У нимага довдираяпти?

— Командир! — Эгамовнинг овози баланд эди.— Ғаждивоннинг тақдирини сиздан бошқа ҳеч ким ҳал қилолмайди! Ҳеч ким!

Эгамов нотинч кўнглидаги гапларнинг барини тўкиб солмоқчи бўлиб турганида цехдан комиссияга эргашган синчков оломон чиқиб келди. Шунда ҳаммалари бир тўхтамага келгани идорага юришди.

— Беков билан танишиб қўйинглар,— деди Нуров командирни комиссия аъзоларига рўпара қилиб.

— Уртоқ Беков нима иш қиладилар? — деб сўради комиссия бошлиғи.

Бу савол собиқ адъютантнинг юрагини бемисоли кескир пичоқдек тилиб юборди.

— Уртоқ Беков Ғаждивонни қурган!

— Ҳа, ҳа, бизга айтишувди.

Комиссия аъзоларининг Бековдан ҳафсалалари пир бўлгани шундоққина сезилиб турарди.

Улар Ғаждивонни қурган одамни жуда бошқача, мардонавор бир одам бўлса керак деб тахмин қилишган шекилли, рўпараларида жуда қартайиб, куч-қувватдан қолган кишини кўриб, дафъатан анграйишди.

Комиссия билан тўртта ғаждивонлик номига идора бўлган зах ва сарғиш деворли каталакка аранг сиғди. Комиссия аъзолари стол ёнига ўтириб, ҳужжатларни, тўрт-беш «китоб»дан иборат турли ёзишмалар, справкалар, ҳисоботлар, буйруқлар, аризаларни кўздан кечира бошладилар; ёзувлари аллақачон кучини йўқотган сарғиш саҳифалар бирма-бир ағдариларди. Одамларнинг ҳаммаси ҳовлида эди. Улар идорани чор атрофдан ўраб олиб, тақдирлари нима бўлишини куттишар, деразадан дамба-дам мўралар эдилар.

Маъруф ҳам улар орасида эди. У, отам бу ишлардан сиқилиб, ётиб қолмасайди, деб жонини ҳовучлаб турарди.

Заводнинг аллақачонлар бўлари бўлиб, тутдай тўкилиб турганидан уни расмий равишда ёпишга қарор қилинганди. Комиссия аъзолари ярим соат завод кўраётган зарарни хомчўт қилишди.

Нуров Ғаждивонни қайта қуриш борасидаги режасини баён қилди. У Ғаждивондаги ишчи кучларини колхозга берилишини сўради. Гапига қараганда, Ғаждивон посёлка бўлиши керак эди. Ушанда пармаловчи машиналар сотиб олинади-да, қудуқлар қазилади. Ер қаъридан қайнаб чиққан сув қақраб ётган Ғаждивонсойга қўшилади, ундан қувурлар орқали консерва ва виночилик цехларига етказиб берилади.

Ичкарида бўлаётган гаплар Эгамовнинг қулоғига кирмасди. Командир ўзини фалати тутаётганидан Эгамов ҳам минг бир хаёлга боради, ўзини идора қилолмай, ағдарилиб тушадигандек эди. Шу тобда кимдир: «Уртоқ Беков!» деганида, Эгамов командирининг фамилиясини эшитиб, ёшариб кетгандек бўлди. Командирдан аниқ ва равшан қилиб: «Ғаждивонни қуриш фикри сизда биринчи марта қачон туғилганди?» — деб сўрашганларида Эгамовнинг бутун вужуди алам азобидан зирқираб кетди.

— Мен бу ерда жанг қилганман, — Беков эслай бошлади. — Босмачиларни енгганимдан кейин бундай қарасам, фақат чўлни қўлга кири-тибмиз. Чўл даҳшатли, тап-тақир эди. Шунда жангчиларимга: «Кимки душманнинг додини бериш билан бирга бу ерда дарахт ҳам ўстира билса, ўша — чинакам жангчидир...» — дедим.

Ғаждивонликлар тоқатлари тоқ бўлганидан идоранинг тутдай тўкилиб турган деворини муштлашга тушдилар. Улар бу хона аранг тургани ва шипдан сувоқлар кўчиб тушаётганини ҳам унутиб, гўё ичкаридагиларни ёрдамга чақираётганга, уларга ёлворишаётганга ўхшардилар.

Эгамов югуриб ташқарига чиқди. Ғаждивонликлар дукуллатишни тўхтатиб:

— Қулихон ота, биз ҳақимиздаям гап бўладими? — деб сўрадилар.

Эгамов уларга бошқа бемаънилик қилманглар, деразани очиб қўйиб командирнинг гапини эшитинглар, керак бўлса ёнини олинглар, дегандек имо қилди.

У ичкарига кирганида чоллар дераза олдида тинч ва одоб сақлаб туришарди.

— Уртоқ Беков, шунча йиллик сафардан кейин Ғаждивонга нега қайтиб келдингиз?

Беков бу саволдан мулзам тортиб, бошини қуйи тушираркан, чиндан ҳам бу ёққа беҳуда қайтганлигини ўйлади. Ҳамма ишларни қойилмақом қилиб бажаришга Нуровнинг кучи ҳам, ақли ҳам етарли, ўзи эса унга ортиқча юк, холос.

Эгамовнинг яна юраги увишди. У гангиб қолганидан жасур ва шавкатли командирининг бунчалик қатъиятсизлик қилаётганини тушунолмасди. Боз устига комиссия аъзоларининг барчаси ҳаётнинг паст-баландига тушунмайдиган ёшлар бўлиб, Бековни муҳокама қилишга ҳақ-ҳуқуқлари йўқ эди.

У кучи етганича тишини тишига босди, командир бўлса, (о, пешонагда шунчалар шўринг бор экан, Қулихон) миқ этмасди. Эгамов тоқати тоқ бўлиб, ўрндан турди-да, ҳурматли комиссияга юзланди.

— Командир билан бизни қуруқ саҳрода илонлар, чаёнлар, хилма-хил газандалар чаққан! Бироқ биз чўчимадик, чунки умримизда улардан ёмон газандаларни — босмачиларни кўрганмиз! Шундай эмасми, ўртоқ Нуров ва ўртоқ Турсунов? Сиз, ўртоқлар, командир иссиқ уйимизга ва жангчиларнинг муқаддас қабрлари ёнига нимага қайтганини суриштириб ўтирибсизлар? Бундан мен эзилиб, уялиб кетдим! — Эгамов гапиролмай қолди. У бир сония жим қолганида комиссия аъзолари ёзғирибми, ачинибми, шивир-шивир қилишаётганини кўрди. У деразадан ҳамюртларини ҳам, «Бўш келманг!» деган каби имо-ишора қилаётган ўғли Маъруфни ҳам кўриб турарди. Эгамов гапида давом этди: — Командир бу ердан кетаётганида шундай дегани ёдимда: «Қулихон, жигарим, мана шу шаҳарни сенга ва бошқа жангчиларга қолдираман, одамлар бахтли яшашлари учун уни қуришларинг лозим...» Мана шу шаҳар ҳозир қандайлигини ўзларингиз кўринглар! Командир: «Мен шаҳардан хурсандман!» деди. Ғаждивонликлар! — Эгамов деразага яқинлашиб ҳамюртларига мурожаат қилди. Уларнинг қўлларини сиқиб, елкаларига қоқа бошлади... — Наҳотки сизлар шаҳрингизни ёқтирмайсизлар?

Ғаждивонликлар бир лаҳза ўйлаб олишди-да, тилга киришди. Улар комиссия аъзолари билан эмас, балки ўзаро гурунглашаётганга ўхшардилар:

— Ҳа, шаҳаримиз катта. Менинг куёвим меҳмонхонада ишлайди.

— Узимиз ҳам, болаларимиз ҳам соч олдирадиган жойлар бор. Ун битта саргарошхонамиз бор-а?..

— Косибчилик устахоналари-чи? Этик йиртилса, зумда яматиб оласан...

— Керогаз тузатадиган устахоналаримиз ҳам бор... Супурги олиш ҳам муаммо эмас.

— Бизда тўртта чилангарлик устахонаси бор. Биттасида ўғлим ишлайди.

— Ҳаммомларни, ҳаммомларни эсдан чиқарма...

— Бизда, дейман, дарё дегани...

— Хуллас... — Эгамов ғаждивонликларга «жим бўлинглар» ишорасини қилди. — Бизда ҳаммаси мўл-кўл...

Беков эса унинг гапини бўлди. У бор кучини тўплаб:

— Сен жим турсанг, девдим-да, Қулихон, — деди.

Унинг ҳорғин кўзлари жовдирарди.

— Ҳа, ҳа, командир, — Эгамов шоша-пиша ўтирди. — Гапираверинг, командир.

— Мен нимага бу ерга қайтиб келдим? — Беков энсаси қотганидан жуда имиллаб гапира бошлади. — Мени йигитлар, тушунасизларми-йўқми, биллолмадим... Қолган умримни ўзимни танийдиганлар билан ўтказсам, дегандим. Назаримда, Ғаждивон худди шунақа жойга ўхшайди. Мен бу ерда жангчиларимни қолдириб кетувдим, ҳозиргина улардан бирининг сўзини эшитдинглар... Ҳеч ерда Ғаждивондагидай узоқ турмаганман. Ҳар етти-саккиз ойда мени янги жойга юборишар, бошлаган ишимни охирига етказолмасдим. Мен қийин ишларга зарур бўлган кишиман., Шахтадаги, заводдаги, каналдаги, хуллас оғир жойларда анча ёш, ғайратлироқ, саводлироқ ёшлар ўрнимни босгунларича шундай бўлди. Кейин чеккага чиқдим. Мана...

Беков гапини тугатди, теварақдагилар эса бошларини қуйи солганларича жимгина ўтиришарди. Улар бўлаётган гапларга яхшироқ

тушуниш учун гўё бу жимликка кўпдан интизордек кўринишарди. Деразанинг нарёғидагилардан ҳам садо чиқмасди. Маъруф лабини қимтирди. Ёлғиз Турсуновгина кўзгалиб, индамай чиқиб кетди. Ҳовлидагилар четланиб унга йўл беришди. У темир из бўлагига ўтириб, бошини чангаллади.

— Исҳоқ, — деди Нуров оҳиста, — сен фақат Қулихоннинг олдига келганинг йўқ. Биз ҳаммамиз — мен ҳам, Турсунов ҳам, бутун колхоз сени биламиз ва севамиз.

Беков унга жавоб қилмади. Маъруф деразадан қўл чўзиб, Бековнинг аранг елкасидан тутди.

— Исҳоқ амаки, уйга юринг. Ортиқча тушунтиришнинг кераги йўқ.

Беков ўрнидан турди-да, Эгамовга суянганича идорадан чиқди. Турсуновнинг ёнидан ўтаётганларида у ўрнидан турди-да, ёшли кўзлар билан собиқ командирга мўлтираб термилди.

Беков билан Эгамов ёнларига Маъруфни олиб, уйга қайтишаркан, қоронғи кўчалардан юришди. Собиқ адъютант ҳарчанд уринмасин этиги ғарч-ғурч қилар, бундан гўё ёнларида тўртинчи ҳамроҳ ҳам одимлаётгандек туюларди.

Ҳовлиларнинг дарвозахонасида турган ғаждивонликлар командирни уйларига таклиф қила бошладилар:

— Ўртоқ Беков, меҳмонимиз бўлинг.

Одамлар командирни назокат ва меҳрибонлик билан таклиф қилишар, уларнинг самимияти сезилиб турарди:

— Сизсиз шўримиз қурийди...

— Нимадандир хафасиз, ўртоқ Беков... Биз чинакамига сиз томондамыз...

Ғаждивонликларнинг гаплари Бековнинг қулоғига кирмасди...

У ичкаридаги хонада бошига ҳўл сочиқ ташлаб ётаркан, бутун хаёли ўзидан донороқ чиқиб қолган ошнаси Нуровда эди. Бундан анча йиллар бурун раис шошилинича бир тўхтамаг келолмагани, Ғаждивонни қуришга киришишдан олдин дарё масаласида бош қотиришни илтимос қилганини эслади. Шу масалада икковлари тортишиб қолиб, Нуровни вақтинча ишдан четлатганини ҳам эслади. Беков ўшанда ёш эди, катта яхшилик ҳам гоҳида қўл келмай, ёмонликка айланиб кетишини қайдан биларди дейсиз? Нуров гапириб юрадиган афсона шу ҳақда эмасмикин?

Нуров нима қилмоқчи ўзи? — «Унга индамаслик керак, — деб қўйди Беков ўзича, — бўлмаса яна мазам қочади».

IV

Командир ёлғизликни хушлаб қолди. У уйдан барвақт чиқиб кетар, Эгамов билан Маъруф эса хавотир олиб, уни Ғаждивоннинг жин кўчаларида қидириб юришарди.

Эгамов Бековни узоқдан кўрди. Унга ҳалал беришни истамай кейинроқда секинроқ келарди. Чошгоҳда деворлари шўрлаган уйлар олдида одам зоти кўринмайди. Ғаждивонликлар бунақа пайтда бостирмалар остида салқинлаб муздек булоқ сувини симиришади...

Беков битта уйнинг олдига келганда том баравар келадиган ва учида туянинг калла суяги турган ёғочга тикилиб қолди. Ғаждивонлик хурофатчи одамлар инс-жинсларни шу билан ҳайдаб туришаркан-да! Беков бу нодонликнинг тагига етмоқчи бўлиб, калла суягидан анча-гача кўз узмади. Кейин уйнинг девори қулаб ётган томондан айланиб ўтаркан, яна бош суякли ёғоч олдида чиқиб қолди. Эгамов ҳозир Бековнинг кўзи Маъруфга тушиб қолишини сезиб турарди.

Маъруф Бековни кўрганида аввалига қочмоқчи бўлди. Бироқ бу иши бемаъни чиқишига фаҳми етиб, рўпарадаги девор олдида тўхтади.

— Мен, мана адашиб ҳам қолдим, — деди Беков.

— Ҳечқиси йўқ. Ҳозир сизни бу ердан олиб чиқаман.

— Ўзинг бу ерда нима қиляпсан?

— Шабдалагани чиқувдим. Тандирнинг олди иссиқ. Ғаждивон эса заҳкаш.

Бу заҳ қайдан келган ўзи? — Беков ҳассасини ерга асабий урди. У Ғаждивон замини нобоплигидан аччиғланарди.

— Отам, заҳ — ялангоёқлар тўккан тердан пайдо бўлган, деганди... Яхши айтган-а, тўғрими? Доно отам бор-да, ўзи...

— Ҳа, топиб айтган, — Беков унинг гапини маъқуллади. Бу гапи билан орқада соядай судралиб келаётган Эгамовнинг ҳам дилини хушнуд қилди.

Пича юрганларидан кейин Маъруф ўнг томондаги уйни кўрсатди:

— Исҳоқ амаки, қаранг, бойўғли...

Беков тўхтаб, кўзойнак таққан хира кўзларини пирпиратганича дарвоза устидаги деворга иккита мрамар шар ўрнатилган уйга тикилиб қолди. Фрунзе аркни штурм қилганида амир тўпчилари шунақа шарларни отишгани эсига тушди.

— Манави йўлбарс жағи, — Маъруф қўшни ҳовли дарвозасига имо қилди.

— Ухшайди, — деб қўйди Беков.

— Бу ер худди ажойибхонанинг ўзи, — Маъруф завқ билан гапирарди. — Уч юз эллик еттига уй бор, ҳар бири ўзича ғалати. Оламнинг бирор бурчагида бунақа манзилгоҳ бўлмаса керак.

Эгамов ўн қадам кейинда уларнинг ҳамма гапларини эшитиб келар, ўғли бунақа ғайри одатий нарсаларни — йўлбарсу бойўғлиларни пайқаётганидан ажабланарди. Булар бирор марта ҳам Эгамовнинг кўзига чалинмаган эди.

Маъруф шундан кейин яна битта гап айтиб, отасини жуда суюнтирди:

— Доногина отам мени ҳам, акасига ўхшаб Бухорога ишлагани кетиб қолади, деб қўрқади. Менга эса бу ер ёқади, Исҳоқ амаки. Акамнинг шаҳарда холодильниги, телевизор бор, ишдан келиб, томоша қилиб ўтираверади. Хотини ёнида. Боласи тиззасида. Кунда тўрт марта овқатланади, гўшти кўп ейди. Улгудай бақалоқ, бир ой бурун нафаси сиқила бошлаганини сезиб қолдим... Бахт тўқликда эмас-ку, тўғрими ахир?

Беков бош ирғаб қўйди-да, Ғаждивоннинг манзараларидан анграйганча кетаверди. Эндиги ҳовлилар хийла паст эди. Маъруф оёқ учиди кўтарилиб, томдаги нарсаларни бемалол кўрарди.

— Қовун қоқи қилишибди, — дерди у командирга тушунтириб. Туршак...

Ҳамон орқада келаётган Эгамов, Маъруф командирни шунчаки юпатмаётганмикин, деган хаёлга борарди. Ғаждивоннинг бу қув фарзанди кейинчалик одамнинг бахти тўқликда эмаслигини унутиб, Бухорога қочиб кетиши ҳам мумкин-ку... Собиқ адъютант ўғлини тарбиялашда қийналаётганидан ҳам эзиларди.

Эгамов шу хаёл билан бўлиб, тор кўча тугаганини, Беков билан Маъруф ташландиқ жойдан кетишаётганини сезмади. У тўхтади: командир ўгирилиб, уни кўриб қолиши мумкин. Яхшиси, ташландиқ жойга сувсиз Ғаждивонсой тарафдан чиққани маъқул.

У сой томонга бораркан, Маъруф бояги сўзларни дилдан айтган айтмаганини ўйларди. Яқиндагина икковлари тўнғич ўғли Анвар тўфайли ёжиллашиб қолган эдилар.

— Бунинг бари сизнинг тарбиянгиз, ота, — деган эди Маъруф. — Акамга жуда қўпол муомалада бўлдингиз, шунинг учун у Бухорога қочиб кетди.

— Эҳ-а, тарбия дегин! — Эгамов ўғлининг қўлидан ушлаб, командирнинг хонасига олиб кирган эди. У, Бековнинг уйда йўқлигига ишонган эди. Шунда азбаройи тутақиб кетганидан бақирганди:

— Командиримиз қандай турганини кўрдингми?! Мана унинг столи!

Командирнинг саквояжини Маъруфнинг тумшуғи тагида силкитди:

— Мана унинг буюмлари!

Бироқ собиқ адъютантнинг ҳамма гаплари айна ҳақиқат. Ҳақ гап кўнгилдан губорни қувади. Эгамов мана шу одамлар ёлғон-яшиқ гапириб, олибсотарчиликка ўтганидан кўнглида анча-мунча губор йиғилиб қолганди. У командирини ҳалоллик, яхшилик ва мардликка тўла бир хазина деб билганидан кечасию кундузи уни ўйлаб, тилидан қўймас, келишини кўзи тўрт бўлиб кутарди...

Эгамов роса куфури ошганидан ўғлига:

— Сенлар одамларга нима яхшилик қилдиларинг? Виждонларинг борми? — деб ўшқирди.

У ўғлини уйдан итариб чиқарди-да, командирнинг каравоти ёнида гангиганича туриб қолди. Беков қимирламай ётарди. Командирнинг жуссаси кичик бўлганидан қаттиқ ва занглаган каравотнинг ярмини эгаллаганди. Эгамов каравотга ўтирганида у ёқимсиз ғижирлади.

— Кечиринг, командир, — Эгамов аянчли гапирди. — Болаларим мени жинни қилишаёзди. Э, булар жуда фаҳми саёз ва беақл чиқишди-да...

Эгамов командир гаплашишни истамаётганини сезди. Сўнг узр сўраб, таъби хира ҳолда чиқиб кетди.

Эгамов айланма йўллардан Беков билан Маъруф юрган ташландиқ жойга бораётиб, заводга келиб қолди. Заводнинг комиссия қарори билан бекилганига бир ҳафта бўлганди. Иккала цехнинг ҳам дераза ва эшикларига тахта қоқилган, ҳовлидаги барча қимматли нарсалар ташиб кетилган, электр симлари узиб ташланган эди. Бу ишга бошқош бўлганлар, қўлга илинадиган ҳеч нима қолмади, деб ўйлашганди. Ғаждивонликлар эса шошилишда комиссиянинг эсидан чиқиб, рўйхатга тушмаган кичкина омборни топиб олишганди. Улар омбор эшигини бузиб яшикларни ташиб кетишарди. Улар югуришар, шошилишар, бир-бирларини туртишар, яшикларни тушириб юбориб, оёқ ости қилишарди. Эгамов буни кўрганида азбаройи ғазабланганидан тилдан қолаёзди. Назарида одамлар гўё ўзини ва командирининг азиз вужудини босиб-янчиб юришаётгандек эдилар.

— Тўхта! — Эгамов бошқаларга қараганда омбор эшигига яқинроқ турган бирисининг кетидан югурди. — Командир ҳали тирик-ку!

Ғаждивонлик буни сира кутмаганидан яшикни ташлаб, ўтириб қолди. Эгамов дарғазаб бўлганидан унинг чопонидан тортди:

— Биз қон тўкиб, буларни қурсаг-у, сизлар ўғирлаб, таласаларинг!

Ғаждивонликлар гинг дейишмасдан яшикларни жойига қўйгани омборга қайта бошладилар. Эгамов эса ҳамон ғазабдан тушмасди:

— Қирғийлар, қузғунлар! Сизларга кўксимизни чўқилаб, орден-медалларимизни юлқилаш бўлса!

Кимдир юрак ютиб, ёлворди:

— Бизга раҳмингиз келсин, Қулихон ота...

Ғаждивонликлар тўдалашганларича нари кетишаркан, бир-бирларига дейишарди:

— Командир келса бу ёғи яхши бўлар, девдик. У келди, бироқ ишлар чаппасига кетиб, ҳаммаси ёпиляпти-ку.

— У негадир толиққан, беҳафсала. Бунақа одам бизга оталик қилолмайди.

— Бунинг устига бола-чақаси ҳам йўқ экан-ку! Бефарзанд эркак шохи қуриган қайрағочнинг ўзи-да.

— Имонсиз ҳам дейишади. Ешлигида худони сўкканмиш.

— Исми ҳам ғалати. Бунақаси одамларда жуда кам учрайди.

— Майли, энди умидимиз раис Нуровдан. У бизга ёрдам бермоқчимиш...

— Ҳа, энди ундан умидвор бўлинглар! — Эгамов ғаждивонликлар кетидан югурмоқчи бўлди-ю, бироқ Беков билан Маъруф эсига тушиб, қўл силкиди.

Эгамов Беков билан Маъруф уйга қайтишаётганини кўриб қолди. У командирга тикиларкан, чолларнинг ярим соат бурун айтган гаплари ёдига тушди. Ҳа, Беков жуда ҳолдан кетган кўринади. Кейинги пайтларда серйўтал бўлиб қолди.

Кеча командир столга қўлини қўйиб ўтирганида, Эгамов ҳангу манг бўлиб қолганди: «Мурданинг қўлига ўхшайди-я!...» Шу даҳшатли фикр билан эрталабгача олишинг чиқди.

— Билсангиз,— Маъруф боя бошлаган гапни давом эттирди.— Аввалига сизга эҳтиёткорроқ бўлиб муомала қилдим. Отам сизни худодай кўраётгани менга хуш келмади... Сиз ҳамма қатори одамсиз. Изтироб ҳам чека оласиз. Ҳеч қанақа худוליгингиз ҳам йўқ. Сизга ҳавасим келади.

— Ҳавасинг келадими? — Беков ҳушёр тортди.

— Кейин нима бўлишини билмайман. Сиз эса, Исҳоқ амаки, кўпни кўргансиз, мардона яшагансиз. Душманларни қиргансиз. Нуров билан бунақа колхоз тузиш ҳазил бўптими!.. Сизнинг, Исҳоқ амаки, ҳаётингизни кўп ўйладим, менга кўп нарса қоронғу. Бироқ битта нарса — олам жуда мураккаблигини тушуниб олдим...

— Тўғри,— маъқуллади Беков, унга йигитнинг очиқлиги ёққанди.— Ёшим ўтган сари бунга кўпроқ ишондим.

— Сизга акамни гапирувдим. Менимча, у қўрқоқлигидан қочиб кетди. Мен бўлсам шу ердан қимирламасам, ғаждивондагиларга қарашсам, дейман. Ахир, ҳали ҳаммаси бошқача бўлиб кетади-ку, бунга ишончим комил. Раис Нуровга ишонаман... Бунинг устига,— Маъруф сўзида давом этди.— Сизнинг дангалчилигингиз учун ҳурмат қиламан. Сизга ўхшаган кишилар, Исҳоқ амаки, бизлар билан очиқчасига гаплашиши жуда ҳам зарур. Биз сизларнинг фарзандларингизмиз, Ғаждивонда яшашимиз зарур-ку! Афсуски, отам буни тушунмайди...

Эгамов уларнинг суҳбатини ҳаяжонланганича тингларди. Бироқ Маъруфнинг худо ҳақидаги гапи собиқ адъютантнинг жаҳлини чиқарди. «Балки, пушти камаримдан бўлган бу бола худо ҳақида мендан кўпроқ билар,— дерди Эгамов ўзича.— Бироқ мен — унинг падари — бошқача ўйлайман. Одамга яхши, мардонвор худо жуда ҳам керак. Худо — командир билан падаринг. Усиз ҳамма довдираб қолади».

Эгамов бундан кўп йиллар бурун, отрядга келганида дин кўнглига солган худо ҳақидаги уйдирмалардан қутулиб олганди. У командирга меҳр қўйган, шунақа одамгина бировга яхшилиқ қила олади, деган фикрда юрарди.

Маъруф Беков билан кўчада гаплашиб борарди.

Қош қорайди. Эгамовнинг дарвозаси олдида ўтирган Нуров билан Турсунов уларнинг қорасини кўриб, машина чироғини ёқдилар.

— Исҳоқ,— Турсунов уни оҳиста чақирди.

Нуров уларнинг гапига халал беришни истамай, машинада ўтираверди. Турсунов рўпарасида турганига қарамай, Беков уни дафъатан таниёлмади.

— Хайрлашгани келдим,— деди Турсунов.

— Кетаяпсанми? — Бековнинг овози титраб кетди.

— Ҳа, Нуровга ҳисобчи бўлиб кетяпман,— деди Турсунов шошапиша ва жаҳли чиқиб.— Пенсиягача қаердадир бир йил ишлашим керак. Уғлим катта бўлаяпти...

Турсунов Бековга энгашди-да, гўё мадад излаётгандай ўзини яқин тутиб, тушунтирди:

— Ғаждивон колхозга қўшилганидан кейин Нуров бу ерда консерва ишлаб чиқармоқчи. Мени директор қилиб қолдир, деб илтимос қилдим, ялиндим, бироқ у золим ўртоғининг юраги қанақалигини билармиди? Нуров, менга ишбилармон одам керак, сенинг илгариги хизматларингга туфурдим, деди! Худди шундай деди! Бундан чиқди энди ҳеч нимага ярамай қолибмиз-да... — Турсунов шундан кейин Нуров эшитадиган қилиб қаттиқроқ гапирди: — ўзинг ҳам Нуровнинг колхозига кела қолсанг бўлмайми, Исҳоқ? Тинчроқ бўлардик-да...

— Хайр! — Беков шошилинич қўлини чўзди.

Турсунов унинг қўлини икки қўллаб сиқди, бағрига босмоқчи ҳам бўлди, лекин Беков дарвозани очиб, кириб кетди. Турсунов гангиганича қолаверди...

V

Беков каравотда анча ётганидан кейин қулоғига оломон шовқини чалина бошлади. У ёнбошлади, одамлар яқин орада шовқин солиб, бақриб-чақириварди.

Беков кўчага чиқиши билан ҳаммаси тинди-қўйди. У дастлабки дақиқада нима гаплигига тушунолмаётган турди-да, узун девор бўйлаб қўйилган баҳайбат ҳарфларга тикилди. Девор тагида одамлар ўтиришарди. Беков бу ҳарфлар тузука ва картондан ясалган лавҳалар эканлигини аранг илғаб олди: «Сартарошхона», «Керогазлар устахонаси», «Вулканизация цехи», «Чойхона»...

Одамлар лавҳаларни жимгина ушлаб ўтиришарди. Командир йўлни кесиб ўтиб, уларга яқинлашганида от етаклаган одам пайдо бўлди. У отни Бековга ўнглаб, жиловни Эгамовга тутқазди. Беков кўмаклашишга шошилган Эгамовни нари суриб, отга мина бошлади.

Эгамовнинг хаёлидан қандайдир шум фикр кечди: чоллар Бековни яниб юришганидан ҳозир уни бошламоқчига ўхшайдилар... Беков ниҳоят эгарга минди, от эса бошини эгиб, қимирлагиси келмай тураверди.

Эгамов отнинг жиловидан ушлаб, зўр бериб судрай бошлади. У, командири чолларга кулги бўлишидан чўчирди. Одамлар кўзгалиб, лавҳаларни қалқондай тутганларича Бековга эргашдилар.

Беков кўчада бўлаётган воқеаларга сира тушунолмади...

Катта кўчада куни кеча ҳамма ўз иши билан овора эди. Темирчилар дам босишар, сартарошлар соч-соқол олишар, новвойхоналарда нон ёпилиб, чилангирлик устахоналарида примуслар, керогазлар тузатишарди. Бугун эса кўча сокин ва ҳувиллаб қолганди.

Кўчанинг иккала томонидаги устахоналарнинг дераза ва ойналари тахта билан очилмайдиган қилиб қоқиб ташланган, деворларда эса бу ишларнинг барига жавоб тариқасида «Тугатилсин» деган мудҳиш ёзув кўринарди. Чоллар гўё отлик тангрининг вакилию мазлумларга ёрдам қилгани ҳозиргина осмони фалақдан тушгандай Бековнинг теварагида уймалашишарди.

Шу кунларда кўп ғалати ишлар бўлди...

— Командир, ҳеч нимага ақлим етмаяпти. Худо ҳақи, тушунтиринг!

Беков «Бир зумда сурат» деган лавҳаси омон қолган уйнинг олдида отни тўхтатди. Сал нарироқдаги дарахт тагида лавҳалар уюми кўзга ташланар, устахоналарнинг эгалари уларни олиб кетишга улгуришмаганди. Ён дафтар ва қалам тутган, кўринишидан расмий бир киши уларни чироқ ёруғида санарди.

Беков унга яқинлашиб, узангида сал кўтарилди-да, нима гаплигини сўради.

— Ғаждивонликлар жуда ғалати-да,— ҳалиги одам бошини кўтармай, от соясига тикилганича гап бошлади.— Улар ташкилотлар тугатилмайди, деган умидда лавҳаларни кўтариб юришибди.

Бу одам Бековни у қадар писанд қилмаётганидан Эгамовнинг жаҳли чиқиб:

— Нима бўлаяпти ўзи? — деди.

— Комиссиянинг янги қарорини энди ҳеч ким бекор қилмайди,— деди у.— Ғаждивон Нуровнинг ихтиёрига бутунлай ўтди... Сизга айтсам, менга колхозда янги иш топишибди. Ҳисобчилик... Мендан қанақа ҳисобчи чиқарди, ўзингиздан ўтар гап йўқ... Инспектор ҳам, вакил ҳам, эски-тускилар базасининг мудирини ҳам бўлганман. Энди ҳисобчилик ишини кучайтириш керак, дейишмаяпти...

Посёлка советининг бу одами қаёқдаги нарсаларни валдирарди. Эгамов шунинг учун ҳам:

— Унга парво қилманг, командир. Майда одам...— деди.

Бековнинг оти кишнаб, олдинги оёқларини кўтарди-да, тор кўчага отилди. Эгамов юрагини чангаллаганича Бековнинг кетидан югурарди. Унинг назарида командирни яна отда кўриш чиндан ҳам ажойиб эди.

— Командир,— шивирлади Эгамов,— сиз билан ўлсам, дейман. Мени Ғаждивонда ёлғиз қолдирманг, ўтинаман...

Командир автобусда шаҳарга жўнагани каллаи саҳарлаб Едгорлик майдони томон йўл олди. Эгамов уни ёлғиз қолдиришни истамай, Бековнинг орқасидан қорама-қора бораркан, командири автобусга ўтираётганини кўрди. Эгамов йўловчи машинада автобусга етиб олди. Назарида, автобус Бухорога етиб боролмайдиганга ўхшар — шалағи чиқиб кетган эди. Бехов олдинда бошини қуйи солиб ўтирганидан адъютантини пайқамади.

Эгамов шаҳар йўлини, ундаги ҳар бир тепаликни биларди. Босмачилар ўша пайтларда тақир тепаликларга тирмашишар, Бековнинг жангчилари эса орқадан отишар, шунда ўлганлар умбалоқ ошиб пастга юмаларди.

Мана шу жойларни беданинг илдизи бўйи кавланса борми, анчунча суяк топилишига Эгамовнинг ишончи комил эди. Эгамов ҳамиша ўлдирилган босмачиларга бепарво қарар — улар душман эди-да! Ҳозир эса юраги негадир увишиб кетди. Йўқ, уларга ачингани ё раҳми келганидан эмас, юраги бошқа нарсадан увишди. Ўзи ёки яқинларидан бирортасининг куни битиб қолганини ўйлаганида юраги увишарди...

Етар!.. Эгамов бу сўзни ўзича кўп марта айтганди. Командирни авайлаш, тинчитиш, уйқусини қўриқлаш, шамолламаслиги учун оёғини ўраб қўйиш лозим. Эгамов гарчи командирни ҳар сафар серғайрат кўрганида завқланса ҳам шундай қилишни хоҳларди. У командирни шарти кетиб, парти қолган, кун бўйи ўриндиқда, хиёбонда ёки чойхонада валдираб ўтирадиган қария сифатида сира ҳам тасаввур қилолмасди. Бунақа чоллар фақат бугунги кунни билишади, ҳаёт ва ўлимга бефарқ қарашади. Йўқ, командир бунақа эмас, шунинг учун ҳам унга таъзим қилса арзийди.

Ҳаво димлигидан майдон ҳам, вокзал биноси ҳам азбаройи қизиган, шу боис ҳамма нарса Эгамовнинг кўзига живирлаб кўринарди. У оёғини аранг судраб, машинадан тушди, соявон тагига чўқди. Бековни шу ерда кутиб олмоқчи бўлди.

Эгамовни Ғаждивонданми ё колхоздан бўлган бир таниши кўриб қолиб, анчагача ажабланиб турди: «Жуда мазангиз қочибди-ку, Қулихон ота! — деди у.— Ориқлаб кетибсиз, рангингизда ранг қолмабди, букчайибсиз, ёноқларингиз ҳам туртиб чиқибди, кўзларингиз ҳам нурсиз — жон қолмаганга ўхшайди. Сизни сира ҳам бунақа кўрмовдим!».

Эгамов уни ҳайдаб солди. Кейин яна кимдир биттаси учраб қолиб, кўнгил сўради. Бу ҳам етмагандек:

— Нуровнинг қўлида аҳволимиз яхши бўлади,— деб қўйди.

— Тўхта, сен қаердансан? — деб сўради Эгамов.

У одам ғаждивонлик экан.

— Ҳа,— деди Эгамов,— сизларга чиндан ҳам бари бир.

Эгамов бу гапни хотиржам, сўкинмасдан айтса ҳам, чарчаганини, буларнинг бари жонига текканини бирдан сезиб, тушуниб қолди. Командир омон бўлса бас, ҳозир энг кераги шу. Икковлари тақсимот ишларидан, комиссиядан, колхоз билан Ғаждивондан, охири кўринмайдиган бу муаммоларнинг баридан олисроққа кетишса, дала, дарактлар, сукунат огушида яшаб, бемалол нафас олишса — бўлгани. Энди ўзгалар бош қотирсин, бошқалар қурилишлар қилишсин, ўзгалар олишсин.. Икковлари эса соф, гўзал ва жўшқин хотиралар билан яшайверадилар. Командир икковларининг бунга ҳақлари бор, чунки уларнинг қил-

ган ишлари бир одамнинг қўлидан келадиган ҳар қандай ишдан ҳам ошиб-тошиб кетади. Оч қолиб, совуқда қотганлари ҳам бир одамнинг умр бўйи кўрадиган азоб-уқубатларидан кўра ортиқроқ; урушда бўлдилар, босмачилар ўққа тутишди, ўлиб-тирилишди, таналарини яраю жароҳатлар босди, юз-қўлларининг абжағини чиқарди.

— Бу ерда нима қилиясан?— Эгамов орқа томондан келган Бековнинг овозини эшитди.

— Командир!— деб юборди Эгамов ўзини ажабланган кўрсатиб.— Сиз ҳам келдингизми?.. Мени ҳам негадир шаҳар тортиб қолдида...

— Менга қара!— Беков бирдан тутоқиб кетди.— Бас, ҳомийлигинг жонимга тегди!

— Тобингиз қочиб турибди-ку, командир. Бир ўзингиз юришингиз мумкин эмас. Сўкаверсангиз мен ҳам ўлиб кетаман. Туз тотмаётганингиздан ва кўз юммаётганингиздан жуда довдираб қолдим. Лаънати завод! Сиз келганингизда ҳаммаси жойида эди, ўзим ҳам жуда бахтиёр эдим! Бахтимга илоннинг кўзи тегди ҳисоб. Сиз ҳам нимадандир хафасиз, мен билан тобора камроқ гаплашяпсиз. Шуниси алам қиладида... Сизни шунча йил кутдим, қайтсангиз, мен ҳам ёшариб кетаман, деб армон қилдим. Сизга айтсам, командир, мени кўп эзишди, тепкилашди, юракларимни тилка-пора қилишди...— Эгамов теварагидаги гапини эшитишаётган нотаниш кишиларга парво қилмай сўзлар, қонга беланган юрак бағрида изтиробу алам, раҳму меҳр аралаш жўш урарди.

— Яхши, яхши,— Беков уни бағрига босиб, тинчитди.

Эгамов унинг кўксига бош қўйди. У ҳаммасига қўл силтаб, фақат командир билан бирга бўлишни истарди.

Эгамовга бир стакан сув тутишганди, лаблари титраганидан анчагача ичолмади. Сувни ичиб, тинчитганидан сўнг командир икковлари секин йўлга тушдилар.

Эгамов катта кўчага чиққанларида бирдан тўнғич ўғли Анварни эслаб, яна феъли айниди.

— Йўқ, унинг олдига бормайман. Қайси биримиз катта — менми ё уми?

Беков тўхтади.

— Кимни айтаяпсан?

— Анварнинг олдига борсам, отам кечирибди, деб ўйлайди. Мен бўлсам Гаждивонга хиёнат қилганини ўлгунимча кечирмайман.

— Мен борган бўлардим... Энг ёмон ўғлимнинг олдига ҳам борардим.

— Албатта борардингиз, командир, ўғлингиз бунақа такасалтанг чиқмасди-да? У сизга муносиб ўғил бўларди!

Беков жавоб қилмади. У жуда букчайиб борарди.

Эгамов шунда ўзига таниш бинони — обком биносини кўриб қолди, бу машиналар, эшиклар, байроқлар ва бинонинг кўча эшиги тепазидаги герб... Эгамов ўзини қўлга олди.

— Мен ҳув ўша кеча шу ерда отларни шай қилиб тургандим, командир. Бу ерда эса милиционер турганди,— Эгамов ўтган кунларни эшлашга тушганида ичкаридан ўзлари томон соқчи чиқиб келаётганини кўриб жимиб қолди...

Милиционер буларга обком секретари Мавлонов мажлис ўтказаётганини айтди. Улар кута бошладилар. Олдинига мрамар пиллапояларда у ёқдан-бу ёққа юришди, бироқ кўп ўтмай, бунинг ноқулайлиги сезилди, чунки ишчан қиёфадаги шошқалоқ кишилар уларни туртиб-суртиб ўтишарди.

Милиционер ҳам:

— Қабул куни келсангизлар яхши бўларди,— деб қўйди.

Шундан кейин бориб хиёбонда ўтирдилар. Икковлари ҳам чурқ этишмасди. Кўнгилларидан эса бир пайтлардагидек ўзларига муомала қилишмаганини кечиришарди. Эгамов ўша пайтларда обкомдаги ҳар бир киши Бековни кўрганида илжайишини эслади. Ҳатто мажлис ке-

таётган бўлса ҳам навқирон Мавлонов чиқиб, Бековни кутиб оларди. Кабинетига олиб кириб, чой тутар, Беков розилик билдирса мажлисга ҳам олиб кирарди. Ушанда, гарчи, Ғаждивонга алоқасиз масала кўри-лаётган бўлса-да, Мавлонов унга сўз бериб, залдагилардан командир-нинг маслаҳатларини диққат билан тинглашни сўрарди. Чунки у ко-мандирнинг ақли, ҳаётни билиши ва нотиклик қобилиятини бениҳоя қадрларди. Қисқаси, обкомнинг эшиги Бековга ҳар маҳал очиқ эди. Беков ҳам бундан фойдаланиб, секретарь ҳузурига хоҳлаган пайтида бемалол бораверарди.

Мажлис тугашини кутиб ўтиришганида Эгамов бир неча марта чой келтириб, командирига ичирди. Бековнинг кўнгли совуқ сув туса-ди. Эгамов шамоллаб қолмасин деб, раъйини қайтаришга кўп уринди. Бековнинг эса вужуди ўт бўлиб ёнарди.

...Мавлонов чиқиб келганида Бековнинг ранги ўчиб, довдираб қол-ди. У кителени тортиб қўйди-да, машинага яқинлашиб, шофер ёнида ўтирган секретарга эгилди:

— Хайрли кеч, ўртоқ Мавлонов... Мен Бековман.

Секретарь бир дам чарчоқдан қизарган кўзларини Бековга тикди. Сўнг:

— Менда ишингиз борми? — деб сўради.

Беков бу сўзларни эшитаркан, туси жуда ўзгариб кетди. Йўтали тутиб, машина тутқичига ёпишди.

— Танимадингизми?

Мавлонов яна диққат билан тикилди-да, ўзини ноқулайроқ сезиб бош чайқади.

— Мен Бековман... Ғаждивонданман.

— Э, Ғаждивондан! Нуровданмисиз? — Мавлонов енгил тортди. Унинг шуни айта қолмайсанми, узундан-узоқ даромаднинг нима кера-ги бор, деб ёзгираётгани ҳам сезиларди.— Бориб айтинг, Ғаждивон ма-саласи молия органларида муҳокама қилинди, бироқ ҳозирча яна баъ-зи бир ишлар...

Мавлонов Бековнинг туси бошқачалигини пайқаб тўхтади.

— Узр, ё сиз бошқа масалада келувдингизми?

— Шу масалада. Ғаждивон масаласида,— деди Беков зўрға.

Унинг энди ҳаммадан ҳафсаласи пир бўлганди.

— Бундан чиқди, ўз майлингизча келибсиз-да! Унда шундай қила-миз. Эртага эрталаб соат тўққизда олдimgа келасиз. Бугун мажлисдан жуда чарчадим.

Эгамов секретарнинг сўзларига қулоқ тутганича машинага яқинла-шаркан, Мавлонов уни пайқаб қолди.

— Икки кишимисизлар? — деб сўради у.

— Ҳа, ўртоқ...— Эгамов қўрқиб кетди.

— Ундай бўлса юринглар.— Мавлонов машинадан тушди.— Кўп-чиликка тўзим йўқ...

Мавлонов бино томон юраркан, гапдан тўхтамади:

— Келиб яхши қилибсизлар. Нуров, ғаждивонликлар орасида кол-хозга қўшилишга қаршилар ҳам бор, деганди. Балки, одамларнинг га-пида жон бордир. Мана шуни айтиб беринглар менга.

Эгамов довдираб қолганидан командир орқароқда қолиб кетгани-ни аввалига пайқамасди. Командир обкомдаги мажлисдан гуриллаб чи-қишаётган портфелли кишилар орасида қолиб кетганди.

— Муҳтарам ўртоқ...— Эгамов аянчли товушда Бековга ишора қилди.

Мавлонов зинанинг юқорисига чиқди-да, портфелли кишиларга му-рожаат қилди.

— Ўртоқлар! Ғаждивонликни ўтқазиб юборинглар... Ҳа, ҳа, ўшани, кителлик кишини.

Одамлар буйруқни тушуниб, четланишди. Беков тунд ҳолда унсиз одамлар ёнидан юқори одимлади...

Мавлонов девордаги тугмачани босганида парда тортилиб, дарё,

йўллар ва далалар акси туширилган тўрт бурчакли катта қора тахта кўринди. Тахта чиройли, хилма-хил рангда эди. Эгамов ботиниб, қўлини тегизиб кўрди. Тахта ё мармардан, ё шунга ўхшаш бирор нарсадан ясалган эди. Олдинига: «Область харитаси — макети» деган йирик ёзув ёришди. Кейин эса майдароқ ҳарфли: «Пионерлар саройидаги «Моҳир қўллар» тўгараги аъзоларининг область партия конференциясига туҳфаси» деган ёзув нурланди.

Мавлонов иккинчи тугмачани босганида макетдаги катта-кичик лампочкалар ёна бошлади. Улар орасида чўнтак фонарининг митти лампочкасидан тортиб, олтмиш шамлик баҳайбати ҳам бор эди. Эгамов булардан баттар ҳайратга тушди.

Макетнинг ўртароғидаги энг катта лампочканинг нури кўзга урарди. Эгамов бу каттаси шаҳар марказини билдирувчи чироқлигини фаҳмлади. Теваракдагилар эса шунчаки шаҳарлар, шаҳарчалар, район марказлари ва ишчи посёлкалари эди. «Пионерлар воҳамизни нақадар гўзал, яхши ва тиниқ кўрсатишибди-я! Буларни болалар кўзи билан кўриш қанчалар ажойиб! Фарзандларимиз диёримизни шундай кўраверсинлар. Кичик гражданларимизнинг таъбини ҳеч нима хира қилмасин», дерди ичида Эгамов.

Беков эса аксинча бепарво, маъюс эди. Толиққаниданми, аламданми кўзлари намли эди.

— Мана, кўринг, — гап бошлади Мавлонов. У жадвални олиб, аранг ёниб турган митти лампочкани кўрсатди. — Мана шу сизлар турган жой — Ғаждивон.

Мавлонов шошилар, иши бошидан ошиб ётарди. Столидаги телефонлар ҳам кўп жирингларди. Мавлонов соатига қараб-қараб, кўп муассасалар, талай одамлар ва номларни тилга олди. Эгамов гангиб қолган, Мавлонов ёши бир ерга боргани ва каттаконлигига қарамай, шунча ишни қандай эпларкин, деган хаёлда эди...

— Ана шунақа гаплар, Ғаждивоннинг муҳтарам оталари... Сизлар турган жой шаҳар ҳам, қишлоқ ҳам, ишчилар посёлкаси ҳам эмас. Мавлонов Эгамовнинг серғайратлигини сезиб, харита ёнига чақирди:

— Манави қанақа маъмурий бўлиниш эканлигини ўқиб кўринг-а!..

Эгамов пастдаги, лампочкалар тағидаги ёзувни ўқиди:

«Ва ҳоказо бўлак манзилгоҳлар...» Мавлонов чамаси, Эгамов бунинг маънисига тушуниб олсин, дегандай жим турди.

— Энди тушунарлими? Ғаждивон бўлак манзилгоҳ... Иқтисодчилар тилида эса бу сизларда саноат ҳам, қишлоқ хўжалиги ҳам, ҳунармандчилик ҳам йўқ, дегани бўлади... Одамлар эса яшашяпти. Уч минг одам бирор нарса билан банд эмас. Ғаждивон кўп йиллардан берл бошқа шаҳарларга муте бўлиб келади... Бундан ташқари бу ерда бир олам бўлак муаммолар ҳам борки, уларни мендан яхши биласизлар... Мен ҳам сизларнинг гапингизни, фикр ва таклифларингизни эшитсам дейман.

Мавлонов Эгамовга қаради. У эса довдираб, Бековнинг ёнига чўкди.

— Сизлар донишманд одамсизлар. Эшитаман...

— Командиримиз билади, — деди Эгамов. У Мавлонов пировардида Бековга эътибор бериб, қаршисидаги одамнинг кимлигини билар, деган умидда эди.

— Командир? — Мавлонов ажабланиб, Бековга қаради. — Сизни нимага бунақа дейишади?

Эгамов, командир ҳозир ҳаммасини эсига солар, деб кутди. Командир эса бунинг ўрнига бошини қуйи солди. Ана шўришу, мана шўриш!

— Майли, — Мавлонов яна шошилди. — Менимча, ҳозир ҳамшаҳарлар нима дейишини аниқлайдиган вақт эмас. Мен сизларнинг таклифингизни эшитмоқчиман.

Эгамов билан командирдан эса садо чиқмасди. Улар кишанлан-

гандек ўтиришарди. Эгамов ҳам зумда ҳаммасидан совиди-қўйди. Шу боис Мавлоновнинг сўзлари қулоғига алоқаси йўқ бекорчи гаплардек эшитиларди.

— Бўлмаса гапимни диққат билан эшитингла да, кейин уни ҳар-дамхаёл бўлиб юришган ғаждивонликларга айти берингла... Бунинг қанақа чораси бор? Ё янги завод қурсакмикин? — Мавлонов саволомуз гапираётганидан суҳбатдошларини жавоб қилиш ёки эътироз билдиришга чорларди.— Бироқ, қанақа завод? Яқинроқда хом ашё йўқ, тушуняпсизларми? На маъдан, на ортиқча пахта. Нуровнинг колхозида етиштириладиган пахтанинг ҳаммаси бир граммигача бу ерга — Бухорога келтирилади. Ҳунармандчилик артеллари қурайликми? Бироқ Ғаждивон қурилганига қирқ йил ҳам бўлгани йўқ. Одамлари ҳам ҳар хил, анъаналари ҳам. Туп қўйиб, палак ҳам ёзишмаган. Орангизда гиламчилар ҳам, зардўзлар ҳам, кулоллар ҳам йўқ... Демак, бу ҳам ҳисобдан ташқарида...

Нуров ҳозирда энг оқилона гапни айтаётганга ўхшайди. Колхозни бой, Ғаждивон ҳам унинг колхозни ихтиёрига кирганидан кейин виночилик, консерва чиқариш ҳисобига тезда гуркираб кетади. Нуровнинг нияти амалга ошса, жуда зўр бўлади. Ҳозирча нияти бир қолигга тушганича йўқ, унда кўп заиф жойлар бор. Буни қайта-қайта ўйлаб кўриш, мутахассислар билан, олимлар билан маслаҳатлашиш лозим. Яна машъум хатони такрорлаб ўтирмайлик-да...

Сизлардан илтимос, Нуровга ишонч билан қарангла. У бениҳоя оғир ишга қўл урган. Қарашмасангла бўлмайди... Донишмандликларингизни кўрсатингла, Ғаждивоннинг оталари... Илтимос...

Мавлонов уларни эшиккача кузатиб қўйди-да, бу қарияни илгари қаерда кўрганикинман-а, деб Бековнинг кетидан узоқ тикилиб қолди. У ҳатто толиққани бандлигини ҳам унутиб, Бековни тўхтатмоқчи, ундан шунча йил ичида бир-биримизга ҳеч дуч келганмизми, қаерда учрашганмиз, деб суриштирмоқчи ҳам бўлди.

Бироқ Мавлонов бундай қилмади. У тез орада, икки ойлардан кейин, Ғаждивондаги ишлар билан танишгани бораман, ўшанда ҳарбий кителдаги чол билан гаплашарман, деб ўзини юпатди.

Беков билан Эгамов эса обкомдан чиқиб, салқинда ўзларига келгани яна хиёбонга юришди. Қариялар ичкаридан маъюс тортиб чиққанларидан пича жим ўтиришди.

Эгамов командирининг кўнглини кўтармоқчи бўлди:

— Илтимос, командир, хафа бўлманг. Ҳаммасига Мавлоновнинг чарчагани сабабчи. Мабодо эрталаб келганимизда у сизни албатта таниган бўларди...

— Ҳа, буёғи узрли, орадан кўп йил ўтди-да... Эслатгим келмади. Нима кераги бор?

Беков билан Эгамов дала бўйида машинадан тушишди. Дала эса пастликка, оқ уйчалар ва пистазор томонга чўзилиб кетганди. Бековга сукунат ва осойишталик азбаройи таъсир қилганидан анчагача ўзига келолмади. У йўл чеккасида тургани кўйи кўзига фоний туюлган бу ям-яшил оламга суқланиб тикиларди.

Деҳқонлар пайкал ичкарисида пахта теришарди. Улар қатор тизилганларича Беков томонга яқинлашишар, азбаройи ишга берилганларидан биронта ҳам одам бош кўтариб қарамасди. Беков бўлса, мабодо ортиқча ҳаракат қилсам, кўраётганларим ғойиб бўлар, деб қўрққанидан йўл четидан пайкалга тушолмасди.

— Рафиқа бултур шу пайкалда туғиб қўйганди,— юқори томондан кимнингдир сукунатни бузган овози эшитилди.

— Пайкалда туғилган бола бахтли бўлади,— деди кимдир ҳалиги аёлга.

Одамлар шунчаки гаплашаётган бўлсалар ҳам сўзлари сукунат қўйнидаги пайкалдан келаётганидан мароқли туюларди. Беков охири журъат қилиб, қиямаликдан пайкалга туша бошлади. У ғўза тупларини оҳиста қайириб, деҳқонлар томон юрди.

Деҳқонлар уни пайқаб, теримдан тўхташди. Тезда таниб ололмадилар.

Пичир-пичир бошланди.

— Ҳорманглар! — деди Беков олисдан.

— Бор бўлинг! — жавоб қилди теримчилар.

Шунда теримчилардан бири Беков томон юриб, яқинроғида тўхтаб, шодон ҳайқирди:

— Бу ўртоқ Бековнинг ўзлари-ку! Хуш келибсиз!

— Бобо Назар...

— Ҳа, ҳа. Ҳар куни сизни кутардик, бутун оилам, ўғилларим, ўртоқ Беков қачон келадилар, деб сўрарди, — деди чол шоша-пиша.

Бобо Назарнинг ёнидаги теримчилар этакларидаги пахтани тўкиб, уларнинг гапларини маъқуллаб, бош ирғаб туришарди. Беков саломлашди. Бобо Назар эса Бековни хирмонга таклиф қилди. Беков пахта уюми четига чўкди, деҳқонлар теварагига ўтиришди.

Улар ҳам шу тобда Бобо Назарга ўхшаб хурсанд эдилар. Бобо Назар эса далага қараб:

— Э-э! Махсум! — деб бақирди.

— Э-э! — пайкалдан овоз келди. — Эшитяпман, ота!

Беков даланинг тиниқ, мусаффо ҳавосидан сархуш эди.

— Мана, сиз ўз далангизни кўргани келдингиз, — деди Бобо Назар Бековга. — Бу йил ҳосил яхши, уйимиз донга тўлади, мўл-кўлчилик бўлади.

— Ҳа, — чоллар унинг гапига қўшилишди, — кузда тўй кўп бўлади...

Дастурхон ёзишди. Бобо Назар Бековга чой тутди.

— Баҳорда ёмғир кўп бўлади-я, шундайми? — Бобо Назар «Гурунгни бўшаштирманглар» дегандек теримчиларга юзланди. У ҳамон ҳаяжонини босолмасди.

Кетмон кўтарган йигит Бековга боши ерга теккундай таъзим қилди.

— Бу менинг ўғлим, Махсум, — Бобо Назар таништиришга тушди. —

Шуни чақирувдим. Ғўза суғораяпти-да.

Беков йигитга қўлини узатди:

— Танишганимдан хурсандман.

— Ўғлимга касбимни ўргатдим, ўзим энди пахта теряпман. Анови эса қайлиғи, — Бобо Назар ҳаммадан кейинда ўтирган жувонни кўрсатди.

Бошига оқ ёпинғич ташланган чол Бековга яқинлашди-да, самимиёт билан:

— Махсум менинг куёвим, — деди.

— Бир оилага ўхшайсизлар, — деди Беков хушчақчақлик билан.

— Ҳамма одамлар бир оила, — деди ёпинғичли чол. — Бу оилада ҳар хил одамлар бор, биз эса жуда яхши одамлигингизни биламиз...

Чолнинг сўзларидан руҳланган Бобо Назар ирғиб турди-да, қўли билан олис пайкални кўрсатиб, эслашга тушди:

— Ҳов анови, тўрт терак ўсган жойда ўртоқ Бековнинг отряди дам олганди...

— Эсимда, — бош ирғади Беков.

— Бу ерда илондан бошқа нарса бўлмасди. Энди эса худди шу ер бизни тўйдирыпти!... Ўртоқ Бековни биринчи марта ўша тўрт терак олдида кўрганман... Сиз терак тагидан чиқиб келдингиз, кимдир от тутди, унга ирғиб миндингиз, ўшанда мен...

— Кераги йўқ, — Беков толиққанини сезиб, унинг гапини бўлди.

— Ҳозиргача кечалари қийналиб чиқаман. Қандай қўлим борди-я?! Сиз яхши ният билан келсангиз-у, мен миясиз эшак...

Теримчилар бундан маъюс тортиб, бошларини кўтармай ўтиришарди. Махсум отасини қучиб, четга олиб чиқди-да, нималарнидир шивирлашга тушди.

— Ҳа, у қийналгани-қийналган, — ёпинғичли чол буни тасдиқлади. — Сизга ўқ узиш — пайғамбарни отган билан баробар, дейди.

— Мен уни аллақачонлар кечириб юборганман. Эсимдан ҳам чиқиб кетган,— деди Беков. Шунда Бобо Назарнинг ўқи теккан чап қўли бирдан зирқираб кетганини сизди.

Бобо Назар ўгли билан келиб, Бековнинг яқинроғига чўкди.

— Бу ер бирам сокин-ки,— Беков шивирлаб қўйди...

У ёнбошлаганида Бобо Назар қўлтиғига пахтадан суриб қўйди...

— Бу ер нақадар сокин ва яхши,— Беков яна шундай деркан, кўзи илина бошлади. Теримчилар эса унга мулойимгина қараб туришарди...

Беков кўзини очганида қуёш олисдаги оппоқ шаҳарча ортига бош қўйганди, теримчилар энди анча нарида кўринарди. Командирнинг ёнида фақат Эгамовгина ўтирарди. Қўлида бир сиқим нам тупроқ. У Беков ўйфонганини кўриб:

— Тупроқни кўринг-а, командир! Нақ тўрт эгизак туғадиган бақувват, соғлом хотинга ўхшайди-я! Юринг, нарига борамиз, далангизни айланамиз.

Эгамов командирни айланса бўладиган ям-яшил дала томон бошлади. Зах, қоқ-қуруқ Ғаждивон эса Эгамовнинг юрагига қўрқув соларди.

— У ерда таниш ошналарим бор, ўртоқ командир. Ўша ёнда тунаймиз...

— Йўқ, йўқ,— Беков кўнмади.— У ерда Нуоров бор. Олдига боришни истамайман. Буни у билади. Ўша пайтларда — ёшлигидан ёқтирмаслигимни билади... Шунга қарамай ўша йиллари учовимиздан фақат угина колхозни кўгара оларди. Мен ҳам уни раис қилиб, адашмадим...

Ғаждивоннинг жин кўчасига киришлари биланоқ Бековнинг мазаси қочди. Беков ҳавонинг димлиги, буғ ва шўртанг шабададан беҳузур бўла бошлади. Едгорлик ёнига етганларида қаттиқ йўтали тутиб, пойдеворга ўтириб қолди.

— Командир! — Эгамов командир юз тубан йиқилаётганлигини кўриб, бақириб юборди.

Едгорлик офтобда кўзни қамаштирар, оппоқ, ниҳоятда оппоқ кўринарди. Бековнинг чинқирса ҳам овози чиқмасди. Ичида нимадир узилди. Кейин устидан қандайдир оқ нарса босиб тушди.

Командир эрталабгача ўзига келмади. У қимир этмай ётар, рангида қони қолмаганди. Кўзини очганида бош томонида ўтирган Эгамов билан Маъруфни кўрди. Эгамов шу заҳоти ирғиб турди-да, устидаги чопонини ечиб, думалоқлаб ерга отди. У нима дейишини билмас, ўзини гуноҳкор сезарди. Маъруф эса Беков сиймосини бир умрга эслаб қолмоқчидек унга маъюс термилганича ўтирарди.

Беков хотиржам ва кўркам эди. Уни қари кўрсатувчи аломатлардан асар қолмаган, гўё қандайдир сирнинг татиға етгандек бошқача, қалбан ва жисман кўркам кўринарди...

Ташқаридан қандайдир овозлар эшитилди.

— Эшитаяпсизми?... Халқ сиздан миннатдор, командир!..

Эгамов шундан кейин яна ўғлининг ёнидаги курсичага ўтирди.

Беков унга хотиржам боқаркан, Эгамов саросимага тушарди.

— Одамлар соғайишингизни кутишяпти, командир. Овозларини эшитаяпсизми?

Командирнинг кўзларидан сўнгги бор нимадир демоқчи эканлиги сезиларди-ю, аммо у аломат яна ғойиб бўларди.

— Сиз индамаётганингиздан қўрқаяпман, ваҳимага тушяпман, командир! Одамларга нима дейя?

Бековнинг юзи буришди. Шунга қарамай, бор кучини йиғиб деди:

— Яхшилик истовдим... Ҳаммага... Сенга ҳам...

Эгамов тиз чўкиб, командирнинг қўлига ёпишди.

— Сиз жуда кўп яхшилик қилдингиз! Ўлай агар! Энди бўлса... Мана кўрасиз, ҳаммаси ўзгаради...

Булар энди Бековнинг қулоғига кирмасди.

— Бизни ёлғиз ташлаб кетманг, командир...

Эшиқда доктор кўринди. Эгамов қўзғалиб, ташқарига тислана бошлади. Улар чиқишлари билан эшик ёпилди. Кўчадан кимдир:

— Яшасин ўртоқ Беков! — деб қичқирди.

... Бековнинг кўзига оқ эшик кўринди. У эшикни очмоқчи бўлиб итараётганмиш. Бироқ оғир, мрамрдан қилинган эшик очилмасмиш. Эшикни муштласа ҳам овоз чиқмасмиш... Беков шундан кейин чамаси бор кучини тўплаб, қўлларини ёзганича эшикка ташланди. Эшик унсиз очилди... Беков қандайдир оқ нарсага қулади...

Хотима

Энди Ғаждивонда иш кўп. Нимадир бузиляпти, нимадир янгидан қуриляпти. Бухородан тахта, ғишт ташиляпти. Ғаждивонликлар ана шу тахталардан консерва цехига дераза ва эшиклар қилишяпти. Ғаждивонликлар ўртасида деворларга биров тирмашса қўлини кессин, деган мақсадда ўрнатилган ойна синиқларини тезроқ йўқотиш бўйича мусобақа ҳам ўтказилди. Эгамов ҳам бекор турмаяпти. У ўзига кетмон ясаб олган. Ҳар куни ёшлигида қайноқ киндик қони тўкилган ерни юмшатгани-юмшатган. Чол бу ерга қони беҳуда тўкилмаганини ҳам билади. Собиқ адъютантга ўғли Маъруф қарашади. У ҳеч ёққа кетмади, отаси билан қолди. Бахтга нақадар машаққатли меҳнат билан эришилажани, машаққатли бахт эса кўнгилни равшан қилишини билади.

Кечкурун Ғаждивонга сув келди. Аввалига фақат гувиллаш эшитилди. Бу тўғонлар очилганидан дарак эди. Шундан кейин машиналар ер пармалаб чиқарган сув қуриган дарё тубида кўп йиллардан бери ётган тошларни юмалатиб, бошқа ҳамма нарсаларни кўмганича айқириб оқа бошлади.

Ғаждивонда ишлаётганларнинг ҳаммалари дарёга ёпирилишиди. Улар хушчақчақлик қилишар, бир-бирларига сув сепишар ва сувни қониб-қониб симирар эдилар...

— Сув! Сув! Жуда узоқ йўл босдинг-а! — шивирларди чоллар.— Ер тубида ётган тош ва шишалар юзингни тирнади. Бечора сув...

Эгамов кун ботар олдида чўнқайган кўйи командирининг мозорига нон увоқларини сочарди. Қушлар Эгамовни пойлаб туришганди. Улар қанот қоқиб, чуғурлаб, нон ушоқларига ташланишади. Улар ҳар куни командирнинг мозори олдида чуғурлашишади. Абадий уйқудаги командир ҳам уларнинг сайроғидан ёмон тушлар кўриб, кўнгли безовта бўлмайди...

Қушлар одамнинг дардини олади:

Командирнинг қабри ҳам оддий жангчиларнинг мозорларига ўхшаш. Уни ҳам Ғаждивон заминининг суви шўрлатган.

— Мана, дарё ҳам қайтиб келди...— деб шивирлади собиқ адъютант командирига.

Эгамов шундан сўнг бутун Ғаждивонни кезиб, ёдгорлик ёнига етганида тўхтади.

— Қани, жўна,— деди у Маъруфга.

— Сизга қарашаман, дада.

— Йўқ, ёлғиз ишлашни ёқтираман...

Эгамов Маъруф уйга киргунича қараб турди-да, кейин гулпушталар томон юрди. Бу ерда ҳаммаси саранжом-саришта — гуллар буталган, суғорилган.

Эгамов гулзорга яшириб қўйган челагини олди-да, пойдеворга чиқиб, мрамр лавҳани ювишга киришди...

Муҳаммад Хайруллаев

ТИНМАСИН СОЗ

ИККИ ПАРДАЛИ ДРАМА

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР:

ИРОДА
ОЙШАБИБИ
УРГИЛАЙ ХОЛА
ҚИСМАТХОН
ОЙЖАМОЛ
ГУЛЖАҲОН
РАҲИМАХОН
САРВАР — Ироданинг эри
ОҚИЛ ОТА — Сарварнинг отаси
ДУСМАТ — Ойжамолнинг эри
КАРИМБЕК — колхоз омборчиси
МИЛИЦИЯ ХОДИМИ

Асосий воқеа Улуғ Ватан уруши йилларида, хотима эса шу кунларда Ўзбекистондаги қишлоқлардан бирида бўлиб ўтади.

Биринчи парда

I

Саҳна ичкарасида «Тўрғай» қуйи бошланиб, аста-секин кучайиб боради.

Парда очилади.

Супер пардада «Хотин-қизлар колхозда катта куч!» деган шиор кўзга ташланади. Бир чеккада дала шийпони, орқада пахта майдони. Ғўзалар шоналаб турган пайт. Ариқ ёқасидаги кўкаламзорда Ирода ўтирибди. Ёнида Сарвар. У қўлидаги танбурини бир чеккага қўйиб, Ирода томон сурилади.

И р о д а. Бирам яхши чалдингизки!.. Дунёда ҳеч ким сизчалик чала олмаса керак танбурни!

С а р в а р. Отамларнинг чалганларини эшитмагансан-да...

И р о д а. У кишиям-а?

С а р в а р. Бекорга «Оқил танбурчи» дейишмаган.

И р о д а. Ҳозир-чи?

С а р в а р. Онамнинг вафотидан кейин чалмай қўйганлар...

И р о д а. Яхши кўрармидилар?

Сарвар. Қишлоғимизда бир гап тарқалган. Қанчалик рост-ёл-ғонлигини билмайман...

Ирода. Нима экан?

Сарвар. Баҳор фаслида ҳар саҳар танбур қўлтиқлаган йигит боғ ва полизлар оралаб пана йўллар билан адир томон равона бўлармиш. Тепақўрғонга етганда «Тўрғай» куйи бошланар, зум ўтмай гул ишқида нола чеккан булбуллару тўрғайлар йигит бошида парвона бўлишар экан. Йигит қиз қишлоғига яқинлашганда «Тўрғай» куйи «Наво» билан алмашар. Боғ-роғ оша етиб борган «Наво» ошиқ йигитнинг ноласи бўлиб эшитилар экан қиз қулоғига.

Ирода (*таъсирланиб*). Ростдан чиройли афсона экан... (*Паузадан сўнг*) «Наво»ни яна бир марта чалинг.

Сарвар (*уфққа ишора қилиб*). Кун кўтарилиб қолди-ку...

Ирода. Рост, далага ҳаммадан кейин чиқмайлик. Қизлар гап қилишади-я.

Сарвар. Қанақа гап?

Ирода. Келин-куёв кун чиққунча ухлашади, деб.

Сарвар. Дейишса-дейишар... Ахир чилламыз ҳам чиққани йўқ-ку. (*Иродани қучиб, бағрига босади*).

Ирода (*нозланиб*). Уялмайсизми?

Сарвар (*ҳарорат билан Ироданинг юз-кўзларидан ўпиб*). Йўқ, жоним, тугамайди. Биз учун бир умр тугамайди!

Ирода (*Сарварнинг қучоғида типирчилаб*). Бўлди, Сарвар ака, бўлди... (*Уфққа ишора қилиб*). Қаранг... қаранг... қандай нафис!

Сарвар. Ростдан ҳам чиройли.

Ирода (*Сарварнинг қучоғидан қутулиб*). Қуёш чиқаётганини томоша қилишни яхши кўраман. Яйраб кетаман. Менга қолса, ҳамиша офтоб чарақлаб турса...

Сарвар. Ирода, раис: «Тошкентга ўқишга юборамиз», деяпти. Нима дейсан?

Ирода. Мен сизни ҳеч қаёққа юбормайман!

Сарвар. Бирга кетамиз.

Ирода (*завқ билан*). Сиз агрономликка, мен эса докторликка ўқийман!

Сарвар. Пахтанинг янги навларини етиштираман...

Ирода. Мен эса, касалликка, ўлимга қарши курашаман!

Сарвар. Бўлмаса тайёргарлигингни кўравер.

Ирода. Ҳазиллашаяпсизми?

Сарвар. Рост.

Ирода (*эркаланиб*). Сарвар ака...

Сарвар. Ҳа, жоним...

Ирода. Сенсиз ҳеч қачон ҳеч қаёққа бормайман, деб сўз беринг.

Сарвар (*кулиб*). Сенсиз ҳеч қачон ҳеч қаёққа бормайман.

Ирода (*гинахонлик билан*). Яна ҳазиллашаяпсиз.

Сарвар. Йўқ, чин сўзим. Ўзимнинг ҳам ёнингдан бир қадам жилгим йўқ.

Саҳна қоронғилашади.

Ирода (*атрофга аланглаб*). Вой, нима бўлди?

Сарвар. Қуёш юзини булут қоплади.

Дўсматнинг овози эшитилади.

Овоз. Сарвар-ар!

Сарвар. Дўсматга ўхшайди. (*Овоз келган томонга*). Мен бу ёқ-даман!

Дўсмат келади.

Дўсмат. Эшитдиларингми?

Сарвар. Нимани?

Дўсмат чопиб бориб, шийпон ёнига осиб қўйилган зангни чалади. Кетмон кўтарган колхозчилар шошиб келишади. Ҳамма тўпланади.

Овозлар (саросимада). Нима гап?.. Тинчликми?.. Нима бўлди?
Дўс мат. Уруш бошланибди!
Сарвар. Уруш?!
Ирода. Қанақа уруш?
Дўс мат. Бугун тонг отарда...
Овозлар (бараварига). Уруш!!!
Ирода. Йўқ! Йўқ!!!

Саросима, музика.

2

Иродаларнинг уйи. Одийгина безатилган хона. Деворда қирқинчи йилларга хос девор соат. (Прожектор нури томошабинлар диққатини бир нафас ўша соатга қаратмоғи лозим). Ичкаридан коса кўтариб чиққан Ирода Каримбекка рўпара бўлади.

Ирода. Келинг, Каримбек ака.
Каримбек. Сарвар кўринмайди?

МЕҲНАТ ВА ИЗЛАНИШ САМАРАСИ

1949 йили Туркистон шаҳридаги мактаб сахналаридан бирида бадий ҳаваскорлар кучи билан немис-фашист босқинчиларига қарши партизанларнинг қаҳрамонона кураши, совет кишиларининг жасорати ва иродасини кўрсатувчи спектакль қўйилади. Пьеса, шубҳасиз, уруш ҳақидаги асарлар, хабар ва маълумотлар, жонли ҳикоялар таъсирида яратилган бўлиб, буни мактабдаги 9-синф ўқувчиси Муҳаммаджон Хайруллаев ёзган эди.

Пьеса дастлаб мактаб педагогика советида ўқилиб, муҳокама қилинади, ҳаваскорга амалий ёрдам кўрсатилади. Спектакли кўшни мактаб коллективлари ҳам келиб кўришган эди.

Шу кунларда 50 ёшлик тўйини нишонлаётган ёзувчи ва драматург Муҳаммаджон Хайруллаев мактабни муваффақиятли тугатиб, Урта Осиё Давлат университетига йўлланма олди. У журналистика факультетида таҳсил кўрди, ўзининг илк машқларини шу ерда бошлади. Университетни тугатгач, дастлаб «Ленин йули» газетасида, Олтинкўл районининг «Шонли меҳнат», Фарғона областининг «Коммуна» газеталарида ишлади, очерклар ёзди, ҳикоялар машқ қилди, қаламини чархлаб борди.

Ёш ёзувчининг чиниқиши ва тажриба орттира боришида унинг «Шарқ юлдузи» журналидаги беш йиллик (1966—1971) фаолияти муҳим роль ўйнади. Унинг дастлабки ҳикояларида ҳар қандай бошловчи ёзувчига хос бўлган ғовий-маънавий нагрзукаси бўлмаса ҳам, айрим эпизод ва вазиятларни асар воқеасига тираб кетавериш ҳоллари учрайди, деталларга бадий вазифалар юклаш, кичик бир детал орқали муҳим бир воқеа — ҳодиса ҳақида тасаввур пайдо қилиш маҳорати етишмайди. Ёш ёзувчиларга хос бўлган бу хил қийинчиликларни Муҳаммаджон ўзининг катта меҳнати ва тинимсиз изланиши туйфайли енга борди, кўп машқ қилди... Натжидада унинг эл оғзига тушган, ўқувчи эътиборини

тортган қатор ҳикоялари пайдо бўлди. «Танбур навоси», «Кўнгил», «Бир умр тўхтамасин», «Фурур», «Тилла маржон» ҳикоялари айниқса характерлидир. Буларнинг кўпчилиги Москва, Озарбайжон, Арманистонда нашр этилган ўзбек ёзувчиларининг ҳикоялари тўпламларидан жой олди, Туркманистон, Тожикистон, Бошқирдистонда чиқадиган адабий журналларда босилди. Айниқса, унинг «Бир умр тўхтамасин» ҳикояси 12 тилда нашр этилувчи «Советская женщина» журналида эълон қилиниши ёш ёзувчининг катта муваффақияти эди.

Муҳаммаджон ўз асарларида уруш темасига қайта-қайта мурожаат қилади. Унинг «Бир умр тўхтамасин» ҳикояси ҳам ана шу мавзудадир. Бунда севги-садоқат ҳақида, ҳаётнинг узлуксиз давом этажаги, унинг абадийлиги ҳақида сўз юртади...

Ёзувчи «Тонг» киссасида ҳам уруш темасини қаламга олади. Бунда воқеа мактаб ўқувчиси Маҳмуднинг ҳаётни кузатиши, оғир йиллардаги турмуш воқеаларига муносабати, ҳасрат ва нидолари фонида ривожланади.

Маҳмуднинг мурғак қалби кунда ҳар бир оилага бахтсизлик келтираётган шум хабардан изтироб чекади, нафратланади, ожиз ва муҳтожларга қандайдир ёрдам бериш орзусида яшайди. Ҳар хил йўллар билан армиядан қолиб, қари чол тусига кириб олиб, йўловчиларга қовун сотиб, чайқовчилик қилиб юрган Тўраҳон аканинг қалбакилиги, жонларини фидо қилиб жанг қилган, ногирон бўлиб қайтаётган жангчилардан бир тилим қовунни аягани, хасислик қилганидан ғазабланади, мунгли алла айтиб, ўз дард-ҳасратларини, соғинч-нидоларини баён этаётган ёш келинчақларга ачинади, урушга лаянатлар ўқийди. У сокин саҳар чоғи ором олаётган бутун оламга ҳузур бахш этувчи тонгни қувонч ва завқ билан қарши олувчи, она қалбининг садоси бўлмиш бошқача аллани тинглашни орзу қиладди ва оналарнинг бундай ал-

Ирода. Дарё бўйига кетган эдилар. Келиб қоладилар.
Каримбек. Оқил ота-чи?
Ирода. Ҳозир кирадилар.
Каримбек. Роса йиғлабсиз шекилли?

Ирода жавоб бермайди.

(Иродага суқланиб тикилади). Лекин очилиб кетибсиз, Иродахон.

Ирода. Инингиз урушга кетяпти-я!..

Каримбек. Ҳа... Сиз — келинчақларга қийин. Лекин... менга суянаверинг.

Ирода. Бу нима деганингиз?

Каримбек. Бир оғиз сўзингиз...

Ташқаридан шарпа эшитилади. Каримбек чиқиб кетади. Сарвар киради. Унинг сочлари ҳўл, елкасида сочиқ. Ҳозиргина дарёда чўмилиб келгани сезилиб турибди.
Ирода қўлидаги косани дастурхон устига қўйиб, Сарварнинг кучоғига отилади.

Сарвар (Иродани қучиб). Йиғладингми?

Ирода. Мен сизни йиғлаб кузатармидим?

ласи бир умр тинмаслигига умид қилади.

Ёзувчи ҳаётни, уруш даври турмуш воқеаларини бола тасавури орқали, унинг ғазаб-нафрати ва ширин орзулари орқали ифодалайди.

Ёзувчи киши қиёфаси, ҳолатини тасвирлаш орқали унинг бутун тақдири, бу орқали эса маълум давр руҳи ҳақида тасаввур пайдо қила олишга эришади.

Чиндан ҳам «Қулоқчинини кўзларига қадар бостириб кийиб, боғичини томоғининг тагидан танғиб олган, бўйнига елкаси оша қора кўнғир жун рўмол ўраган, юзлари пича шишган, лунжида қуртми ёки бир дона туршак шимиб, пачоқ печка ёнида муштдақина бўлиб ўтирган» Темур ака («Танбур навоси») қиёфасидан, урушда ҳалок бўлган фарзандининг доғига куйган, турмуш аччиқликларига бардош бериб, ирода кучи билан барча қийинчиликларни енгиб умид ва ишонч билан, дўстлар шодлигидан севиниб, шогирди зехнидан завқ олиб ўз ишига садоқат билан яшаган кишилар ва ўша оғир даврларнинг руҳи кўз олдингизга келади.

Адиб ўз ҳикоя ва қиссаларини «Танбур навоси» (1970), «Тонг» (1973), «Тилла маржон» (1980) китобларида жамлаб чоп этди.

Муҳаммаджон Хайруллаев драматургия соҳасида ҳам ижод этиб, бирмунча ютуқларга эришди. Унинг мактаб саҳнаси учун пьеса ёзишдан бошланган машқи, изланишлари, орзулари беиз кетмади. У ўзининг дастлабки драмаси — «Фарҳод» асари биланоқ бу мураккаб жанрнинг нозик сирларини англаб, уни ўзлаштириш борасидаги қийинчиликларни енга олишга қодир эканини намойиш этди. Пьесада оила, фарзанд ва меҳр-оқибат ҳақида фикр юритилди. Совет интеллигенциясининг маънавий қиёфаси, ички руҳий олами, поклиги, қабохат ва ҳусуматга, мешчанликка қарши кескин кураш фонида ёритилади. Пьесанинг темаси адабиётимизда янги бўлмаса ҳам бунда драматург ўз овози, услуби, воқеаларнинг янги талқини, янги ҳаёт ва ҳаёллари, мушоадалари билан томошабин эътиборини тортади. Пьеса ўз вақтида Фарғона, Наманган, Қашқадарё, Ўш области ва

Каттакўрғон шаҳар театрларида бир неча йил муваффақият билан қўйилди. Бундан кейин драматургнинг бирин-кетин янги пьесалари пайдо бўла бошлади. Айниқса, унинг 1972—75 йилларда Москвадаги М. Горький номли адабиёт институти қошидаги Олий адабиёт курсида таҳсил кўриши, таниқли театршунослардан И. Н. Вишневская, В. Ф. Пименовлардан таълим олиши, драматургия назарияларини ўрганиши, тинимсиз изланиши, ўз устида ишлаши натижасида бу соҳада яхши натижаларга эришди.

Қурувчилар ҳаётдан олиб ёзилган «Бахтим менинг» ва «САМО» («Дарс давом этади») пьесаларининг рус тилига таржима этилиши, «Бахтим менинг» пьесасининг Фарғона ва Қўқон театрларида қўйилиши драматургнинг ижодий ютуғи бўлди. Мана етти йилдирки, «Ёш гвардия» театрида унинг «Тинмасин соз» пьесаси қўйилиб келади.

Драматургнинг ишчилар ҳаётдан олиб ёзган «Ором нималигин билмайди одам», эски урф-одат қурбони бўлган, буюк севги тарихи ҳақида ҳикоя қилувчи «Гавҳар» пьесаларида ҳам ҳаёт ҳақиқати ўзига хос усулда талқин этилади.

Муҳаммаджон Хайруллаев ниҳоятда меҳнатқаш, изланувчан қаламкашлардан. Унинг яратган ҳар бир асари катта меҳнат машаққати туфайли майдонга келгани шубҳасиздир. У дўстлар меҳнатини қадрлай оладиган мулоҳазали, режали ёзувчи. Бу мулоҳазаларни мен Муҳаммаджон ҳаётини, ижодини узоқ йиллардан кузатиб юрганим туфайли айтишга журъат этаман. Муҳаммаджоннинг режалари катта. Фронт орқасидаги хотин-қизлар меҳнати ҳақида ҳикоя қилувчи «Ҳижрон» романини дўстлар зехнидан бир қарра ўтказди. Шифокорлар ҳаётдан олиб ёзган «Лола» повести ва янги пьесаларнинг қоралама нусхаларини тайёрлаган. Бу режаларнинг амалга ошишида заҳматқаш дўстимиз Муҳаммаджон Хайруллаевга катта ижодий ютуқлар ва омад тилаймиз.

Ғаффор МҶМИНОВ,

филология фанлари кандидати.

С ар в а р. Кўзларинг қизарган...
И р о д а. Норинга пиёз тўғраган эдим.
С ар в а р. Кўз ёшини ёмон кўраман.
И р о д а. Сўзимга ишонмайсизми?
С ар в а р. Ирода, ҳеч қачон йиғламайман, деб сўз бер.
И р о д а. Ҳеч қачон йиғламайман! Фақат эсон-омон қайтинг!
С ар в а р. Қайтаман, албатта, қайтаман!
И р о д а. Ана ўшанда йиғлайман. Бахтимдан, қувончимдан...

Оқил отанинг йўталгани эшитилади. Ирода Сарварнинг кучоғидан чиқиб, шошилиш сочларини тузатади. Сарвар бир чеккада турган қопчиғининг боғичини боғлай бошлайди. Танбур кўтариб Оқил ота киради.

О қ и л о т а. Танбурни олиб кетасанми?
С ар в а р. Урушга кетяпман-у, қандоқ бўларкин?
О қ и л о т а. Тўғри ўйлабсан. Душманга қўлингда қурол билан, дўстга — соз билан бор.
С ар в а р (*кулиб*). Душманни бир ёқли қилиб келгач, танбурни шу ерда чаламиз.
О қ и л о т а. Айтганинг келсин, болам!.. Ҳамма шийпонга тўпланадиган бўлди. Мен бораверай.
С ар в а р. Хўп.

Оқил ота танбурни кўлига олиб, қайта кўяди. Сўнг бир дақиқа ўйланиб туриб, олиб чиқиб кетади. Сарвар қопчиғи елкасида, бир неча қадам юриб тўхтади. Ирода чопиб бориб, унинг бўйнига осилади.

С ар в а р (*Ироданинг сочларини силаб*). Ташвиш тортма... Мени кут...

И р о д а. Кутаман, соғиниб кутаман. Ҳар куни кутаман. Ҳамиша кутаман. Лозим бўлса ўн йил, йигирма йил кутаман, умрбод кутаман! Фақат тезроқ қайтинг!

С ар в а р. Яхши қол. (*Ироданинг чирмашган қўлларидан чиқмоқчи бўлади. Ирода қўйиб юбормайди.*) Кутиб қолишмасин. (*Соатга ишора қилиб*) Вақт кетяпти...

Соатнинг товуши кучаяди.

И р о д а. Тўхтатиб кетинг соатни!
С ар в а р Нималар деяпсан?
И р о д а. Сизсиз ўтган вақтларни ўлчагим йўқ!
С ар в а р. Вақтни тўхтатиб бўлармиди?!
И р о д а. Бўлади, мен учун бўлади!
С ар в а р. Қўй, тентаклик қилма. Хайр. (*Ироданинг кучоғидан сирғалиб чиқиб кетади*).

Ирода меров кишидек серрайиб туриб қолади. Соатнинг товуши янада кучаяди. Ироданинг юрагининг гупиллаб уриши [радио орқали кучайтириб эшиттирилади], соатнинг чиқиллашига ҳамоҳанг. Ирода курсини соатнинг тагига суриб, устига чиқади ва унинг чиқиллашига бир нафас қулоқ солиб туриб, капгирни ушлайди. Соат тўхтади. Сукунат чўқади. Ирода курсидан йиқилиб тушади.

Чироқ ўчади.

3

Саҳнанинг бир томонида ихчамгина дала шийпони. Унинг ёнида, авансценанинг бир чеккасида кетмон илиб қўйиладиган тахта мослама. У бўш. «Танбур навоси» эшитилади. Чироқ ёнади. Шийпонда танбур чалиб Оқил ота, унинг атрофида урушга кетаётган йигитлар ва уларни кузатувчи хотин-қизлар ўтиришибди. Ўргилай хола билан Ойша биби қўлларидаги тугунларини Сарварга беришади.

Ў р г и л а й х о л а (*Сарварга*). Ният қилиб олиб келдик, ўргилай.
О й ш а б и б и. Йўлда ўртоқларинг билан баҳам кўрасан.
С ар в а р. Шунча нарсани...

Қаримбек. Олавер, поездда ейсанлар.

Сарвар. Буларни кўтариб юриш...

Қаримбек. Кўтаришга оғринсанг, поездга ўзим олиб чиқиб қўяман.

Ойшабиби. Зора сенлар етиб боргунча уруш ҳам тугаб қолса.

Қаримбек. Ҳа, узоққа чўзилмайди, дейишяпти. Эл кўриб келганларинг қолади. Оёғим бут бўлганда-ку, мен ҳам кетардим-а. (*Кулиб*). Бу хотин-қизлар билан қолишга кимнинг тоби бор дейсан. Майли, сенлар у ёқдан, бизлар бу ёқдан зўр берсак, Гитлерни гиппа бўғамиз-қўямиз!

Ойшабиби. (*Оқил отага*). Қани, яхшилаб дуо қилинг.

Оқилота. (*дуога қўл очиб*). Элимизга қасд қилганлар паст бўлсин!..

Ҳамма. (*бараварига*). Омин!

Оқилота. Аскарларимизга ҳамиша зафар ёр бўлсин!..

Ҳамма. Омин!

Оқилота. Эл қатори бизнинг йигитлар ҳам ой бориб, омон қайтишсин!..

Ҳамма. Омин!

Оқилота. Юрган йўллариинг ўт бўлсин, бало-қазо йўқ бўлсин! Омин!

Ҳамма. Омин!

Ҳамма ўрнидан туради. Сарвар бир чеккада турган ўз кетмонига кўзи тушиб, ўйла-ниб туради-да, уни олиб бориб, мосламага илади. Буни кўрган бошқа йигитлар ҳам шундай қилишади. Сўнг ҳамма биргаликда қишлоқ йўли томон кетади. Аста-секин чироқ ўчади. Олисдан жангчиларнинг сафда гурсиллатиб қадам ташлагани ва «Вставай, страна огромная!» куйи эшитилади.

4

Супер пардада «1942 йил» деган ёзув. Супер парда кўтарилади Учинчи кўринишдаги сахна — дала шийпони. Бир чеккада каттакон мис самовар. Тушки пайт. Тугунча кўтарган Ойшабиби, Ургилай хола ва елкасига милтиқ осган Оқил ота келишади.

Ургилай хола. Сарваржондан хат келиб, хурсанд бўлиб қолдингизми?

Оқилота. Шукр, шукр. Ҳаммани хурсандчиликка етказсин.

Ургилай хола. Урушнинг қачон тугадини ёзмаптими?

Оқилота. Йўқ.

Ойшабиби. Тезда тугайди, дейишганди. Чўзилди-ку, а?

Оқилота. Бундоқ бармоқ букиб санасам: тўққиз ойга яқинлашиб қолибди (*Милтиқни шийпонга осиб қўяди*).

Ургилай хола. Ҳай, бу милтиғингиз нимаси, ўргилай?

Оқилота. Сарварнинг милтиғи. Чўлдаги чиябўрилар бу ерларга ҳам келадиган бўлишибди. Оч-да. (*Милтиққа ишора қилиб*). Шийпонда қолдирмоқчиман. Бир нима деб бўлмайди.

Ойшабиби. Рост. Яхши ўйлабсиз... Бу дейман, келиннингиз яна далада юрибди-я!

Ургилай хола. Ой-куни яқин, ўргилай! Худо кўрсатмасин, далада бирон кори ҳол...

Оқилота. Айтмайсизларми, қўй, деб. Ахир, сиз, Ойшабиби, онабошисиз!

Ойшабиби. Бизнинг гапимизга унаса экан.

Ургилай хола. Яқингинадаям гурсиллатиб кетмон чопди-я, ўргилай. Худонинг зорини қилдик, сенсиз ҳам иш битар, деб. Йўқ, унамади.

Ойшабиби. Балки ўзингиз бирон нарса дерсиз?

Оқилота. Менинг бу ҳақда сўз очганим ярашмас. Ўзларинг тушунтиринглар.

Ойшабиби. Қошки кўнса!

Оқил ота кетади. Ойшабиби самовар ёнига бориб, чойнакларга чой дамлайди.

Ҳой, ўргилай қуда! Тушлик бўлиб қолибди-ку. Зангни чалиб юборинг. Чиқа қолишсин.

Ўргилай хола тут дарахтига осиб қўйилган эски кетмонни темир парчаси билан бир неча марта уради. Ойжамол келади.

Ў р г и л а й х о л а. Ҳорманг, Ойжамол,
О й ж а м о л. Саломат бўлинг, Ўргилай хола, лекин, ҳали-вери чарчайдиган аҳмоқ йўқ.

Ў р г и л а й х о л а. Яшанг, ўргилай.

О й ш а б и б и. Балли, Ойжамол!

Ойжамол бир чеккага ўтириб, ўсма сиқади. Аста-секин бошқа хотин-қизлар келишиб, майсада давра қуришади.

О й ж а м о л. Талабгорлар борми!

Ў р г и л а й х о л а. Шу пайтда ўсмага бало борми?!

О й ж а м о л. Нима, эрим урушдаю ўзим даладаман, деб аёллигимни унутишим керакми, холажон?!

Р а ҳ и м а х о н (кулиб). Бўлмаса ким учун оро беряпсиз ўзингизга?

О й ж а м о л (кулиб). Салим ака учун.

Кулги.

Р а ҳ и м а х о н. Ҳой, ўртоқжон, уларни бошингизга урасизми?

О й ж а м о л. Бошимга болиш, белимга суянчиқ қиламан.

Кулги.

О в о з л а р. Вой ўлмасам!.. Салим аканинг ўзлари эшитмасинлар!

О й ж а м о л. Қизлар, кечаси ғалати бир туш кўрдим.

Р а ҳ и м а х о н. Қанақа туш?

Қ и с м а т х о н. Гапириб беринг.

И р о д а. Эшитайлик.

О й ж а м о л. Кенг далада лола териб юрганмишман. Бир пайт Дўснат акамларнинг «Ойжамол, ҳо, Ойжамол!» деб чақираётганларини эшитиб қолдим. Бошимни кўтариб қарасам, узоқда оқ отда Дўснат акамлар!.. Қулоч очиб чопармишман — етолмасмишман, чопармишман — етолмасмишман...

Р а ҳ и м а х о н. Оқ отда эканлар-у...

О й ж а м о л. Ойша хола, нима бўларкин-а?

О й ш а б и б и. Яхшиликка, айланай, яхшиликка. Оқ от миниб юрган бўлса — омон-эсон қайтиб келади.

О й ж а м о л. Айтганингиз келсин, холажон! Сизга бошдан-оёқ сарпо кийдираман!.. (Орзуга берилиб, жиддий). Оҳ, кошки эди, ҳозир шу топда... Дўснат акамлар: «Қайдасан, Ойжамолим?» деб келиб қолсалар...

Дала томондан эркак кишининг йўталгани эшитилади.

(Ўрнидан сапчиб туриб). Ана, кимдир келяпти! (Ўша томонга интилади).

Ҳамма беихтиёр йўлга қарайди. Ҳассага суяниб Оқил ота келади.

О в о з л а р. Ассалом... Келинг, ота... Бардамсиз?

Оқил ота гап-сўзсиз бир чеккага ўтиради. Ҳамма жим бўлиб қолади. Ҳаяжон билан Оқил отанинг оғзини пойлашади.

О қ и л о т а. Ойжамол... Утир, қизим...

Ойжамол секин ўтиради.

(Зўрма-зўраки йўталиб олиб). Бардошли бўл, қизим...

О й ж а м о л. Нима деяпсиз, ота?!

Оқил ота. Оғир кулфат тушди бошимизга... Дўсмадан айрилиб қолибмиз! (Қўллари титраб ёнидан бир варақ қоғоз олади).
Ургилай хола. Вой, шўрим!
Ойжамол. О-о, шўр пешонам! (Бошига уриб, қичқариб йиғлайди).
Раҳимахон (Ойжамолни қучиб). Вой, ўртоқжон! (Йиғлайди).
Ургилай хола (Ойжамолнинг ёнига ўтиб). Гулжаҳон, сув келтир, сув!

Оқил ота ўтирган жойида соқолини тутамлаганича қолади.

5

Қоронғи саҳнада милтиллаб турган пилта чироқ кўтарган, мотам либосидаги Ойжамол пайдо бўлади. Проектор нури урушга кетган йигитларнинг кетмонлари терилган мосламани ёритади. Ойжамол секин юриб бориб, Дўсмаднинг кетмони қаршисида тиз чўқади, қўлидаги пилта чироқни кетмоннинг тагига қўяди, йиғлайди. Қаримбек пайдо бўлади. У секин келиб, Ойжамолнинг ёнига ўтиради, уни овулган бўлади.

Қаримбек (Ойжамолнинг елкаларини силаб). Ойжамол, қўйинг, кўп куйинаверманг... Узингизни босинг... Ойжамол, куйинаверган билан фойда йўқ... Ойжамол.

Ойжамол. Қаримбек ака!.. (Хўнграб йиғлай бошлайди).

Қаримбек. Қани, туринг. (Ойжамолни турғазади). Алламаҳал бўлиб қолди. Уйингизга боринг. Узим кузатиб қўяман. Қани, юринг (Қўлтиқлаб олиб кетади).

6

Учинчи-тўртинчи кўринишлардаги саҳна. Пахтазордан аранг юриб чиқиб келган Ирода ариқ бўйидаги толга суяниб туриб қолади [тўлғоқ бошланган]. Унинг орқасидан чопиб Қисматхон, шошиб Ойшабиби келишади.

Қисматхон. Вой, ўртоқжон, сизга нима бўлди?.. Ҳозир, ўртоқжон, ҳозир... (Орқага чопиб кетади).

Ойшабиби (Қисматхонга). Ургилай холагни чақир! (Иродага). Иродахон, бўйгинангга қоқиндиқ, озгина сабр қил... Ҳозир, болам, ҳозир...

Улар шийпон орқасига ўтиб кетишади. Шошиб Ургилай хола ва бошқа хотин-қизлар келишади. Ургилай хола шийпон орқасига ўтиб кетади. Қисматхон қайта келиб, самовардан челақка сув қўяди. Хотин-қизлар уни ўраб олишади.

Раҳимахон. Бошланибдими?

Қисматхон. Ҳа... Ойша хола билан Ургилай хола ёнида.

Челақни кўтариб, шийпон орқасига ўтиб кетади.

Янги туғилган чақалоқнинг овози эшитилади. Хотин-қизлар шийпон орқасига интилишади. Лекин у ердан чиқиб келган Ургилай хола уларнинг йўлини тўсади.

Ургилай хола. Қаёққа?! Қани, суюнчини тайёрланглар! Хурсандчилик.

Овозлар. Қизми, ўғилми?.. Узи қалай, ўзи?..

Ургилай хола. Уғил! Қўчқордай ўғил! (Шийпон орқасига ўтиб кетади).

Оқил ота келади. Хотин-қизлар уни ўртага олишади.

Овозлар. Суюнчи!.. Ота, суюнчи беринг!.. Суюнчи!

Оқил ота. А? Суюнчи?!

Овозлар. Набира муборак!.. Уғил!.. Ҳа, ўғил!

Оқил ота. Хайрият! (Турган жойида ўтириб қолади).

Овозлар. Муборак бўлсин, ота!.. Суюнчини катта қиласиз энди.

О қ и л о т а. Қуллуқ, қуллуқ. Албатта.
О в о з л а р. Исмини нима қўямиз, ота?
О қ и л о т а. Исминими?
О в о з л а р. Ҳа, набирангизнинг исмини нима қўямиз?
О қ и л о т а. Исми... Исми... Урушга кетганлар эсон-омон қайтсин,
деб яхши ният билан Омонбой қўямиз. Ҳа, Омонбой бўлади!
О в о з л а р. Омонбой! Омонбой!

7

Супер пардада «1943 йил» деган ёзув пайдо бўлади. Нур авансценадан ўтиб кетаётган Ургилай хола билан Ойшабибни ёритади. Ургилай холанинг бошида ўт-печак солинган қоп.

У р г и л а й х о л а (*тўхтаб қопни ерга қўяди*). Уҳ-ҳ! Упкам ҳал-қумимга келди-я. Бундан икки йилгина олдинги куч-қувват қани энди?
О й ш а б и б и. Кимда куч-қувват қолди, дейсиз, қуда.
У р г и л а й х о л а. Рост айтасиз, ўргилай.
О й ш а б и б и. Илло, Ироданинг жони савилми, дейман.
У р г и л а й х о л а. Ёш-да, ўргилай.
О й ш а б и б и. Бе-е, бошқа ёшларни ҳам кўряпмиз-ку.
У р г и л а й х о л а. Ҳа, зуваласи пишиқ экан Ироданинг.
О й ш а б и б и. Ёш бўшанди. Илло чилласи чиқар-чиқмас далага отланди. Энди бўлса сувчилик қиляпти.
У р г и л а й х о л а. Унча-мунча эркак киши ҳам чидамайди у қилаётган ишларга.
О й ш а б и б и. Ўғли Омонбой бўлса далада туғилиб, эгат бошида катта бўляпти.
У р г и л а й х о л а (*кулиб*). Ўғлининг отини Далабой қўйсак ҳам бўларкан-у.

8

Тун қўйнидаги дала манзараси. Ҳашаротларнинг тунги «навоси», қишлоқ томондан итларнинг ҳуриши, олисдан аҳён-аҳёнда чия бўриларнинг чақалоқ йиғиси сингари улиши эшитилиб туради. Олтинчи кўринишдаги сахна. Дала шийпони кўкдаги бир тилим ойнинг хира нурида аранг кўзга чалинади. Ер ўчоқда милтиллаб чўғ кўринади. Икки дарахт ўртасига осилган беланчакда чақалоқ. Сувнинг шилдираши, кетмоннинг зарб билан сувга тушиб шалоплаши эшитилади. Ирода бир томонда ғўзаларга сув тараб юрибди. Чақалоқ йиғиси эшитилади. Ирода фонус кўтариб беланчак ёнига келади. Апил-тапил қўлларини артиб, беланчакни тебратади. Алла айтади. Сумка кўтарган Каримбек пайдо бўлади. Каримбек дарахт панасига келиб, атрофга аланглаб қарайди, сўнг Иродани кузата бошлайди.

И р о д а (*ўғлига гапирлади*). Яна бирпас ухла, қўзичоғим. Сув олиб кетмасин... Ўзимнинг овунчоғим, эркатойим!

Каримбек томоқ қириб йўталади, Ирода чўчиб тушади.

(*Товуш келган томонга қараб*). Ким у?

К а р и м б е к (*шийпонга яқинлашиб*) Мен — Каримбек акангизман.

И р о д а. Бемаҳалда нима қилиб юрибсиз бу ерда?

К а р и м б е к. Ўзим... шундоқ... Районга борган эдим. Озгина харажат қилиб қайтдим. (*Сумкасидан бир жуфт аёллар этигини олиб*) Мана, сизга этик ҳам олиб келдим. Сизнинг размерингиз.

И р о д а (*вазминлик билан*). Сумкангизга солиб қўйинг! Шаҳардаги хотинингизга совға қиласиз!

К а р и м б е к. Унинг жавобини берганман, ўлай агар... Икки йил бўлди... Иродахон... Мен сизни яхши кўраман. Нима десангиз, ҳаммасига розиман. (*Иродага яқинлашади*).

И р о д а. Яқинлашманг!

Қаримбек. Хўп, денг, Иродахон...

Ирода. Қаримбек ака, уялмайсизми?!

Қаримбек. Нимадан, сизни яхши кўришимданми?

Ирода. Эрим урушга кетган бўлса-ю, сиз...

Қаримбек (*унинг гапини бўлиб*). Нима бўпти?! Кўпчиликка келган «тўй» бу. Оёғим бут бўлганда мен ҳам борардим урушга... Илло бу уруш унча-бунча урушлардан эмас кўринади. Ҳаммасини эшитяп-миз. Бунақада урушга кетганларнинг қайтиб келиши гумон.

Ирода. Йўқ, келади, албатта, қайтиб келишади! Биз енгамиз, уруш тугайди!

Қаримбек. Ҳолва деган билан оғиз чучимайди! Мана, бошланганига икки йил бўлди. Шундан бери қишлоғимиздан кетган кишилардан биронтаси қайтдими? Йўқ!.. Иродахон, беш кунлик бу дунёда ўйнаб-кулганингиз қолади. Ахир турмушга чиқиб, эр қилиб нияям кўрдингиз?! Еш болангиз билан кечаси пахтага сув қўйиб юрибсиз... Ешликнинг гаштини сурмайсизми?!

Ирода. Сиз биланми?!

Қаримбек. Нима бўпти? Бир оёғим сал калта бўлганлигини ҳисобга олмаганда, қолган аъзоларим бут. Қасал-пасал бўлмасам. Пул ҳам етарли... Ҳаммасини сизнинг бир оғиз сўзингизга садақа қиламан. (*Иродани қучоқламоқчи бўлади*).

Ирода (*чап бериб, осойишта қиёфада*). Шошманг. (*Ўйлаиб туриб*) Қаримбек ака...

Қаримбек. Лаббай!

Ирода. Ҳеч милтиқ отганмисиз?

Қаримбек (*хайрон бўлиб*). Ҳа, унча-мунча... Нима эди?

Ирода (*ов милтигининг бир ҳовуч ўқларини келтириб*). Мана буларнинг бир нечасига тўнғиз ўқ, қолганларига питра солинган. (*Ўқларни Қаримбекка беради*). Шулардан қайси бири тўнғиз ўқ?

Қаримбек (*хайрон бўлганича*). Хўп, ҳозир. (*Ҳар битта ўқни кафтига олиб, салмоқлаб кўради*). Мана буниси тўнғиз ўққа ўхшайди, оғир экан. (*Иродага узатади*).

Ирода (*ўқни қўлига олиб*). Шу ўқ билан чия бўрини ўлдириш мумкинми?

Қаримбек. Ҳа, юрагига тегса...

Ирода шийпонда осиглик турган ов милтигини олиб, Қаримбек берган ўқ билан ўқлайди. Қаримбек Ироданинг ҳаракатларини ваҳима билан кузатади.

Ирода (*милтиқни ўқлагач, тиғини Қаримбекка қаратади*). Энди ҳалиги гапларингизни яна бир марта қайтарингчи!

Қаримбек (*дудуқланиб*). Қайси гапларимни?.. Қўйинг, Иродахон, милтиқ билан ҳазиллашиб бўладими?

Ирода (*ғазаб билан*). Урушда қанча-қанча шер йигитларимиз ҳалок бўляпти. Қишлоғимиздаги битта қўтир «така»ни отиб ташласам, осмон узулиб ерга тушмас!

Қаримбек (*довдираб*). Ҳазил, ҳазил...

Ирода. Ҳазиллашаётганим йўқ!

Қаримбек. Бир синаб кўрай, дедим-да, Сарваржонга садоқатингизни билмоқчи эдим... Раҳмат, синглим, раҳмат.

Ирода. Йўқол!

Қаримбек. Хўп, хўп, жон... жоним билан. (*Милтиқдан кўзини узмаган ҳолда орқага чекинади*).

Ирода. Менга яна шилқимлик қиладиган бўлсанг, ўзингдан кўр, итдек отиб ташлайман!

Қаримбек. Хўп, хўп. (*Дарахтлар орқасига, қоронғиликка ўтиб кетади*).

Ирода (*унинг орқасидан сумка ва этикларни улоқтиради*). Мана бу ҳаром молларингни олиб кет! (*Милтиққа суяниб туриб қолади*).

Қаримбек (*орқасига қайтиб*). Шуни билиб қўйки, Қаримбек осонликча жон бермайди!

Ирода милтиқни шартта Каримбекка тўғрилайди. Панғиллаб милтиқ отилади. Чақалоқ чинқириб йиғлайди. Каримбек зулмат қўйнига шўнғийди. Ироданинг қўлидаги милтиқ ерга тушиб тарақлайди. Итларнинг безовта вовуллагани эшитилади. Ирода саросимага тушади. Йиғлаётган чақалоқ ёнига боришни ҳам, Каримбекдан хабар олишни ҳам билмай шошади. Дарахтлар орқасига ўтиб, қайтади. Бир нуқтага тикилганича туриб қолади. Сўнг ўзига келиб, йиғлаётган боласининг ёнига боради. Уни қўлига олиб, бағрига босади.

Ирода (*ўғлига*). Оҳ, нелар бўляпти бу дунёда! Уғлим, қандай чидаймиз бу ҳақоратларга?! Ўз ташвишларимиз ўзимизга етмасмиди? Нега қийнашади?.. Одамларга нима ёмонлик қилдим? (*Сарварнинг кетмонига мурожаат қилади*). Бахт қушим эдинг! Сен кетдинг-ку, бошимдан ташвиш аримай қолди... Айт, лочиним, нима қилай?..

Дарахтлар орқасидан шарпа эшитилади. Ирода шошиб ўғлини чап қўлига ўтқазади-да, ўнг қўлига ерда ётган милтиқни олади. Ургилай хола билан Раҳимахон келишади.

Ургилай хола. Ҳой, Иродахон, тинчликми? Нима гап?

Раҳимахон. Милтиқ овозидан ўтакам ёрилай деди-я!

Ургилай хола. Бир пой калишда чопибман...

Раҳимахон. Нима бўлди ўзи? Чиябўри келдимми?

Ирода. Ана у исқирт келган эди.

Раҳимахон. «Исқирт» деганингиз ким?

Ирода. Омборчи.

Ургилай хола. Бемаҳалда нима қилиб юрибди у сув юқмас?!

Ирода. Яхши кўраман, деб шилқимлик қилган эди олдимга солиб ҳайдадим...

Ургилай хола. Ажаб қилибсиз, ўргилай.

Ирода. Хайрият тегмапти.

Ургилай хола. Ҳай, отдингизми-а?!

Раҳимахон. Вой, ўлмасам!

Ирода. Тепкини қандай босиб юборганимни билмайман.

Раҳимахон. Милтиқ отишни билар экансиз-да?

Ирода. Қўлимга биринчи марта ушлашим...

Раҳимахон. Мана бу бухор дўпписи ўша исқиртники бўлса керак? Анави ерда ётган экан. (*Қўлида ушлаб турган дўппини ерга отади*).

Ургилай хола (*дўппига ишора қилиб*). Сойга отиб юборинг, номарднинг дўпписи ҳам ётмасин бу ерда!

Раҳимахон (*кулиб*). Яхшиси, полиздаги «қўриқчи»га кийдириб қўямиз.

Кулги.

Ирода. Бир сумка нарса кўтариб келибди ер ютгур!

Ургилай хола. Дон сочмоқчи бўлган-да, ўргилай.

Кулги.

Ирода. Сумка-пумкаси билан орқасидан отдим.

Ургилай хола. Ажаб қилибсиз, ўргилай.

Раҳимахон. Боплабсиз! (*Кетмонни елкасига ташлаб*). Сув қўйиш навбати энди меники.

Ургилай хола (*Иродага*). Ҳа, сиз чақалоғингиз ёнида дам олинг, ўргилай. Сувга биз қараймиз.

Ирода. Сиз уйга қайтаверсангиз бўларди.

Ургилай хола. Э, э, бари бир, уйқу келмайди. Қуш уйқу бўлиб қолганман. Тонгга яқин бир зум кўз илинтириб олсам — кифоя.

Фонус кўтариб Ургилай хола, унинг орқасидан Раҳимахон кетишади. Ирода шийпонга кўрпача ёзиб, ётишга ҳозирлик кўра бошлайди. Ойшабиби келади.

Ирода. Келинг, Ойша хола, кўрпачага чиқинг.

Ойшабиби. (*Бир чеккага, беланчакнинг ёнига ўтиради*). Утир.

Ирода (*омонатгина ўтириб*). Тинчликми?

Ойшабиби индамайди. Узоқ сукут.

Нега индамайсиз? Юрагимни ваҳима босиб кетяпти!

Ойшабиби. Раиснинг ҳам юраги дов бермади сенинг олдинга келишга...

Ирода. Нима бўлди?

Ойшабиби. Яна мен шўрманглай айтаман бу шум хабарни! Сарвар!..

Ирода. Йўқ! Йўқ!.. Ишонмайман! Ёлғон! (Йиғлайди) Йўқ! Йўқ!

Чақалоқ йиғлайди.

Ойшабиби (беланчакни тебратиб). Майли, йиғла, болам. Аччиқ-аччиқ йиғла. Ҳар қанча йиғласанг арзийдиган йигит эди. Сарвар деса дегудек эди.

Ирода. Қани?

Ойшабиби (нимчасининг чўнтагидан қорахатни олиб узатади). Кеча келган экан раисга.

Узоқ пауза.

Ирода. Қимлар билади?

Ойшабиби. Раисдан бўлак ҳеч ким.

Ирода (узоқ ўйлашиб ўтириб, қатъий). Ҳеч кимга айта кўрманг. Раисга ҳам тайинланг.

Ойшабиби. О, болам, бу ғамга ёлғиз бардош бера оларми-кансан?!

9

Эрта баҳор. Ғира-шира қоронғулик тушаётган пайт. Дала шийпони. Шийпон тепасидаги алвонларга: «Ҳамма нарса фронт учун!» «Бизнинг ишимиз ҳақ. Биз ғалаба қиламиз!» деган шиорлар ёзилган.

Ойшабиби самоварга сув қуяди. Бир томондан кетмонларини елкаларига қўйиб аёллар, иккинчи томондан эса Оқил ота келади.

Овозлар. Келинг, ота... Бардаммисиз?

Оқил ота. Баракалло, баракалло. Ҳорманглар энди.

Ойшабиби. Бор бўлинг. Узингиз ҳорманг. Қалай, тетиккина юрибсизми?

Оқил ота. «Ҳайт!» деган туяга мадад, деганларидек қимирлаб юрибман.

Ойшабиби. Мана-ман деган йигитларнинг ишини қиляпсиз-у; тагин...

Оқил ота (унинг гапини бўлиб). Қуш йўқ жойда қурбақа булбул, дейдилар, Ойшабиби!

Ўргилай хола. Бир йигит сизчалик ишлайди-да, ўргилай. Ҳали сувчилик қиласиз, ҳали арава ҳайдайсиз...

Оқил ота (унинг гапини бўлиб). Сизларга кўмак бўлсин дейман-да. Қалай, ўзларинг чарчамайсизларми?

Ойшабиби. Иложимиз қанча. Кетмонини ҳар ҳафтада янгилайдиган йигитларимиз жангда... Ишқилиб қиз-жувонларимизга тўзим берсин...

Оқил ота. Қайтмайсизларми? Қоронғи тушиб қолди-ку...

Ойшабиби. Экиш олдидан халфанага ўхшаш бир нарса қилсак, деган эдик. Сал кўнгилочди бўлармиди... Уят бўлмасмикин-а?

Оқил ота. Яхши ўйлабсизлар. Ғам ёмон нарса. Ғамга эрк бермаган маъқул. Ирода қайтмадимми?

Ойшабиби. Олис йўл... Ҳа демай келиб қолар. Қаёқдан келяпсиз?

Оқил ота. Уруғлик чигит олгани қўшни колхозга борган эдим.

Ойшабиби. Болаларнинг биронтасини юбора қолмадингизми?

Оқил ота. Ростини айтсам, болаларга ишонмадим. Нозик иш.

Ойшабиби. Олиб қайтдингизми?

Оқил ота. Мен-ку олиб қайтдим-а, илло бу ердагилар бурнининг тагида турган доннинг икки қопини ўғирлатиб қўйишибди.

Бошқа аёллар гапга аралашади.

Ургилай хола. Вой, шўрим!
Раҳимахон. Уруғлик донни-я?!
Оқилота. Ҳозир эшитдим. Идора олдида ғала-ғовур.
Гулжаҳон. Қишлоғимизда ўғри нима қилсин?
Оқилота. Замон нотинч бўлиб қолди, бир нима деб бўлмайди.
Ойшабиби. Энди нима бўлади?
Оқилота. Қидиришади. Районга хабар қилишибди.
Ургилай хола. Қайси ноинсоф олди экан?!
Оқилота. Илло қишлоғимиз шаънига яхши бўлмади...

Ирода келади. Елкасида хуржун.

Ойшабиби (*Ироданинг истиқболига шошади*). Вой бўйгинангдан айланай! Кута-кута кўзларимиз тўрт бўлди-ку.

Аёллар Ироданинг елкасидан хуржунни олишади.

Гулжаҳон. Бунча ҳаяллаб қолдингиз, опа?
Ирода. Бозорнинг иши ўлсин: бирини топсанг, бирини топмайсан!

Оқилота. Яхши бориб келдингми, қизим?
Ирода. Раҳмат. Ўзингизнинг ишларингиз битдими?
Оқилота. Ҳа, олиб келдим. Сарвардан хат-пат йўқми?
Ирода (*шошиб қолади*). Хат? Қанақа хат? (*Ўзини ўнглаб олиб*)
Ҳа, айтгандек, ўғлингиздан хат келди.

Оқилота. Тани-жони соғ эканми?
Ирода. Сизга кўпдан-кўп салом айтибдилар. «Отамлар бардамгина юрибдиларми?» деб сўрабдилар. «Ўзларини чарчатиб қўймасинлар», дебдилар.

Оқилота. Илоҳим эл қатори омон бўлсин. Тани-жони соғ бўлсин. (*Рўмолчасини олиб, кўз ёшларини артади*). Менинг номимдан: «Бардамман, сен келгунингча чарчамайман. Ёвни тезроқ қувиб қайтиңлар», деб ёз. Биздан ташвиш тортмасин.

Ирода. Хўп.

Оқилота. Энди мен бораёй. Вақт кетяпти.

Ирода. Қаёққа борасиз?

Оқилота. Туяни аравадан чиқариб, қўрага қўйиб қайтаман. (*Кетади.*)

Гулхан аланга олиб, сахна ёришади. Ирода хуржуннинг ёнига келади.

Ирода (*катта тугунни ўртага қўйиб*). Мана бу бригадамиз қозониға.

Ойжамол. Вой, шунча нарсага пулни қаердан олдингиз? Ёки раис бува бердимми?

Ойшабиби. Раис битини берадим, қазнада бир мири йўқ-ку!
Қисматхон. Йиғиб юрган пулим бор, девдингиз. Хойнаҳой ўшанга олгандирсиз?

Ирода (*Қисматхоннинг саволини жавобсиз қолдириб, бошқа тугунчаларни бирма-бир эгаларига топширади*). Мана бу сизга. Мана буниси сизники. (*Ургилай холага тугунча узатиб*). Буниси сизники, Ургилай хола.

Ургилай хола. Раҳмат. Илоя тани-жонингиз соғ бўлсин! Эрингиз эсон-омон қайтсин!

Ирода (*бир чеккада ўтирган Раҳимахонга*). Мана бу сизга, Раҳимахон.

Раҳимахон (*ўнғайсизланиб*). Мен пул бермаган эдим-ку...

Ирода. Олаверинг. Болаларингизга атайлаб олиб келдим. Пули от билан туя бўлармиди.

Раҳимахон. Раҳмат. Пул олсам — узарман.

Ирода. Бир ердамиз-ку, бир-биримизда қолармиди? (*Аёлларга қараб*) Ҳой, менинг болам қани? Омонбойим қани?

Гул жаҳон (*чақалоқни келтириб, Иродага беради*). Мана Омонбойингиз, аяси.

Ирода (*боласини олиб, бир чеккага бориб ўтиради*). Омонимдан ўргилай, овунчоғимдан ўргилай! Етгунимча кўзларим тўрт бўлди.

Ой ж а м о л. Иродахон!

Ирода. Лаббай?

Ой ж а м о л. Шартимиз эсингиздан чиқдимми?

Ирода. Қанақа шарт?

Ой ж а м о л. Фрондан келган хатларни биргаликда ўқиш...

Ирода. Хат келгани йўқ.

Ой ж а м о л. Ҳозиргина қайнотангизга, келди, дедингиз-ку.

Ирода. Янагисини ўқийсизлар.

Ой ж а м о л. Йўқ, йў-ўқ, худди шунисини ўқиб берасиз.

Ў р г и л а й х о л а. Ҳа, ўқиб беринг, ўргилай.

Қ и с м а т х о н. Ўқийқолинг, ўртоқжон.

Ў р г и л а й х о л а. Бизлар ҳам эшитайлик, ўргилай. Ўзимизга хат келгандек кўнглимиз тўлиб қолсин.

Ирода. Қаерга қўйганимни билмайман.

Ой ж а м о л. Шунақами?! (*Аёлларга қараб*) Қани, босинглар! Гулжаҳон, сен қўлидан боласини ол!

Ҳамма қий-чув билан Ироданинг оёқ-қўлларини босади.

Ой ж а м о л (*Ироданинг нимчаси чўнтагидан хатни олиб*). Ҳа, муғомбир! (*Хатни аёлларга кўрсатиб*). Мана хат. (*Иродага*) Ўзингиз ўқиб берасизми ёки...

Раҳимахон. Йўқ, ўзлари ўқиса, халигиндақа... қизиқ жойларини ташлаб кетади.

О в о з л а р. Тўғри, тўғри.

Ой ж а м о л. Қани, ким ўқийди?

Ирода. Бўлмаса, Қисматхон ўқийқолсин.

О в о з л а р. Қисматхон ўқисин. Қисматхон яхши ўқийди.

Қ и с м а т х о н (*хатни олиб, гулхан ёнига боради*). Қани, бўлма-са, жим бўлинглар.

Ў р г и л а й х о л а. Ўқинг, ўргилай, ўқинг. Овозингизни баланд қилиб ўқинг!

Ирода ўғлини олиб, шийпон орқасига ўтиб кетади.

Қ и с м а т х о н (*хатга кўз югуртириб чиқиб*). Бошланиши «Табиатнинг гўзал жойларидан»... Шунга ўхшаш дуойи салом. (*Яна хатга кўз ташлаб олиб*). Мана бу еридан ўқиса бўлади. (*Овоз чиқариб ўқийди*). «...Кўпроқ самолётлару танклар, замбараклару миномётлар ҳал қиладиган бу урушда баъзан фил ҳам, пашша ҳам тенг бўлиб қолар экан. Менга алам қиладигани ҳам шу. Куч ва маҳоратингни, душманга бўлган ғазабингни ишга сололмай доғда қоламанми, деб қўрқасан киши. Батальонимизда шунақа баҳодир йигитлар борки, агар муштлашадиган қурол-яроғсиз урушадиган бўлса, ҳар бири ками беш-ўнтадан фашистни уриб йиқитадиган эмас, саржин қилиб устма-уст қалаштириб ташлайди. Ана шундай йигитларимиз баъзан дайди бир ўқдан нобуд бўлиб кетишяпти. Шунақасидан худо асрасин... Лекин тез кунда биз ҳужумга ўтамиз. Душман устига бостириб борамиз. Куч синайдиган ҳақиқий жанг бўлади. Ахир бизлар азалдан ўз билагимизга ишонган, Она ерни душмандан қилич ва қалқон билан ҳимоя қилиб келган халқлар эмасмизми? Йигитларимиз қасос иштиёқида ғазабга тўлган. Ҳужумга ўтадиган кунни ҳаяжон билан кутмоқдамиз...»

О в о з л а р. Додини беринглар у ер ютгурларнинг!

Қ и с м а т х о н (*ўқишда давом этади*). «...Ирода, мендан ташвиш тортма. Сенинг муҳаббатинг мени душман ўқидан, ҳар қандай болоқазодан асрайди. Муҳаббатинг менга қалқон бўляпти. Суратингни юрагимга яқин чўнтагимда асраб юрибман. У менга ҳамиша мадад беради... Жоним, сени қанчалик соғинганимни билсанг эди!.. Соғин-

чимдан ҳатто шоир бўлиб кетяпман. Шеърларимни келгуси хатимда юбораман. Ҳаммаси сен ҳақингда...»

Аёллар завқ билан қийқиришади.

Овозлар. Жон!.. Ишқий шеърларингдан!.. Завқингга балли!
Қисматхон (*ўқишда давом этиб*). «... Тинч ухлаган кезларимда ҳамиша сени тушимда кўриб чиқаман. Уша ўзинг яхши кўрадиган тол тагида турган бўламиз. Сени қучиб бағримга босаман.
Ой ж а м о л. Жон! Ўзим ўргилай!

Қисматхон ўқишдан тўхтади.

Раҳимахон. Нега тўхтаб қолдингиз? Шунақа жойларини ўқинг-да.

Оқил ота келади. Ҳамма жим бўлиб қолади. Ирода пайтдан фойдаланиб, Қисматхоннинг кўлидан хатни тортиб олади.

Оқил ота. Ирода, қизим, сени бир одам чақиряпти.
Ирода. Бемаҳалда ким экан?

Ирода ўғлини кўтарганича Оқил ота билан бирга кетади. Аёллар бир нафас жим бўлиб қолишади.

Ой ж а м о л. Мен ҳозир... (*Кетади*).
Ой ш а б и б и. Қаёққа кетди у қақилдоқ?
Ў р г и л а й х о л а. Қим билади.

Ойжамол чилдирма кўтариб келади.

Ой ж а м о л. Гулжаҳон, ма, чал. Бир ўйин қилайлик.

Гулжаҳон нима қилай, деган маънода Ойшабибига қарайди.

Ой ш а б и б и. Майли, болам, майли.

Гулжаҳон чилдирмани гулханда қиздиради.

Ой ж а м о л. Етим қиз ўз кўнглини ўзи хушлайди, деганлар. Бу иш деб ўладиган бўлсак, ўлиб бўлди-у! Иши ҳам мана бу еримга келди! (*Кўли билан кекирдагини кўрсатади*).

Раҳимахон. Вой, нега унақа дейсиз, ўртоқжон?

Ой ж а м о л. У тундан бу тунгача тиним билмаймиз-ку, колхозимизнинг берадиган бир мириси йўқ. Сабзавот эксак ҳам гўрга эди.

Ў р г и л а й х о л а. Сабзавот экаётганлар бир нима олишяптими?

Ой ж а м о л. Ҳеч бўлмаганда сабзи ғажир эдик.

Ой ш а б и б и. Эшитяпмиз: икки қадақ лавлаги учун бир арава дағдағамиш.

Ой ж а м о л (*кулиб*). Липангга қистирсанг, ким билиб ўтирибди.

Кулги қийқириқ. Гулжаҳон чилдирма чертиб аёлларга яқинлашади.

Қ и с м а т х о н. Чал чилдирмангни!

Гулхан алангаси кучайиб, ҳаммаёқ чароғбон бўлади.

Гул ж а ҳ о н (*чилдирмани чалиб*). Қани талабгор бўлса, ўртага тушсин.

Ойжамол хотин-қизлардан бирини даврага туширади. Аёллар чапак чалишади ва ғам-ғуссаларини унутиб, хурсанд кайфиятда ўйинга берилишади.

Овозлар. Барака топ!.. Севганинг омон келсин!.. Жоним тасаддуқ!

Даврадаги аёл ўйнаб бўлиб, Қисматхонни ўйинга туширади. Қисматхон ноз билан, муқом билан йўрғалаб, давра айланади. Эраккача кийинган: дўппи, беқасам тўн кийиб, белини қийиқча билан боғлаган Ойжамол пайдо бўлади ва Қисматхонга эргашиб, шох ташлаб эраккача ўйнайди. Кулги, қийқириқ авжига чиқади.

Овозлар. Дўст!.. Тасаддуқ! Бўйгинангдан аканг айлансин!..

Ойжамол ўйнаб туриб Қисматхонни кучоқлайди.

Ой ж а м о л (овозини ўзгартириб). Ҳой, акаси кўзидан! Бир бўса бермайсизми, жонгинам?!

Кулги.

Қ и с м а т х о н (нозланиб). Ҳой, ака, дабдурустдан шунақа дегани уялмайсизми!

Ой ж а м о л. Сабр-тоқат қолмади, жонгинам! (Қисматхоннинг юзларидан ушлаб ўпади).

Кулги, қийқирик.

Қ и с м а т х о н (жиддий). Бунча чангалламасангиз юзимни! Кафтларингиз тол пўстлогинга ўхшайди-я!

Ой ж а м о л (кафтларига қараб туриб қолади, сўнг қўлларини гулхан шуъласига тутиб). Кетмон сопидан, омоч дастасидан қабарган бу қўллар! Уроқ ўриб, тирма тортиб шилинган бу қўллар! (Чилдирма овози тинади.) От ўрнида қўшга тушиб, омоч тортсам, мола боссам... Эркалаб ёр бўйинини қучишга, митти чақалоғингнинг нозик баданини сийпалашга яратилган бу қўллар нималарни кўрмади!

Ҳамма жим бўлиб, қўлларига қараб қолади.

Оҳ, қачон тугар экан бу уруш!.. Уруши ҳам, иши ҳам, ҳаёт ҳам жонимга тегди!.. Йўқ, ортиқ чидай олмайман!

Ойжамол бошини қуйи эгганича бир чеккага бориб ўтиради. Изтироб билан унсиз бўлади.

Қ и с м а т х о н. Ҳой, Ойжамол, сизга нима бўлди?

Ой ж а м о л. Йўқ, кетаман, кетаман!

У р г и л а й х о л а. Қаёққа борасиз, ўргилай?

Ой ж а м о л. Очиқ мозорга!

Ой ш а б и б и (шитоб билан Ойжамолга яқинлашиб). Ҳой, эсингни йиғ, жувонмарг бўлмагур! (Унинг юзига тарсаки тортиб юборади).

Ой ж а м о л. Ойша хола!

Ой ш а б и б и. Чия бўрига ўхшаб бунча увламасанг! Эрини урушга жўнатган битта сенми?! Бошқалар қийналмаяптими?! Кўзингни оч, атрофга қара! (Жаҳл билан жойига бориб ўтиради).

Ойжамол бошини қуйи эгганича бир чеккага бориб ўтиради. Изтироб билан унсиз йиғлайди. Ҳамма мунғайиб қолади. Гулхан алангаси аста-секин пасаяди. Ойшабиби кўшиқ бошлайди, бошқалар унга жўр бўлишади. Кўшиқ авжига чиққанида милиция ходими келади. Кўшиқ тўхтади.

М и л и ц и я х о д и м и. Ассалом алайкум, яхшилар!

Аёллар ҳайрон бўлиб, унга ҳуркак назар билан қарашади.

Ой ш а б и б и. Келинг, болам.

М и л и ц и я х о д и м и. Кечирасизлар, мен бир нарсани сўрамоқчи эдим.

Ой ш а б и б и. Сўрайқолинг, болам. Тинчликми ўзи?

М и л и ц и я х о д и м и. Ирода Норбоеванинг эрталаб бозорга кетганини ким кўрди...

Р а ҳ и м а х о н (қўрқа-писа). Мен...

М и л и ц и я х о д и м и. Кўрган бўлсангиз, айтинг-чи, у нима олиб кетган эди?

Р а ҳ и м а х о н. Нима олиб кетганини билмайман. Шийпонда тунаб қолувдик. Гира-шира қоронғида ўглини менга қолдириб кетди. Қўлида ҳеч нарса йўқ эди.

М и л и ц и я х о д и м и. Сизга нима деди?

Р а ҳ и м а х о н. Бозорга кетяпман, деди.

М и л и ц и я х о д и м и. Яна нима деди?

Р а ҳ и м а х о н (ўйланиб туриб). Кечгача қайтаман, деди.

Ой ш а б и б и. Ҳой, болам, ўзи нима гап? Тинчликми?

М и л и ц и я х о д и м и. Колхоз омборидан икки қоп дон ўғирланган...

Ойшабиби. Дон-ку омбордан ўғирланган экан, ҳа, бу Ирода-ни бунча суриштириб қолдинг?

Милиция ходими. Вой, кампир-эй. Сабаби бўлмаса суриш-тирармидик. Донни ўшанинг уйдан топдик.

Ҳамма ҳанг-манг бўлиб қолади.

Овозлар. Ё тавба!.. Бундай бўлиши мумкин эмас.

Олдинда бир қоп донни орқалаб Каримбек, унинг кетидан Ирода ва Оқил ота келишади. Каримбек қопни ерга қўяди.

Милиция ходими. Мана бир қопи. Сизлар гувоҳсизлар. Иккинчи қопи йўқ. (*Иродага ишора қилиб*). Бу жувонни шунақа қилади, деб ким ўйлайди. Ошлиқ дон ҳам эмас, уруғликка деб саралаб қўйилган дон экан. Уйларингизда, нон, деб ўтирган гўдакларнинг, урушда қон тўкаётган жангчиларимизнинг ризқи бор бунда!

Ирода (*қичқириб даврага тушади*). Ёлғон! (*Аёлларга мурожаат қилади*). Ишонманглар, туҳмат бу! Бировларнинг найранги!

Милиция ходими. Бозордан бир эшак юк билан қайтибсиз. Хўш, айтинг-чи, қаёқдан олдингиз шунча нарсани?

Ирода (*аёлларга ишора қилиб*). Ўзлари пул беришган.

Овозлар. Ўзимиз пул берганмиз.

Милиция ходими. Ўзингизга деб, бригадага деб олган гуручу гўшт-ёғлар-чи?

Ирода. Йиғиб юрган пулим бор эди.

Милиция ходими (*истеҳзо билан*). Жуда сахий экансиз-у, а! Оқил ота (*милиция ходимига яқинлашиб*). Соқолимнинг оқи-га ишонинг, бу хато.

Милиция ходими. Ота, соқолингизнинг оқиға ишонайликми ёки (*қопдаги донга ишора қилиб*) келинингизнинг хужрасида турган мана бу бир қоп донгами?! (*Қопнинг бир бурчагига ишора қилиб*). Мана бу тешикдан омбордан уйингизга етгунча тўкилиб келган. Шундан топиб олдик... Яна қанақа далил керак?!

Оқил ота бошини қуйи эгиб, жим бўлиб қолади. Милиция ходими қоғозга бир нималарни ёзиб, Иродага беради.

Милиция ходими. Эртага эрталаб колхоз идорасига келинг! (*Каримбекка*) Қўтаринг қопни! Кетдик. (*Кетади*.)

Каримбек қопни орқалаб кета бошлаган жойида тўхтаб, қопни ерга қўяди.

Қаримбек (*чўнтагидан конверт чиқариб, Қисматхонга беради*). Сизга... сал бўлмаса эсимдан чиқай дебди. (*Кетади*.)

Қисматхон (*хурсанд бўлиб*). Раҳмат.

Шошиб конвертни очиб ўқийди. Турган ерида ҳушидан кетиб, дарахтга суяниб қолади. Хат қўлидан тушиб кетади.

Ҳамма ҳайрон бўлиб, саросимага тушади. Хотинлар Қисматхонни ўраб олишади.

Ўргилай хола. Вой, Қисматхон, сизга нима бўлди, ўргилай?!

Ойшабиби. Сув келтиринглар, сув!

Ойжамол ерда ётган хатни олиб, ичида ўқийди. Бу хатда шум хабар келганлигига ҳамма ишонч ҳосил қилгач, жим бўлиб қолади. Уртага оғир сукунат чўқади.

Оқил ота (*соқолини тутамлаб*). Яна бир товутсиз аза, марҳум-сиз жаназа.

Гулхан сўнади. Саҳнага қоронғулик чўқади. Фақат гулхан ўрнида қолган чўғ мил-тиллаб кўринади.

П а р д а.

Мосламага териб қўйилган кетмонлардан яна бирининг тагида пилта чироқ пайдо бўлган. Нур ана шу кетмонларни бир нафас ёритиб туриб, сўнг саҳнага кўчади. Саҳнада дала шийпони. Кетмонларини елкаларига қўйиб Ўргилай хола билан Раҳимахон келишади. Челақдан бир пиёладан сув ичишади.

Ўргилай хола. Қисматхон бугун ҳам чиқмади-я... Кечга бир хабар олиб ўтайлик.

Раҳимахон. Қийин бўлди бечорага... Қисматхон-ку азадор. Ойжамол нима бўлди экан?

Ўргилай хола. Ойжамол ҳали ноз уйқудалар! Қарим чўлоқнинг қучоғида ётганмиш, ўргилай.

Раҳимахон. Йўғ-э...

Ўргилай хола. Эшитмадингизми?? Кечаси Ойжамолнинг уйига ўғри мушукка ўхшаб биқиниб кириб кетибди.

Раҳимахон. Ким?

Ўргилай хола. Ким бўларди, ўша исқирт Қаримбек-да. Қизларимиз роса пойлашибди... Чиқмабди бетовфиқ!

Раҳимахон. Вой, шарманда-а!

Шийпонга бирин-кетин Ирода, Ойшабиби ва Гулжаҳон келишади.

Ойшабиби. Кун бирам исидики...

Ўргилай хола. Исийверсин. Бу ҳам бизнинг бахтимиз. Чигитларимиз тезроқ унади.

Ойжамол келади.

Ойжамол. Ҳорманглар.

Ҳеч ким жавоб бермайди.

Арпаларингни хом ўрдимми, салом берсам алик олмайсизлар! Бир марта далага сал кечроқ чиқсам осмон узилиб ерга тушибдими?!

Ойшабиби. Сенсиз ҳам иш битмай қолмас!

Ойжамол. Нега менсиз бўлар экан?! Нима, менинг маҳовим борми?!

Ирода. Гапни чўзиб нима қиласиз?

Ойжамол. Бўлмаса мақсадларинг нима, айтинглар! Қимнинг арпасини хом ўрибман?!

Гулжаҳон (*шитоб билан Ойжамолнинг рўпарасига бориб*). Бригадамизга, хотин-қизлар шаънига доғ туширяпсиз!. Уялмайсизми ўша Қарим чўлоқ билан...

Ойжамол. Сен мишиқи қизга ким қўйибди бунақа ишларга аралашини! Бор, тошингни тер!

Ўргилай хола. Сезиги бор сакрайди, деганларидек бунча чийиллайсиз, ўргилай!

Гулжаҳон. Қўрққан олдин мушт кўтаради-да!

Ойжамол. Нега қўрқар эканман? Урушда ўлган эримданми? Еки сизларданми? Уз эрким: истаган кишим билан ўйнаб-куламан! Ҳа, Қаримбек ака кечаси меникида тунади. Хўш, нима дейсизлар? Қани, гапиринглар!

Овозлар. Вой, уятсиз!

Ойшабиби. Ойжамол, юртдан уялсанг бўларди! Эрсиз ўтирган биргина сен эмас.

Ойжамол. Бошқалар билан нима ишим бор? Мени ўз ҳолимга қўйинглар!

Ирода. Уйлаб кўрсангиз бўларди!

Ойжамол. Сўққа бошлигимними? Елғизлик кимга ёқибди?! Еки эримнинг рўҳига содиқ қоламан деб дунёдан тоқ ўтайми? Эри бор аёл

ҳам бебахт бўлиши мумкин, ammo эрсиз хотин ҳеч қачон бахтиёр бўла олмайди. Наҳот шуни билмасаларингиз?!

У р г и л а й х о л а. Карим чўлоқнинг хотини бор, ўргилай.

О й ж а м о л. Ажрашган, менга уйланмоқчи.

О й ш а б и б и. Шунча йиллик хотинига вафо қилмаган, сенга вафо қилармиди?

И р о д а. Ойжамол, у сизга эр бўлмайди.

О й ж а м о л. Бўлмаса, эр бўладиганини топиб берарсилар?!

О й ш а б и б и (*Ғазаб билан Ойжамолга яқинлашиб*). Етар шунча сайраганинг! Эрсираб қолган манжалақи!

Ойжамол бир нафас жим бўлиб қолади, сўнг йиғлаб шийпоннинг чеккасига бориб ўтиради. Ҳамма жим.

О й ж а м о л (*йиғлашда давом этиб*). Ҳамма: «Гўзалсиз! Чиройлисиз!» деяверса-ю, ёшлигим меҳнату азоблар билан, соғинчу кутишлар билан ўтиб кетаётган бўлса...

У р г и л а й х о л а. Сабр қилинг, ўргилай. Уруш ҳам тугаб қолар...

О й ж а м о л (*йиғидан тўхтаб*). Уруш тугаганда мен кимни кутардим...

Г у л ж а ҳ о н (*ўртага чиқади ва Ойжамолга ишора қилиб*). Буларнинг ҳасратларини эшитиб ўтираминизми! Ойша хола, Иродахон опа, Ўргилай хола, менинг таклифим шу: Ойжамол опа бригадамиздан, колхозимиздан кетсин! Карим чўлоқни ҳам колхоздан ҳайдашни раисдан талаб қиламиз.

Ҳамма жим бўлиб қолади.

О й ж а м о л (*ўрнидан туриб*): Йўқ-йўқ... Қаёққа бораман? (*Ойшабининг олдига бориб*) Ойша хола! (*Ироданинг ёнига бориб*) Иродахон!.. (*Аланглаб*) Йўқ, йўқ!..

II

Дала шийпони. Унинг ёнида пахта хирмони. Кеч кириб, иш тугаган пайт. Ирода терган пахталарини бошига қўйиб шийпонга келади. Қопни ерга қўйиб, унинг устига ҳорғин ўтиради. Қисматхон келади. Унинг устида қора кийим.

Қ и с м а т х о н. Чақирган экансиз?

И р о д а (*ўрнидан туриб*). Келинг, Қисматхон.

Қ и с м а т х о н. Ҳойнаҳой ишга чақирган бўлсангиз керак.

И р о д а. Сиз далага чиқсангиз ҳам, чиқмасангиз ҳам иш битаверади. Лекин... Қисматхон, ғамни ёлғизликда енгин қийин. Одамлар орасида бўлсангиз, кўнглингиз пича ёзилади, ҳовурингиз кўтарилади. Ахир одамнинг таптани одам босади. Иш билан бўлиб ғамларингизни унутармидингиз...

Қ и с м а т х о н. Унутадиган ғам эмас бу...

И р о д а. Биламан, оғир... Ҳар қалай...

Қ и с м а т х о н (*Ироданинг гапини бўлиб*). Энди менга колхоз ҳам, иш ҳам, бригада ҳам керакмас.

И р о д а. Бунча худбин бўлмасангиз! Тўғри, сизга қийин... Бироқ биргина сизнинг бошингизга тушибдими кулфат? Ўртоқжон, бардош қилинг.

Қ и с м а т х о н. Юпатиш осон... Эрингиздан хат келиб турибди. Мен эса... (*Йиғлайди*).

И р о д а (*ёқасига қўл солиб, тўрт буклоғлик қоғоз олиб, Қисматхонга кўрсатади*). Мана, ўқинг.

Қ и с м а т х о н (*ҳайрон бўлиб қоғозни олади ва унга кўз югуртириб чиқиб*). Вой, ўртоқжон!

Улар бир-бирларини қучоқлаб йиғлашади, сўнг шийпонга ўтириб, жим бўлишади.

Қ и с м а т х о н. Тунов куни шу ерда мен ўқиган хат-чи?

И р о д а. Эски хат... Энг сўнггиси...

Қисматхон. Нега айтмагансиз?

Ирода. Одамларнинг ғами ўзига етарли.

Қисматхон. Қимлар билади?

Ирода. Раис билан Ойша холадан бошқа ҳеч ким.

Қисматхон. Оқил ота-чи?

Ирода. Билмайди.

Қисматхон. Мени кечиринг... (Сукутдан сўнг) Иродахон,
мен кетаман.

Ирода. Қаёққа?

Қисматхон. Урушга.

Ирода. Урушга?

Қисматхон. Тирик бўлса, қидириб топаман... Аҳд қилдим...
Душман кўксига иккита ўқ қадамасам тинчий олмайман!

Ирода. Аёл бошингиз билан...

Қисматхон. Бир йигитчалик ўқ ота оламан. Отам овчи ўтган,
биласиз... Ишонмаяпсизми?... Мен ҳозир... (Шийпонда осиглиқ турган
ов милтиғини қўлига олиб.) Ҳозир кўрасиз... (Аланглаб у ёқ-бу ёққа
қарайди, сўнг тут шохида ўтирган қушга ишора қилади). Хув ана у
қушчани кўраяпсизми?

Ирода. Душман сизга ўша қушга ўхшаб, қачон отасан, деб қа-
раб турармикан?

Қисматхон. Учиринг, кесак отинг.

Ирода. Қўйинг.

Қисматхон ердан кесак олиб, қушга отади. Қуш учиб осмонга кўтарилади.

Ирода. Ҳай, шошманг...

Қисматхоннинг милтиғини ушлаб қолишга улгурмайди. Милтиқ отилиб, қуш ерга
қулаб тушади.

Ҳар иккаласи жим бўлиб қолади. Пахталарини кўтариб, шошиб аёллар келишади.

Овозлар. Ҳой, нима бўлди?! Ким отди милтиқни?! Тинчликми?
Ирода. Милтиқни синаб кўрдик.

Бўғма қопни аранг кўтариб Ойжамол келади.

Ойжамол (қопни шийпонга қўйиб). Йўқолган уруғлик дон...

Ирода бошини ушлаб ўтириб қолади.

Ойша биби. Омбордан йўқолган донми?

Ойжамол. Оғилхонага сомоннинг тагига кўмиб қўйган эди.

Ойша биби. Қим?

Ойжамол. Қаримбек.

Ҳамма ғазаб билан Ойжамолга яқинлашади. Иродагина ўтирган жойида қолади.

Ойша биби. Нега айтмадинг шу пайтгача?

Ойжамол. Уруғлик дон эканлигини ҳозир билдим. Ёлғон га-
пирсам тил тортмай ўлай! У менга тариқ деган эди. Сенга уйланга-
нимдан кейин бўза қилиб, одамларни чақирамиз, деган эди... Ўзига
қайтариб бераман, деб очиб қарасам... уруғлик дон экан...

Овозлар. Вой ўлигинг лаҳатда чиригур!.. Ҳар тухмат балосига
учрагур!.. Якка хўроз бўлмай бошинг кундага тушгур!..

Ўргилай хола. Бошимизга Гирмоннинг солган ташвишлари
етмагандек, у ер ютгурники нимаси-я! Ўзингдан чиққан балога қайга
борасан давога, деб шуни айтадилар-да, ўргилай!

Раҳимахон. Ойша хола, ўзимиз бир адабини бериб қўймай-
мизми?! Нима дейсизлар?

Ўргилай хола. Рост айтасиз, ўргилай. Бир эзғилаб қўяйлик!

Ойша биби (ўйланиб туриб.) Тўғри айтасизлар. Қани, кетдик.

Ирода (ўрнидан туриб). Шошманглар, жаҳл келганда ақл қо-
чади.

Ойша биби. Иродахон, сиз бригадирсиз, аралашмаганингиз

маъқул. Гапга қоласиз. Бизни қўяверинг. Унинг жазосини ўзимиз берамиз. Хотин зотини кўрганда оёқлари қалтираб турадиган қилиб қўяйлик! *(Аёлларга қараб)*. Қани, кетдик.

У р г и л а й х о л а. У ер ютгурни ҳозир қаердан топамиз?
О й ш а б и б и. Гўрда бўлса ҳам топамиз! *(Кета бошлайди)*.

Аёллар Ойшабибига эргашади.

И р о д а. Тўхтанглар, аввал раисга учрашайлик.

Р а ҳ и м а х о н. Йўқ, аввал ўзимиз гаплашамиз.

У р г и л а й х о л а. Рост, темирни қизигида бос, деганлар, ўргилай.
Қани кетдик.

Ойшабиби бошчилигида ҳамма кетади. Шийпонда Ирода билан Ойжамол қолади. Ойжамол асабийлашиб, у ёқдан-бу ёққа юради, Иродага яқинлашиб, нимадир демоқчи бўлади. Лекин журъат эта олмайди. Чопиб, ҳовлиқиб Гулжаҳон келади.

Г у л ж а ҳ о н. Ойжамол опа, эрингиз келди!

О й ж а м о л *(довдираб)*. Эрим?.. Қанақа эрим?!

Г у л ж а ҳ о н. Ўз эрингиз... Дўснат ака келди... Сизни қидириб бу ёққа келяпти.

О й ж а м о л *(саросимада)*. Йўқ!.. У ўлган... қорахат олганман!

Ҳасса таянган, бир қўли боғланиб, бўйнига осилган Дўснат келади.

Д ў с н а т. Ойжамол!!!

О й ж а м о л *(Дўснатга талпинади, бир-икки қадам босиб, тўхтаб қолади, сўнг дод солиб орқага чекинади)*. Йўқ, йўқ!

Д ў с н а т. Ойжамол, бу мен — Дўснатман!

О й ж а м о л. Мен... *(ҳушидан кетиб, йиқилади)*.

Д ў с н а т. Ойжамол!

Ҳамма саросимада.

12

Ирода дарё бўйида толга суяниб ғамгин турибди. Ёнида ўроқ қадалган бир боғ пичан.

И р о д а *(дарёга қараб гапирди)*. ...Юрагимга сиғдира олмаган дардларимни яна сенга айтаман. Ахир ёшлигимдан сирдошимсан. Ҳамма эзгу орзуларим, сирларимни сенгагина ишонардим. Қалбим қувончга тўлиб ўзимни чексиз бахтиёр ҳис этган дамларда ҳам, ғам-аламдан дунё кўзимга қоронғи кўринган кезларда ҳам ёнингга шошардим. Ҳамиша далда берардинг... Нега бугун бепарвосан? Жонсараксан? Ёки энди сен ҳам ожизмисан?.. Ота-оналар кўз ёшию фарзандлар фарёдига, тул хотинлар ноласию муҳаббати бўғзида қолган қизлар оҳига бардош бера олмадингми?

Пешонаси танғилган, юзлари тирналган Каримбек хуржун кўтариб келади.

К а р и м б е к. Ҳаммангни судга бераман! Докторга кетяпман. Справка оламан... Ана у манжалақига ҳам кўрсатиб қўяман.

И р о д а *(пичинг қилиб)*. Ўзингиз қайтиб келасизми, ишқилиб?

К а р и м б е к. Энди елкамни чуқури кўрсин бу қишлоқни!

И р о д а. Сизсиз биз «бечораларнинг» ҳоли не кечади?

К а р и м б е к. Ҳа, бечорасанлар, ғарибсанлар! Ҳали бир-бирларингнинг этларингни ейсанлар! Эркак талашиб қирпичоқ бўласанлар!

И р о д а. Бу нима: фолбинликми ёки авлиёлик?!

К а р и м б е к. Ушанда биласанлар кимлигимни!

Ирода беихтиёр ўроқни қўлига олади.

(Шошиб). Уроқни қўй! Уроқни жойига қўй! *(Орқага чекинади)*.

И р о д а *(кулиб)*. Шу юрак билан муҳаббат изҳор қилиб юрибсиз-а! Яна ўғирлик қилганингизга ҳайронман.

Қаримбек. Қим ўғрилигини кўрсатиб қўяман сенларга! Ҳаммангинг додингни бераман! (*Бир неча қадам юриб тўхтади*). Яна келаман. Аҳволларингга маймунлар йиғлаганини томоша қилгани келаман! (*Кетади*).

Қўлтиқтаёқ таянган Дўсма т пайдо бўлади.

Дўсма т (*Қаримбек кетган томонга ишора қилиб*). Бирон нарса дедими?

Ирода. Жаҳаннам ваъда қилиб кетди.

Дўсма т. Кўрққан олдин мушт кўтарармиш. Терговчи ишини судга олиб кетди... Омонбой қалай?

Ирода. Раҳмат, сал шамоллаган эди.

Дўсма т. Иродахон, сиз билан бир нарсани маслаҳатлашмоқчи эдим.

Ирода. Нима экан?

Дўсма т. Мени районга ишга таклиф қилишяпти.

Ирода. Хабарим бор.

Дўсма т. Шунга сиз нима дейсиз?

Ирода. Нима дердим, менимча, яхши бўлади.

Дўсма т. Аммс қишлоқдан кетгим йўқ...

Ирода. Келиб турасиз.

Дўсма т. Шундайку-я... (*Паузадан сўнг.*) Иродахон, таклифимни яхшилаб ўйлаб кўрсангиз бўларди...

Ирода. Йўқ, қарорим қатъий.

Дўсма т. Иродахон, ёлғизлик бахт келтирмайди.

Ирода. Мен ёлғиз эмасман: ўғлим бор, отам бор.

Дўсма т. Ўғлингизга ҳам ота керак.

Овоз. Суюнчи!.. Суюнчи!

Чопиб Гулжаҳон келади.

Гулжаҳон (*ирғишлаб*). Галаба! Галаба! (*Иродани қучоқлаб*). Суюнчи беринг, уруш тугади. Сарвар акамлар келади энди.

Парда.

Хотима

«Танбур навоси» эшитилади. Парда очилиб, нур Улуғ Ватан урушида ҳалок бўлган ҳамқишлоқ жангчилар хотирасига ўрнатилган салобатли ёдгорликни ёритади. «Танбур навоси»га аёл кишининг якка қўшиғи — Она нидоси жўр бўлади. Куй ва нидо аста-секин пасайиб боради.

Нур Ироданинг уйига кўчади. Ирода киради. Соатнинг чиқиллаши эшитилади.

Ирода (*узоқ паузадан сўнг Сарварнинг суратига мурожат қилади*). Сарвар ака, айтинг энди нима қилай? Ўғлингизни оёққа турғаздим. Унга ҳам ота, ҳам она бўлдим... «Дада» деб йиғлаган кезларида юрагим қон бўлиб оқди. Аммо йиғламадим. Чунки, ҳеч қачон йиғламайман, деб сўз берган эдим... Кечалари аламимдан ёстиқни тишлаб тонг оттирдим. Ичимга ютган кўз ёшларимнинг шўридан вужудим қоврилиб битди... Мана, неча йилки, Омонбойнинг ўзи ота... (*Кўзларидан ёш қуяйлади*). Кечиринг мени. Ортиқ бардошим етмай қолди шекилли, чарчадим...

Кўчадан машинанинг товуши, сўнг даҳлиздан Дўсма тнинг овози эшитилади.

Дўсма тнинг овози. Мумкинми?

Ирода (*шошиб, кўз ёшларини артиб*). Кираверинг.

Дўсма т киради.

Дўсма т. Салом... (*Шошиб*) И-я, сизга нима бўлди?

Ирода (*сир бой бермасдан*). Ҳеч нарса.

Д ў с м а т Йиғлабсиз.

И р о д а (*зўраки жилмайиб*). Билмайсизми, хотинларнинг кўз ёши тоғ ҳавосининг булутига ўхшаган гап. Бир нафас қуяди-ю, ўтиб кетади. Парво қилманг.

Д ў с м а т. Чарчаган кўринасиз.

И р о д а. Ҳа, чарчадим. (*Стуллардан бирига ўтиради*). Ҳамма нарсадан чарчадим...

Д ў с м а т. Яхши курортлардан бирига путёвка олиб берайлик, дам олиб келинг.

И р о д а. Курортда нима қиламан?

Д ў с м а т. Саёҳат қилиб, ҳордиқ чиқариб қайтасиз.

И р о д а. Йўқ, ҳеч қаёққа бормайман. Ешлигимда юрмаган, қариган чоғимда саёҳат қиламанми?!

Д ў с м а т. Иродахон, сиз ҳамон ёшсиз. Сиз ҳеч қачон қаримайсиз.

И р о д а (*аччиқ илжайиб*). Илиқ гапингиз учун раҳмат... Лекин... ёшлик йилларимиз орқада қолиб кетди...

Д ў с м а т. Қўшни колхозга ўтиб кетаётган эдим. Сизни бир кўриб чиқай дедим.

И р о д а. Раҳмат.

Д ў с м а т (*Соатга кўзи тушиб*). Соат юрибди-ку!

И р о д а. Сарвар юргизибди.

Д ў с м а т. Сарва-ар?!

И р о д а. Набирам.

Д ў с м а т. Отажонни айтяпсизми?

И р о д а. Ҳа, асли оти Сарвар-да. Шунинг учун ҳам Отажон деймиз. Менгина баъзида, «Сарвар» деб чақираман.

Д ў с м а т. Яхши қилибди. От ўрнини той босади, деганлар! (*Қўшни хонадан эшитилаётган куйга қулоқ солиб*). Танбур чалаётган ким?

И р о д а. Набирам, Отажон.

Д ў с м а т. Яхшигина чаладиган бўлибди-ку.

И р о д а. Катта бувасининг танбурини қўлтиқлаб юргани-юрган. Музыка ўқитувчиси ҳам: «Зеҳни яхши, қобилиятли», дейди. Қайдам... Ишқилиб омон бўлсин... Урушни биз кўрдик, улар кўрмасин!

Д ў с м а т. Сарварларнинг, Отажонларнинг соатлари бир умр тўхтамасин!

И р о д а. Лекин мен қўрқаман... Исронлда... Чилида... отилаётган ҳар бир ўқнинг овозини эшитиб тургандек бўламан... Баъзан кечалари ўрнимдан туриб кетаман, уйқим қочади...

Д ў с м а т. Қўрқиш керакмас. Лекин ҳамиша сергак бўлишимиз лозим.

Куй авжига чиқади.

Танбур куйдан, соат юришдан тўхтамаслиги керак! (*Ўрнидан туради*).

И р о д а. Вой, қаёққа? Чой қўяман.

Д ў с м а т (*кулиб*). Созандани кўрай, (*Жиддий*). Сарварга салом бериб чиқай.

П а р д а.

Егор Исаев,

Ленин мукофоти лауреати

ХОТТИРА ХУКМИ

ПОЭМА¹

Муҳаммад АЛИ таржимаси

Б у ерда
Кўп бўлди
Экилмас бугдой,
Бошоқлар соғинмас
Офтоб нурини.
Қаровсиз,
Ташландиқ,
Олачалпоқ жой,
Одамлар
Дала, деб
Аташмас уни.
Яйлов ҳам дейишмас;
Дейишмас мозор.
Ўқотар майдондир —
Номи хунук, рост.
Бунда на пода бор,
Боғ бор,
Қабр бор,
Сассиқ алафларнинг
Макони холос.
Кунда машқ қиларди
Бунда қотиллар,
Ажаб,
Лом-мим демас
Даҳшатли майдон:
На бир сурон келар,

На ўқ отилар...
На бор бир жонивор,
На бир тирик жон...
Бўм-бўш ўқотарда
Турибди ёлғиз,
Уберменш эмас, йўқ,
Ишсизнинг ўзи.
Теварак-атрофга
Қарайди ҳолсиз,
Дабдуруст ҳеч нарса
Илғамас кўзи.
Оёғида — чориқ,
Букилиб хиёл,
Қалпоқсиз,
Дармон йўқ асло тизида,
Турарди гўёки,
Афтодаҳол,
Лол
Шинелли ёшлигин
Худойисида.
Йигирма уч қайда,
Қирқдан ўтди-да...
Ёвшанранг кўзида
Қайғу хаёли...
Оёғин остида,
Ёвшан устида
Порохдай сочилиб
Ётар чумоли.

¹ Журнал варианты.

Олис уфққа
 Ол шафақ сингди,
 Шукуҳидан қолмади асар.
 Ой кўринди,
 Ой нури инди
 Ер юзига, тўшалди зар-зар.
 Бедор —
 Кўрар шу кечалари
 Ярим шарда:
 Қиру қияда,
 Москворецкий тош кўчалари,
 Карпатдаги конларда,
 Нарн —
 Брюсселда,
 Баварияда,
 Боғ-роғларда кўрар бу нурни,
 Шаҳар,
 Қишлоқ,
 Юртлар —
 Барида,
 Утлоқларда
 Кўрар бу нурни,
 Гўзал учмоҳ далаларида.

Заминнинг ўнг биқини шундоқ
 Ой нурига чўмган форигбол...
 Хорст ҳам уйғоқ.

У

Ой-мас, бироқ
 Ўқотарни қилади хаёл;
 Уша
 Кўҳна ўқотар...
 Гўё
 Бир мўъжиза,
 Балки зиёда!
 — Мен кашф этдим,
 Бировлар аммо
 Тополмайди
 Икки дунёда.
 Билсанг,
 У ер —
 Қўрғошин мазор,
 Қўрғошин-чи,
 Ҳечам чиримас.
 Унда —

отам отган ўқ ҳам бор,
 Бобом отган ўқ бор,
 Бир эмас!
 Меники-чи?
 Дўстларники-чи?
 Э... ҳисобсиз... — ҳапқиради

Хорст. —

Бир дам, Лотта,
 Кўнглингдан кечир:
 Пиёдалар
 Бормоқда гурс-гурс!
 Лашкар — лашкар.
 Лашкарма — лашкар.

Рота борар,
 Рота-ю рота.
 Йилдан — йил-а...
 Йилдан — йил баттар...
 Бир тасаввур қилиб кўр,
 Лотта!

Черик борар,
 Солдатлар борар,
 Бари — милтиқ,
 Сафар халталиқ.
 Барин кутар
 Уша ўқотар,
 Сўнг,
 Чўк тушиб,
 Ётиб,
 Туриб тик,
 Отишади нишонга бот-бот,
 Қоқ «ўнлик»ка
 Тегмагунча ўқ...

Ёстиқдаги пардай
 Ўқ зиёд...
 Санаб бўлсан.
 Э, саноғи йўқ!
 Кум ичида ётар
 Теккина,
 Шудгордаги
 Уруққа ўхшар.
 Қалинлиги
 Бармоқдеккина...
 Нега жимсан?

Лотта-чи, қақшар:
 — Отам ўлган...
 Қўрқаётирман...
 Акам...
 Бари — шу қаро ерда.
 Ёш болага ўхшайсан, Герман...
 Лотта
 Йиғлаб юборди бирдан.

— Ана холос!
 Ваҳима қилма.
 Мен ҳам куйиб-ёндим дўзахда.
 Куйдим десам,
 Инсофни билмай
 Хўнgravорсам ахир, гуноҳ-да! —

Ётган жойдан
 Қўзғалди Герман. —
 Урушни қўй!
 Урушга лаънат.
 Мен
 Иш ҳақда
 Сўйлаётирман.
 Қўрғошинни кўргансан фақат
 Конда.
 Бунда,
 очикда,
 қумда

Етибди-ку
Ботмон-ботмони!
Бир неча бор қиммат узумдан.
Хўш,
Чиқсинми шунга фиғоним?..
Ноёб нарса
Қўрғошин, билсанг,
Бир неча бор қиммат узумдан.

Герман чекар.
Лотта боши ганг...

Ой
қалқиниб
чиқар шу зумда,

Деразанинг ромига қўнар,
Туман рангли
хира нурлари

Мавжудотга
таҳ-батаҳ инар...

Елиб борар
Чексиз Ер шарии...

□

Тонгдан — тонг
Елади Замин,
Тиним йўқ,
Лаҳзалик суръат-ла
Учар йилдан-йил.
Одамнинг пойида
Улуғдир,
Улуғ!
Коинотда уни
Бир нуқта деб бил.
У —
Якка-ягона!
Беш қитъа, яна
Туртиб чиққан
Турли ороллар билан,
Булут йўрғагида,
Унга парвона —
Минг бир еллар билан,
Шамоллар билан
Елиб борар Замин;
Шудринг,
Туманда,
Нурлар оқимида,
Қор ўйинида;
Сув —
Қондай югурар
Замин қўйнида,
Жондай тепиб турар
Сойда,
Уммонда,
Тизиллар гоҳ
Мисли ингичка хивич,
Гоҳ
кучли пўртана

қилади пайдо.

Сувсиз Ер —

Ол рангга
Бўямасди ҳеч,
Сувсиз
Ер
ям-яшил бўлмасди асло.

Замин саховатли.
Мовий Вега ҳам
Мовий Замин билан
Тенглаша олмас.

Инсонни
Ўстирди
Ўзи бокарам,
Бошига кўтарди
Фурур ила маст.
Мерос қилиб берди
Унга ўзин Ер,
Дедики:

«Кўнглингдан
Қулликни йўқот!
Чин инсон

камолга

эришаман, дер.

Не тўсиқ учраса,
Итқит барин,
от!

Меҳнатга меҳр қўй,
Забт эт кўкни, бас,
Везувийлар сирин,
Етгин тагига!..

Везувийми?
Ўтли тупук!
Арзимас
Онгли нодон ишин
Бир патагига!
О, бунинг ёққани
Везувийдан зўр,
Қадоқлаб ўралган
Бу ўтнинг бари.
У қандай ўлдиар —
Оҳиста, бир-бир
Синаган

Аллер,

Рейн

ўқотарлари.

Везувий кўзи кўр.
Шу важдан, бу чин,
Вулқон қўпганида
Кўролган эмас —
Пойида
Мудраган Помпея шаҳрин,
Йўқса,
Тақ тўхтарди
Оловли нафас!
У — буюк! —
Сардорлик этмади талаб,
Орий

бўлмоқни ҳам

қилмади орзу...

Мана бу
 Олий зот,
 Маолий насаб
 Узин танҳо билган
 Кимсалар бор-ку,
 Еприлиб,
 Топтади юртлар тупроғин,
 Қарамай,
 ўйламай,
 оғримай жони
 Еғдирди
 бошларга
 сели қўрғошин —
 Крупп
 заводидан
 чиққан балони.
 Босдилар...
 Босдилар...
 Ёвуз,
 беомон,
 Хандақлар,
 далалар
 мурдага тўлиқ.
 Портлашлар,
 Суронлар эди ҳар томон,
 Гаранг Европада
 жарангларди
 ўқ.
 Элзас ёнар.
 Пирей ёнар.
 Донбасс ҳам,
 Фугас ўқлар
 Лондон тумани аро.
 Қон оқар!
 Қон — дарё бўлди чинакам,
 Бешинчи уммондай
 Тошди бу дарё!
 Бутун дунё ёнди!
 Ёрилди-да Ер,
 Шаҳидларни қучди
 Она бамисол:
 Бор бунда —
 Улимни қўрқитган не эр,
 Бор бунда —
 Улимни тарқатган баттол.
 Крест олгани бор,
 Орденлиги бор,
 Яшаш деб туғилган
 Одамлар ахир.
 Қайдадир
 О, улар кўмилган мазор,
 О, улар бош қўйган
 Тупроқ қайдадир?
 Улар — ҳазор-ҳазор.
 Бутун бир диёр
 Йўқликка юз бурди
 Тарқалгандай дуд.
 О, агар тикланса
 Уша юрт такрор,
 Шавкати,

Шукуҳи,
 Кучи бўлса бут,
 Концлагерлардан,
 Эллардан агар
 Йиғилса
 бўйсира солдатлар бори,
 Шу бўрон бешиги —
 Олмон муқаррар
 Бўлар-қолар эди
 Дунё мозори.
 Қабрлар диёри...

Аммо ўликлар
 Бундоқ мўъжизага
 Эмас-да қодир.
 Замин елиб борар!
 Бирга булутлар,
 Шаҳарлар,
 Майсалар ҳам елаётир.

Оқимлар учрашар
 Денгизлар аро,
 Тун силжиб боради
 Бу ярим шарда.
 Силжир соатларда
 Миллар бу асно,
 Минор соатларда,
 Қўл соатларда.

Европа уйқуда.

Қўрғошинранг ой
 Ўзича посбондек, Ерни қўриқлар.
 Чироқлар ўчмаган,
 Сокин бир чирой...
 Ўқлар!
 Уша ўқлар!..
 Кичкина ўқлар
 Ер бағрида ётар,
 Ётар минг бир йил,
 Ожиз,
 сассиз ётар,
 ўша ўринда.

Уни отган эди ёвуз,
 Қаро дил,
 Омонсиз отганди
 қонли ўримда —

Дюнкеркда,
 Днепр бўйида,
 Олис —
 Ливия чўлида,
 Дунайдан нари...
 Улган ўлиб кетди
 Қолмай бирор из.

Уқлар-чи —
 чиримас!
 Омондир бари.

Улар — минг-минг,
Лак-лак!
Уларни кўргил
Дарахт пўстлоғида,
Шудгор,
Чимзорда.
Эҳ, бунда,
Ҳаттоки ўн тўртинчи йил,
Ўн тўртинчи йилдан
Гильзалар бор-да!

Калач яқинида,
Зим-зиё тунда
Трактор тинмасдан
 ҳайдарди қўриқ.
Тишга тош теккандек,
Битта ўқ шунда
Омочга уриниб чиқар.
Сўнгра ўқ
Тағин ерга тушар,
Худди дон мисол
Ернинг сийнасига
Аста қўяр бош...

Курсда
Туш кўрмиш
Бир она алҳол:
Ўғли келган эмиш
Пўрим,
 башанг,
 ёш.

Елкасида эса
Набираси бор!
Қўл чўзар,
Шарт туриб ёқар чироқни.
Атрофда ҳеч ким йўқ —
Волидан зор
Бир ўзи,
Боз кўрар сассиз фироқни.
Эшик — берк.
Тўрт девор!
Деворда, ана,
Гимнастёрка кийган
Бир йигит кулар...

Заминнинг
Тескари ёғида,
Яна, —
Тушки Нью-Йоркда —
Яра очилар:
Шофер
Тишларини ғижирлатганча,
Инграб,
Бродвейдан бурилар аранг.

Уқ-чи,
Европада ётар ётганча,
Оҳиста,
 оҳиста босиб борар
 занг.

Унга сичқоннинг ҳам ўтмайди
тиши,
Уни чуволчанг ҳам тешолмас асло.
Ҳамон турқи совуқ, тунд —
кўриниши,

Айнимас, бузилмас,
Шундай ҳўл бало.
Қорлар эриб кетар,
Уқ
Униб чиқмас,
Ёмғир ёғиб ўтар,
Уқ
Ёзмас куртак.

Кўп бўлди,
Рейн узра
Тун кезади маст,
Хорст ухлар;
Ҳелвагай отади хуррак.
Ёмғир ёғар.
Ногоҳ кўтариб сурон
Уйни зириллатар
Момақалдироқ.
Сапчиб уйғонади
Герман Хорст ҳайрон:
Урушми?!
Ҳа... Уруш қолди-ку йироқ...
Айборми у?
Тўхта...
Борми гуноҳи?
Утмишни ўйлашлик —
Германга ёт-да.

Ёнида ётарди малика, моҳи,
Унинг хотинжони
Меҳрибон Лотга.
Қийнамас,
Қичимас,
Оғримас чакка,
Битиб,
Яхши бўлиб кетган жароҳат.

Тун оғди.
Булутлар тўс-тўс фалакда.
Туришга сал эрта...
Нечадир соат?
Ёнбошлаб олди-ю,
Илашди кўзи.

Ёмғир плитага урилар шап-шап.
Балки бўлмагандир
Урушнинг ўзи?
Балки қурбонлар ҳам
Ҳаёлий бир гап?
Қачонлардир
кимдир
отган ўқни ҳам
Отган балки у-мас,
Бошқа, эҳтимол?

Неон нури титрар...
Вақт билмас тўхта,
Бир маромда оқар,
Шитоб,
Бемалол.

Тонг отиб келарди.

Эрта саҳар...
Ёришмоқда Шарқ...
Тонготарга ҳали фурсат бор.
Суст,
Нимтатир ёруғликка ғарқ —
Эди борлиқ,
Тонгга интизор.
Хўрозлар ҳам гўё «қу-қу»лаб,
Эстафета қабул қилади:
Тумшуғидан тумшуққа улаб,
Тонгга салом йўллаб қолади.
Тумшуқдан — тумшуққа.
Тумшуқдан — тумшуққа.
Бўйинларин чўзишар узун,
Сўнгра садо ёприлар:
«Қуқ-қу-у!»
Жаранглайди
Ҳали чиқмай кун,
Печорада,
Прутда янграр,
Полесьенинг далаларида...

Волга ёқда тинди оҳанглар.
Сайрар
Дунай,
Рейндан нарида.
Қанот қоқиб
Сайрар кўноқда,
Еру кўкни тутади садо.

Қизаради
Машриқ узоқда,
Қанот ёзиб
Кенгликлар аро.

Тун чекинар
Йиғар тўрин у,
Қолмас ортиқ қора фусунлар.
Тун — меҳрибон,
Тун — доим эзгу,
Боғлаб берар ишқий тугунлар.
Қароқчилик,
Маккорликни ҳеч
Тундан кўрманг!
Тун эрур бедоғ.
Болаларга ором берар кеч,
Юрт,
Элларга бахш айлар фароғ.

Бирор дўнгни,
Япроқни ҳатто
Шабнамидан бенасиб этмас.
Шовқин солмай
Келар доимо,
Қайтганида
Бермас ҳеч бир сас.
Шабнам билан
Ювар Ерни у,
Меҳнат қилар
Хушфеъл аёлдек...

Тонг отмоқда —
Меҳнат тонгги бу.
Вақт

иш билан
тўлар.

Асал деб,
Парвозини кесиб
роҳида,

Болари ғарқ
гул

қадаҳида...

Худди шу пайт,
Айни шу замон
Чигирткалар сурон қуради,
Ут-майсалар
Кўз очиб ҳайрон,
Уйқусидан
Аста туради;
Ухлаб қолган уйларда шу дам
Наъра тортар
Соатлар эркин,
Шиқирлайди калитлар кам-кам,
Эшиклар ҳам
Очилар секин.

Нур!
Нур оқар!
Европа бўйлаб,
Тонгни алқаб,
Ҳаётни куйлаб!

Қамончага уринган мисол,
Нур —
Европа юзига тегар
Ва ўлкалар,
Ватанлар дарҳол
Уйғонишар,
Акс-садо берар.
Гудок саси!
Таралур бу сас,
Қулоқ ҳам
Нақ келар қоматга.
Қадамлар ҳам
Тез-тез,
Басма-бас,
Ошиқади ишга, хизматга.
Мана,
Илк тер

Юзларда пайдо,
Кумушланар,
Нурланар хушҳол...

Тонг отмоқда.
Хорст турган асно —
Тутинади олмоққа соқол.

□

Велосипед етаклаб кирар,
Ҳовлида —
Курт, қўшнисин кўрар,
Оёғи йўқ тақир чўлоқни...
— Салют! — дер Курт.
Питраб қолди-да,
Ғичирлатиб қўлтиқтаёқни,
Тўсиб чиқар
Хорстнинг олдидан.
— Биласанми, Хорст?
Менинг дардим?..
Англайсанми, Герман-эй, рост гап,
Тағин яхши ухлай олмадим,
Тағин, дейман,
Иш берди асаб.
Уша йилда бўлгандай,
Гўё:
Учинчи бор
Жангга киряпман, —
Кўкрагимда
Крест бор аъло, —
Йўл-йўлакай ёвни қиряпман.
Оз-оз отиб боряпман.
Лекин,
Отганим-чи,
Катта бўп қайтар,
Қуршар мени ҳар ёқдан секин,
Ташланади
Сенга ҳам, баттар!
Чинқиरोқ-ки!..
Осмонни тутиб,
Қанотларни йўқ қилар дарҳол.
Бомба портлар!
Ўзни унутиб
Оёғи йўқ фаришта мисол
«Ура!» дея,
Ломакон сари
Учи-и-и-иб кетдим!
Кўнглим қон эди...
Сен кулма-да, нодўст сингари,
Сўнгигача қулоқ сол энди.
Ўзи эса кулар.
Бепарво
Ғирч-ғирч қилар қўлтиқтаёқда.

— Учмоқдаман
Булутлар аро...
Шинелим-чи, эди шу чоқда
Нақ монанди қонли капалак.

Бунда
Учта уруш
Ибтидоси бор,
Аммо
Биттаси ҳам
Бермади садо.

□

Уқ...
Уқ билан тўлганди ерлар...
Шундай десанг —
Лоф қилма дерлар.

Унинг ўзи,
Ўзи ҳам ҳатто
Кўзларига ишонмас асло.
Гўё
Тунда
Еғиб қўрғошин
Тўлдирганди майдон ич-тошин.

Йиллар ўтар,
Асрлар ўтар,
Уқ —
Ёмғирдай буғланмас
Ётар...
Зироатни кўринг!
Бутун ғов
Шу «экин»ла
Тўлганди, ажаб.
Қумни қазиб ташлар-да бирров,
Уқларини саралар дарров,
Тер тўкади ғайрати қайнаб.
Саҳар чиқиб
Гўёки полиз —
Ишлар Герман
Сидқидил,
Холис...

Шайтон тугул,
Худо ҳам тайин
Энди ишдан бўшата олмас.
Бунда энди
Ўзи хўжайин,
Дакки бермас
Унга ҳеч бир кас.
Шижоат бор,
Шахту шиддат бор,
Кучга ҳали
Тўладир билак.
На-да сенга машина даркор.
На деталь деб бўлурсан ҳалак.

У — бир ўзи,
У — бунда ёлғиз.
Атроф — дала.
Питраган жон йўқ.
Чумакари
Гингиллар ҳолсиз...

Осмонда — ел...
Қўллариди — ўқ...
Саралару
Халтага солар,
Исиб кетгач,
Ечар пиджакни.
Ўз-ўзига хўп қойил қолар,
Қазир,
Кейин отар кўйлакни.

Кунни қаранг!
Ёнар фалакда,
Ҳаво тиниқ,
Осмон очдан-оч.
Хоч тебранар
Жундор кўкракда,
«Кумуш чибин» —
Деб аталган хоч.

Қаердадир
Поездлар учқур,
Пўлат изда
Шувиллаб борар.
Қаердадир
Шаҳарлар пурнур,
Ҳайбатланиб,
Гувиллаб борар.
Шаҳарда
Дуд,
Гирдоб,
Суронда,
Заводларда,
Цех ила конда,
Темирсуръат асрда, ҳайҳот,
Толиққанча яшар одамзод...

Бунда — кенглик!
Офтоб чарақлар,
Рейн буралиб оқар,
Ажойиб...

Хорст
Ирғитар белни
Йироққа,
Ётар
Қўлин хоч мисли ёйиб.

Димоғига
Ут иси урар.
Қанот қоқиб
Қуш учар баланд.
Бирдан
тиниқ

самони кўрар;

Само
мовий поклиги билан
Аввал — киприк,
Сўнг кўзга сингди,
Жимлик чўкди Хорст юрагига.

Қайинпўстлоқ қайиқдай энди
Ер тебранди гўё тагида

У — қайиқда,
Юза бошлар у,
Йироқ,
Йироқ ерларга етар,
Ташвишларнинг
Барин ташлар у,
Ғамлардан юз ўгириб кетар,
Юзар қайиқ,
Улчов билмай гоҳ
Замондан ҳам чиқар ташқари.
Чорлар уни
Унут бандаргоҳ,
Қадим,
Қадим эрадан нари,
Унда —
Жимжит,
Мовий ҳаволар
Ёруғ доғлар бордир офтобда...

Қовоғари
Ғунғиллаб қолар
Хаёлларин бузиб шу тобда
Туриб кетар,
Оғриси ҳам дил,
Боз элакни
Қўлига олар
Ва элакда
Турфа,
Хилма-хил
Уқлар
Қумдан ажралиб қолар.
Чинқирмайди,
Сочмайди шуъла,
Фридрихми,
Бисмарк,
То Гитлер —
Барчасининг ўқи
Бир йўла
Йиғилибдир.
Хорст «Офарин!» дер.
Опа-сингил,
Оға сингари
Бир-бирига ўхшар жуда ҳам.

Белкуракни ботирса,
Бари
Хорст қўлида
Бўлур мужассам.
Овози ҳам чиқмас.
Излар Хорст,
Чўк тушар гоҳ,
Урмалар,
Сакрар.
Илк бор Герман қўлида,
Бу — рост,
Буюмликка ўтди
Терсақлар!

□
Велосипед етаклаб кирар,
Ҳовлида — боз! —
Қўшнисин кўрар.
Тахтачада ўтирарди у,
Лозимини
Елпирди шамол...

Вайронада
Болажонлар қув,
«Уруш-уруш» ўйнар бемалол.
Хорст чекаркан,
Унглайди ҳушни:
— Утирибман, дегин-а, қўшни?

— Кўп бўлди-ку, ўтирганимга. —
Кўзларини қисиб қарар Курт. —
О, найзадай тик юрганимда,
Товонларни «шақ» этиб уриб,
Сенга айтсам,
Ишонсанг гапга,
Тошкўча ҳам
Титрарди паққос!
«Взво-од, ўннга!»
«Взво-од, ча-апга!»
Юрардиму
ўйлар эдим оз.

Олға
Ҳаёт кенглиги учун!
Шарт-шурт босдим,
Улимлар экдим.
Шақиллаган
қадамим
бутун
Европанинг
жонига тегди.

Мана энди —
Бечора Куртман,
Шиддатли Курт...
Курт энди ким, а?
Оёқсиз бир тўнкаман,
фиртман.

Биласанми,
Калламда нима? —

У тутатар Германга қараб,
Кейин
Пастга туфлар дарғазаб.

— Мен ўйлайман
Овораларни,
Омади йўқ бечораларни.
Ҳа, қария!
Қалбигинам сўнгра
Сиз —

тириклар ҳақида мунграр.
Мени бўлса, ўзинг биласан,
Яримжонман,

Ногирон бир тан,
Ярмим — менда,
Ярмим — Валдайда,
Гоҳи эса учиб юраман,
Парвоз этиб

тунлар
ҳар қайда.

Бомба портлар!
Нақ
Куйик ўтин
Буржга
учиб боряпман тинсиз!
Оёқларим
Ҳали бус-бутун,
Чопишмоқда
Ҳужумга менсиз.

У ёғини, қария, сўрсанг,
Жаннатга ҳам
Оз қолганди-я!..
Тўлқин кучи кесилиб
аттанг,
Унглолмай,
Кетдим-да қия.

Энди
Пастга тушади роҳим:
Пастда ёнар —
Замин,
Уммонлар!
Ёнар менинг қўлтиқтаёғим,
Ёнар уйлар,
Боғлар,
Майдонлар...

Уйғонаман —
қўрқиб,
қалтираб,

Ҳайратларга тушаман қараб:
Тонг отибди;
Мен ҳам воронка*
Чеккасида эмасман асло.
Қўлтиқтаёқ —
пойгак томонда,
Сайқалидан таралар жило,
Мебелнинг
бир буюми мисол
Хонани ҳам
тўлдирибди сал..
Уйлайман-да бундай, оқсоқол,
Балки,
оёқ бўлмаган азал?
Менинг борим —
балки шунақа?
Худо мени яратган
Шундоқ?..

Герман дейди:
— Сен жа-а-а унақа...
Қайта ўсиб чиқмайди оёқ.

— Сен доносан, Хорст! —
Қичқирар Курт. —
Ана улар...
Усмоқда...
Бир кўр!

Қўлтиқтаёқ билан
Курт шу он
Рўбарўга ишора этди:
У хонада
Болалар шодмон
«Уруш-уруш» ўйнашар эди.

— Катта бўлгач,
Кийдириб шинель
Фельдфебелга
Топширишса бас:
Одамзодга
Эл бўлмайди,
эл,

Ваҳший бўлар —
Туб ўзга эмас!
«Эй, шоввозлар, шитоб сафга тур!..
Жиннисанғи,
эсвослар,
p-руиг!*

Кейин
Барин
Биздек жангда кўр!
Қонли ўйин,—
Уликми,

Тирик —

Олға бос, дер!
Пешонанг шу, дер!
Худо ёрдир!
Дранг нах Остен!

Ногоҳ
Бомба зириллатар ер!
Рудингни
Нақ кўкда
кўрарсен!
Худди мендек бўлар,
На тўқа,
На бирор енг
Ёдгорлик қолар.

Билиб қўй, Хорст,
Бу — ўқ-а,
Ўқ-а...
Отилган ўқ қайтар!
Уч олар!

* Бомба, снаряд ўйган чуқур.

* «Қад ростла!» (нем.).

Бомба портлар!
 Шаҳарлар — кул-кул,
 Тоғлар қулар...
 Ушанда, ошнам,
 Хотира ҳам
 Даркормас буткул,
 Керак бўлмас
 Қўлтиқтаёқ ҳам.

Барига суф!
 Ҳаёт ҳам тинар,
 Дудлар учар,
 Босар қора қор...
 Елғизгина шарпалар инграр
 Биз —
 Утганлар ҳақида зор-зор.

У тин олди,
 Энтикиб бот-бот,
 Сал эгилди Германга томон.
 Кўзларида қалб чекар фарёд,
 Аммо оғзи куларди ҳамон.

Темир крест соҳиби,
 Бир боқ!
 Барчасини жангга йўйсинлар,
 Мен ҳайкалман!
 Майдонга шундоқ
 Шоҳсупага тирик қўйсинлар!
 Қаҳрамонмас,
 Битта чўлоқни
 Кўргазмали қуролдай қўйсин.
 Енгинамга
 Қўлтиқтаёқни
 Фалокатга мисолдай қўйсин.
 Кўрган эслар:
 Мана шу номард
 Илк бор,

илк бор

варанглатган
 ўқ!

Ҳарбий нозир
 Столига шарт
 Чиқар эдим,
 Бўлганда ҳуқуқ!

Тиржаяди аламли, ногоҳ
 Букчаяди ҳорғин ва хаста.
 Кўзларида поёнсиз, эвоҳ,
 Уммони ғам мавжланар аста.
 Хотирадай шафақ ёнарди,
 Кулранг чеҳра берарди жило..

Хорст бош ирғар, жим хўрсинарди.
 Қўрғошинни ўйларди аммо.

□

Тунлари —
 хотини ухлайди чарчоқ,
 Уғли ҳам ухлайди.

Ой кўринган чоғ,
Плита узра Хорст

сеҳрлар эди:

Қалин

тунукага

ўқ

терар эди.

Газ ёнар,
Ловуллар учта тож,

кам-кам —

Уқлардан қочади
қурт-қумурсқа ҳам.

Қўрғошин
Жилдирар
Кумуш сув бўлиб,
Боради
Пастдаги тоғора тўлиб.
Чўян тоғорада
Муз бўлиб қотар,

Уй,
Атроф,
Мавжудот
Донг қотиб ётар.
Борлиқда
Сукунат кезиб юрибди,
Фақат қўлтиқтаёқ уйғоқ турибди.
Шундоқ қўшни уйда,
Гирчиллар,
Инграр,
Инграшини ёлғиз
Деворлар тинглар.
Гирчиллар неча йил...

Сабр йўқ, сабр!
Устага берса-ку,
Тузатар ахир! —
Шундоқ ўйларди Хорст,
Сеҳрлар эди:
Қалин

тунукага

ўқ

терар эди.

Қаранги,
Бу касбни
Урганиб олди,
Табиат,
Тарзига кўникиб қолди.
Герман хаёлига келди:
Эҳтимол
Уқлар ўз ҳолича,
Эркин,
Бемалол
Униб-ўсганмикин
Майсаларда жам?
Эҳтимол,
Тўлқинлар оқизиб илдам
Утган асрларга
Элтгандир барин?

Шунақа....

Ел ўйнар булутлар барин,
Оқар ғов ортида
Рейн серғулу.
Энди ўқотармас —
«Экинзор»дир у,
Қўрғошинзор деса,
тўғри
яна ҳам.

Манглайин артмоққа
тўхтар Хорст бир дам.

Тагин ковлар,
Қумни элайди такрор,
Узи учун ишлар
Умрида илк бор.

Бир кун қизиқ бўлди.
Кечки маҳалда
Далада қизгин иш тугаган палла,
Анғизпояларда ўйнарди эпкин...
Олисда
бир одам
шошилмай, секин —

Юриб кела бошлар,
Туманли чеҳра,
Кўзи ҳам олисдан
Кўринмас,
хира.

Хандақлар четидан,
Герман томонга —
Келарди
Баайни ўхшаб нишонга.
Шўра босган ғовга
Қадам қўйган чоғ,
Тиниқ,
аён бўлди

Кўз,
Ажин,
Ёноқ.
— Салют! — дер,
Халтадан ўқ олиб ҳайрон —
Оҳ-ҳо — дер. — Зўр-ку бу!
Мен бўлсам, нодон,
Бу ерни
ўлик ер,
дебман-а, тақир,

Ҳайдашмас,
экишмас,
ўришмас ахир.

Бунда-чи,
О, қандай залворли ҳосил!
Бор-буди — қўрғошин. —
Хорст дер: — Э, бас қил! —
Қумга белкуракни
Боплаб уради,

Кўкракда
Исо — хоч, қалқиб туради.
Исо бўлганда ҳам
Кумуш Исодир.

— Ҳазилинг қўй!
— Рост гап, ишшайма, ботир,
Жўна, кетаётган ёғинга жўна!
— Ажаб, дўстингни ҳам
танитайсан-а!

Бир пайт биз
Уқларни қуйгандик икков.
Эсдами, қария?

Шу лаҳза дарров
Ёришиб кетгандай
Бўлди хотира.
Кутмаганди Герман ўзи ҳам сира.

Утгиз тўртинчи йил.
Заводда донгдор,
Номи тилга тушган
Патрон цехи бор.
Қўрғошин оқади
Дарё мисоли,
Дастгоҳ пиш-пиш қилар,
Девдай ҳаволи,
Қўрғошин туфлайди,
Туфлагани — ўқ,
Ўқ тушар,
Ўқ тушар...
Ҳеч охири йўқ!
Уясидан учиб чиқарди гўё.
Шунақа осон-да!
Ул кумуш Исо
Кўйлакнинг тагида
Бўлди жиққа ҳўл.
Худо ўзи шоҳид!
Шуниси маъқул.
Жаннат дарчасидан кўриб турар у.

Аммо ўқотарлар жонланар.
Қўрқув,
Ваҳшат бу тупроқда
Гуркирар энди,
Уруш хотирасин
Учирар энди,
Ҳув биринчи жаҳон уруши ёдин,
Сўнгра

иккинчиси
ёзиб қанотин,

Авал ичкарида,
Кейин ташқари —
Коммунист эрларнинг
Отдилар барин.
Хорст билмас,
Тураркан дастгоҳ ёнида —
Ки, қанча офат бор
Унинг қонида.

Иш — иш-да!
Иш доим бўлсин-да михдай!
Патрон-цех,
Бамисли макарон-цехдай.
Дастгоҳ пиш-пиш қилар.
«Туф!» — дер.
Саватга
Мимит ўқлар учиб тушади сатда,
Снаряд, бомбанинг —
Уша момоси.

Олти йил,
Олти йил —
Умр асноси
Йигирма уч ёшга киргунча
Шундоқ
Утди-кетди
Демай, бир ўзингга боқ...

Ёмғирдай ўқ бўлиб қўрғошин оқим
Ливерпуль,
Брестга тушгунча токим
Ҳали вақт бор эди.
На жон ҳовучлар
Ҳали бу ўқларга ем бўлгувчилар,
Билишмас,
Дунёдан ҳали кўп умид,
Оёғи бор,
Соғлом ҳали Гофман Курт.
Ўзи ҳам, Герман Хорст,
Тақдирни қарғаб,
Бомбадан қочай деб,
Урага сакраб,
Бегона шаҳарга
Қирган йўқ ҳали,
Инсонни

беомон

қирган йўқ ҳали.

Еш эди,
Қайиқни биларди жуда,
Суюкли қиз билан еларди жуда.
Лоттамас,
Мари —

Ҳа, илк муҳаббат бу,
Марига гуллардан ҳадя қилар у,
Қўшиқлар айтарди.
Хушбахт эди, шод;
Ёри бор.
Бағрига чорлади завод.
Ёнма-ён ишларди —
бир гапдан қолмас

Дангалчи,
Шартаки,
Бетга чопар Ганс.
Цехга кириб,
Қаттиқ гапирарди қув:
— Патрон-цех,
Гўёки, вайрон цехи бу.

Дастгоҳни тиндирмас
Қайтаркан ишдан:
«Эринма, — дер — қўлни
Тоза ювишдан.
Қўрғошиндан ахир
Келар қон ҳиди».

Зарарли одам бу, дейишар эди,
Ишдан ҳам қувилди.
Экан омадсиз!
Шундан бери сувлар
Оқди ададсиз,
Шаҳарларни босди,
Далалар кезди,
Хандақлардан сакраб
Еллардан ўзди,
Қирқ бешинчи йил ҳам
Орқада мана...
У яшар.
Яшайди,

яшайди яна.

Нега ортга боқсин,
Бош қотирсин у?
Кимга бундан наф бор?
Кимга бу қайғу?
У — кичик,
У — унут бир одам ахир,
Чўлоқни

соғ этиб бўлмас бари бир.

Бари бир
ўлганлар тирилиб келмас —
На дўстлар,
На ўзин волидаси...
Бас!

Хорстни овутарди
Шунақа хаёл.
Бирдан — Ганс!
Қария!
Қариямас, чол.
Наҳот бу,
Уша Ганс,
Шартаки ва қув?
«Патрон-цех —
Гўёки вайрон цехи бу...»

□

Енма-ён
Майсага чўкдилар икков.
— Бормисан?
— Ҳа...
Умрим ўзимга сийлов.
Гоҳ ҳазил қиламан,
Йиғлайман баъзан —
Тупураб бир четга: —
Дунё шу экан...

У пайтлар...

Башангман, усти-бошим бут,

Марш! — деса учаман,
Кутар йиғув-пункт,
Бир ён — жанг,
Бир ёнда — хотиним хомуш...
Бекорчи қўлларга топилди юмуш:
Тепки кўтарилсин,
Енг шимарилсин,
Варшава қон ютар!
Москва билсин!
Ёриб ўтдик!
Зафар!
Зафар ҳам пойдор!
Камар тўқасида —
«Худо бизга ёр» —
Шунга ишонибман
Паққос мен галварс.
Аммо душман очган ўтлар:
«Гум», «қарс», «чарс» —
Титратиб,
Бинт ўраб кетарди гоҳо...

Асир тушдим.

Сен-чи?
Жанг қилдингми ё
Дастгоҳинг ёнида?
Лекин дегил рост!

Сигаретни эзди товонида Хорст.
Чака чандиғини
Силади мағрур:
— Мен бўш келганим йўқ.
Сўнгига дову
Олишдим.

— Гиртсан-да!

— Бурч борку ахир?
Солдат бурчи?!
Мен ҳам
Сендек бетадбир,
Автомат ташлашни
Қилсайдим одат...
Мен кўрқоқ эмасман.
Немисман!
Солдат.

□

Ганс оппоқ оқарди,
Аммо турган йўқ,
У аста,
Қафтида юмалатар ўқ.
Шафаққа тикилиб
Тингларди фақат,
Келарди акс-садо:
«Немисман.
Солдат!»
— Мен қўл кўтармадим.
Бари бир энди,

Бўлди,
Бўёқчининг бўёғи синди.
У-чи,
Худди сендек
Турар олдимда.
Кўзларин кўрмасдим.
Нигоҳи зимдан
Улим ҳукми янглиғ
Чарақлар эди,
Кўлида автомат шарақлар эди.

Он ўтар —
Мен шунда
Йиқилгум сассиз,
Қирқинчи йилдаги полякдай ожиз,
Великие Луки ёнида ўлган
Совет Армиясин жангчиси бўлган
Йигитдай қуларман,
Йўқдир ўзга йўл,
Улар ҳам
Мен каби
Кўтармаган қўл.

Ушанда
Уларнинг устидан ошиб, —
Блицкриг ахир! —
Югурдик шошиб.

Аmmo у шошилмас.
Бирдан гўлдирад:
«Юр!»
Мен-ку биламан,
Аниқ ўлдирад.
Мен орқа ўгирдим,
Елкамда шу он
Офтобнинг тинганин сездим

ногаҳон,

Милтиқнинг нафаси
Кезарди нохуш.
Пақ этса —
Кифоя.
Мен бамисли туш,
Чоҳга қулагандек
Кетарман бедор,
Елдан паст,
Кераксиз бир буюм қадар.

Битта қадам босдим
Сўнг яна...
Яна...
«Тўхта!» — деган сўзни
Эшитдим мана.
На тирик, ўликман,
Қулоқ қар,
Кўз кўр.
У деди:
«Цурюк юр.
Мана бу ёқ юр».
Мен-ку, биламан-а,
Тамом! Аямас.
Кўксимдан отар нақ.

Боқсам бир нафас,
Бўрондан паналаб,
Утирмай чўчиб,
Пайтавасин созлар,
Этикни ечиб,
Гўё мен душманмас...
Шундай хотиржам.

Битта қадам босдим.
Тагин,
Бир қадам...
«Яна сал... — ўйлардим. —
Қочаман боплаб!»

Бироқ у қўзғолди.
Милтиқни тоблаб:
«Қайга кетар бўлсанг,
Шу ён юр — деди,
Шарқ томонни имлаб —
— Чаққон юр!» — деди.
Боқди-ю
Куйдириб кетди нигоҳи.

Мен-чи,
Ҳайрон эдим,
Ажабо, роҳим —
Кесилгандай бўлар,
Қадам ташласам.
Ортга қайтсам —
Уйга ета олмасам...
Олға юрсам,
Олдда — дашту биёбон,
Айланиб ўтмоққа
Сира йўқ имкон,
Саҳрои Кабир
Ип эшолмай қолар...
Қорлару куллардир,
Куллару қорлар...
Билардим,
Олдинда ўт йўқ, ҳаёт йўқ,
Ҳеч қайдан,
Ҳеч қайдан доду имдод йўқ.
На бир уй,
На бирор милтираган чўғ...

Мен — одам,
Одамдан қочардим беруҳ,
Мен — одам,
Аmmo нақ тимсоли соя,
Вайрона ерлардан
Қочардим ғоят, —
Вайрона —
Миназор майдондан ёмон,
Мен — одам,
Исламас эдим лек макон.

Умидвор эдим мен шўрлик:
Ниҳоят
Бирорта колонна
Кўринса шояд —

Кўшилиб олардим.
Аммо кун-бакун,
Ваҳима,
Кўрқувдан жигар-бағрим хун,
Бундоқ ваҳимага
Тушмовдим ҳануз.

Туртиниб-суртиниб
Борардим

муз-муз,
Тўна бошлар аста
Аъзон бадан.

Биласанми! —
Хўроз чақирди бирдан.
Шундоқ ер тагида қичқиради,
Тонгда,
Сигмас,
Жо бўлмасди
Шуурга,
Онгга.
Шип-шийдам саҳрода
Жуда ҳам соз-ку,
Бироқ қаерда у,
Қандай хўроз у?
Атрофда на фарам,
На бир қўноқ бор,
Бутун чўл
Уқотар каби харобзор,
Хўроз қичқириши
Жуда ғалати!
То ҳануз
Бу менга
Нашъа қилади...

Бўлганимча бўлдим
Шунда, қария,
Қаҳратон қирчиллар
Борган сари-я!
Нафас олганинг — муз,
Чиқарганинг — чанг.

Мен йиртиқ этикда
Музлайман аранг,
Қақшардим,
Чўкканча қорга юнгсимон.

Гўрдан чиққан каби
Хўроз ногаҳон
Қичқирди!
Мижжалаб очдим кўзимни,
Шундай бир ҳолатда
Кўрдим ўзимни:
Қошимда турарди
Қуюқ бир тутун.
Билмайман, —
Мен қандай бордим,
Қай йўсин.
Тутунга ўралдим,
Юмшоқ эди у.

Кун чиқа бошлади.
Тутунлар, ёху,
Дашт узра кўлдан-кўп,
Қор мисоли оқ.
Англадим:
Пойимда бор эди қишлоқ,
Бамисли қабристон —
Йўқдир бирор том.

Барин биз ер ичра
Қувдик-ку тамом!
Улигин ҳам қувдик,
Тиригини ҳам,
Ахир, Хорст,
Биз олий зотлармиз, пойдор,
Бизлар бебаҳомиз,
Худо бизга ёр!

Сафсата бу!
Кейин тушундим, афсус!
Ушанда,
Баданим

қалтираб муз-муз,
Иссиққа талпинур эди беомон.
Чимчилар,
Ачитар қора қаҳратон!
Дерлар, ўлар ҳўкиз
Болтадан тоймас.
Бир эшикни урдим.
Бир хотин бесас
Кўринди-ю,
Ортга шитоб чекилди!
Мени
Бир маҳлуқ деб
Билди шекилли.
Автоматим бордай
Туюлдими ё?
Бурчакка қисилиб
Олди бенаво.
Ортида— болалар, сочлари тўзиқ...
Ушанда билсанг, Хорст,
Бўлди хўп қизиқ!
Бундаи умрда
Бир бор бўлади:
Қўлимни кўтардим
Шу ертўлада!

Бутхона ичига киргандай гўё
Одамлар келишар
Жим,

мотамсаро,
Уликка боққандай
Тикилишар лол.
Шу дам кириб келди
Болта тутган чол.
Болта сопи билан
Табурет сурди.
Сўнгра:
«Бунга ўтир!» — дея буюрди...
Қани айт,

Ушанда бурчим қилсам пеш,
Бурч десам,
Инсофдан бўладими ҳеч?
Ҳеч ким пеш қилолмас,
Мен тугул,
Сан ҳам!
Қайси бурч?
Барини кул этган бўлсам!

Уларнинг кўзига
Термилсанг бир-бир —
Қарамаслик қийин,
Қараш ҳам оғир.
Шундай тикилади ололмаган ўч...
Мен дедим,
Гитлернинг ўйлагани пуч,
Гитлер айбдор,
Мен бир солдатман холос,
Ўт қўймоқ,
Отмоқни истамайман, рост.
Аммоки, уларнинг олдида бу дам,
Гитлермас,
Шўрлик Ганс ўлтирар мулзам.
Неча йиллар ўтди орада ахир,
Неча майдонларни
Айладик тақир.
Мозорлар бесаноқ,
Дарё-бадарё...
Кўзлар қарай олмас,
Юзлар ҳам қаро...

Улар ҳақ.
О, менинг
Гуноҳларим зил!
Бари бир, нон бериб,
Дедилар: «Боргил!»
Юзга солмадилар,
Дилсизга ўхшаб:
Олдинда ҳол ўша,
Манзара ўша,
Қорайган қишлоқлар,
Қирлар,
Адирлар...

Колонна учради йўлда:
Асирлар!
Ҳаммага баробар
Тегди гуноҳлар,
Ҳамма бўйин товлар,
Ўзини оқлар,
Бизни алдадилар,
Унатдилар, дер,
Бизга буюрдилар,
Жўнатдилар, дер,
Тузук, ўлмай қолдик ахир,
Ҳарҳолда...
Бизга тутқаздилар
Белкурак,
Болта,
Аммо, кул этганим —

Гарчандки шай мен —
Болта билан
Қандай тиклай олай мен?!.

...Уйга келдим.
Уй йўқ.
Қоятош мисол
Битта девор турар
Қийшайиб хиёл.
Деворга,
Қарғалар, нақ куйик ўтин,
Қўнганди.
На ўғил бордир,
На хотин...

Сен-чи — бурч-бурч дея
Томоқ йиртасан
Ёлғон бу!
Адашма бундай ерда сан:
Гарчи қўлимиз-ла
Ўлдирди ёвни,
Ўзимизга отди
Уша оловни.
Фугаслар остига
Ташлашди — улар,
Ноҳақ кўзимизни
Ёшлашди — улар.
Уларнинг олдида,
Хорст,
Қарзимиз бор,
Насия қилмоқлик
Бизлар учун ор.
Ота-боболар ҳам
Қарздор ахир.
Бизга — ертўлалар,
уларга — қаср.
Бизларга — хандақлар,
уларга — иқбол,

Қон бердик!
Бари бир қугулмоқ маҳол!
Уларга худо ёр.
Бизларга эмас.
Бизларга — бурч, бурч ёр!
Ўт қўй, деса, бас.
Мен — аста турди у —
Ёқдим,
Ўт қўйдим!
Бир марта...
Бир уйга,
О, бензин қуйдим!..
Болалар дилдираб
Қорда қолишди,
Ялангоёқ,
Инграб-инграб нолишди...
Бари — ялангоёқ!!!
Англайсанми ҳеч?!
Бизга — хоч,
Кўкракка тақилгувчи хоч!
Бизларга — дўнгликлар,
Қабрлар дўнги...

Мардмас,
Кўрқоқлармиз!
Шу — гапнинг сўнги!
Буталар ичига ирғитди ўқни.
— Қария,
Кўнглингга олганинг йўқми?
Кўполман... узр-да... —
Ултираркан Ганс
Ёвшанга тикилиб қолди бир
нафас.

Ёвшан эмас,
Гулхан эди бу гўё,
Шу ўша Донецнинг соҳили аро
Ловуллаб балқиган ўтга ўхшарди.
Болалар-чи,
Қорда титраб-қақшарди...

□

Қурбонлар қисмати — сукутми
ёлғиз?

Албатта, дейсиз, сиз.
Ҳақ эмассиз, йўқ.
Қалб бор экан,
Асаб этар экан ҳис
Улар фарёди-ла
Тўла еру кўк.
Улар фиғон айлар қалбларимизда,
Бизларга қайишиб
Чекарлар фарёд,
Уйқу инмаганда тунлари кўзга,
Босиб келганида ўтмиш —
гирдибод.

Улар фарёд этар,
Осойиш тонгда,
Шаҳарни тутганда боди саҳролар,
Юлдуз юлдуз билан сирлашган
онда,

Ҳайкаллар тинч нафас олган
аснолар.

Улар фарёд айлар
Ухламангиз дер,
Кўз кўрмас, сезгир қўл силар
беозор.

Биз учун,
Биз учун,
Буюк она Ер,
Беш қитъали Замин
Бўлсин, дер, ёдгор.
Буюк Ер!
Зулматда елиб боради,
Шиддатдан
Кичраяр глобус мисол.
Ер узра —
Хотира кезиб юради,
Хотира — кичкина сарпойчанг аёл.
У борар,
Жарлардан ўтиб шиддаткор,
Виза даркор эмас,

Прописка ҳам.
Кўзида —
Тул хотин ҳасратлари бор,
Бор,
Она қалбини адо этган ғам...
Мудроқ кўкатларда
Уйнаган елдай,
Қулоққа чалинмас
Қадамидан сас.
Уруш касофатин тортган ҳар элда
Рўмоли ўзгариб борар басма-бас.
Рўмо эди унга
Юртлар байроғи:
Француз,
Инглиз
Чех туғин ўрарди,
Гоҳ норвег,
Гоҳ поляк...

Аммо ардоғи —
Ватаним байроғин
Азиз кўрарди.
Бу — зафар байроғи.
Шуъласи балқиб
Қайғу, қувончларни
Айлар нурафшон.
Бу байроқни
Мунис юртдошим, балки
Озғин елкасига
Солар шу замон.
Мана борар,
Ғамин яширмай беҳол, —
Менинг уқубатим, —
Дард,
илҳом,
фулу.

Гдансклик тикувчи шудир
эхтимол?

Балки тулузалик кирчи хотин шу?
У борар,
Ўзини ўйламай тамом,
Дунё ташвишини кифтига ортиб.
Ҳайкаллар ғоз туриб беришар
салом,

Обидалар таъзим этишар қотиб —
Турли фронтлардан,
Концлагерлардан,
Волгадан то Ла-Манш —
Мозорлар аро.
«Рейнга бор —
Дейишар —
Уша ерларда
Реванш ўти
Ёниб турар бедаво.
Реванш ўти ёнар,
Ёнар қасоскор,
Қабоҳат,
Лоқайдлик зулматига ғарқ.
Қаримта дегувчи
Генераллар бор,
Қурол қироллари яшар муаллақ,

Бари Рейн томонда,
Йўқотган ором,
Отилмоқ истайди биринчи ўқ ҳам...
Кирмас қиролларга Хотира мудом.
Содда аёл яхши билар:
Муттаҳам —
Қиролларга нима!
Даркорми кўз ёш?..
Қиролларда, нима, борми
Қалб,
юрак?..

Шарқ ёнар,
Чиқмоққа шайланар қуёш,
Бугун — зўр,
Бир жонон кун бўлса керак.
Булутлар учи ҳам қизариб қолди.
Москва устида,
Қишлоқ устида.
Волгада хўрозлар
Озроқ тин олди,
Рейнда —
Кичқиришга энди тушди-да!

Тун оқар.
Ухласа бўлди.
Аммо Хорст
Бедор,
Газплита ўчганмас ҳамон.
Бир ҳовуч ўқ олди —
Иш тугар паққос!
Яшилранг қуймалар
Эди ҳар томон;
Язь балиғи янглиғ
Кулчатарз-ку, баъд
Тегирмон тошидай
Зил эди жуда.
У ўтни ўчирди.
Нечадир соат?
Чоракам тўрт.
Турмоқ даркор олтида.
Лотта бутерброд ҳозирлаган-ку,
Балки халтага ҳам солгандир...
Ортиқ
Ҳориб-чарчади-ей!..

Шу пайт кирди
У.

— Кимсан? — дер ўзини орқага
тортиб.

— Танимадинг.
Уруш Хотираси мен. —
Қизил шол рўмолга ўралди аста.
— Сен рус аёлисан.
Нечун келдинг сен?
Юртингга бормовдим.
— Йўқ, мен шикаста
Парижлик аёлман,
Чехман,
Мен — башар,

Бир бор азобимни
Тортиб кўр, каззоб!
Кифтида байроқлар бир-бир
алмашар,

Чехраси,
Овози ўзгариб шитоб.
Фақат бир хил эди
Кўздан оққан ёш,
Тубсиз ғам қаъридан
Отилган фиғон.
Кўз ёшга ҳамиша
Ҳасрат қайғудош,
Кўз ёш ҳамма жойда
Шўр мисли уммон...

Фақат кўз ёш ўша,
Ғазаб ҳам ўша, —
Қасамдек кўзларда пориллаб
турган.
— Фарзандларим отдинг қилмай
андиша,

Мен — она,
Қошингда зориллаб турган!

Фақат кўз ёш ўша,
Соч оқи ўша —
Кулранг қор,
Кўрғошин мисли жилоси.
— Тингла!
Кўкрагимда фарёд ҳамиша,
Фарёдмас,
Сен отган ўқлар садоси!
Билдингми?! —
Ҳайбатли ҳакамдай зил-зил
Қадоқ қўли билан
Хорстни силади:
— Кўзингга жо бўлгай
Бедорлигим, бил,
Қаҳрим кипригингни
Кул-кул қилади.
Кундуз ҳам ухлатмас,
Тун ҳам!
— Йўқ, асло!
Мен оддий аскарман.
Аскарман холос!
Аскарга ҳар қандай
Айб — нораво!

Йўқ!
Йўқ!
Аскарни ҳам айблайдилар, Хорст!

□

Худди шу пайт,
Жиндай наридан
Деразага
учиб кирди
ўқ.

Учиб келди
Ўтмиш қаъридан,
Тўрпардага ҳатто теккан йўқ.

— Сеникиман,
Лаҳза мисоли,
Мисли учқур
Кул қилувчи барқ.
Сенсиз,
Сенинг кўзингсиз,
Ҳолим —
Оғир,
Мақсад айлар мени тарк.

Яна бири!
Яна
Сўнг чоғда
Қаторлашди
Ўқ кетидан ўқ —
Ҳар хил ўқлар
Ўғирдай ёғди, —
Шкафда ўқ!
Ер бетига ўқ!

— Сеникимиз!
Ҳайиқма асло.
Сен қуйгандинг
Бизни нақ олтин.
Ҳузурингга қайтдик бир асно,
Қайтдик бизлар —
Парвоздан олдин.

— Сенга,
— Сенга!
зимистондан, Хорст!..
Гоҳ йирикдир, гоҳ майда ўқлар.
— Сен инсонсан!
— Биз!
— Биз!
— Биз эвс,
— Биз —
ўқлардек
тамизи йўқлар!

Уз билгимиз
Билан биз ахир
Елмадик-ку кўкда баттарин?
Сен — инсонсан,
Ана бирма-бир —
Келишмоқда —
Улдирганларинг:
— Сенга!
Порох тўзони аро,
— Сенга!
Ернинг бағридан келар.
— Бари ёлғо-о-он!..

Аммо бу садо
Тишга чиқмас,
Бўғизда қолар,

Хорстнинг ўзин куйдирар,
Тани —
Қалтирайди,
Босган совуқ тер.

Кўзин очди:
Урар дарчани,
Эзма ёмғир,
Одатий ёмғир...
Хотинининг
Юзими бу юз?!
Хотинининг
Қўлими бу қўл?!

Ёнбошига ўгрилар ҳолсиз,
Хотинига жилмаяди ул:
О, қўлларинг майин, шафқатли...
Ғажакларинг жуда ярашиқ...
Хайрият туш!..
Тушининг даҳшатин
Айтиб турар фақат қорачиқ.
Бари,
Бари қолди рўёда:
Уту олов,
Қиргин беомон.
Ўнгида-чи —
Афсус,
Афтода
Кексаликдан ташвишланар жон.
Бажаргандай ўз ишин аъло
Соат, —
Герман тер тўкар жуда.
У —

тушларга ишонмас асло,
Эслаб юрмас
ҳуда-беҳуда.
Юмуши кўп бағоят.
Шундан
Уйқусида маза йўқ.

Аммо
Герман топган нарсани чиндан
Кўрмас биров тушида ҳатто!
Кўрғошин-а?
Қайнар хум тахлит
Ер устида ёғибди аён.
Элашга ҳам кўп ўнғай,
яхлит,
Қулупнайни теришдай осон.
О, кўрғошин...
Бутун ёз бўйи
Оилани боқиб беради.
Тинч бўлади Германнинг уйи,
Сўнг теради,
Такрор теради.
Кўрғошиндан нима қуярлар,
Яратурлар қандайин корга,
Қурооллардан тоғми уярлар —
Бу хусусда
Герман бекорга
Бош қотирмас.

Нима фарқи бор?
Ундан йироқ бунақа ташвиш.
У — ўйламас,
ўйламас зинҳор!

Иш-да, бу,
Ўз номи билан —
иш.

Уқотарга
Қатнов мўл ҳар кун,
Юмуш бўлса,
Аниқ ва аён.
Фақат айлар бир нарса дилхун,
Бир нарсадан
Кўнгли зимистон:
Ёмғир... Ёмғир...
Тинмас бояқиш
Гўё кўз ёш
Тўкарди осмон.
Ёмғир фасли.
Олдинда-чи — қиш...
Қиш фаслининг бир жойи ёмон:
Уқ отарни кўмади қор,
қор

Қоқ белига тепар
Ишнинг ҳам.
Экин-тикин бўлмайдди зинҳор,
Улик мавсум...
Тобакай кўклам —
Келгунича кут,
Ботгил қарзга,
Иккиламчи...

Бирдан — қадамлар!
Ларза солиб курраи арзга
Қадам!
Қадам!
Борар одамлар!
Тошкўчада,
Асабга тегар,
Бир маромда,
Дағал,
Кўпол,
Кўрс —
Қадам!
Қадам!
Гўё тош кесар,
Тошкесарлар
Ишларди гурс-гурс!

Руди
Бирдан йиғлар,
тутоқар,

Лоттада ҳам
Ранг қолмади,
ранг.

Хорст бир сакраб
Дарчадан боқар:
Пиёдалар
Борар сержаранг...

Худди шундай
Урушдан аввал
Қатор бўлиб
Силжирди қўшин...

Жез қалпоқли саф
Тўкис,
тугал...

Хорстнинг учди
Бошидан ҳуши.
Сафдан сўнг — саф.
Сафдан сўнг — саф.
Арвоҳ эмас, бари роботдир.
Бир пайтдаги
Германга ўхшаб
Эсвосликда
жуда
собитдир.

Лашкар — лашкар.
Лашкарлар сархил.
Тартиб,
ўша,
пруссча тартиб.

Тўхта,
Тўхта,
Бу — нечанчи йил?
Олтмишинчи!

Балки ўзгарди?
Утгиз саккиз балки,
Олтмишмас!
Тарақ!
Тарақ!
Янграр тошкўча.
Дабдабали,
Гурсиллаган сас
Асабларга,
дилларга кўчар.

Барчасида — бир
мовут кийим,
Барчасида — бир хил
жез қалпоқ...

Балки Гитлер тирикдир?
Тайин
Қайта бошлар
корини олчоқ?

Ўша йиллар...
Ўша яралар...
Ўша,
Ўша, крематорий...

Қадам! Қадам!
Эсни поралар,
Кўпайтирар тарих озорин.

Тошкўчада ўлтирар, ёҳу,
Сафга боқиб
Курт, юраги қон.

Урушни рад этган фарёд бу,
Бу — урушни
совурган фиғон!

Қадам!..
Фармон бўлса,
Қадам бос
Қўлтиқтаёқ,
Қабрларга ҳам!

□

Мен ҳам
тушга ишонмайман,
Хорст,

Лекин
ўтмиш ёдимда — қасам!
Ана, янграр майдонда садо,
Кимдир,
мағрур берар команда...

Поэма ҳам топар интиҳо,
Аммо битта хавотир манда:
Поэма-ку оёқлар, лекин
Ўша жойдан
бошланар улар:

Боз — ўқотар,
Кийимлар текин...
Ўқ отишни такрор машқ қилар.

Ўлдирмоқни
ўргатишар хўп,
Жон олмоқдан
берурлар таълим.
Нега жимсан,
Хорст, кўриб туриб?
Сасинг чиқмас,
ҳалимсан, ҳалим?!

Ҳар қадаминг билурман,
Ҳатто
Таърифингни қилди каломим,
Ўқотардан
Гўрларгача то —
Не буюрган
Бўлса илҳомим.
Бизга бу хок азиздир мангу.
Қалбимизда
Чин ҳақиқат бор:
Қадамларни
Шартта кесар у,
Ҳайкалларда
Яшар пойидор!
Бош кўтариб
Бонг ураман мен
Мавжудотни тутади овоз!

Ўқсиз Куртга қўл бераман мен.
Шўрбахт Гансга қўл бераман мен.
Қўл чўзмайман сенга ҳали, Хорст...

1956—1962 йиллар.

Ҳаким Назир,

Ҳамза номидаги республика
Давлат мукофотининг лауреати

КҮМСАШ

В одий районларидан биридаги станцияга поезд келиб тўхтаганда кун оғиб қолган, баҳор ёмғири шаррос ёғиб турарди. Вагонлардан гуриллаб тушган одамлар бир лаҳзада атрофга тўзиб кетишди. Қуш нусха кўйлак, йилтироқ пиджак, почаси қопдай шим кийган, сочи елкасига тушган бир ўспирин одамлардан ўзини четга олди. Борар ерини билмагандай ўнг-сўлига аланглади, пиджаги ёқасини кўтариб қўйди-да, оғир чамадонини ортмоқлаб станциянинг на-риги ёғидаги пастқам бостирма томон юрди. Шу кетишида гўё биров кўриб қолишидан ҳадиксирагандай орқасига қараб-қараб борарди. Бостирма бозор чеккасидаги чойхона томонда бўлиб, ёмғирдан ўзини панага олган, усти-бошидан шоферларга ўхшаш бир неча ёш-яланг чой ичиб ўтиришарди. Чамадонли ўспирин уларга қарамай бир бурчакка бориб ўтирди. Бақалоққина жуссали ва ишшайган башарасидан чойхўрлар ичида энг кичик кўрингани негадир кўзларини жаланглатиб ўспиринга тикилди-да, бирданига:

— Ҳей бола, Набимисан ўзинг? — деб шанфиллади ва қўпол пахталик камзулда филди-

рагандай келиб ўспириннинг елкасига қўл ташлади. Успирин нима деярини билмай бақалоққа тикилиб қолди.

— Ҳей, ж-жа пўримбой бўлволиб, кўзингни шира босдими дейман-а?

— Э, Салиммисан, ўзгариб кетибсан ўзинг ҳам!— деб Наби пиджагининг ёқасини туширди-да, Салим билан қучоқлаша кетди.

— Сен билан кўришмаслигим керак эди-ю, кўнглим бўлмади-да!— деб жаврашга тушди Салим.— Кетганингдаям хайрлашмадинг, кейин хат ҳам ёзмадинг. Дадангни стансада кўриб сўровдим. Жуда вақтлари чоғ: «Уртоғинг пойтахтда студент!» деб керилиб қўйдилар.

— Дадамни қачон кўрувдинг?

— Утган ҳафта, узоқ жойга кетаётган эканлар...

Салкам бир йил кўришмаган икки синфдош ҳали ҳол-аҳвол сўрашиб бўлганича йўқ эди. Шоферлар ўрнидан кўзгалишиб:

— Ҳой, тўппонча, вақт бўлди! — деганча чиқиб кетишди.

— Қизиқ-ку, нега «тўппонча» дейишади сани? — деди ажабланган Наби.

— Ҳаммага лақаб тўқиб юришади бу шоферлар,— деди Салим.

Унга бу лақаб, томдан тараша тушгандай шанғиллаб гапиргани, юришлари бесаранжом, шошқалоқ ва айниқса гавдаси гупчакдаккина бўлгани учун қўйилганми, ўзи ҳам билмасди. — Хўп, қолганини йўлда гаплашаверамиз; бирга кетасанми, пўрим?

— Қаерга борасан ўзинг? — деди Наби, оғайнисидан дарров янги лақаб орттирганига ғаш келиб.

— Совхозга-да, ўғитга чиққанмиз. Охирги рейс. Машиналар тўлган бўлса ҳозир жўнаймиз.

Наби иккиланиб турувди, Салим шоширди:

— Ҳалиям эски ланжлигинг қолмадими? Ё биров чиқмоқчими опкетгани? Уйлаб кўр. Ҳозир шу ердан ўтамиз.

Наби чойхонада бирон соат ўтириб, қош қорайганида йўлга чиқмоқчи эди. Бироқ бу ёмғирли ҳавода кечаси ўз қишлоғига борадиган машина учрайдими-йўқми, учратмаса чамадони билан қаерда қолади? То у аниқ тўхтаб келгунча ташқаридан самосваллар гумбирлаб ўтиб қолди. Биттаси тўхтаб, ундан шофер бошини чиқариб:

— Қани, ҳей пўрим, чиқасанми? — дея шанғиллади. Наби лиммолим селитра ортиб брезент ёпилган самосвалнинг кабинасига ўтирди.

— Ана иш мундоқ бўпти, ошнам. Қарабсанки, кўз очиб юмгунча қўриққа етиб турибмиз-да.

— Ия, қўриғингда нима қиламиз?

— Ахир бригадамиз ўша ерда-ку! Уқувга берилиб кетиб янгиликлардан орқада қолибсан, пўримбой. «Асал Шокированинг комсомол-ёшлар қўриқ бригадаси» деса, билмаган одам йўқ-ку, ҳозир.

— Бу янгилик қачон бўлди? — деди Асал номини эшитиб юраги ҳаприкиб тушган Наби.

— Шу киш бошидан. Бир куни совхоз директори катта мажлис чақирди-да: «Биз янги ер очишга киришамиз. Бу ишда бизнинг ишонган тоғларимиз ёшлар бўлади. Қани, кимки юраги дов бериб шунга қўшиламан деса, қўл кўтарсин», деди. Шунда Асал ҳаммамиз билан имлашиб келишган бўлди-да, шартта ўрнидан туриб: «Мактабдаги меҳнат бригадамиз ўқишни битирган, энди бутунича қўриққа кўчишга тайёр!» — деб юборди. Шу-шу сендан бошқа синфдошлар қўриқ очишиб ётибмиз.

— Тўхтаб тур-чи, мактаб бригадасига бошлиқ Жалил эмасмиди?

— Орқада қолибсан, дедим-ку. Жалил куздаёқ армияга кетган. Ўрнига холаваччанг Асал Шокирова бўлган.

— Асалнинг ўзи талаб қилиб бошлиқ бўлдими?

— Қаёқда! Ўзимиз талаб қилдик. Нега десанг, болалардан бошлиқ бўлса жанжал кўп чиқади. Ҳаммаси Ҳасан-Ҳусандай тенгдош эмасми, ҳеч бир-бирига бўйсунгиси келмайди. Қизлардан бўлувдики, ҳаммасининг попуги пасайди-қолди. Асал ҳам бошда пишиқлик қилиб: «Агар мени бригадир бўлсин десанглар, айтганимга юрасанлар. Кимки ча-

тоқлик қилса, гинаси ўзидан», деб огоҳлантириб қўйган. Энди қараб-санки, жанжал ҳам йўқ, сансалорлик ҳам. Айтмоқчи, қизлардан тагин биттаси бориди-ку, шаддод Ҳури, уни табелчи қилиб қўйди. Болаларнинг додини беряпти иккиси бир бўлиб. Ана шунақа қилиб десанг, ҳаммаси янги — бригадирдан тортиб, еримиз, шийпонимизгача. Ҳозир борамиз. Сен янги шийпонимизни томоша қилиб, холаваччангминан отамлашиб олгунингча мен самосвални ағдараман-да, кейин қишлоққа қайтамыз.

Холваччаси билан тўсатдан кўришгани юраги бетламаган Наби сир бой бермади. Олдин қишлоғига бормаса бўлмаслигини айтди.

— Ия, ҳей, соғинмадингми-а, шунча юриб? — Салим ажабланди. — Ундай бўлса нима қилдик-а?..

Қишлоққа ярим йўлдан ўнгга бурилиб кетиш керак. Машинанинг юк билан айланиб юриши ноқулай. Буни тушуниб турган Наби қишлоғига бурилиш жойда тушиб қолмоқчи бўлди.

— Тўхта, шундоқ пўрим уст-бош билан ёмғирда сурёбинг тўғри бўб қолади, ундан кўра бизнинг уйга кириб тургин. Ярим соатда қайтаман-да, сени ойингга обориб топшираман.

Салим ўртоғини кўчага кираверишдаги ўз қўрғончасига ташлаб кетди. Наби Салимнинг бувиси билан қишлоқ янгиликларидан суҳбатлашиб ўтирди. Суҳбат айланиб Набини қизиқтирган гапга — Асал устига келганда бир хунук хабар эшитди-ю, дили ғаш тортиб кетди. Қампир тайёрлаган чой заҳар бўлиб томоғидан ўтмади. Салимни ҳам кутишга тоқати қолмай, ўрнидан қўзғолди.

Ҳамон шивалаб турган ёмғирда сувга тушган мушукдай ивиб уйига етганда қош қорайган, онаси ўчоқ бошида овқатга уннамоқда эди. Уғлининг кутилмаганда кириб келишидан ҳам қувониб, ҳам ажабланиб қолган Мавжуда опа, уни бағрига босаркан, тилига сўз келмасди. Ниҳоят эсини йиғиб:

— Қаникулгами? — деган эди.

— Бутунлай, ойижон, — деб юборди Наби.

— А, ростданми, болам, нучук?

— Очиғини айтсам хафа бўлмайсизми, ойижон? — деди Наби. Дадасининг йўқлигини билса ҳам, қайта сўради. Дадасининг Россияга мева олиб кетганини эшитгач, Наби бемалол гапга тушди: қишки имтиҳонлардан ўтолмагани, институтдагилар «энди ўқий олмайсан», деб ҳужжатларини қайтариб берганини билдирди. Наби бу хунук хабарни ойим ўзига унча қаттиқ олмас деб ўйлаганди, ўйлаганча чиқди.

— Кейинги ойларда хатинг келмаганидан ўзим ҳам гумонсировдим, — деб қўйди Мавжуда опа. Уғлининг саргузаштини парвосизгина тинглаб ўтирганда, ташқаридан: «Наби!» деган ҳайқирик эшитилди. Наби чиқиб улгурмасданоқ, худди ёв қувгандай ҳарсиллаб-гурсиллаб Салим кириб келди. Уйга қўпол этиги билан қадам босаётганида, Наби:

— Этикни ечанг ҳам майли, ўртоқ, — деб йўлини тўсди.

— Оббо, пўримбой-е, пойтахтдан биз, қишлоқиларга маданият ўргатгани келдингми, дейман! — деб этигини ечишга мажбур бўлди. — Нега мени кутмасдан кетиб қолдинг-а! Бувимни хафа қилибсан-да: «Ўртоғингда хиёл димоғ пайдо бўптими, ё дастурхонимни назари илмادمи, бир пиёла чой ҳам ичмай жўнади», деди.

Наби, уйга шошдим, деб узр сўраркан, Салим:

— Хатойингни тузатиб уйимга борасан, ўртоқларни чақириб бир ўтиришамиз, — деб писанда қилди. — Ўзинг неча кунга келдинг қишлоққа?

Наби жавоб бериш ўрнига кулиб юборди. Дастурхон тузаетган Мавжуда опа:

— Ўртоғинг бутунлай келган, — деб қўйди.

— Ия, ҳе, шу тўғримми, бу қанақаси? — Салим ҳеч нарса англамай ўртоғига ажабланиб тикилди.

Бу бир қоп ёнғоқ содда ўспирин мактабдошлари ичида Набига

тенг, яқин эди. Утган йил ўрта мактабни битириб, Тошкентга кетадиган бўлганида ҳам: «Овора бўлма, оғайни, киролмайсан, бари бир», деб қайтарганлардан бири ҳам шу эди. Наби ундан сир бекитмоқчи эмасди. Аммо гапни нимадан бошлашни билмай сал иккиланиб турди-да, сўнг:

— Менинг қанақа қилиб олий мактаб студенти бўлиб қолганимга ўзинг ҳам ҳайрон бўлиб юргандирсан-а, албатта? — деди.

— Бўмаса-чи, битта менмас, болаларнинг ҳаммаси: «Олий мактабга кираман, деганлар сон мингта, ямтиҳон пойгаси жуда зўр, дейишади. Бизнинг Наби Валиев қандай қилиб пойгада ўзиб чиқдйкин, кучини билардик-ку!» дейишганди.

— Агар у ёғини сўрасанг, ўртоқ, ўзим ҳам кириб қолганимга ҳайрон эдим. «Тўрт», «беш» баҳолиларни ўйлашиб, чертиб-чертиб олганда, биздай ўрта баҳолиларга йўл бўлсин. Мен бунга ўқишга бормасданок билардим. Дадам билан ойим ҳам билишарди. Ойим бошданоқ: «Қўй, болам, беҳуда вақт сарфлаб овораи-сарсон бўлма. Шу ердаги ўртоқларинг қатори ишлаб, ҳунар орттир. Ҳунар орқасида обрў-иззат топганлар озмунчами. Ўқиш бўлса қочмайди. Ишлаб туриб ҳам илмни оширса бўлади», деганидилар. Лекин дадам бутунлай бошқача фикр юритдилар: «Боласини пойтахтга юбориб ўқитаётганлар биздан ортиғу, шох-бутоғи борми. Удда қилибди, қандини урсин. Бошқаларнинг қўли етган жойга наинки бизнинг қўлимиз етмасин. Интилсак етиб қолар. Биздан ҳам битта олий маълумотли чиқсин-да. Ҳа, ўғлим, ҳаракат сендан, мадам мендан!» деди. Ойим яна: «Нима қиласиз бўлмаган нарсага ўзингизниям, боланям бекор уринтириб» деб қаршилиқ кўрсатган эди. «Ноумид шайтон. У ёғини менга қўйиб беравер, ўғлингни қанақа қилиб бўлсаям дипломга эга қилсам бўлдими!» деди. Дадам мендан ҳам фикр сўрармикин деб шунча кутаман, ҳеч нарса сўрамайди. Охири ўзим «Дада, шу ишни кейинга қўйсақ, аввал ишласам», дегандим: «Лодон бўма, сени институтга киритиб қўяй десам, нозинг ҳам борми! Бу ерда нима иш қилардинг — кетмон чопасанми, тезак терасанми!» деб жеркиб берди.

Дадамнинг ўзи-ку, ўрта маълумоти билан яхшигина колхозчи, топар-тутарда ҳеч кимдан қолишмай юрибди. Менинг дипломим: намуна зарур бўлиб қолибди. Кейин билсам, улфатларига: «Ўғлимни Тошкентга олиб бориб ўқитиб олим қилмасам, Вали отимни бошқа қўяман!» деб катта кетган экан.

Ана шундай қилиб десанг, ўртоқ, дадам керакли ҳужжатларни тез тўғрилади-да, мани машинага ўтқазиб Тошкентга олиб кетди.

— Ўзинг ҳам латтасанда, пўримбой, бормайман деб оёғингни тираб олсанг бўлмасмиди!

— Э, қўярмиди! — деди дадасига сўз қайтариб ўрганмаган Наби.— Мен ичимда: «бари бир қайтиб келаман», деб ҳеч ким билан, сен билан ҳам хайрлашмовдим ўшанда... Ҳей, ўртоқ, сенга оилавий сиримни айтиб қўяйман, тағин ҳаммага ёйиб юбормайсанми?

— Э, қўйсанг-чи, ўртоғинг оғзи кўчада қолганлардан эмас-ку! — деди даҳанини столга тираб жон қулоғи билан тинглаётган Салим.

— Дадамнинг Тошкентда бирдан-бир ишонган кишиси — пединститутда ишлайдиган Нуъмон тоғам эди. Тоғам бизни яхши кутиб олди. Дадам мақсадини айтгандан кейин, тоғам менинг ўрта мактабни қандай битирганимни суриштирди. Ҳужжатларимни, аттестатимни кўриб чиқди-да, бошини қашиб қолди. Менга қараб:

— Жиян, сен ўзинг келажакда қандай мутахассис бўлишни истардинг? — деди.

Мен ўзимча машинага қизиқиб, машина устаси бўлиб етишсам деб ўйлаб юрардим. Шуни ҳали оғзимдан чиқармасимданоқ, дадам «жим!» дегандай менга ўқрайиб қўйди. Бунга фаҳмлаб турган тоғам:

— Почча,— деди дадамга қаттиқ ботмайдиган қилиб,— қўлимдан келса сизнинг илтимосингизни бажонидил бажаришим керакку-я, ле-

кин бир нарсани аниқ билдириб қўймоқчиман: бизнинг институт фақат мактабларга ўқитувчилар тайёрлайди. Набижоннинг мақсади...

— Э, Нуъмонжон,— деди унинг сўзини бўлиб дадам,— она сути оғзидан кетмаган гўдакнинг мақсади нима бўларди, шунчаки хом хаёлда! Илмнинг пасти-баланди йўқ-ку, ўқитувчи бўлиб чиқсаям ёмонми, бора-бора бир мактабга бош бўб қолар, ё бўлмаса... ахир дипломи бор одам ҳамма ердаям дурустроқ ўринга эга бўлади-да.

Дадам илм-ҳунарни ўз гази билан ўлчайди. Бунга тоғамнинг энсаси қотди:

— Кечирасиз, почча, Набижон энди гўдак эмас. Аниқ бир ниятни кўнглига туккан экан, уни ўша томонга йўллашимиз керак. Хоҳламаган томонга бурсак, на у ёқлик, на бу ёқлик, икки жаҳон оёвораси бўлиб қолса, кейин сиз билан биздан ўпкалаб юрмасин, деяпман-да.

— Ундан кўра, Нуъмонжон, бу ишга бош қўшмайман, деб қўя қолинг,— деди зардаси қайнаб дадам.

— Мен хизматдан қочмайман, почча, лекин бор гапни олдингизга қўйдим. Энди у ёғини ўзингиз биласиз. Ота-бола ўйлашиб бир фикрга келинглар.

Дадам менга: «Нима дейсан?» деб еб қўйгундай бўлиб қаради. Агар яна раъйини қайтарсам, чапақай жаҳли чиқиб кетиши турган гап. Ичимда: «Қани пединститутга бўлса ҳам ҳаракат қилаверайликчи, кейин бир гап бўлар», деб ўйладим-да, «майли, билганингизни қилинг», дедим. Дадам тоғамга алланималарни тайинлаб, мени ташлаб кетди. Кетаётганда: «Жонинг борича урин. Тагин киролмадим, деб қишлоққа бурнингни тортиб борма!» деб пўписа ҳам қилиб қўйди.

Бу июлнинг боши эди. Хужжатларни қабул комиссиясига топширгандан кейин, имтиҳонларга тайёрлана бошладим. Тоғам: «Бемалол тайёрлангин», деб бир хонасини менга бўшатиб берди. Имтиҳон программасини тушунтириб, керакли китоблар топиб, маслаҳат бериб турди. «Институтга кираман деган одам учун мундан ортиқ қанақа шароит керак. Даданг шай турса, домла хизматингга тайёр бўлса. Омадинг кеп қолди шекилли, Набивой!» деб қўяман ичимда. Йўқ, «омад осмондан тушмайди, уни ўз қўлинг билан яратасан», дейишарди. Чинданам билимни аввал бошда мактабда зехнингга маҳкам ўрнаштириб олмасанг, кейинги ҳаракатдан фойда кам экан. Тоғам неча кун эрта-ю, кеч тинмасдан ўқитди. Бари бир ҳўкизнинг қулоғига танбур чалгандай, миямга ўрнаша қолмади. Физика имтиҳонидан аранг «уч»га илиндим. Шундаёқ институт билан хайр-маъзурни насия қилиш мумкин эди. Дадамнинг олдига нима деб бораман. Қорамни кўрган заҳоти изимга қайтаради-ку. Бўмаса ўзи яна бўйнимдан бойлагандай, «ўлигинг шу ердан чиқсин!» деб тоғамнинг оstonасига опкелиб ташлаши турган гап. Нима қилишимни билмай бошим қотди, томоғимдан овқат ўтмади, силлам қуриб қолди. Кейин елиб-югуриб юрган тоғам менга келиб: «Гаплашдим, қолган имтиҳонларга ҳам кирасан, жиян. Мунақа латта бўлмасдан ҳаракат қил. Ҳозир замон эпчилларники!» деди. Яна уриндим. Кейингиларидан ҳам баҳом «уч» бўлди. Энди қабул комиссиясининг ҳукмини кутиш қолди. Ҳамманинг оғзида шу гап: «Шаҳарликлардан йигирма балл, қишлоқликлардан ўн етти балл олганлари ўтади». Бунга эшитибоқ, тарвузим қўлтигимдан тушди. Энди омад кутишнинг ҳожати йўқ, деб икки-уч кун гарангсиб юрдим. Бир кун тоғам чехраси очиқ келиб, қўлимни сиқди: «Шартли бўлсаям қабул қилидинг. Ҳозирча кечкига қатнаб турасан...»

Наби шу ерга келганда, томоғига бир нима тиқилгандай дами ичига тушди. Ушанда тоғаси: «Қишлоқдан келганингни, ҳам мактабда ишлаганингни эътиборга олишди», деган экан. Наби севиниш ўрнига иситмаси чиқиб: «Қанақа ишим?» деб юборибди. «Ахир икки йил пионер вожатий бўлиб ишлабсан-ку. Даданг справка олиб, қабул комиссиясига етказибдилар» дебди тоғаси. Набининг виждони азобланиб: «Бу гап бекор!» деб юборай деганида, дадасининг шаънига доғ туширишдан ўзини базўр тутиб қолган.

— Шунақа қилиб десаңг, Салимвой, тоғамникида туриб, ўқиб юрдим. Ишим юришгандай бўлиб, дадамнинг зўри билан бўлсаям келганимга энди суюндим. Аммо бу узоққа бормади. Қишки имтиҳонларда қаторасига уч фандан йиқилдим, паттам қўлимга тегди. Шунга бир ой бўлди. Қани энди уйга қайтишга юрак қурғур бетласа. Ўзимча, Тошкентда ишга кириб қўяқолсаммикин, дейман. Тоғам ҳам буни маъқуллаган бўлиб: «Майлийди, жиян, бирон жойда ишлаб турсаңг, келгуси йил тагин ҳаракат қилардик», деди. Бечора буни кўнглим учун, тўғрироғи, дадамдан андиша қилиб айтяпти. Ҳаракат қилиш, ёрдам бериш бўлса бундан ортиқ бўлмас. Тоғамга шунча вақт ўлигимни ташладим, яна ташлашга орим келди. Очиғини айтсам-чи, ўртоқ, юрагим қишлоққа тортиб турди. Ҳар вақт ўзимни худди асил, қимматли бир нарсасини йўқотгандай сезаман. У зўр шаҳарнинг ажойиб ерлари, гўзал сайроғолари кўп, уларни қайта-қайта бориб кўраман-у, аммо дилимнинг бир чеккасини шу туғилган содда уйим, менга оқ йўл тилашга қийналиб қолган онам, кенг далалар, қир-сойлар эгаллаб туради, сенлар билан қишлоқ кўчаларини тўлдириб гурпаклашиб юрган кунларим ҳеч кўз олдимдан кетмайди.

— Ҳа, пўримбой, «ҳаммангдан кўраям холаваччамни соғиниб кетдим», деб қўя қол!

Набининг хиёл ориқлаган буғдой ранг бетларига қон югуриб, қо-

ра кўзлари чақнаб кетди. Беихтиёр тиржайган лабларини йиғиб оларкан, кириб-чиқиб турган ойисига эшиттирмаслик учун Салим томонга эгилди:

— Тўғриси айт-чи, ўртоқ: Асалнинг ўзи ҳеч эслайдими мани, ё унутиб юборганми, а?

— Унутиб бўпти! — деди Салим одатдагича шанғиллаб.

— Секин,— деди Наби унинг оғзига қўлини тутиб.— Қаёқдан биласан унутмаганини?

— Оғзимга урма, пўримбой, ошинг ҳалол бўлса кўчада ич, деган. Билмасам, гапирмайман! — деди Салим баттар шанғиллаб.— Бир кунни шийпонда сенга хат ёзиб ўтирганини аканг ана шу кўзлари билан кўрган! — деди кўзларини ўйнатиб.

— Хатини кўрсатдимиз?

— Кўрсатиш қаёқда дейсан, тепасига боришим билан бекитди.

— Ва-а,— деди Наби,— гапинг тахминий экан. Балки бировга ёзгандир.

— Кўп ўсмоқчиламай қўяқол, пўрим. Бўмагур гумонни миянгдан чиқариб ташла. Бошқага ёзиб бўпти. Умуман Асал сендан бошқани хаёлининг кўчасига ҳам келтирмайди! Ҳа, акангчи, ҳе, девол бўлмаса кўчани кўради!

Бу дангалчи, очиқ кўнгил ўртоғининг сўзида ёлгон йўқлигини биларди Наби. Бироқ Асалдан гумонсирашида жон бориди. Бошда Набининг Тошкентга кетишига Асалнинг ҳам раъйи бўлмаган, «мактабни битириб бирга ишлашамиз», дея илгаритдан қилишиб келган аҳд-паймонларини эсига солганди. Наби бўлса дадасининг зўри билан кетаётганини айтишга ор қилган, «бари бир тезда қайтиб келаман-у», деган хаёлда Асал билан хайрлашмасдан жўнаганди. Уқувга киргандан кейин Асалга ҳамма гапни батафсил ёзди, хайрлашмай кетганига ўз сўради. Асал эса жавоб хатини: «Студент бўлганингиз билан табриклайман. Охири бахайр бўлсин», деб тагдор ва қисқа қилди. Наби ўзининг эҳтиётсиз қилиғи билан қиз дилини оғритиб қўйганини сезиб, қийноққа тушди. Ун йил бир синфда ўқишган ўсмирларда қариндошчиликдан ташқари дили-дилига пайванд синфдошларда бўлгучи яқинлик бор эди. Кейинги йилларда бу яқинлик балоғатга етган йигит ва киз муносабатларига хос тотли, нозик туйғулар билан бойиб бормоқда эди. Наби бу туйғуларининг кучини қишлоқдан узоқлашганда яна ҳам аниқроқ, ўткирроқ сездди. Чинданам гўзал шахри азимнинг мафтункор кошоналари ичида юрганда ҳам бетоқат ёш юрагини мудом қишлоқнинг илиқ бағри ўзига тортиб тургани бежиз эмасди.

Наби ўз қишлоғига қайтаркан, қалбини кўпроқ тирнаган нарса — қандай қилиб Асал билан учрашиш, кўнглидан гинани чиқариш, олдинги иноқликни тиклаш эди. Салимнинг бувиси билан кўришгач эса, янги, ҳаммасидан оғирроқ ташвиш қўшилди. Қампир Асални ойиси бир бойваччага узатмоқчи эканини айтганди. Наби энди Асалнинг ўша хати қуруққина ёзилганини шунга йўйди, Салимнинг жон куйдириб айтаётган сўзларига ишонмаётгани ҳам шундан эди.

— «Девол бўлмаса кўчани кўрсанг», қани айт-чи, ўртоқ, Асалнинг тўйи қачон бўлади?

— Ия, ҳей, эсингни едингми, нима деб алжираяпсан? Қимдан эшитдинг муни?

— Бувингдан.

— Қачон? Ҳалими? Э, шунга ишониб ўтирибсанми? Хотинларнинг «миш-миши».

— Қанақа «миш-миш» экан? — деди лаганда ош кўтариб кирган Мавжуда опа.

Салим Асал тўғрисидаги гапни эслатувди, Мавжуда опа ёшларнинг дардини дарров пайқаб, кулди.

— Қани, болалар, овқатга қарангларчи, ҳаммасини айтиб бераман.

Бундан уч-тўрт ой бурун совхознинг бир бўлими бошлиғи инже-

нерликка ўқиётган ўғлига Асални сўратиб совчи қўйган экан. Асалнинг ойиси Хадича хола у ёқ-бу ёқни суриштирибди-да, «тагли-зотли» одамнинг боласи экан, тақдири битган бўлса мен рози, деб юборибди. Қизига шу гапини айтган экан, нақ сачраб тушибди, мен турмушга чиқаман деяпманми, деб. Она-бола ўртасида анчагина жанжал бўлиб, бу гап қўни-қўшниларга ёйилибди. Билганлар айбни онасига, билмаганлар қизига қўйишибди. Асалнинг «ўжар»лигини онаси ўз синглиси Мавжудадан кўриб юрганмиш. «Синглим қақажон. Қизимни йўлдан урган. У билан қуда бўлиб бўпман!» деганмиш. Бу ҳангомани кула-кула айтган Мавжуда опага болалар ҳам қўшилиб кулишди.

— Холанг ҳар ҳолда айбни сенгамас, менга қўйибди-ку, ўғлим. Майли бир кун бориб таптидан тушар. Қизи борнинг нози бўлади. Энди бу ёғи ўзинга боғлиқ, — деб қўйди. Мавжуда опа, ўғлининг қайтиб келганига яна бир марта ич-ичидан қувониб.

— Ана, пўрим, айтмадимми, Асалнинг кўнгли фақат сенда, деб. Ҳей, кўнгли сендалигини билмаганимда-чи, ўлай агар ўзим бувимни совчиликка юборган бўлардим! — деб қўйди Салим. — Бўлди, энди даядил олдига бор. Узрингни айт. Бирга ишлагани келдим, дегин... — Салим ўрнидан қўзғолди, хайрлашаётиб ошнасининг елкасига урди. — Эр-тагаёқ бор. Энди лавангликни қўй. Темирни қизигида бос!..

Кечаси билан қўйиб чиққан ёмғир азонга яқин тиниб, ҳаво чарақлаб очилди. Қуёш селига фарқ бўлган дала-қирлар, қушлар наъмасига тўлган боғ-роғлар ям-яшил кўклам либосида келинчаклардай яшнаб кетди.

Кўпдан қўмсагани ўз уйида мириқиб дам олган Наби эрталаб қушдай енгил тортиб турди, кўксини тўлдириб соф ҳаво шимирди. Ҳозироқ яшил табиат қўйнига отилгиси келди. Лекин ойисининг ишга кетаётиб қилган танбеҳини эслади-да, йўловчи машинада станцияга чиқиб, паҳмоқ сочини олдириб келди. Томорқа этагидан шарақлаб оқаётган сойда ювиниб, кийимини ўзгартирди-да, дала сайрига чиқди. Энди Набида кечагидай қисилиб-қимтиниш, одамлардан тортиниш йўқ. Қишлоқ эркак-аёлларининг кўпи далаларга тарқалган. Унда-мунда учраган танишлар ҳам Наби билан аввалгидай илиқ омонлашарди. Наби ўзича: одамлар мени кўрганда, ўқишни эпполмай қайтибсан-да, деб таъна қилмасмикин, деган хавотирда эди. Кўчалар, далаларни айланган сари бу хавотири аста-секин тарқаб борарди. У совхознинг янги посёлкасида шу яқин вақт ичида қанчаям ўзгариш бўлганини кўриб ҳайрон қолди. Янги қад кўтарган биноларни томоша қилабориб, ёш гўдакларнинг қий-чуви эшитилиб турган икки қаватли оқ иморат — ойиси ишлайдиган болалар боғчасига келиб қолди. Ўғлини кўриб эшикка чиққан Мавжуда опа:

— Келганинг яхши бўлди, ҳалигина сени совхоз директори сўраган эди, — деди.

— Нима гапи бор экан менда? — деди ажабланиб Наби.

— Сени ишга қўймоқчи. Мен унга: «Беш-олти кун ўйнасин, кейин кирар ишга» десам, «Шунча ўйнаб келгани етмайдами. Биласизку, бизга одамлар совуқ сувдан ҳам зарур. Ўз қишлоғимизнинг кадрларини бўлса истаган жойига қўямиз», дейди. Идорага кириб чиққин-чи...

Наби ўйланиб қолди: «Қирсам, директор тўсатдан палон ишни қиласан, деб қолса-ю кўнглимга ёқмаган иш бўлса, катта одамнинг сўзини қайтаролмасам...» У идора эшигига қадам қўйганда тўхтаб, худди биров тутиб оладигандай яна тез орқасига қайтди.

Ойиси ишдан келгач, «Қирдингни?» деб сўраганида, «Юрагим бетламади», деди Наби. Тўғриси, у дадасининг олдидан ўтмай туриб бир иш қилишга ботинолмасди, дадаси келгандан кейин бўладиган машмашани ўйласа дили хуфтон бўларди. Она-бола обдан кенгашиб олиб, уч-тўрт кундан кейин директорга йўлиқадиган бўлишди. «Унгача данг ҳам келиб қолар», деди Мавжуда опа.

Эртаси кечқурун Наби совхознинг ҳашаматли маданият саройида Салим билан учрашиб қолди. Яп-янги уст-бош, ярқироқ гирчиллама туфли қийиб, сочларини силлиқ тараган Салим Набининг кўзига бош-қача кўриниб кетди.

— Ана энди, «пўрим» лақаби ўзингга сийлов. Пасонинг антиқа, танса тушасанми дейман-а? — деди Наби.

— Узинг ҳам энди одамбашара бўпсан. Агар бу ерга ўша пўрим-лигингча кирганингда цирк масхарабозидай ҳаммага томоша бўлардинг,— деди Салим ҳам хаҳолаб,— уни-муни қўй-чи, нега бормадинг кўриққа? Кечадан бери кутдик. Асалга ҳам айтганман...

Наби: «Нимани» деб сўраётганида эшикдан гуриллаб кирган болалар буларни қуршаб олишди, чекка-чеккадан: «Қаёқдан кун чиқди? Олим бўб келдингми? Шунча ўқиганинг етадими, ё тагин чаласи борми?» деб Набини сўроққа кўмишди. Наби жавобга қийналиб турганида, чап томондаги залдан шаҳарлик артистлардай олифта бир жувон чапак чалиб ҳаваскорларни рақсга таклиф этди. Унг томондаги томоша залидан ҳам қийқириқ товушлари эшитилиб қолди-ю, болалар дув тарқалишди. Салим Набини шовқиндан четроққа тортди.

— Хулласи, Асал сенинг бутун саргузаштларингдан хабардор. «Энди нима қилмоқчи», деб сўради. «Нима қиларди, от айланиб қозигини топади, биз билан ишлайди», дедим. Қотирибманми? Ҳа, иккиланыпсанми тагин? Ё дала ишидан чўчияпсанми? Балки столда ўтиришни кўзлаётгандирсан-а?

— Қўйсанг-чи! — деди шошиб Наби. Иш масаласини дадаси келганидан кейин ҳал қилишмоқчи эканини билдирди.

Тўғриси, Набининг дили ҳар лаҳза кўриққа тортиб турган бўлса-да, ўшанча гап-сўздан сўнг Асалга рўпара бўлишга юрак бетламаётганди. «Яхши кутиб оладими, ёки рўйхуш бермай, болалар олдида ўсал қилиб қўядими. Салимнинг сўнгги гапидан Асал мени жиллаям кутаётганга ўхшайми. «Ихтиёри» дебди. Демак, бормасам ҳам парвои-га келтирмайди шекилли... Ҳой, Наби! Сен ниманга ишониб ўзингни торозиға соляпсан энди. Ахир ҳеч замонда қиз бола йигитга «келгин» дейдими?!»

Учинчи кунга борганда Набининг юраги қинидан чиқаёзди. Таваккал қилиб кўриқ бригадасига йўл олди. Ҳаво янада чарақлаб очилган, қуёш нуруни мўл-кўл сочиб дала-даштлар, дов-дарахтларга жон киритиб юборганди. Қишлоқдан анча узоқлашгандан кейин Набининг кўз ўнгида тўқайзор, унинг кетидан поёнсиз экин майдонлари ёйилди. Илгари паст-баланд шип-шийдам даштдан иборат бўлган бу ташландиқ жойлар ҳозир кафтдай текис қилиниб, экин майдонларига айлантирилибди. Уфққа туташган далалар бўрсиллаб ётарди. Ёшлар — Набининг кечаги синфдошлари очган, Салим фахрланиб айтган кўриқ мана шу. Ана шундоқ зўр ишдан битта Наби четда!...

Ана, яхлит бир картанинг бир чеккасида сеялкалар тиркалган трактор вариллаб бормоқда. Унга минган ҳайдовчи эркакча коржомада бўлса ҳам, бошига танғиган пионер галстугидай алвон дуррачасидан қизалоқлиги билинди. Наби унга узоқ тикилди, қизнинг афтини аниқ кўрмаса-да, қўлларининг енгил, чаққон ҳаракатларидан Асалга ўхшатди. Лекин кўзларига ишонмади!

— Бу ёқ-қаа, бу ёқ-қа-а-а!

Ер бошидаги энди қуш тилидай барг чиқараётган ёш-ёш тол, терак ниҳоллари ўртасидаги кўк шийпон айвонидан чиққан товуш Набини ўзига чақирарди.

Қадами тезлашган Набини шийпон супасидан сакраб тушган Салим кутиб олди. Дўстининг келишидан беҳад қувонган Салим, унинг диққатини даладаги тракторга қаратди:

— Хув ана кўрдингми ўзини?..

— Ўшамми, ростдан-а? Трактор минишни қанақа қилиб ўрганиб олди дарров?

— Нега дарров бўлади! Салкам бир йилда қанча ишлар бўб кетди. Ҳозир бригадамизда машина минишни билмаган қолмади. Юрибсан-да!

— Юзимга солавермагин, ўртоқ,— деди ранги ўчган Наби.

— Э, шунчаки гап. Қўнглингга олма, оғайни. Ҳалиям кеч эмас,— деб юпатганча Салим уни супага олиб чиқди. У ерда яна икки-уч йигитча чигитларни тозалаб қоғоз қопларга солишаётган эди. Наби улар билан сўрашиб улгурмаёқ, Салим ишга солди. — Қани, оғайни, охирига қўлинг тегиб қолсин. Биринчи ҳосилимизга уруғ тикишдан бошлаб шерик бўласан. Опага етказишиб берайлик, бизни шошириб қўйди.

Йигитчалар қопларини елкаларига қўйиб олишди-да, тракторини тўхтатиб кутиб турган «опа» томонга югуришди.

— Яхши ном топибсизлар,— деди, «опа» сўзини эшитиб кулгиси қистаган Наби.

— Бўлмаса-чи, ўзиям туппа-тузук онабоши чиқиб қолди-да. Болаларга айтганини қилдиради. Қилмай кўрсин-чи, штраф! Штрафни нима десанг, шу кун ошпаз кампирга дастёрлик қилиб ўтин ёради, ўчоққа ўт ёқади, картошка-пиёз артади, сув ташийди, чой қайнатади. Ҳаммадан ҳам қозон-товоқ ювишни айт. Бундан азоб иш борми!

Навбатдаги қопларни тўлдиргач, «опа»га икки оғайни олиб бо-ришди.

— Мана, опа, сизга...— «қочқоқни тутиб келдим» демоқчи бўлган ерида, сўзини юмшатди Салим.— Ҳашарчи олиб келдим...

Набининг «ҳорманг»ига «ўзингиз ҳорманг» деб жавоб қилган Асал, трактордан тушиб Набига қўл учини берди-ю, сеялкаларга чигит тўлдириш билан банд бўлиб кесатинқиради:

— «Ҳашарчи» бўлсалар, вақтинчалик эканлар-да?

Салим ўзининг қош қўяман, деб кўз чиқарай деганини пайқаб буни тузатишга шошди:

— Мен фақат бугунгисини айтяпман-да, а?— Набининг ўзидан тасдиқлатиб олди.

— Шундайми? — деб Асал жилмайди. Шунда унинг қорамағиз кулча юзига хўп ўтиришган, болаликдан таниш кулгичи жуда-жуда ёқимли кўриниб кетди Набига. У ўзини йўқотгудай бўлиб, жавобга ҳам улгурмасдан, Асал бир сакрашда ихчам жуссасини «Универсал» каби-насига олди ва рулни буради.

— Опа шошиляпти,— деди Салим, Набини яна ўнғайсизликдан қутқариб.— Бугун қандай бўлмасин экишни тугатиб рапорт бермоқчимиз. Об-ҳаво ғанимат-да. Икки кундан буён Асал ҳеч қайсимизни қишлоққа жилитмайди, ўзиям қизлар билан шу ерда ётиб қолди. Бугун уни ойиси чақирибди.

Наби, иш тиғизлигини кўргач, болаларга боқишиб турди. Иш орасида Асал билан икки оғизгина сўзлашгиси келиб қўлай фурсат кутди. Бўлмади. Асал кундузги танаффусга ҳам чиқмади, овқатни иш жойига етказиб беришди. Чошгоҳга борганда Асал «Универсал»ни тўхтатди-да, Салимни чақирди. «Қолган ерга ўзинг экиб қўярсан», деб рулни унга топширди-да, ўзи қишлоққа чопқиллади.

Наби кечгача ўртоқларига боқишиб роса чарчагани ҳам майли-ку, аммо Асал билан бемалол суҳбатлашиш илинжи рўёбга чиқмаганидан хафа бўлди. «Ўзинг ҳам ўлгудай ношудсан, Наби!..»

□

Қоғозга ўроғлиқ бир нарсани қўлтиғига қистирган Наби совхоз посёлкасининг этагига тушган янги коттежларни кўзлаб борарди. Шунда орқасида бир аёлнинг «Набижон ака!» — деб чақиргани эшитилди. Қараса, совхоз идорасидан атлас кўйлакда ял-ял ёнган, қўнғир сочларини бежирим турмаклаган қиз чиқиб келяпти. У — Асал эди. Наби билан очилиб-сочилиб кўришди.

— Йўл бўлсин?

— Сизларникига.

— Нучук худо ярлақаб?

— Сени табриклагани.

— Нима билан?

— Икки воқеа билан: туғилган кунинг, экиш планини бажарганинг билан... — Наби Асалнинг қўлини маҳкам сиқди. (Аслида ойиси: «Холангникига кўпдан бормадинг, бир йўқлаб, янги уй муборак бўлсин, қилиб келгин», дея қистаб юборганди).

— Билибсиз-да, раҳмат,— деди самимий жилмайиб Асал. Кеча кеч-қурун дугоналари, туғилган куни билан табриклагани келишибди, шунинг учун даладан шошиб қайтган экан. Унинг бу тушунтириши гўё Наби билан далада тузук сўзлашмаганига узрдай бўлди.

— Бугун вақтинг бордир гаплашишга, бригадир опа? Дам олиш куни-ку,— деди хийла дадиллашган Наби.

— «Дам олиш» дейсизми? Бу сўзни унутганимизга анча бўлди. Ҳозир совхоз директорига рапорт бергани кирувдим. У «Совхозда экишни биринчи бажарганинг учун балли. Энди мусобақадошинг ҳолидан хабар олсанг бўларди», деди. «Қачон?» десам, «шу бугуноқ», дейди. Айтишича, нариги бўлимдаги биз билан мусобақалашаётган ёшлар бригадаси экишда судралиб қолибди...

Наби шу топда Асалдан унинг аҳволи, кайфияти, ўзига муносабатини билгиси келаётган эди. Асал гап маромини кундалик ишга буриб, юборар экан, бу Набига малол келиб, тўхтади:

— Унақа бўлса, вақтингни олмай қўя қолай...

— Юраверинг,— деди Асал унинг енгидан тортиб.— У ёққа икки соатдан кейин борадиган бўлдик беш-олти киши бўлиб. Уйга кирайлик. Сизга гапим бор...

Набининг юрагига гўлгула тушди: «Тошкентга кетганимни юзимга солса керак-да». Уйга киришгач эса, Асал Набини меҳмон қилиш тараддудига тушди. У хонадан-бу хонага кириб чиқиб, дастурхон тузаркан, гапни совхоз директори билан бўлган суҳбатдан бошлади:

— Директор сизни сўради. «Синфдошинг Наби Валиев қайтибди. Гаплашдингми, нима иш қилмоқчи. Чақиртирсам келмай юрибди негадир», деди. Мен унга: «Валиев менинг бригадамда ишлаяпти», десам, «ия, бу қанақаси? Ўзича-я? Мен уни бошқа ўринга мўлжаллаб қўювдим-ку», деди. «Қанақа ўринга», десам, «идора хизматига», дейди. «Йўқ, ўртоқ директор, Валиев идорада ўтирмайди. Ўз синфдошлари билан бирга бўлади», десам, «Сенинг бригаданга куч етарли-ку, қизим!» дейди. Мен: «Биздан битта-иккита кучни аяманг-ку, ҳосилни кўпайтириб олаверинг», дедим. Охири директор қўниб: «Майли, қизим, айтганингча бўлсин. Лекин ҳосил хусусидаги ваъдангни унутмасанг бўлгани!» деб қўйди. Қалай, Набижон ака, тўғри қилибманми, ёки тагин кўнглингиз бошқа ёқдами?.. — Асал чой қуйиб узатаркан, Набига синовчан тикилди.

— Қаёқда бўлиши мумкин? — деди Наби қизнинг нозик ишорасини пайқаб ва ўз юрагини очишга ҳаракат қилиб.— Узоқда юрган бўлсам ҳам ҳаммиша хаёлим шу ёқда бўлди...

— Ростдан-а? — Асалнинг балоғат белгилари балқиб турган кўзлари муғомбирона сузилди.

— Нима билан исботлай? — деди Наби меҳр тўла нигоҳини қизга тикиб.

Қиз бу ўтли қарашга тоб беролмай, ўзини чалғитиб ўрнидан турди-да, ошхонадан чойни янгилаб чиқди ва гапни бошқа ёққа бурди:

— Холамларни анчадан бери кўрганим йўқ, эсон-омон юрибдиларми?

— Раҳмат! — деди Наби ҳушёр тортиб. Қиз суҳбатига маҳлиё бўлиб ойисининг топширигини унутганди. У ҳам холасини сўради. Ҳали киришда дераза қатига қўйган нарсасини олиб Асалга узатди.

— Бу нима экан? — Асал қоғозни очса, ичидан олма гулли одми шол рўмол билан каттагина бир альбом чиқди.

— Рўмол холамларга, Тошкентдан эсдалик,— деб қўйди Наби.

Асал алоҳида қизиқиш билан альбомни очаркан, дастлаб кўзи му-

қова ичидаги ёзувга тушди: «Гул-гул ёнган ўн саккиз баҳоринг чамани асло сўлмасин», деган сўзларни ўқирган, бошини миннатдор эгиб қўйди. Тошкент манзараларини кўрсатувчи суратлар... Ҳар варақ очганда кўзлари бир ўйнаб, нақ гўдакларча севинчга тўлиб кетар, тобора ҳаваси ортиб:

— Вой, мунчаям гўзал жойлар экан-а! — деб ҳаяжонга тушарди. — Шундай жойларни кўриб келдим, денг-а, Набижон ака? Мен қачон кўраман-а?

— Истаган вақтингда... оборишим мумкин!

— Биласизми, қачон? Сиртдан ўқишга кирмоқчиман-ку, ўшанда.

— Бўпти,— деди Наби, ўз муддаосига яқинлашиб,— сиртдан ўқишга ҳам бирга керамиз, бўптими?

Улар қўл беришди... Бу учрашув икки ёш қалбни бир-бирига янгидан туташтирди. Наби ўзининг кўнгилсиз саргузаштини бир оғиз бўлсин юзига солмасдан, олдингидай самимий ва илиқ муомала қилган қизнинг туйғунлиги ва лобарлигига яна бир марта тан берди.

Наби кўкраги тоғдай кўтарилиб, эркин қушдай қанот чиқариб қўриқ бригадаси томон учади. Энди атрофига ястанган боғу далалар, дарахтлару экинзорлар, ариқ-сойлар, майсаю гиёҳларгача — барисининг кўнглига маҳкам пайванд, лаҳза кўрмаса хумор қиладиган даражада яқин туюлиб, оҳанрабодай ўзига тортиб турарди. Кишини сархуш этиб аллаловчи майин баҳор шабадаси аъзойи-баданини силаб эркалаётгандай эди. Ҳа, энди ана шу борлиқнинг ҳаммаси уники — ямшиил заминию фируза осмонигача...

Ҳ. НАЗИР ◆ КўМСАШ

Тўти хола

Тўти хола келин туширди. Ҳаёт бошқа, хаёл бошқа экан. Тўйдан илгари келини билан ўғли ҳар кун эрталаб фармонига қўл қовуштириб мунтазир туришини истарди. Аммо ундай бўлмади. Мана, бугун ҳам, нонуштадан кейин, келини дастурхонни йиғиштириб, ҳовлига чиқди. Ўғли Тоҳир ҳам ўрнидан қўзғалганда, Тўти хола тўхтатди:

— Кеча холангнинг ўғли келиб кетганди. Сени чақиртирибди. Бориб келгин.

— Оббо! Дам олиш куни ҳам тинчлик йўқ экан-да!

— Уйда нима ҳам қилардинг. Холангни иши чиқиб қолган шекилли. Борақол, ўғлим.

— Сен ҳам қизиқсан-да, боргиси келмаса нима қиласан зўрлаб,— гапга аралашди Нусрат бува.

Тўти хола, бораверсин, деб имлади-да, ўғли чиқиб кетгандан кейин қўли билан оғзини тўсиб, деди:

— Жўрттага айтдим. Ҳадеб хотинининг атрофида ўралашавермасин. Эркак киши рўзгор ишларига аралашдими, қадри кетади.

ХИКОЯ

...Тўти хола тўйдан аввал, ўғлимни уйлантираман, деб кирмаган эшиги, мўраламаган тешиги қолмади. Қўни-қўшнисими, танишбилишимми, палон жойда қиз бор экан, деса — бўлди, сингисини олдига солиб олади-да, қўлида тугуни, йўлга тушади. Таниш бўлса, хўп-хўп, нотаниш бўлса, урди худо. Дарвозасининг олдига етганда, сен кир, мен кир, деб анча туриб қолишади. Яна уй бекаси қовоқ солиб кутиб олса-чи? Унда ўлганнинг устига тепган бўлади. Бир ҳаммаҳалла танишининг тавсияси билан қўшни маҳаллага совчиликка борганида худди шундай бўлганди. Келишга келиб қўйиб, нима деб гап бошлашни билмай хижолат бўлганлари-чи?! Умрида сан-

манга бормаган опа-сингил холи қолганларида чўқилашиб ҳам олишди. «Сен бошлаб келдинг!» деб опаси айтади. «Туш кўриб билибманми, қовоқ солиб кутиб олишини!» дейди синглиси. Уй бекаси кириб келиши билан яна иккалалари жим-жим бўлишиб, уйнинг икки шифтига тикилишиб қолишди.

«Бир нарса де», имлайди опа синглига. Сингил эса: «Сиз катта-сиз, сиз бошланг», деб шипшийди...

— Энди, синглим...— Тўти хола гап бошлади-ю, у ёғига нафаси ичига тушиб кетди. Пиёладаги чойдан бир хўплаб нафасини ростлади-да, сергул дераза пардага тикилиб давом этди:

— Ўғлингиз йўқ экан. Бизда эса қиз йўқ. Шунинг учун сизни ўғиллик қилгани келдик. Зора шу баҳона билан биз ҳам қизлик бўлиб қолсак...

— Вой, ҳали сизлар...— хотиннинг чеҳраси бирдан ёришди.— Ҳали сизлар қизимиз Гулнорахонга...

— Ҳа-ҳа, ўргилай,— деди Тўти хола фикрини осон тушунтиргандан, уй бекасининг эса фикрини тез илғаб олганидан хурсанд бўлиб. Хотиннинг чеҳрасига балққан кулгу унинг қалбига қуёш бўлиб нур сочиб юборди. Бир қимирлаб ёзилиброқ ўтириб олди-да, гапни келган жойидан бошлади.— Эркатойгина бир ўғлимиз бор. Шуни уйлантирмоқчимиз. Қизингизнинг таърифини эшитиб келдик-да.

— Мен бўлсам сизларни қишлоқдан келган деб ўйлапман... Кечирасизлар-да, танимасни сийламас, деб айтишган-ку,— аёл ўрнидан турди-да, стол устидаги қанд-қурсларни йиғиб олди. Сўнгра шкафдан оппоқ охорланган дастурхон олиб ёзди. Устини турли ноз-неъматларга тўлдириб ташлади. Қадам олишлари ҳам чаққонлашди. Нариги уйга кириб, ўзига озгина пардоз бериб, кийимини ўзгартириб чиқди. Тўти холага бу ёқмади. «Подачининг хотини пода келганда пардозга ўтираркан. Бу ҳам шунга ўхшаб... тавба?! Хўп одамани топиб келибмиз-да...» ўйлади у лабини буриб. Уй бекаси эса чой қуйиб узатар экан, яна бир бор узра сўради.

— Эрим Сирдарёнинг бир қишлоғидан. Орқасидан ҳафта ўтмай келишади. Мен сизларни ўша ёқданми, деб ўйлапман.

— Серуруғ экан-да! — гапга қўшилди Тўти хола.

— Вой, уруғига ўт тушсин-ей! Қундузи келса ҳам хўп-хўп, кечаси келиб безовта қилганга ўлайнми? Уят, андишани билишмайди-да, шунга қуяман. Уларни орқасидан уй тозалаганимни айтмайсизми?! Қизгинамнинг энка-тинкаси қуриб кетади. Қишлоқи-да, ўргилай, қишлоқи!

Тўти холага аёлнинг эрини ёмонлагани ёқмади. «Излайдигани бор экан, келибди. Излайдигани йўқ одамдан худо асрасин. Олма билан ўрик бўлармиди, қизи ҳам онасидан ўтиб қаёққа борарди. Онасики эрининг уруғини ёқтирмай ўтирибдими, бу хотиндан яхшилик чиқмайди. От ўрнини той босар, бу қизи ҳам онасининг изидан кетади-да!»

Хуллас, уй бекаси ўзи гапириб, ўзи қўйди. Тўти хола кўнгли учун ундан-бундан гапирган бўлди-ю, яна бирор кун келишларини айтиб қўзғолди. Лекин бу ерга яна қайта келмасликни дилига тугиб қўйди.

Шу воқеадан кейин Тўти хола синглиси билан икки-уч жойга совчиликка боришди. Дуруст кутиб олишди. Лекин келишгандан кейин дастурхонларини очиб қараб, қўл урилмаганини кўришди-ю, иккалалари хонтахтанинг икки томонида ҳафсалалари пир бўлиб ўтириб қолишди. «Қўл уришмаптими, демак ёқтиришмаган. Қиз топиш ҳам, ўғил уйлантириш ҳам мушкул экан»— деди шунда Тўти хола.

Илгарилари ўғли ҳуснда, ақлда, одобда ягона-ю, қизи бор эшик уни қачон келаркин, деб мунтазирдек эди. Энди бўлса, тарвузи қўлтигидан тушиб, битмас-туганмас орзуларига сув сепилиб ўтирибди. Айниқса, оғзи катта қўшнилари айтмайсизми, синглиси иккаласи ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа борганларини эшитиб, бир нарса бордирки, ҳеч ким қизини бермаяпти, деб гап тарқатишибди. Тўти холанинг ўзидан

хам ўтди. Уғлининг севгани бор деб эшитганди. Ушани олиб берса, ўла қоладими?! Шунча саргардон бўлмасди ҳам.

Дарҳақиқат, синглиси билан ўша қизниқига боришди-ю, бир бо-ришнинг ўзида ишни битириб келишди. Дабдабали тўй ҳам бўлиб ўтди. Келин олсам маликалардек кийинтириб қўймай, рўзғор ишлари бўлса ўзимдан ортмайди, деган одам орадан озгина вақт ўтмай тумтайиб оладиган қилиқ чиқарди. Қилдан қийиқ ахтариб, келини нима иш қил-са, бирорта камчилик топади. Уғли эса кампирнинг баттар жаҳлини чиқариб, келиннинг атрофидан кетмасди. Кир ювса, сувини ташиб бе-ради. Яна ювиб бўлгунча гаплашиб турганини айтмайсизми?! Нимани гаплашаркан шунча? Тавба! Овқат қилса ҳам олдида парвона. Ҳали пиёз тўғраган, ҳали сабзи арчиган. Ош пишиб, келини кўтариб келса, эр жонивор орқасидан қошиқ кўтариб киради. Яна хурсанд, оғзидан ашула тушмайди, минғирлагани минғирлаган. Уйланмасдан аввал, ишдан кела солиб: «Овқатингиз тайёрми?» деб кирарди. Қани тайёр бўлмай кўрсин-чи, боши балога қоларди. Якшанба кунлари, озгина қа-раша қолгин, деса, дам олиш куни ҳам мени тинчитмайсиз деб ўтириб оларди. Келин келди-ю, бақиринч-чақиринч ҳам йўқ, мўминтойгина бў-либ қолди. Ҳаммасидан ҳам шу алам қилади. Эр деган ҳадеб хотини-нинг атрофида ўралашавермас-да. Яна «хон-хон»лаб сизлаганига ўл-синми?! .

«Иситиб олганми ўзи?! Илгарилари қиз ҳақида оғиз очсам, том бўйи сакрарди, дейди Тўти хола ҳайрон бўлиб. У ҳам болади: илгари-лари рўзғор ишларини бемалол эплаштириб юрган эди. Келин келди-ю, дам-бадам ҳали қўлим, ҳали оёғим оғриди, деб чўзилиб оладиган қи-лиқ чиқарди. Баъзан келини овқат олиб келса, емай ётиб оларди.

— Туринг, ойи, овқатингизни енг,— деса, ётган жойида тилдан қол-ган одамдек қўлини силтаб «йўқ» дегандек ишора қиларди.

— Қўяверинг, қизим, ойингизни ичидаги шайтони ишга тушган пайт ҳозир. Шайтон, келиннинг овқат олиб келса, ема, деб буйруқ бер-ган, бўлса керак-да,— дея Нусрат бува ҳазиллашарди бундай пайт-ларда.

Келини ҳам қайнонасига бир қилиғи ёқмаганини сезарди-ю, ич-ничидан зил кетарди. Истамайгина овқат ичаркан, қайси қилиғи ёқма-ганини обдан ўйларди. Уйларди-ю, тополмасди. Бир гал, мошхўрда ичиб ўтирганларида, Тўти хола:

— Мошини яхши очилтирмапсиз, келин! — деди косани нарироқ суриб. Бу гапдан Гулнознинг иштаҳаси хиппа бўғилди.

Яна бир гал: «Ошингиз тирик бўлиб қолибди. Ошқозонимга тикан-дек ботаяпти», деди. Бир куни бўлса: «Кечаги ювган кирингиз очил-мапти», деди. Бу гаплар келинга оғир ботар, бора-бора у ҳам қовоғи со-линиб, тумтайиб оладиган бўлди. Эрига, онангиз унақа қилмасин, деб айтолмайди.

Келиннинг қовоқ солиб юриши Тўти холанинг назаридан четда қолмади. Ана, у ҳозир ҳам ҳовлида юрибди-ю, қовоғи солиқ, кўзлари тўла мунг.

— Тавба, шу келинга нима етишмас экан-а?! Қачон қараманг, қо-воғидан қор ёғилади,— деди Тўти хола келинини очик деразадан ку-затаркан.

— Ўзинг сабабчисан. Қилган овқати ҳам, ювган кири ҳам сенга ёқмайди. Нима қилсин бечора,— деди Нусрат бува.

— Хўп гапни айтасиз-да, чол. Билмаганини билдирсам, ёмон бў-либдими?! Шу уйга ўргансин, паст-баландини билсин, дейман.

— Келин бу уйнинг паст-баландини эмас, сенинг паст-баланд гап-ларингни эшитаяпти, холос.

— Келинингизнинг ёнини олинг! Ювган киридан мағзава ҳиди ке-лади. Овқат қилса, ёгини доғ қилмайди. Ичсангиз кўнглингиз ай-нийди...

— Ҳеч унақа эмас,— туюқди Нусрат бува,— ўзинг янги келин-лик пайтингни бир эслагин: ош қиламан деб бир қозон шовла пишириб

қўймаганмидинг? Ширин бўпти, деб мақтаб-мақтаб еб қўйганмиз. Қир ювсанг, мағзаваси оқиб турарди. Онам бечора йўғингда қайта ювиб дорга осиб қўярди. Қириб келсанг, яна билмагандек кутиб оларди. Ҳаммаси эсингдан чиқибди-да!

— Бўлди, сизга қаёқдаги гап бўлса!

— Қаёқдаги гап эмас, бўлган гаплар. Келининг бечора келибдики, рўзгор ишларидан қўли бўшамайди. Нима буюрсанг, бажонидил бажаряпти. Рост, баъзи бир нўноқликлариям бор. Албатта, уни юзига солиш шартми?! Бечора, билмайман, деб сенга ўхшаб йиғлаб, уйига аразлаб кетиб қолгани йўқ. Қўлидан келганича рўзгор ишларини қил-япти.

— Қилса, ўзига фойда!

— Ҳа, баракалла, шуни билгани учун ҳам қил-япти.

— Сиз билан айтишиб ўтиргунимча...

— Бор, бора қол. Келин келгандан бери бир оёғинг қўшниникида бўлиб қолди,— астойдил аччиқланиб гапирди Нусрат бува.

Тўти хола чолининг ҳақ эканлигини сезиб турса ҳам, тан олгиси келмас эди. «Нима бўлибди, ош қиламан деб шовла қилган бўлсам, ёш эдим-да», дея ўйларди у қайсарлик билан. Дарвозадан йўлакка чиқди-ю, қўшни уйдан келаётган қаттиқ-қаттиқ овозларни эшитиб тўхтаб қолди. «Бировнинг жанжали устига бориш яхши эмас». Бошқа кампирларда бўладиган ўта қизиқувчанлик унда ҳам бор эди. Шу туйғу сабабиданми, ё ҳозиргина айтишиб чиққан чолининг олдига боришни ўзига эп билмадими, ишқилиб, нима бўлса ҳам у дарвозани очди-да, ичкарига бир-икки қадам ташлаганида, узум сўрисига суянганча турган Рузвон холанинг келинига назари тушди. Ҳовлининг ўртасида эса икки қуда ёқалашгудек бўлиб бақаришарди.

— Ана қизингиз, олиб кетинг!

— Ҳо-о-о , ҳали шунақами?! Олиб кетаман! Сизга керак бўлмаса, ўзимга азиз!

Бўйлари пастақкина, тиқмачоқдек семиз аёл ҳамон узум сўрисига суянганча турган келинчакка ёпишди:

— Юр, қизим, кетамиз.

— Ой, ахир,— ниманингдир андишасини қилдими, қизи ўрнидан қўзғалмади.

— Нима, «ойи»? Ер билан яқсон қилишса ҳам жим туравер! Рангингни қара, касалдан чиққан одамнинг рангига ўхшайди.

Рузвон холанинг кўзи бирдан Тўти холага тушиб, унга арз-дод қила кетди:

— Кўрдингизми, мана шу, сал гап бўлса, кетаман, деб туриб олади. Қетса, менга нима! Жазоси яна биттаси-да. Олмани силкитса, қиз тўкилади, ўргилай...

— Яна биттаси? — унинг оғзидан гапини юлиб олди қудаси.— Ни-ятингиз бузуқ экан-да. Шунинг учун икки гапнинг бирида «кет» деб ҳайдаркансиз!

— Қизингиз нима топса, тилидан топади, ўргилай. Бу уйда менинг амр-фармоним билан юрадиганлар туради,— деди кўкрагини роз кўтариб Рузвон хола.

— Шу гаплардан кейин сени бу зимистонга ташлаб кета олмайман...— деди бирдан ҳўнграб ҳалиги тиқмачоқдек хотин.

— Олиб кетинг, олиб кетинг! Уғлимга аталганлари ҳали онасининг уйда сочини тараб ўтиришибди. Шунақанги тўй қилиб берайки...

Бу гапдан келин сергак тортди. Онаси, кўзларида ёш айланиб, ўрнидан қўзғалди.

— Юр, қизим, юр. Шу гапларни эшитиб қандоқ яшайсан? — торт-қилади уни онаси.

Боядан бери ниманингдир андишасини қилиб турган келин, қайнонасининг охириги гапи ўтиб кетдими, индамайгина онасининг олдига тушди.

— Яшшамагурлар,— орқасидан қарғанди Рузвон кампир.— Қизини чиқарибдики, бир оёғи шу ерда.

— Қўйинг, хафа бўлманг, қайтиб келади,— таскин берган бўлди Тўти хола. Айни пайтда бу жанжал ўзининг уйида эмас, қўшнисининг уйида бўлганидан дилида бир мамнунлик сезар, лекин, у бу мамнунликни билдирмасликка, тил учида бўлса ҳам қўшнисининг кўнглини кўтаришга ҳаракат қиларди. Қўшниси эса келини кетиб қолганидан алами баттар ошиб, бир айтган гапини қайта-қайта такрорларди:

— Бо-о-о, худо, нега энди қайтиб келаркан? Қайтиб келсин-чи, дарвозадан киргизмай, олдимга солиб қувлай!..

— Вой, унақа деманг, қўшни, уят бўлади-я,— тилида Тўти хола қўшнисига шундай деб таскин берарди-ю, дилида эса қўшнисининг келини қайтиб келганда бу ҳовлида бўладиган томошани бир мириқиб кўришни истарди. Яна бегона келиннинг узум сўрисига суяниб йиғлаб тургани кўз олдида гавдаланди-ю, раҳми келиб: «Нафасимни ел учирсин-е, эри билан тиниб-тинчиб кетсин», деб қўйди ичида.

Шу дам бирдан ўзининг келини кўз олдида келди. «Яхши ҳам менинг қудам оғир, босиққина. Келиним ҳам режаликқина. Лекин мен ҳадеб ўтирса ўпоқ, турса сўпоқ қилаверсам, бир куни у ҳам кетиб қолмасмикин? Ростдан кетиб қолса-я?» деган фикрдан бирдан сергак тортди. «Ҳар ҳолда бировнинг арзандаси. Шунча йил боқиб, вояга етказиб қўлимга берди. Мен бўлсам қўшнимнинг гапига кириб... Чолим тўғри айтади. Ўзим қанақа эдим?! Шундай бўлсам ҳам раҳматли қайнонам «сиз-сиз»лаб, кафтида кўтариб юрардилар. Қилмаган ишимни қилди, деб қўшнига мақтардилар. Тоҳиржон келинга ёрдам берса нима бўлибди?! Дадаси менга ёрдам бермасмиди?! Ўғилгинам ҳам отасига тортган-да...»

Тўти хола шу ўйлар билан ҳовлисида кириб келганда, келини кирини ювиб бўлганди.

— Ия, қизим, дарров ювиб бўлдингизми? Вой менинг чаққон келинимдан ўргилайин-ей.

Қайнонасининг кутилмаганда айтилган мақтови Гулнозга хуш ёқиб, қалби бирдан ёришиб кетди. «Ё кесатаётибдилармикин?» дегандек, шубҳаланиб, қайнонасига қараб қўйди. Йўқ, кўзларида ҳеч қандай ғаразнинг шарпаси кўринмасди.

— Ичкарига кира қолинг. Мен чой дамлайман. Она-бола ўтириб бир чой ичайлик.

— Ўзим дамлайман, ойи, сиз овора бўлманг.

Келиннинг бу гапидан Тўти хола бирдан эриб кетди.

— Сиз кир ювиб чарчагансиз, ўзим дамлайман,— шундай дея Тўти хола келиннинг елкасига қоқа-қоқа уйга киргизиб юборди. Шундай келини кўзига алланима бало кўриниб юрганига ўзи ҳам ҳайрон қолди.

АДАБИЙ ЖАРАЁННИНГ ЕТАКЧИСИ

КПСС Марказий Комитетининг «Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи ташкил топганининг 60 йиллигига» деб эълон қилган тарихий қарори барча совет кишилари ҳамда тараққийпарвар жаҳон жамоатчилигининг эътиборини жалб этди. Бу ҳужжатда дунёда биринчи марта ишчи-деҳқонлар томонидан барпо қилинган кўп миллатли социалистик давлатнинг халқаро тарихий моҳияти, шонли Коммунистик партиянинг совет халқи эришган улкан ютуқларни ташкил этишдаги беқиёс роли, ривожланган социализм жамятининг меҳнат кишиси манфаатлари йўлида эришган улуғвор зафарлари ҳар томонлама теран, ёрқин ҳамда ҳаққоний тарзда очиб берилган.

Шу билан бирга мазкур Қарор шонли юбилейга тайёргарлик давридаги партия ва халқнинг ҳамда ҳар бир совет кишиси фаолиятининг кенг кўламли ёрқин истиқбол программаси, барча ишларимиз, ютуқларимиз, орзуларимиз, режаларимиз мувозанатининг ҳаққоний мезонидир.

КПСС Марказий Комитети Қароридаги ҳар бир сўз, ҳўжалик соҳасидаги ютуқларимиз ҳақида, коммунистик қурилишда партия ташкилотларининг вазифалари, меҳнаткашларнинг интернационал тарбияси хусусида, табиийки, у бизга, коммунизм учун курашда партияимизнинг содиқ ёрдамчилари бўлмиш совет ёзувчиларига бевосита қаратилган ва дастуриламалдир.

Совет Социалистик Республикалари Иттифоқининг, халқларнинг ихтиёрий равишда бирлашган кўп миллатли, ягона ва аҳил оиласининг вужудга келиши — Улуғ Октябрь ғояларининг бевосита давоми, Коммунистик партиянинг буюк ленинча миллий сиёсати тантанасидир.

Владимир Ильич Ленин турли миллатларнинг эркин, мутлақо ихтиёрий тарзда бирлашган ва ҳамжиҳатлик, ўзаро ҳўрмат, ўзаро ишонч асосида мустаҳкамланган ҳамда бир миллат иккинчи бир миллат устидан ҳеч қандай зўравонлик қилиши мумкин бўлмаган иттифоқини орзу қилган эди.

Улуғ Ленин орзу қилган ана шундай давлатнинг олтмиш йилдан бери яшаб келаётганлиги жаҳонда энг адолатли жамят — коммунизм қўраётган, мустаҳкам ягона сафдаги меҳнаткаш халқ

эришган мислсиз ғалабанинг энг ёрқин далилидир! Бу — Советлар мамлакатида яшовчи ва бирлашган улуғ аҳил оиладан иборат барча мамлакатларга, барча халқ ва элатларга тааллуқлидир.

Улуғ Ленин орзу қилган буюк мақсадларнинг қанчалик рўёбга чиққанини тенг ҳўқуқли қардош совет республикалари орасида баравар ҳўқуққа эга бўлган, совет ҳокимияти йиллари Шарқда социализм машъалига айланган совет Ўзбекистони мисолида яққол кўришимиз мумкин. Собиқ чор Россиясининг қолақ, чекка бир ўлкасида юз берган беқиёс ўзгаришлар республика меҳнаткашлари ҳаётининг барча соҳаларида — унинг қўдратли экономикасида ҳам, шаклан миллий, мазмунан социалистик, интернационалистик руҳдаги юксак маданиятида ҳам яққол намоён-дир.

Шу ўринда айрим рақамларни тилга олсак ортиқча бўлмайди:

Улуғ Октябрнинг олтмиш йиллиги нишонланган йили Ўзбекистон ҳар бир иш суткасида 37 миллион сўмдан ортиқ саноат маҳсулоти ишлаб чиқарди! Ана шу йигирма тўрт соат вақт ичида республиканинг ишчи конвейерларидан 68 трактор, 24 пахта териш машинаси, 17 компрессор, 15 лифт, 5 йигирув машинаси, 4 экскаватор чиқиб турди... Унинг беш йиллигининг сўнгги йилида республика пахтакорлари 6 миллион 237 минг тонна «оқ олтин» етиштириб, рекорд маррага эришдилар! Ун биринчи беш йиллигининг биринчи йилида ҳам шундай бўлди!

Совет Ўзбекистони маданиятни юксалтириш ва халқ маорифини ривожлантиришда ҳам, илмий ва техник зиёлилар тайёрлашда ҳам, адабиёт ва санъат соҳаларида ҳам ҳеч шубҳасиз, катта муваффақиятларни кўлга киритди. Бунини жуда кўп тармоқларга эга бўлган ўқув муассасалари, томошагоҳ ва маданият даргоҳларининг кенгайиб бораётгани, республика ижодкор зиёлилари яратган адабиёт ва санъат асарларининг бутуниттифоқ ва жаҳон минбарларига, дадил чиқиб бораётгани каби фактавр равшан кўрсатиб турибди.

Адабиётшунослик ва бадий танқидчилик соҳасида ҳам маълум ютуқлар мавжуд. Иттифоқ ва республика адабий жамоатчилиги КПСС Марказий Комитети-

нинг адабий-бадий танқидчилики янада юксалтириш ҳақида чиқарган тарихий қарорининг ўн йиллигини нишонлади. Сўнги ўн йил мобайнида республикамиз адабиётшунослари ва танқидчилари Ўзбекистон ёзувчилари ҳамда санъат арбоблари яратган ва умумиттифоқ маданият хазинасига муносиб ҳисса бўлиб қўшилган асарларни ҳолис, чинакам партиявий нуқтаи-назардан пухта таҳлил қилиш борасида катта ишлар қилдилар.

Ўзбекистон ёзувчилари ва санъат арбоблари ижодига бағишлаб нашр этилган янги монографиялар ва коллектив тўпламлар, вақтли матбуотда эълон қилинган, баъзан чинакам диққат-этиборга молик тадқиқотлар, танқидчи ва адабиётшуносларнинг телевидение ва радио программаларидаги мунтазам иштироклари ва ҳоказолар бундан далолат беради. Агар таъбир жоиз бўлса, республикамизда адабиётшунослик ва танқидий тафаккур штаби яратилди. ЎзССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтининг бугунги фаолияти шундан далолат беради.

Бу илмий-тадқиқот институтини Ўзбекистондаги филология фанининг маркази ва штаби деб айтиш учун барча асослар бор. Бу тадқиқот институтининг кучи ва имкониятларини тасаввур қилиш учун мазкур коллективда тил ва адабиёт соҳаси бўйича республика Фанлар академиясининг бир ҳақиқий аъзоси, уч муҳбир аъзоси, йигирмага яқин фан доктори, тўқсондан ортиқ фан кандидати хизмат қилаётганини эслашнинг ўзиёқ етарлидир. Бу куч адабиётимизнинг яна ҳам камол топишида катта роль ўйнамоқда, янгидан-янги асарларимизни халқ орасида пропаганда қилишда ҳам, ҳамма-ҳаммасида активлик кўрсатмоқда.

Институтнинг бу имкониятлари адабиётимиз ривожига шубҳасиз катта кучдир. 1976—1981 йиллар ичда институт ходимларидан 16 киши докторлик ва 50 киши кандидатлик диссертацияси ҳимоя қилди, танқидчилик, адабиётшунослик, тилшунослик тараққиётига муносиб ҳисса бўлиб қўшилган 60 илмий иш нашр қилинди. Институт базасида Бутуниттифоқ Учинчи туркология конференцияси ўтказилди. Унинг ишида қардош республикаларнинг олимлари ҳамда Венгрия, ГДР, ГФР, АҚШ, Швеция каби мамлакатларнинг турколог мутахассислари қатнашдилар. Булар Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти олимларининг адабиётимиз олдидаги ғоят муҳим вазифаларни амалга оширишда кам хизмат қилмаётганлигини кўрсатади.

Ўзбекистон ёзувчилар союзининг бугун амалга ошираётган тадбирлари бу институт ва институт ходимларининг иштирокларисиз тўла ва тўқис бўлолмайди. Модомики шундай экан, бугун биз ёзувчилар, шоирлар унинг бу соҳада қилаётган ишларида юз бераётган баъзи камчиликлар ҳақида мусоҳабалашмай иложимиз йўқдир.

Кейинги йиллари институт ишларидаги ютуқлар билан бир қаторда адабиётимиз тарихини таҳлил қилмишда баъзи ноаниқликларга йўл қўйилди. Булар ҳақида, менимча, чинакам партиявий талабчанлик билан очиқ фикр юритиш керак. Гап шундаки, институт бошлангич партия таш-

килоти, унинг ижодий-илмий коллективи фаолияти Тошкент шаҳар партия комитети бюросида муҳокама қилинди. Бу муҳокаманинг натижалари биз учун, институт ходимлари учун эришилган ютуқлардан бамайхотир, хотиржам бўлишга ҳали вақт эрта эканлигидан далолат беради.

Кўринадики, адабиётшунослик, танқидчилик, тилшунослик соҳасида муваффақиятларимизга маҳлиё бўлиб, хотиржамликка берилишимизга асос йўқ. Ортиқча ҳиссиётларга берилмасдан улкан қадам билан олға кетаётган танқидчилик, адабиётшунослигимизни чинакамига тагин ҳам ана шу улкан қадамлар билан олға кетишини таъминлашимиз лозим. Бунинг учун конкрет вазифаларни аниқ белгилаб олиш ва уддабуронлик билан амалий ишга киришини тақозо этаётган жиддий ҳаёт даъватлари бор! Советлар мамлака-ти адабиётининг муҳим йирик таркибий қисмларидан бўлган ўзбек совет адабиётини янада ривожлантириш зарурати бунга қатъий талаб қилади. Институт коллективи танқидчиликка, адабиётшуносликка, тилшуносликка доир энг муҳим масалаларни ечиш орқали ижодий союзимизга, республикамиздаги барча адилларнинг турли жанрларда янгидан-янги юксак ғойивий ва юксак бадий асарлар яратишлари учун узилмас дўст ва ёрдамчи бўлишга сафарбар этилган мазкур илмий муассаса фаолиятининг барча соҳаларидаги ролини кучайтира оладилар деб ишонамиз ва умид қиламиз.

Сирасини айтганда, бу катта илмий муассаса фаолиятининг худди ана шу томони, яъни айрим олимлари ва ходимлари йўл қўйган идеологик хатолар танқидчилигимизгагинамас, балки умумад-биётимиз нуфузига ҳам салбий таъсир кўрғазди.

КПСС Марказий Комитетининг СССР ташкил этилганининг 60 йиллиги ҳақидаги Қарори билан танишган ҳар бир киши Ватанимиз меҳнаткашларининг интернационал тарбияси, Советлар мамлакатидоги барча халқлар ва элатлар орасидаги қардошларча дўстлик ипларини мустаҳкамлаш масаласига катта эътибор берилганини кўради. Дарҳақиқат, Ватанимиз дўст, қардош халқлардан иборат кўп миллатли давлат ҳисобланади. Давлатимизнинг кучи, социалистик жамиятимизнинг қудрати су-ронли жанг тўфонларида синовдан ўтди, коммунизмнинг муҳташам иншоотларини тиклашда мустаҳкамланди ва жамиятимиз халқлари қардошлигининг омили бўлиб қолди.

Айрим олимларимизнинг нашрдан чиққан ёки нашрдан чиқиш арафасида бўлган баъзи ишларида худди ана шу — миляйлик ва интернационализмнинг ўзаро нисбати масаласи жуда ҳам тўғри ёритилган деб бўлмайди. Шунингдек, ижтимоий онг шаклиларидан бири бўлмиш адабиётнинг синфийлиги масаласи ҳам баъзи илмий ишларда бир ёқлама талқин этилган.

Жадидизмга нисбатан бизнинг партиявий муносабатимиз эскидан аниқ ва равшандир. Уртоқ Шароф Рашидович Рашидов КПСС Марказий Комитетининг 1963 йил июнь Пленумидаги нутқларида бу масалани жуда ҳам ойдинлаштириб бергандилар. Яъни: «Сўнги йиллари шахсга сифиниш

оқибатларига қарши кураш ниқоби остида ўтмишдаги реакцион буржуа миллатчилик оқими бўлган жадидизмни оқлашга, унинг вакилларини реабилитация қилишга уринувчилар ҳам пайдо бўлди. Партия ташкилоти бундай зарарли уринишларга қақшатқич зарба берди», деб қайд этган эдилар.

Ҳаммаси ниҳоятда аниқ ва тушунарли. Аммо-лекин бу гапларнинг ҳаммага бирдек етиб бормаганлиги афсусланарли ҳолдир.

Танқидчи Эрик Каримовнинг «Ўзбек адабиётида реализм тараққиёти» деган асарига бу масала ана шундай талқин қилинади, тўғривоғи, жадидизмга деярли демократик тус берилади. Оқибатда рус халқ мақолида айтилганидек: «Ўрмонга қанча ичкари кирсанг — шунча ўтин кўп бўлади...» бўлиб чиқади. Инқилобдан олдинги ўзбек адабиётини таҳлил қилар экан, Э. Каримов ўзбек совет адабиётининг асосчилари Ҳамза ва Аинийларни жадидизмнинг айни намоянадалари Фитрат ва Чўлпон билан бир сафга қўяди, уларни бараварига «демократ — маърифатпарварлар» деб атайди. Бу асарга муҳаррирлик қилган ҳурматли ва атоқли олимларимиз ҳам бунга аҳамият бермайдилар.

1980 йилнинг январь ойида Ёзувчилар союзи правлениеси пленуми бўлди. Пленумда адабиётшунос Ҳафиз Абдусаматов бу китобдаги ана шу камчиликлар ҳақида ўз мулоҳазаларини айтган эди. Муаллиф бунга эътибор бериши, хато фикрини англаб олиши ва тузатиши учун вақт бор эди. Аммо муаллиф тўғри, дўстона танқидга қулоқ осмади, институтдаги тегишли ўртоқлар ҳам аҳамият беришмади.

Ҳамза бизнинг буюк пролетар ёзувчиси, инқилобнинг чинакам оташин тарғиботчиси ҳамда трибун шоири эди ва шундай бўлиб қолади! Республика адибларининг жавоби ҳамisha ва бундан кейин ҳам шундай. Ҳамза — адабиётнинг партиявийлиги ва ғоявийлиги учун курашда бизнинг байроғимиздир! Биз ҳаммамиз учун муқаддас бўлиб келган бу мўтабар байроққа доғ туширмаслигимиз керак!

Шу зайл хатолар икки томлик «Адабиёт назарияси»да ҳам, беш томлик «Инқилобгача бўлган ўзбек адабиёт тарихи» асарларида ҳам, Б. Назаровнинг «Бу сеҳрли дунё...», «Ўзбек прозаси тарихи» китобларида, нашрга тайёрланаётган «Ўзбек совет адабий танқидчилиги тарихи» монографиясининг қўлёзмасида ва бошқа ишларда ҳам учрайди.

Бу асарларнинг муҳокамаси бўлмаган деб ҳўкм чиқариб бўлмайди. Аммо муҳокамалар ниҳоятда бўш ва пала-партиш ўтганига ишонса бўлади. Бўлмаса бу нашрларга тааллуқли олимлар ҳамisha адабиётимизнинг нуфузли кишилари бўлиб келган ва шундай ҳурматли кишиларидирлар.

Бизнинг адабий асарга синфий, партиявий муносабатимиз аниқ. Ёзувчи, танқидчи, адабиётшунос қалами остидан чиқадиган ҳар бир асар кенг жамоатчилик, кенг китобхон учун мўлжалланади ва маълум даражада ижтимоий фикрини шакллантиришга хизмат қилади. Шунинг учун ҳам бу масалада ҳеч қандай «баҳона» ва сабаб бўлиши мумкин эмас. Биз ёзувчилардан шундай талаб қиламиз, назаримизда,

танқидчи ва мунаққиддан ҳам талаб шу. Саноатда, қишлоқ хўжалигида, қурилишда брак маҳсулотга йўл қўйилмайди. Мафкура масаласида бундан ҳам қаттиқроқ бўлиши керакдир.

«Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи ташкил этилган куннинг 60 йиллигига» КПСС Марказий Комитети томонидан чиқарилган қарорда жуда аниқ ва равшан қилиб шундай дейилади:

«Миллатчилик империализмнинг реал социализмга қарши қўпуровчилик ишларида асосий воситалардан бири эканлигини ҳисобга олиб, айрим кишиларда миллатчилик ҳурофотларини авж олдириш йўлидаги уринишларга қарши ҳўжумкорлик билан курашиш, миллий сиёсатнинг ленинча принципларидан ҳар қандай чекинмишларга қатъиян қарши чиқиш керак. Мамлакатимиз тарихини, КПСС миллий сиёсатини буржуача сохталаштираётганларни далиллар билан фош қилиш керак».

Мазкур ўринда гап «тарихини буржуача сохталаштириш» хусусида кетяпти, буни бизга, адабиёт ва санъат арбобларига даҳли йўқ, дейишлари мумкин. Лекин, КПСС Марказий Комитети Қароридеги сўзларни келтириш орқали ҳар қачон ва ҳамма жойда сиёсий ҳўшёрликин қўлдан берамаслик кераклигини, матбуот сўзининг баҳоси ва аҳамиятини, унинг инсоният тафаккури, айниқса ёшлар зеҳнига қанчалик таъсир қилишини, унутмаслик лозимлигини яна бир қарра эслатиб ўтсақ ортиқча бўлмас деб ўйлаймиз.

Шунга боғлиқ ҳолда яна таъкидлаш лозимдирки, биз шинам кабинетларда бўлиб ўтадиган ва ҳеч қачон институт ё союзнинг қалин деворларидан ташқарига чиқмайдиган схоластик «олимона» баҳслар хусусида гапирётганимиз йўқ. Танқидчиларимиз қаламидан бунёд бўлаётган барча нарсалар, эртами-кечми, бари бир, албатта адабий жамоатчилик мулкига айланади! Бу «мулк» бизга нима беради? Умумий ишимиз учун унинг фойдаси тегадими ёки зарари? Нима учун бу муҳим, сиёсий жиҳатдан қатъий савол ўз сафларида республика Ёзувчилар союзининг аъзолари ҳам бўлган коллективада, институт партия ташкилотига ўртага ташланмади ёки кам тилга олинди?

Яна бир муҳим савол кишини ўйлантириб қўяди: катта авлодга мансуб танқидчилар, адабиётшунослар йўл қўйган ғоявий хатолар, нуқсонлар адабиётшунослик остонасига эндигина қадам қўйиб келаётган ижодкор ёшларга қандай таъсир этиши мумкин?

Мана, бир мисол: Кўпчилигимиз ёш, қобилиятли адабиётшунос Ботир Норбоев номини яхши биламиз. Унинг «Қурашчан шеърят» номли китоби хусусида вақтли матбуотда жиддий адолатли танқидий фикрлар билдирилди. Адабий жамоатчиликнинг бундай ҳолис ва беғараз мулоҳазаларидан ёш олим қандай ижодий сабоқ олди?

Б. Норбоев «Истеъдод, эътиқод, замон» деб аталган янги китобида аввалги хатоларини янада чуқурлаштиради! Жамоатчилик фикрига нописандлик билан қаради. Буни қандай баҳолаш керак? Бу ерда гап айрим хатолар ҳақида эмас, балки ёш, иқтидорли адабиётшуноснинг очиқ-ойдин

илгари сураётган нотўғри қарашлари устида бормоқда. Ёш танқидчи ва адабиётшунослар (ва фақат ёшларгина эмас) умумий ишимизга, адабиётимизга, унинг янада ривожланишига, гуллаб-яшнашига чинакамга хизмат қиладиган тенденцияларгина фойдали эканини яхши англаб олишлари керак. Ундан бошқа ёт, сохта интилишлардан, «оригинал» бўлиб кўринаман деб «болаларча» уринишлардан сақланиш керак.

Модомики шундай экан, бу «адабий нигилизм» қаердан пайдо бўлди? Аччиқ бўлса ҳам тан олиш керак, буларнинг барчаси яна адабиётимизнинг ривожини йўлида тинмай, чарчамай хизмат қилишга даъват этилган баъзи ҳурматли адабиётшуносларимизнинг илми ишларига бориб тақалади. Адабиётимизнинг штаби бўлган Ёзувчилар союзи бу ўз аъзоларини, ҳурматли аъзоларини яна ҳам масъулиятга чақиради.

Институтда халқ оғзаки ижодини, адабиёт тарихини энг қадимги даврларидан бошлаб ўрганишга катта диққат-эътибор берилади. Бу жуда яхши. Аммо бу — бугунги адабиётимиз ҳисобига бўлмаслиги керак-ку. Унинг долзарб масалаларига етарлича эътибор берилмайди. Бу масалага чуқурроқ эътибор бермоқ керакдир, деб ўйлаймиз.

Ҳеч шубҳасиз, адабиёт тарихини ўрганиш шарт ва мутлақо зарур, ўтмишни пухта билмасдан туриб ҳозирги замонни ва келажакни чуқур ҳис қилиб бўлмаганидек, ўзбек совет адабиётининг тараққиёт йўллари ҳам тўғри англаш мумкин эмас. Лекин бир савол бериш ўриндир деб ўйлаймиз: адабиёт тарихини ўрганишдек хайрли ишни бугунги кунда республикамиздаги катта ёзувчилар отряди — оқсоқоллар, ўрта авлодга мансуб адиблар ва ижодкор зиёлиларнинг истеъдодли ёш насли яратаётган асарлар таҳлили билан узвий равишда қўшиб олиб бориш мақсадга мувофиқ эмасмикин?

Танқид ва ўз-ўзини танқид, танқидни тўғри қабул қилиш, танқидий тафаккурни ривожлантиришга доир ишларимизга ҳам алоҳида тўхталишга тўғри келади. Ун йил аввал КПСС Марказий Комитетининг адабий-бадий танқидчилик ҳақидаги қарори эълон қилинди. Шундан кейинги йиллар мобайнида ҳаммамиз Марказий Комитетнинг коммунистик жамият қурувчиларини тарбиялашда партиянинг қудратли қуроли бўлган ғоявий ва бадий жиҳатдан юксак совет адабиётини янада юксалтириш учун танқидчилар, адабиётшунослар зиммасига юкланган талабларни амалга ошириш шиори остида курашиб келмоқдамиз. Бу борада кўп ишлар амалга оширилди, қиладиган ишларимиз эса ҳали кўп. Ҳаммадан олдин адабий-бадий танқидчиликни ривожлантириш йўлида «юксак чўққиларга» эришдик деган нокаментарин тасаввурдан йироқлашувимиз керак.

Яқинда ҳозирги Ўзбекистон адабиётида коммунист образи қандай яратилаётганига бағишланган адабий конференция бўлиб ўтди. Докладчилар ва музокарага чиққан ўртоқлар адабиётимизнинг бу борадаги хизматларини яхши таҳлил қилиб бердилар, лекин бир нуқсон кўзга ташланади, танқидчиларимиз ўз тадқиқотларида ада-

биётимизнинг ҳамма тармоқларини ҳам етарли эгалламаётганликлари маълум бўлиб қолди. Улар Ўзбекистонда яшаб, ижод этаётган ва ўз асарлари билан кўп миллатли мамлакатимиз ва республикамиз адабиётининг тараққиётига муносиб ҳисса қўшиб келаётган бошқа миллат вакиллари ижоди ҳақида тўхталмадилар. Сўнгги йилларда рус, қорақалпоқ, татар тилларида яратилган романлар, қиссалар, драматургия ва кинодраматургия асарларида ёрқин, эсда қоладиган коммунист образлари бор. Буни унутмаслик керак. Бу ҳам танқидчилигимиз ва адабиётшунослигимизнинг асосий ва муҳим манбаларидан биридир.

Танқидий тафаккуримизга тагин бир ҳол ҳалақит бермоқда. Танқидчиларимиз орасида ўзларига яқин адибларнинг асарларини ҳуда-беҳуда мақташ ва ўзларидан йироқроқ адибларнинг асарларини асоссиз қоралаш ҳоллари давом этаётир. Ҳатто адабиётимизни нимаси биландир бойитган айрим асарлар хусусида «индамай ўтиш» ҳоллари ҳам йўқ эмас. Танқидчининг қалами ҳалол ва мард бўлиши керак. Бундай танқидчиларимиз эса, яхшики, кўп. Мамадали Махмудовнинг «Ўлмас қоялар» романи ва шунга ўхшаш баъзи хом асарларнинг пайдо бўлмаслиги учун ҳақиқий талабчанлик ва энг муҳими, мавжуд аҳволни тузатиш учун чинакам жонкуярлик керак!

Совет ёзувчилари, танқидчилари, адабиётшунослари партиянинг янги инсонни тарбиялашдек олижаноб ишида содиқ кўмакчилардир. Бу улкан ва муқаддас вазифамизни садоқат билан бажарайлик.

Матбуот ходимларига бевосита алоқадор бўлган баъзи мулоҳазаларни ҳам айтиб ўтмоқчиман. Газета ва журналлар саҳифаларида республика нашриётлари босиб чиқараётган янги китоблар ҳақида адабиётшунослик мақолалари, танқидий мулоҳазаларга жуда кам ўрин берилади. Сўнгги йиллар ичида вақтли матбуотда «Совет Ўзбекистони» газетасининг бу йилги 10 февраль сонида босилган бош мақоладаги каби республикадаги адабий жараённинг ютуқ ва камчиликларини ниҳоятда равшан тарзда очиб ташлаган ва ғоявий-бадий пландаги вазифаларимизни аниқ кўрсатиб берган материаллар қанча эълон қилинди? Газета ва журналлар саҳифаларида ана шундай ишнинг кўзини билиб, чинакам партиявий позицияда турган ҳолда Ўзбекистон адабиётининг бундан кейинги истиқболи ва равнақи ҳақида катта куюнчаклик билан ёзилган мақолаларга кенг ўрин бериш керак! Шу жиҳатдан, тез кунлар ичида оммавий ахборот воситалари билан ёзувчиларнинг ижодий учрашувини ўтказиш ва биргаликда ҳал қилганини лозим бўлган масалалар хусусида очиқчасига гаплашиб олиш мақсадга мувофиқ бўлур эди.

КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари, СССР Олий Совети Президиумининг Раиси ўртоқ Леонид Ильич Брежнев партия XXVI съезидига қилинган КПСС Марказий Комитетининг Ҳисобот докладида коммунизм учун умумхалқ курашида адабиёт ва санъат арбоблари катта роль ўйнаётганлигига юқори баҳо берди, дунёдаги энг илғор, энг инсонпарвар маданият эришган энг яхши ютуқларга совет киши-

ларининг улкан муҳаббати ва ихлоси ҳақида мамнуният билан гапирди. Шу билан бирга Леонид Ильич: «Лекин санъатга бўлган бу ҳурмат, бу муҳаббат санъаткор ўз халқи олдида буюк масъулият сезиши лозимлигини ҳам тақозо қилади. Халқ манфаатлари билан яшаш, унинг қувончи ва қайғусига шерик бўлиш, ҳаёт ҳақиқатини, инсонпарвар идеалларимизни қарор топтириш, коммунистик қурилишнинг актив иштирокчиси бўлиш — санъатнинг чинакам халқчиллиги, чинакам партиявийлиги мана шундан иборат», деди. Леонид Ильич яна бундай дедилар:

«Бизнинг танқидчиларимиз, адабий журналларимиз, ижодий союзларимиз ва биринчи навбатда уларнинг партия ташкилотлари у ёки бу томонга тойилиб кетганларни тартибга чақира билишлари лозим».

Ҳар бир ижодкор ходимнинг ғоявий платформаси ана шундай бўлмоғи даркор. Халқ учун нимани ёзиш, халқ учун қандай ёзиш лозимлиги ҳақида унинг ютуқлари,

орзулари, режалари, севгиси, буюк Ватанга, улуғвор ишларимизга садоқатини бузун самимияти ва ҳаққонийлиги билан, бутун жозибадорлиги билан ишонарли ва тушунарли қилиб қандай ёзиш лозимлиги ҳақида фақат ёзувчиларнинг эмас, балки барча совет кишиларининг қўлдан қўймай ўқиладиган сеvimли асарларига айланиб қолган Леонид Ильич Брежневнинг машхур «Кичик ер», «Тикланиш», «Қўриқ», «Эсдаликлар» асарлари қимматли сабоқ беради.

Олдимизда ишчи ва деҳқонлар, меҳнаткаш халқ зиёлилари томонидан дунёда биринчи марта бунёд этилган ихтиёрий кўп миллатли давлат — Совет Социалистик Республикалар Иттифоқининг 60 йиллик шонли ва ёрқин юбилеи турибди. Ана шу қувончли байрамга коммунизм учун курашнинг барча соҳаларида янги ғалабалар билан бориш ҳар бир совет кишиси, жумладан ҳар бир совет ёзувчисининг муқаддас бурчидир!

Ҳамидулла Акбаров

ДЎСТЛАР ДАВРАСИ

Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларининг Тошкент кинофестивали жаҳон кинематографияси тарихидан мустаҳкам ўрин олди. У фақат маданиятимиздагина эмас, мамлакатимизнинг сиёсий ҳаётида ҳам муҳим воқеалардан бирига айланди. Кинофестивалнинг мафкуравий курашда тугган ўрни сиёсий арбоблар, давлатлар раҳбарлари томонидан эътироф этилмоқда. Анжуман халқлар ўртасида дўстона муносабатлар ўрнатилиши, уларнинг тараққиёт, озодлик, тинчлик учун олиб бораётган курашининг қудратли, енгилмас куч бўлиши учун хизмат қилмоқда. КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари, СССР Олий Совети Президиумининг Раиси ўртоқ Л. И. Брежнев Тошкентдаги VI Халқаро кинофестиваль қатнашчилари ва меҳмонларига юборган табрикномасидаги мана бу сўзлар илғор кинематографиянинг ҳозирги дамдаги аҳамиятини очиқ-ойдин таърифлайди: «Халқаро вазият империализм ва реакцион кучларнинг қилмишлари оқибатида кескинлашган ҳозирги шароитда бадий маданият ва оммавий кино санъати тараққийпарвар кучларни жипслаштиришнинг, халқлар онглигини мустаҳкамлашнинг ва дунёни янги жаҳон уруши хавфидан ҳимоя қилишнинг тобора муҳим воситаси бўлиб қолмоқда».

Тошкент фестивалининг фильмлари, ундаги билдирилган фикрлар, ижодий баҳсларда қилинган маърузалар эндиликда илмий асосда ўрганилмоқда, умумлаштирилмоқда. Бундай тадқиқотларнинг мавзулари, масалалари ранг-баранг, кўпқиррали бўлиб, фестиваль шиорининг ижод жараёнига таъсирини ўрганишни ҳамда «Тошкент руҳи» тантанасининг ифодаси сифатида пайдо бўлган совет-ҳинд фильми «Али бобо ва қирқ қароқчи саргузаштлари», совет-афғон публицистик киноочерки: «Афғонистон. Революция давом этади», совет ва турк санъаткорлари иштирокидаги «Севги ҳақида дoston» каби фильмларнинг ғоявий-эстетик йўналишини таҳлил қилишни, кино асарларини ижтимоий ҳаёт билан боғлиқ ҳолда таҳлил этишни ва давъаткор илғор кучларини бирлаштиришдаги анжуман ролини кўрсатиш билан боғлиқдир. Бу табиий бир ҳол. Чунки республикамиз пойтахтида мунтазам равишда ўтказиб келинаётган уч қитъа фестивали илғор ижодий кучларни бирлаштириш, уларнинг диққатини ижтимоий масалаларга қаратиш учун хизмат қилмоқда. Меҳнатқашларнинг орзу-умидлари, турмуш тарзи, меҳнати, курашини акс эттирувчи киноленталарга катта экран сари йўлланма бермоқда. Шаҳримизда танишиб, дўстлашиб қолган кинематографчилар, журналистлар, маданият арбоблари — бадий ижод ва граждонлик бурчи, санъатнинг ижтимоий ҳаётда тутаётган ўрни ҳамда умуминсоний, илғор ғояларни реалистик асарларда талқин этиш ҳақида фикрлашиб олмоқдалар.

Бўлак кинофестиваллар орасида муҳим ўрин эгаллаб, йилдан-йилга обрў қозонаётган Тошкент киноанжумани Осиё, Африка ва Лотин Америкаси кинематографияси тарихида ҳам катта роль ўйнаётганини турли мамлакат санъаткорлари қайд этмоқдалар. Ҳинд режиссёри Журненду Патреа «Тошкент фестивали биз учун ижод мактаби ролини ўтайди. Унга тақдим этган фильмларимизни талабчан ва бизга нисбатан дўстона муносабатдаги кишилар кўришидан хурсандмиз. Дўстлик, ҳамкорлик, биродарлик каби тушунчалар «Тошкент руҳи»ни ташкил этади деб ўйлайман», — дейиши фестивал экранига, шиорига берилган баҳодир.

Шаҳримизда ўтказилаётган анжуманда Япония, Ҳиндистон, Мексика каби йирик кинематографик мамлакатлар билан бир қаторда, эндигина илк асарларини яратётган мамлакатлар ҳам қатнашмоқдалар. Фестиваль низомига мувофиқ Тошкент экранига «Тинчлик, социал тараққиёт ва халқлар озодлиги учун» шиорига жавоб берадиган фильмлар кенг намоиш этилмоқда. Ахборот тариқасида кўрсатиладиган, кино бозорига намоиш этиладиган ленталарнинг сони ҳам ортиб бормоқда.

Кўрик иштирокчилари «Кино ижтимоий курашдан четда тура олмайди!» ширини ёдда тутган ҳолда, ҳар бир фильмнинг ғоявий асоси, эстетик йўналиши ҳақида баҳслашишлари учун махсус матбуот конференциялари, назарий баҳслар ташкил этилади. Кинонинг аҳамияти ҳақидаги суҳбатлар давомида фикрлар айтилади. Кубадаги «Икант» киноинститутининг бош режиссёри Гарис Тошкент фестивали кунларида намойиш этилган совет фильмларини кўриб шундай деган эди: «Совет кинематографиясига гуманизм ва интернационализм руҳи сингиб кетган. Куба кинодраматурглари ва режиссёрлари совет киносининг энг яхши анъаналарига амал қилишга ошиқмоқдалар. Чунки, бу кинематография ғоявийлиги ва бадиий баркамоллиги билан бизни мафтун этган. Бу ерда — Тошкентда биз совет кино санъати усталарининг янги асарларини кўриш имконига эга бўлганимиздан беҳад хурсандмиз». Бундай миннатдорчиликларни турли қитъа вакиллари — Чилининг курашаётган санъаткорлари, машҳур ҳинд актерлари, синчков япон мунаққидлари, Шри Ланка профессорлари, Африка ёзувчи ва кинематографчилари қайта-қайта айтмоқдалар. Дарҳақиқат, жаҳонда биринчи социалистик давлат ва Коммунистик партия асосчиси В. И. Лениннинг жанговар ҳаётидан лавҳаларни кўрсатувчи «Олтинчи июль» (РСФСР), коммунистларнинг жасоратини мадҳ этувчи «26 Боку комиссарлари» (Озарбайжон), бахтиёр ёшлик, ўтмиш ва бугунги кун ҳақидаги ўйлар, поэтик оҳангларга бой «Ёшлигимиз осмон» (Қирғизистон), «Кутамиз сени, Темур» (Ўзбекистон), Улуғ Ватан уруши йиллари фронтда ва фронт ортида ҳам она юрт озодлиги учун курашган эркисевар совет кишиларининг иродаси, бунёдкор кучи, садоқатини тараннум этган «Желин» (Туркманистон) каби асарлар уч қитъа санъаткорларининг диққатини тортди. Бу ленталар заминдаги олижаноб ғоянинг ўзига хос эстетик шаклда экранда ифода этилиши, долзарб мавзуларни лирик-психологик воситалар, чуқур фалсафий образ ва умумлашмаларга бой бўлган кадрлар ёрдамида томошабинга етказиши таҳсинга лойиқ. Шуниси муҳимки, кўпгина чет эл санъаткорлари ўз асарларида совет киноси кўтараяётган масалаларни ҳал этишга уринганлар ҳамда уларни Тошкент фестивалларида намойиш этмоқдалар. 1974 йилда учинчи Тошкент анжумани кунлари шаҳримиздаги «Москва» кинотеатрида томошабинлар билан бўлган учрашувда Шри Ланка актрисаси Нитри Бернанда кўпчиликнинг фикрини бундай баён этган эди: «Хур Ўзбекистондаги озод, бахтли кишиларнинг очиқ чеҳраларини кўриб қувонасан киши. Серқуёш ўлкамизда яратилган бир неча фильмни кўриб, санъат мухлислари билан танишиб, бир хулосага келдим. Мамлакатларимиз бир-биридан йироқда — Шри Ланка ва Ўзбекистонни минг-минг километр масофа ажратиб туради. Лекин ўтмишимизда ҳам, шу кунда ҳам, воқеаларни идрок этишда ҳам халқларимиз бир-бирига яқин бўлган, ҳозир ҳам жуда яқин. Инсонпарварлик ғояларини тарғиб этувчи асарлар яратишни ўзбек киночилари ҳам, бизнинг санъаткорлар ҳам ўз олдиларига вазифа қилиб кўядилар». Юқори Вольтадан VI Тошкент кинофестивалига ташриф буюрган кинорежиссёр Бернар Йонли ҳамкасб дўстларига мурожаат этиб: «Осиё, Африка ва Латин Америкаси санъаткорларини қабул қилаётган бу фестиваль ҳали унча ривожланмаган мамлакатларда кино тараққий этиши учун хизмат қилмоқда... Бизнинг мамлакатдаги маданият арбоблари совет кинематографиясининг ўсиб боришини катта қизиқиш билан кузатиб борадилар. Чунки совет санъати жаҳон миқёсида тараққиётнинг қандай кетаётганини кўрсатади» деган эди. Уша кун маъруза қилган жамоат арбоби Жазоир аудиовизуал санъаткорлари Ассоциациясининг бош секретари Насриддин Ганлиф эса, шундай деган эди: «Мен бу анжуманинг уч қитъа халқлари ҳаётида тутаётган ўрнини таъкидлаб ўтмоқчиман. Дўстларимизнинг тажрибаси бизни илҳомлантиради, бойитади. Мен совет киносидан, жумладан, совет Урта Осиёси киносидан кўп нарса ўргандим. Биз уйимизга қатъий фикр билан қайтмоқдамиз: тинчлик ва тараққиёт принципига садоқат қилсак, кино ривожига ҳисса қўшган бўламиз».

Шундай олижаноб фикрлар шаҳримизда туғилганидан фахрлансак арзийди! Республикамиз меҳнаткашлари қучоқ очиб дўстларини қарши олар экан, уйининг тўридан жой беради, энг яхши экранларини шайлайди, меҳмондўстлик анъаналарини янада юқори даражага кўтаради. Чунки санъат ва санъаткорнинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрни ҳамиша салмоқли бўлиши учун, кинонинг илғор ғоялар тантанаси учун хизмат қилишини таъминлаш нияти бизларга ҳамиша ҳамроҳдир. Шуниси қувонарлики, Тошкент фестивалининг тарихига, унинг ўн тўрт йиллик тажрибасига назар солсак, дўстларимиз даврасининг узлуксиз кенгайиб борганини кўрамиз. Анжуманинг минбаридан ҳаяжон билан сўз айтган кино юлдузлари, атоқли режиссёрлар, ўткир мунаққидлар, экран санъатини ёритувчи журналистлар, илғор позициядаги жамоат арбобларининг қатори ҳам, сифат нуфузи ҳам ошганини кўрамиз. «Биринчи марта Тошкентга келишим, биринчи марта бундай улкан анжуманда қатнашимиз,— деган эди 1980 йил япониялик машҳур киноактриса Комаки Курихара,— бу кино байрамидан олган унутилмас таассуротларимни ватандошларимга айтаман. Фестивалнинг ҳашаматли Санъат саройида тантанали очилиши ва айниқса халқаро миқёсда обрў қозонган давлат арбоби Л. И. Брежнев табригининг ўқилиши мени ғоятда ҳаяжонга солди. Мазкур табрик совет ҳукуматининг, КПССнинг кино ишларига қанчалик эътибор билан қарашини кўрсатади ва айни чоғда, худди шу табрик анжумани кўтариниб руҳда ўтишини таъминлади. Мен «Москва — менинг севгим» номли совет-япон фильмида ўйнаган чоғларимни ҳаммиша мароқ билан эслайман. Шаҳрингизга келиб «Тошкент — менинг севгим» дегим келяпти».

Анжуманинг яна бир муҳим аҳамияти шундаки, у ҳамфикр дўстлардан ташкил топган улкан давра ясайди, мусаффо ҳис-туйғулар, эзгу ниятлар айтилиши учун соғлом муҳит яратди. Маданиятмиз тарихини ўрганиш, истиқболини идрок этиш дақиқаларини ҳаётининг энг лаззатли дақиқалари деб билган Комаки Курихара А. П. Чеховнинг «Чағалай» асаридаги бош ролни ўйнаш учун тайёргарлик кўриб юрганида, классик рус адабиёти бўйича совет мутахассислари билан учрашишда, шаҳримиздаги

анжуман бир қатор қулайликларни яратиб берди. Курихара «Чағалай»даги роли ҳақида, Чехов асарларининг саҳнавий талқини ҳақидаги мулоҳазаларни диққат билан тинглар, унинг рус адабиёти хусусидаги фикрлари ҳам ўзига хос эди.

Курихаранинг фикрларини қувватловчи далиллари режиссёр Хирохико Тачибана (Япония) ҳам келтирди. У «Тошкент анжуманининг шиори илғор санъаткорлар учун азиз ва муътабардир. Зотан, бу шиор урушга қарши санъат асарларини яратишга ҳам ундайди деб биламан. Яна бир муҳим факт: шиордаги сўзларнинг амалдаги ифодасини — Улуғ Ватан уруши йилларида халқлар озодлиги учун жон фидо этганлар ҳақида китоблар, музейлар, фильмлар кўрдим... Бу факт мен учун, ўйлайманки, фақат мен эмас, барча учун жуда муҳимдир. Чунки мен ҳам Тошкентда кўрсатилган «Шиша куёнча» фильминини шундай факт ва фикрлардан келиб чиқиб суратга олганман».

«Тошкент руҳини учрашувлар, суҳбатлар билан бирга, албатта, фестиваль экрани ҳам яратади. Юқорида айтганимиздек, бу экраннинг ранг-баранг, сермазмун фильмларининг ғоясини гуманистик шиор белгилаб бермоқда.

Миллий кинематографиялар Тошкент экранига ўзларининг ғоявий-бадий жиҳатдан бақувват асарларини тақдим этиш билан бирга, мазкур фестиваль учун атаб фильмлар яратмоқдалар.

Анжуман экранда намоиш этилган фильмларнинг кўпчилиги халқаро миқёсда обрў қозонди. Турли давлатларнинг кинематографиячилари, профессорлари бошқа мамлакат санъаткорлари яратган асарларни ҳатто ўз мамлакатларида яратилган асарларни биринчи марта Тошкентда кўрадилар ва буни неча бор қайд қилганлар. Турк санъаткорлари кино юлдузи Туркан Шорай иштирокида қирғиз прозаиги Чингиз Айтматовнинг қиссаси асосида «Қизил дуррача» лентасини яратганини, Мисрнинг илғор кинематографиячиларининг Ф. Достоевский романи бўйича «Адоватдаги ака-укалар» фильмини суратга олганликларини (бу асар Ўзбекистон кинематографиячилари союзининг соврини ва дипломини олишга муяссар бўлган эди) мухлислар ана шу фестивалда билдилар.

Режиссёр Сай Паранжини (Ҳиндистон) билан бўлган суҳбатимизда у шундай деганди: «Москва, Тошкент киноанжуманларида соврин ва дипломлар билан тақдирланаётган С. Рой ва М. Сен каби режиссёрларнинг киноленталарини Ҳиндистонда кўриш баъзан қийин. Мен Москва халқаро кинофестивалида муваффақият қозонган «Параншурам» фильмини ҳалигача кўрганам йўқ. Ваҳоланки, худди шундай асарларгина ҳинд киносида ҳозир содир бўлаётган воқеалар ва изланишларнинг мураккаб жараёнига тавсиф бера олади. Уйлайманки, бундай асарларни майдонга келтираётган бадий оқим намояндаларининг ижоди тобора сермаҳсул бўлиб боради. Мен санаб ўтган фильмлардан тубдан фарқ қилувчи юзлаб фильмлар борки, улар ҳозирча, ҳинд томошабинининг диққатини тортмоқда. Бундай асарларнинг сюжети ўта содда, бадий шакли жиҳатидан ҳам бир-бирига нихоятда ўхшайди. Мен Тошкент фестивалига тақдим этилган «Жозиба кучи»да Сен, Рой каби илғор санъаткорлар кўтарган мавзуларни очишга ва шу билан бирга қизиқарли кадр ва эпизодларни, сюжет йўлларини киритишга ҳаракат қилдим. Бу мавзуда халқаро анжуманда фикрлашиш фойдадан холи эмас деб биламан».

Чилининг ватанпарвар кучлари Мексикада ўз ватанлари, ҳамфикр ватандошлари ҳақида «Марусиа қишлоғидаги воқеа» (СССР кинематографчилари союзи соврини ва дипломига сазовор бўлган) фильмини яратганлар, Жазоир ижодкорлари долзарб мавзуларга мурожаат этиб, яқин ўтмиш воқеалари асосида оддий араб фаллоҳи босиб ўтган йўл ва у танлаган кураш йўлига бағишланган «Алангали йиллар хроникаси» (Осиё ва Африка мамлакатлари билан бирдамлик совет комитетининг соврини ва дипломини олган) ҳаётий лента олиб келган эдилар. Илғор ҳинд санъаткори Мринал Сен «Суҳбат» кинолентасида (СССР кинематографчилари союзининг дипломи билан тақдирланган) яқин ўтмишда ҳукм сурган колониал тузум оқибатларидан бири — ишсизлик қурбонларининг драматик ҳаётидан ҳаяжонли дақиқалар кўрсата олган эди.

Фестивалда ҳамиша иштирок этиб, ўзларининг янги асарларини кўрсатиб келаётган хорижий мамлакат санъаткорларининг хизматини қайд қилиш аънавага айланиб қолган. Капурлар оиласи томошабинларга маълум. Раж Капур «Бобби» (III фестиваль), «Муҳаббат» (V фестиваль) фильмларининг дастлабки кўрикларини Тошкентда ташкил этган эди. Африка, Лотин Америкаси ва Европа мамлакатларидан келган санъаткорлар билан бирга бу фильмни ҳинд кинематографчилари ҳам биринчи марта кўрганининг гувоҳи бўлганмиз. Ҳинд киносининг жаҳонга танилишида Капурлар сулоласининг тутган ўрнини инкор этиб бўлмайти. Хусусан, Иттифоқимизда ҳам кенг намоиш этилган озод Ҳиндистонда дастлаб ишлаб чиқарилган кинолардан «Дайди», «Жаноб 420» фильмларини эслаш кифоя. Шу боисдан Капурларнинг катта хизматини тақдирлаб уларга фестиваль совринлари берилишидан барча мамнун бўлди.

Турк актрисаси Фотима Гирик — совет хотин-қизлари Комитети дипломи ва совринини, нигериялик Залика Сулай — Ўзбекистон театр жамятининг мукофотини, сенегаллик ёзувчи, режиссёр ва кино назариячиси Полен Визйра «Искусство кино» журнали редакцияси совринини олишга мушарраф бўлдилар. Ушбу мукофотларнинг берилиши бу санъаткорларнинг ўз кинематографияларининг ривожланишида тутган ўринларини ҳамда тараққийпарварлик руҳидаги кино анжуманларимиздаги иштирокларини юксак баҳолаш деб тушуниш мумкин. Тошкент экранида жанр, стилистика, эстетик шакл жиҳатдан бир-биридан фарқ қилувчи киноасарларида объект бўлиб жанг майдони, иш ташлаш натижасида кимсасиз қолган шахталар, қақраган Жазоир ерлари, курашга отланган америкалик йигитнинг шип-шийдам хонадони, узоқ Ҳиндистондан Кремлга, Ленин қошига отланган ҳинд меҳнаткаши босиб ўтган йўл каби мавзулар

ташкил этади. Бундай ҳаётини ленталар энг обрўли халқаро кинофестивалларнинг экранини безаши мумкин. Анжуманимизнинг жаҳон кинематографиясининг дурдоналаридан қолишмайдиган фильмлари ҳам, эндигина темир қанот ёзаётган ёш кинематографларнинг илк асарлари билан қадрлидир. Шу фазилатлар билан улар миллион-миллион томонининг ҳаётини билан қадрлидир. Шу фазилатлар билан улар миллион-миллион томонининг ҳаётини билан қадрлидир. Биргина мисол: Комил Ёрматов Италиянинг машҳур режиссёр М. Антониони билан Тошкент анжумани кунлари яқиндан танишганди. Антонионининг ижодий лабораторияси, мавзу танлаши, образли воситалар излаши ҳақида суҳбатлашиб, Комил Ёрматов қанчалик завқ олган бўлса, ўз навбатида Антониони ҳам шу вазиятда совет кинематографиясининг ютуқларидан баҳраманд бўлган эди. Бу ҳақда Комил Ёрматов биз билан суҳбатда шундай деганди: «Мен М. Антониони билан Тошкентда учрашганимда аввал фестиваль ҳақида, сўнгра режиссёрлик фаолиятим ҳақида сўзладим. У менга — кекса ўзбек совет режиссёрига ҳавас билан қаради ва «Осиё устида бўрон», «Инқилоб чавандозлари», «Қора консулнинг тугатилиши» каби инқилобий ленталаримни санаб ўтди. Сўнгра, у барча совет санъаткорлари ижоди ҳақида узоқ гапирган эди. Ҳақиқатан ҳам, Италиянинг йирик санъаткори Тошкент фестивали ҳақида яхши таассурот билан қайтиши, совет режиссёрларининг мавзу ва шакл танлашда эркинликка эга эканлигини билиши, инқилобий ленталар ижодимизда марказий ўрин эгаллашини кўриши жуда катта сиёсий аҳамиятга эга».

Тошкент фестивалининг яна бир фазилатини эслаб ўтайлик. Бу ҳам бўлса турли мамлакатлардаги мавжуд бўлган бадий оқимларнинг илғорларини қўллаб-қувватлашнидир, уларнинг куч тўплашига ёрдам беришидир. Буни санъаткорларгина эмас, кенг жамоатчилик ҳам қайд этмоқда. Кўпгина мамлакатларда фикрэн саёз, олди-қочқидан ташкил топган киноленталар ичида фалсафий фикрларни илгари сурувчи, инсон бахт-саодати, унинг истиқболи ҳақида ўйлашга ундайдиган асарлар кўпинча кўринмай кетади.

Йилига етти юздан ортиқ фильм ишлаб чиқараётган ҳинд киносининг бугунги савиясини мелодраматик ленталар, «чиройли» кадрлардан ташкил топган асарлар эмас, «Парушарам», «Суҳбат», «30000», «Туннинг тугаши», «Ушалмаган орзу» каби реалистик асарлар белгилайди. Москва ва Тошкент халқаро кинофестивалларида худди шундай фильмлар шуҳрат қозонмоқда, миллионлаб томошабинларга етиб бориши учун хизмат қилмоқда.

Бразилиялик режиссёр Карлос Аугусту совет кинематографиясининг инқилобий аъёнларини С. Эйзенштейн ва Д. Вертов ленталари орқали билишини айтгани кўп миллатли кино санъатимиз тажрибаси Лотин Америкаси мамлакатларининг илғор ижодкорлари томонидан ўрганилаётганини маълум қилади. Мексикада ҳам С. Эйзенштейн таниқли экани, ҳужжатли кинематографиямизнинг тўнғич арбобларидан бири Д. Вертов изланиши, жўшқин фаолиятдан жаҳон кинопублицистларнинг неча авлоди баҳраманд бўлиб келаётганини эсладик. Мусобақа учун эмас, тажриба алмашиш, ўрганиш, муҳим масалаларни ёритиш борасида, эришилган ютуқларни тарғиб қилишни ўз олдига мақсад қилиб кўйган бундай кўрикларга келишни истаётганларнинг сони ошиб бормоқда.

Илғор бадий оқимлар қудратли кучга айланишига социалистик мамлакатларда, Москвада, Тошкентда ўтказилаётган халқаро кинофестивалларнинг хизмати нихоятда катталигини ироқлик оператор Солиҳ Абдул Кохобнинг сўзлари ҳам кўрсатади: «Мен Тошкент халқаро киноанжуманларининг барчасида бўлдим, ўнлаб фильмларни кўриб, ўргандим, дўстлар орттирдим. Фестивалдан кейин эса улар янги асарлар устида ишлар эканлар, барчага аён бўлган «Тошкент руҳи»ни ёдда тутишларига ишончим қомил».

Катта сиёсий воқеа бўлган киноанжуманга партия ва совет ташкилотлари, министрликлар ва давлат қўмиталари, ижодий союзлар ва корхоналар, журнал ҳамда газеталарнинг редакциялари ҳар гал пухта тайёргарлик кўрадилар. Фестивалнинг ташкилий қўмитети мукамал ўйлашиб тузилган план асосида қизғин иш олиб боради, таррадууд кўраётган ташкилотларнинг ҳисоботини эшитиб, ҳар гал конкрет тадбирлар белгилайди. Шу боисдан ҳам анжуман қатнашчилари, Европа мамлакатларидан ва халқаро ташкилотлардан келган меҳмонлар Тошкент анжуманининг ташкилий жиҳатдан мукамал тайёрланишини, унда гуманистик шиорлар баралла янграшини, учрашув, суҳбат, кўриклар самимий вазиятда ўтишини қайд қиладилар... Озода шаҳарнинг ҳашаматли саройлари, театрлари, киноқублари, музейлари, кўча ва хиёбонлари, завод-фабрикалари, одамларимизнинг билимдонлиги ва очиқ чехралари, ижодий меҳнати ва юксак коммунистик идеалларни намойиш этиши кинофестиваль қатнашчиларида зўр таассурот қолдирмоқда. Совет турмуш тарзи билан танишиш, бахтли халқимизнинг сермазmun ҳаётини очиқ-ойдин кўриш учун анжуман иштирокчилари барча имкониятларга эгадирлар. Ҳозирги гўзал Тошкент, кўҳна, лекин ҳамиша навқирон Самарқанд ва Бухоро, серунум пахта далаларида, ўқув юртлари ва маданият муассасаларида бўлиш совет ишчилари, деҳқонлари, зиёлиларининг кундалик ҳаёти — янги кино асарларини кўришга келган анжуман иштирокчилари учун энг ҳаққоний, энг завқли ва энг таъсирчан «фильм» хизматини ўтамоқда.

ИЛМДА ШОИР, ШЕЪРДА ОЛИМ

АКАДЕМИК ВОҲИД АБДУЛЛАЕВИЧ АБДУЛЛАЕВ 70 ЁШДА

Ўзбек адабиётшунослиги Совет ҳокимияти йилларида ҳар жиҳатдан ўсиб, катта шуҳрат қозонди. Мунаққидларимиз ўзбек совет адабиёти масалаларини, унинг халқчиллик, партиявийлик, шакл ва мазмун каби муҳим назарий проблемаларини ёритиш билан бирга, классик адабиётимизни, адабий меросимизни марксча-ленинча методология асосида ўрганиш соҳасида ҳам катта ишларни амалга оширдилар.

Улуғ Октябрь социалистик революциясига қадар бўлган адабиётимизни илмий тадқиқ этишда Воҳид Зоҳидов, Иззат Султон, Ҳомил Ёқубов, Ғулом Каримов, Азиз Қаюмов, Натан Маллаев, Абдуқодир Ҳайитметов сингари талантли олимлар билан бир қаторда академик Воҳид Абдуллаев ҳам самарали меҳнат қилмоқда. Бинобарин, ўзбек совет адабиётшунослигининг ривожланишида Ўзбекистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор Воҳид Абдуллаевнинг ҳам ўзига хос муносиб ҳиссаси бор. Бугунги кунда уни Иттифоқимизда йирик олим сифатида жуда яхши билишади. Машҳур ёзувчи, академик Садриддин Айний ўз шоғирди ҳақида мана бундай деган эди:

«...Ўртоқ Абдуллаев баланд талантли, зийрак, заҳматкаш ва бошлаган иши устида зерикмай, вақтини қизғанмай ишлайдиган бир ёш илмий ишчи... Унинг бу сифатларини салмоқдор қилган нарсаси унинг форсчатожиқча ва эски ўзбекча мақолаларни тушуниб ўқиб ва улардан етарли даражада фойдалана олишдадир».

Чехословакия Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг илмий ходими, доктор Иржи Бечка эса: «...Воҳид Абдуллаевнинг аъло даражада ёзилган «Ўзбек адабиёти тарихи» китоби ва бошқа илмий асарлари менга, менинг тожик адабиёти ҳақида олиб бораётган илмий ишимга катта ёрдам берапти», — деб ёзган эди.

РСФСР Педагогика Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, профессор В. В. Решетовнинг мана бу сўзлари ҳам Иржи Бечка фикрларини тўлдиради: «Профессор Воҳид Абдуллаев ўзбек, тожик ва бошқа қардош республикалар адабиётининг талантли тадқиқотчиси сифатида ўзини кўрсатди. Етмиш-

дан ортиқ тадқиқот ва ўқув методик характердаги асарлар унинг қаламига мансубдир. Айниқса, олимнинг «Ўзбек адабиёти тарихи» номли дарслик китоби мутахассислар томонидан юқори баҳоланди».

Воҳид Абдуллаевнинг илмий текширишлари берилган бундай юксак баҳоларни Тожикистон Фанлар академиясининг ҳақиқий аъзоси, профессор С. Ражабов, Озарбайжон Фанлар академиясининг академиклари Ҳ. Орасли, Ф. С. Қосимзода, М. Ш. Шералиев, Туркменистон Фанлар академиясининг академиклари Б. Қарриев, М. Хидиров, Т. Б. Бердиев ва бошқа йирик олимлар имзо чеккан ҳужжатлар, тақриз ва мақолалардан ҳам келтириш мумкин. Булардан ҳам Воҳид Абдуллаевнинг ўзбек адабиёти тарихини илмий асосда ўрганишга қўшган улуши нечоғли катта эканлиги кўриниб турибди.

Воҳид Абдуллаевнинг илмий соҳада бундай юксакликка кўтарилиб, эътибор қозониши ўз-ўзидан бўлмаган, албатта. Зотан оддий бир камбағал ўғлининг академик да-

ражасига кўтарилиши — бу Коммунистик партия ғамхўрлигининг натижасидир, мамлакатимизда ленинча миллий сиёсат тантанасининг самарасидир. Дарҳақиқат, Воҳид Абдуллаев Коммунистик партия ва Совет ҳокимиятининг кадрларга кўрсатган оталарча ғамхўрлигидан тўлиқ баҳраманд бўлган ҳолда униб ўсган ва бутун фаолияти коммунистик идеалларга чексиз муҳаббат руҳи билан сугорилган олимдир. У «Инсонлик бахтининг қуёши остида» номли мақоласида ўзининг Коммунистик партияга миннатдорчилигини шундай изҳор этган эди: «Бахтимизга Улуғ Октябрь қуёши порлади, бу қуёш Ватанимиздаги ҳамма аламлиқлар хонадони сингари бизнинг зим-зиё кулбаимизи ҳам шифобахш нурлари билан мунаввар қилди...

Менинг идеалим — миллион-миллион садоқатли кишилар қаторида Коммунистик партиямиз ишига содиқ туриб, она-Ватан ва қаҳрамон халқимиз учун ҳормай-толмай хизмат қилиш, ажойиб аломатлари яққол кўринаётган коммунизм чаманзорларига бардам ва мағрур қадамлар билан босиб боришдир» («Ўзбек университети» газетаси, 1957 йил, 7 ноябрь).

Воҳид Абдуллаев 1912 йил Самарқандда камбағал деҳқон оиласида туғилди, совет мактабларида ўқиди. У 1932 йилда Фарғона Давлат педагогика институтини битирди. Шундан сўнг Ўзбекистон Давлат университети (ҳозирги Алишер Навоий номидаги Самарқанд Давлат университети) ва Ўзбекистон ССР Фанлар комитети қошидаги аспирантурада ўқиди. Машҳур рус олимлари профессор Л. М. Тимофеев, профессор Ю. М. Соколов, профессор Г. Ф. Асмус, профессор Г. С. Федосеев, профессор Е. Э. Бертельс ҳамда Садриддин Айнийдан таълим олди. Воҳид Абдуллаев аспирантурада ўқиш давридаёқ «Чапаев — избрат байроғи», «Союз — ғамхўримиз», «Ёш ёзувчилар ҳақида» каби мақола ва тақризлар ёзиб, республика матбуотида кўрина бошлади. Воҳид Абдуллаев 1935 йилда аспирантуранинг назарий курсини тамомлагач, аввало, Тошкентда республика ўқитувчилар малакасини ошириш институтида адабиёт фанидан дars берди, сўнгра Серго Оржоникидзе номидаги Бухоро Давлат педагогика институтининг ўзбек адабиёти кафедрасига мудир қилиб тайинланди.

Воҳид Абдуллаев 1938 йилда Бухородан Самарқандга қайтиб, А. М. Горький номидаги Самарқанд Давлат педагогика институтида адабиёт кафедрасининг мудирлиги бўлиб ишлаш бошлади. Шу билан бирга, фаол равишда илмий-текшириш ишлари олиб борди. Бунинг натижасида Воҳид Абдуллаев Ўзбекистонда биринчи бўлиб 1941 йил 31 майда улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ҳақида муваффақият билан кандидатлик диссертациясини ҳимоя қилди. Мунаққиднинг кўп йиллик изланишлари ва самарали илмий фаолиятининг натижаси бўлган бу тадқиқот «Алишер Навоийнинг ҳаёти ва Самарқанддаги адабий фаолияти» деб номланади. Ёш олим бу ишда нодир ва ноёб кўлэзма манбаларга таянган ҳолда ўзбек адабиётининг ўша вақтгача деярли ўрганилмаган қиррасини ёритиб берди.

Маълумки, кўп шарқшунос ва адабиётшунослар Навоий не сабаблар биландир

Самарқандга келган, бу шаҳарда икки йил ўқиган дейишдан нарига ўтолмас эдилар. Воҳид Абдуллаев эса ўз асариди Алишер Навоийнинг Самарқандга келиш сабаблари, 1465—1469 йиллар давомида унинг Мовароуннаҳрда бўлгани, замондошлари, ўрганган фанлари, Фазлulloҳ Абулайсий хонадонидидаги ҳаёти, ёзган асарлари, Ҳиротга қайтгач, Самарқанд ва умуман Мовароуннаҳр аҳолиси, айниқса илм-фан, маданият аҳллари билан муносабатларини батафсил ёритиб беради.

Воҳид Абдуллаев Улуғ Ватан уруши йилларида ҳам социалистик Ватанимизга садоқат билан хизмат қилди. Институтда дарс бериш, кафедрани бошқариш билан бирга, фронт орқасини мустаҳкамлаш, ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ишига фаол қатнашди. Жумладан, жангчиларимизни душман устидан ғалаба қозонишга чорловчи публицистик мақолалар ва шеърлар ёзди. Воҳид Абдуллаев Ўзбекистон делегацияси составида 1942 йилда ўзбек ҳалқининг совға-саломларини олиб, фронтга—Маршал Рокоссовский қисмларига борди. «Ленин йўли», «Ленинский путь» газеталарининг махсус мухбири сифатида Брянск остоналарида оқопдан-оқопга ўтиб, жангчиларнинг ҳаёти билан яқиндан танишди, мақолалар ёзди. Шунингдек, «Самарқанддан фронтга» (1942) номли шеърлар тўпламини тайёрлаб, нашр эттирди.

Воҳид Абдуллаев 1944 йилда Ўзбекистон Давлат университетининг ўзбек адабиёти кафедраси мудирлигига тайинланди. Мана шундан бери у узлуксиз равишда адабиёт кафедрасини бошқариб келмоқда. Шу давр ичида у мамлакатимизга малакали филолог кадрлар, олимлар етиштиришга катта куч-ғайрат сарфлади. Бу жиҳатдан олимнинг 1963—1970 йилларда Самарқанд Давлат университетининг ректори сифатида бажарган ишлари диққатга сазовордир.

Воҳид Абдуллаевнинг адабиётшунос олимлар — фан кандидатлари ва фан докторлари тайёрлашдаги ҳиссаси, айниқса катта. Унинг раҳбарлигида Ж. Аҳмаджонов, К. Аҳмаджонов, Р. Орзибеков, М. Абдурахмонов, Ш. Шукуров, Қ. Тоҳиров, С. Ҳалимов, И. Салоҳиддинов, С. Саломова, Р. Мажидов, Т. Қораев, И. Сувоңқулов, О. Расулева, М. Қосимова, В. Раҳмонов каби қирққа яқин ёш илмий ходим кандидатлик диссертацияси ёқлади. Улар республикаимизнинг олий ўқув юртларида ва турли илмий муассасаларида хизмат этиб келмоқдалар. Ушбу мақола муаллифлари ҳам шогирд сифатида бу меҳрибон мураббийдан ҳамиша миннатдордилар.

Воҳид Абдуллаев раҳбарлигида марҳум Ориф Икромов («Ўзбек романларида ижобий қаҳрамон проблемаси»), мазкур мақола муаллифларидан Ботир Валихўжаев («Ўзбек эпик поэзияси тараққиёти тарихидан»), Нуриддин Шукуров («Ўзбек лирик поэзиясида метод бирлиги ва услублар ранг-баранглиги проблемаси») ва Раҳим Муқимов («Ўзбек ва тожик адабиётида сатира тараққиёти») каби олимлар докторлик диссертациясини ҳимоя қилдилар.

Ўзбек адабиёти тарихини ўрганишда, классик шоирларимиз ноёб асарларини халқ орасида кенг тарғиб қилишда ҳам устоз катта хизмат қилган. Бу соҳада, айниқса унинг 1959 йилда «XVII—XVIII аср-

ларда Хоразмда ўзбек адабиёти» мавзуида ёқланган докторлик диссертацияси муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ўзбек адабиётшунослигини бойитган бу тадқиқот изланувчан олимнинг узоқ йиллар давомида олиб борган жиддий меҳнати, чуқур илмий текширишларининг мевасидир. Бу катта иш ўзбек классик адабиётининг бойлиги ва оригиналлигини чуқур очиб берувчи тадқиқот ҳисобланади.

Айрим тарихчи ва адабиётчи олимлар XVII—XVIII асрларда ўзбек адабиёти тарихида «сокин» давр бўлган, бу даврда ҳозирги Ўзбекистон территориясида адабиёт кам ривожланган, кўзга кўринarli шоирлар бўлмаган, деган бир ёқлама фикрларни такрорлаб келар эдилар. Воҳид Абдуллаев жуда кўп нодир қўлёзма манбаларни топиш, уларни синчиклаб ўрганиш асосида юқоридаги каби ёғайри илмий фикрларнинг хато эканлигини исбот қилди. Олим томонидан Мавлоно Вафо—Вафойи, Паҳлавонқули Равнақ, Хоксор, Нишотий, Толиб Толибий каби шоирларнинг асарлари топилиши ва жамоатчиликка етказилишини илмий кашфиёт деса бўлади.

Воҳид Абдуллаев яратган асарлар орасида «Ўзбек адабиёти тарихи» (2-китоб) номли тадқиқот алоҳида ажралиб туради. Республикамининг «Ўқитувчи» нашриёти томонидан олий ўқув юрталари учун дарслик сифатида уч марта нашр этилган бу китобда XVII—XIX асрнинг биринчи ярмидаги ўзбек адабиёти масалалари чуқур таҳлил этилади.

Олим бу даврдаги ўзбек адабиётини ёритар экан, уни тарихий шароит, ижтимоий ҳаёт, маданият, халқ оғзаки ижоди, халқ китоблари ва қардош халқлар адабиёти билан мустаҳкам алоқада текширади. Классик адабиёт ва оғзаки ижоддаги демократик руҳ ҳамда реалистик принциплар XVII—XIX асрлардаги илғор шоирлар ижодининг шаклланишида ижобий рол ўйнагани кенг ёритилди. Ҳар бир даврда яратилган муҳим асарлар, халқ оғзаки ижоди намуналари ва санъат ёдгорликлари батафсил тадқиқ этилиб, улар ҳақида атрофлича маълумот берилади.

Мазкур дарслик: «XVII аср адабиёти» ва «XVII аср ва XIX асрнинг биринчи ярми адабиёти» каби катта бўлимлардан иборат.

Китобнинг биринчи бўлими тамомилан янги материаллар асосида ёзилган. Унда автор XVII асрдаги моддий ва маънавий маданиятнинг турли-туман соҳаларида қилинган ишлар тўғрисида, жумладан архитектура обидалари ва уларнинг хусусиятлари, музика ва музикашуносликнинг аҳволи, илм-фаннинг ҳолати, таълим-тарбия ишларининг савияси тўғрисида ҳам қизиқарли ва муҳим маълумотлар берилган. Бу даврда яратилган тарихий асарлар (жумладан, Абулғозий Баҳодирхоннинг «Шажараи турк») ва уларнинг илмий-тарихий аҳамияти; адабиётшуносликка доир асарларнинг (жумладан, самарқандлик Малехонинг «Музақкирул асҳоб», Мутрибийнинг «Тазкирот-уш-шуаро» тазкираларининг) ўша давр адабий муҳитини ўрганишдаги роли каби масалалар кенг ёритилган.

Дарсликда XVII аср бадиий адабиётидаги мафкуравий кураш батафсил ёритилган

ва прогрессив тенденциядаги ўзбек адабиёти қўлга киритган муваффақиятлар бой материаллар асосида умумлаштириб берилган. Шу билан бирга, дарсликда халқ оғзаки ижодида яратилган «Тоҳир ва Зухра», «Ошиқ Фароб ва Шоҳсанам» сингари асарларнинг ғоявий-бадиий қиммати, жанр хусусиятлари тўғрисида ҳам муҳим фикрлар баён қилинган. Муаллиф ўша давр адабиётшунослигининг намунаси сифатида Малехо ва Мутрибий қаламига мансуб тазкираларни таҳлил қилади. Шеър назарияси ва шоирларга муносабатни англаувчи адабий-танқидий қарашларга обзор беради.

Воҳид Абдуллаев ўз дарслигида XVII аср адабий ҳаракатчилигида муҳим мавқега эга бўлган Турди, Бобораҳим Машраб, Мавлоно Вафо—Вафойи, Мавлоно Нодир ва бошқа шоирларнинг ҳаёти, ижодий фаолиятини кенг ва чуқур ёритади. Бу адабий-ижодий портретларда мазкур шоирларнинг бадиий ижоддаги қимматли ютуқлари, шу билан бирга ўша давр ижтимоий ҳаёти билан изоҳланадиган айрим заиф томонлари ҳам очиб берилган. Дарсликда шоир ва олим Муҳаммад Хоксор ва унинг «Мунтахаб-ал-луғот» асари ҳақида келтирилган маълумотлар ҳам ғоят қимматлидир.

Мазкур дарсликнинг иккинчи қисмида ўзбек адабиётининг Паҳлавонқули Равнақ, Муҳаммаднинг Нишотий, Мужрим Обид, Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммад Шариф Гулҳаний, Махмур, Нодира, Увайсий ва Муҳаммад Ризо Огаҳий каби кўзга кўринган намоёндалари ижодига доир илмий портретлар берилган.

Олим текширилаётган ҳар бир шоир ёки адиб ижодига хос ютуқларни ҳам, камчиликларни ҳам марксизм-ленинизм таълимоти асосида объектив баҳолайди. Шунинг учун ҳам дарсликдаги адабий портретлар маълум санъаткор ижодининг ғоявий-тематик хусусиятлари, бадиий-эмоционал қиммати ҳақида ўқувчига тўғри тасаввур беради.

Атоқли олимнинг «Алишер Навоий Самарқандда», «Хоксор ва Нишотий», «Асарлар нафаси» каби монографиялари ҳам ўзбек адабиётшунослигининг жиддий ютуқларидан эканлигини алоҳида қайд қилиш лозим. Чунки бу тадқиқотларда ўзбек классик адабиёти тараққиётида муҳим роль ўйнаган айрим йирик шоирлар ҳаётига ва ижодига оид материаллар умумлаштириб берилган.

Устоз олимнинг «Самарқанд — шоирлар ва олимлар шаҳри», «Асарлар нафаси» каби монографияларида Самарқандда яшаб ижод этган, лекин ўтмиш замонларда турли сабабларга кўра бутунлай унутилган ёки номлари кўпчиликка маълум бўлмаган 600 дан ортиқ шоир ва олим ҳақида маълумот берилади. Бу асарлар илмий материалнинг янгилиги, фактларнинг кўплиги ва қизиқарлилиги билан диққатга сазовор.

Воҳид Абдуллаев яратган асарлар мавзуларнинг актуаллиги, материалнинг янгилиги, фактларнинг кўплиги билан ажралиб туради. Бу хусусият унинг ўзбек классик адабиётининг турли мавзуларини ёритишга бағишланган 200 дан ортиқ мақолаларига ҳам ҳосидир. Улардан айниқса «Навоий традицияларининг хоразмлик шоирлар то-

монидан давом эттирилиши», «XIX асрда Бухорода навоийхонлик ва Навоий издошлари», «Абдурахмон Жомий Самарқандда», «Икки шоир ва икки тақдир», «Шоир Толиб Толибий», «Паҳлавонқули Равнақ», «Фурқат ва Самарқанд шоирлари», «Навоий ва Коҳий Самарқандий», «Муҳаммад Солиҳ ва унинг «Шайбонийнома»си ҳақида», «Мунис ҳақида ҳақиқатлар» каби мақолаларини алоҳида таъкидлаб ўтиш керак.

Олим ўзбек адабиёти тарихига оид мавзуларни ишлаш билан кифояланиб қолмай, тожик, туркман, озарбайжон, қозоқ адабиёти бўйича ҳам илмий ишлар олиб борди. «Фузулий ва ўзбек адабиёти», «Собир ва Ажзий», «Ҳофиз», «Мирза Бедил буюк шоир ва мутафаккир», «Жомий ва ўзбек адабиёти», «Ўзбек ва туркман адабиёти алоқалари тарихидан» каби мақолаларида озарбайжон, тожик, қозоқ ва туркман адабиётларининг билимдони сифатида қалам тебратиб, қардош халқлар адабиётига оид, хусусан адабий таъсир ва адабий алоқаларга доир қизиқарли фикрларни ўртага ташлайди.

Бугина эмас, Воҳид Абдуллаевнинг кўп миллатли умумсовет адабиёти, хусусан ўзбек совет адабиёти масалаларини ёритишга доир илмий текширишлари ҳам самаралидир.

Олимнинг «Октябрь кунлари ва граждандар уруши йилларида ўзбек поэзияси», «Ўзбек совет адабиёти 40 йил ичида», «Ўзбекистонда болалар адабиёти», «Қуддус Муҳаммадий — болалар шоири», «Садриддин Айнийнинг ўзбек классиклари ҳақидаги этюдлари», «Шижоатли одам-

лар қиссаси», «Ўзбек совет адабиётининг илк тонгида» сингари мақолаларида ўзбек совет адабиётининг қатор проблемалари ёритилганини кўрамиз. Уларда совет адабиётининг ютуқлари, традиция ва новаторликка оид фикрлар баён этилган, айрим тур ва жанрларнинг тараққиёти, ўзига хос хусусиятлари очиб берилган.

Воҳид Абдуллаев шоир сифатида ҳам танилган. У «Самарқанддан фронтга», «Самарқанд сайли», «Хайричка» каби дoston ва тўпламларнинг муаллифи, СССР Ёзувчилар союзининг аъзосидир. Республикамиз меҳнаткашлари уни ўзбек социалистик маданиятининг тинимсиз тарғиботчиси сифатида ҳам яхши биладилар. Олим газета ва журналлар, радио ва телевизор орқали маданиятимиз ютуқларини кенг тарғиб қилади.

Воҳид Абдуллаевнинг илм-фан ва етук кадрлар тайёрлашдаги хизматлари партия ва совет ҳукумати томонидан муносиб тақдирланди. У икки марта Ўзбекистон ССР Олий Советига депутат қилиб сайланди. Меҳнат Қизил Байроқ, «Ҳурмат белгиси» орденлари, медаллар билан тақдирланди. «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби» фахрий унвонини олишга сазовор бўлди.

Устоз Воҳид Абдуллаев 70 ёшга тўлди. Ҳурматли устозни ана шу қутлуғ ёши билан чин юракдан табриқлаймиз ва унга сиҳат-саломатлик, янгидан-янги ижодий ютуқлар тилаймиз.

**Нуриддин ШУКУРОВ,
Сайдулла МИРЗАЕВ,
Ботир ВАЛИХУЖАЕВ.**

ХАЛҚ ҲАЁТИНИНГ СОЛНОМАСИ

А. ВЕНУОЛИС ТУГИЛГАН КУНГА 100 ЙИЛ ТУЛДИ

Ҳар бир улкан ёзувчи ижодида ўз халқининг ҳаёти, турмуш тарзи, тарихи, қисмати, ўй-кечинмалари акс этади. Шу маънода атоқли литва адиби Антанас Венолис асарларини халқ ҳаётининг солномаси, жонли тарихи деб аташ мумкин.

Ижодкор мураккаб ҳаёт ва ижод йўлини босиб ўтди, кўплаб ҳикоялар, повестлар, романлар, драматик асарлар, очерклар яратиб, литва адабиётининг классигига айланди.

Бўлажак адиб (1882 — 1957) Литвадаги кичкина Аникшчяй шаҳарчасида дехқон оиласида дунёга келган. Ота-онаси фарзандларини диний мактабга беришмоқчи, уни руҳоний қилиб етиштирмоқчи эдилар. Лекин у марксистик адабиётлар, даврнинг революцион кайфияти таъсирида диний ўқишдан воз кечади. Натижада уйдагиларнинг марҳамати ва мададидан маҳрум бўлади, мустақил ҳаёти бошланади. У Москвага бориб, аптекачига шогирд тушади, бир неча йил шу ерда яшайди, сўнг Кавказда, Тбилисида ишлайди. Закавказьедаги инқилобий кураш маркази ҳисобланмиш Тбилисида яшаш Венолис ижодида муҳим босқич бўлди. «Кавказда яшаган даврим — бу ҳаётимнинг энг бахтли дамлари эди — тоғларга саёҳат қилдим, ўша вақтларда кам ўрганилган Кистан музлигигача кўтарилдим, тоғликларнинг урф-одатлари, тили, маданияти билан қизиқдим, кавказ афсоналарини ёзиб олдим, революцион ҳаракатда қатнашдим», — деб ёзади адиб таржиман ҳолида. Унинг адабий ижоди ҳам шу даврда бошланади. Гарчи илгари баъзи машқлар қилган бўлса-да, автобиографик характердаги «Турмада» (1905) очерки ёзувчининг дастлабки жиддий асари ҳисобланади. Илғор ғояларнинг таъсири, самодержавие тузуми билан тўқнашув Венолис дунёқарашининг шаклланишига, воқеликка танқидий кўз билан қарашига кўмаклашди.

Кавказнинг ўзига хос такрорланмас табиати, бу ерда яшовчи халқларнинг ҳаёти, афсоналари ёш адибга илҳом бағишлади, қатор ҳикоялар ёзишга ундади. Осетин халқ афсоналари мотивидаги «Барҳаёт скрипкачи», грузин ривоятлари асосида яратилган «Жувонмарг монахлар», озарбайжон

эртаклари руҳида ёзилган «Гўзал Лала тоғи», «Кавказ афсоналари» сингари асарларида ёзувчининг бу ўлка халқларига бўлган муҳаббати ўз аксини топган.

А. Венолиснинг дастлабки ҳикояларида Литва буржуа зиёлиларининг 1905 йил биринчи рус революциясидан кейинги ҳолати, халқ ҳаёти ва ташвишларидан ажралиб қолганлиги реалистик лавҳаларда тасвирланади. Ёзувчи литва адабиётида танқидий реализмнинг кўзга кўринган вакилларида бири сифатида майдонга чиқади.

Ёзувчининг илк давр ижодида «Гарқ бўлган аёл» қиссаси муҳим ўрин тутаети. Ҳақиқий санъаткор қўли билан яратилган мазкур асарда оддий қишлоқ қизининг фожияси таъсири қўли қилинган. Литвадаги буржуа тузуми даврида ёзувчи литва қўлоқларининг майдонга келиши, уларнинг жирканч башараси, кирдикорларини кўрсатувчи қатор повесть ва романлар яратди. «Тонг олдидан», «Рак», «Зиёлилар палатаси» каби асарлар бу жиҳатдан диққатга сазовордир. Антанас Венолис асарларида Литва халқининг тарихий ўтмишини тасвирлаш катта ўрин тутаети. Ана шу мавзудаги «Айрилиш» романи, «1831 йил» «Истеҳком» пьесаларида литва халқининг ўтмиши, озодлик йўлидаги машаққатли кураши, меҳнаткашлар онгининг аста-секин уйғониши тараннум этилади. Ёзувчининг буржуа Литваси ҳақидаги асарларида қўлоқлар, буржуа зиёлилари, дин аҳллари-нинг бебошлиги кескин танқид олинган, меҳнаткаш омманинг аянчли турмуши реалистик тасвирланган.

Антанас Венолиснинг улкан ёзувчи сифатида балоғатга етиши, ғоявий ва бадиий баркамол асарлар яратиши Литвада совет ҳокимияти қайта тикланган даврга тўғри келаети. Санъаткор ўзининг бой ҳаёт-ий ва адабий тажрибасини ўлкада янги социалистик ҳаётни барқарор этиш ишига сарф этади, илғор ёзувчи ва жамоат арбоби сифатида актив фаолият кўрсатади, социалистик ҳаёт тарзининг моҳиятини, халққа берган янгилигини очиб берувчи ўткир публицистик асарлар яратаети. Бу даврда майдонга келган дастлабки йирик асарларидан бири «Асранди қиз» повести тематик жиҳатдан буржуа Литваси ҳақидаги асарларга ҳамоҳанг. Лекин бу асар қаҳ-

рамони «Ғарқ бўлган аёл»дагидек муштиллар, ўзини-ўзи ўлдиришдан бошқа илож тополмайдиган ноилож қаҳрамон эмас, балки ўз бахти, келажаги учун курашувчи матонатли инсондир.

Ёзувчига катта шуҳрат келтирган энг салмоқли асарларидан бири «Пуоджюнаслар кўрғони» романидир. Мазкур асар А. Велюолиснинг бой ва серқирра ҳаётий ва ижодий йўлига яқун ясайди. Романда буржуа диктатурасининг сўнгги йиллари қамраб олинган. Автор инқилобдан аввалги Литвадаги буржуазия билан меҳнаткашлар ўртасидаги ғоят кескин синфий курашнинг кенг панорамасини яратади, буржуа жамиятига хос айрим нуқсонларни танқид қилиш билан чекланмай, капиталистик система сифатида таназулга юз тутганини реалистик гавдалантириб беради.

Асарнинг бош қаҳрамонлари ака-ука Ионас ва Антанас Пуоджюнаслар характерида қишлоқ буржуазиясига хос типик хусусиятлар мужассамлашган. Улар бир синфнинг вакиллари. Ҳар бирининг қиёфаси асарда ғоят санъаткорона индивидуаллаштирилиб берилгани учун улар икки йirik ёрқин тип даражасига кўтарилган. Ионас Пуоджюнас литва адабиётида яратилган қулоқ образларининг энг ёрқин намуналаридан биридир. Романда меҳнаткашлар ҳаёти, эксплуататорлар зулмига қарши курашини кўрсатишга катта эътибор берилган. Асарда Литва тарихининг

кенг манзараси ёрқин ҳаётий эпизодлар, ғоят қабариқ образлар орқали кўрсатилганлиги, ижобий ва салбий қаҳрамонларнинг кураши ҳаққоний ифодаланганлиги, оммининг янги социалистик тузумга келиш йўли ишонарли тасвирланганлиги Антанас Велюолиснинг юксак бадиий маҳоратидан дарак беради.

Рус ва жаҳон адабиётидаги энг яхши аъёналарнинг таъсири, айниқса Максим Горькийнинг «Артамоновлар иши» романидан руҳланиш ёзувчига литва воқелигини чуқур ва ҳаққоний акс эттирувчи чинакам миллий роман яратишга имконият берди.

А. Велюолиснинг бой ҳаётий материал асосида ёзилган, автобиографик характердаги «Эсдаликларим», «Ривоят ва афсоналар» китобларига кирган ҳикоялар литва прозасининг гўзал намуналари ҳисобланади. Ёзувчининг деярли ҳар бир асари литва адабиётида ўчмас из қолдирди, уни халқнинг сеvimли санъаткорига айлантirdи. Антанас Велюолис туғилганига 75 йил тўлиши муносабати билан 1957 йилда унга «Литва халқ ёзувчиси» унвони берилиши, республика Олий Совети депутатлигига қайта-қайта сайланиши халқнинг ўз сеvimли санъаткорига меҳр-муҳаббатининг рамзи эди.

Раҳматулла ИНОҒОМОВ,
филология фанлари кандидати

РАНГЛАРНИНГ ЁРҚИН ЖИЛВАСИ

КОНСТАНТИН ПАУСТОВСКИЙ ТУФИЛГАН КУНГА 90 ЙИЛ ТЎЛДИ

Машҳур рус rassomi В. М. Васнецов 1896 йилда атоқли касбдоши И. И. Шишкинга ёзган бир хатида шундай деган эди: «Мабодо қадрли ва азиз ватанимиз Руснинг табиат манзаралари бизга қадрдон экан, мабодо унинг аниқ, сокин ва самимий қиёфаси тасвирига чинакам халқчил йўллар ахтарар эканмиз, ўша йўллар сизнинг қатронли, сокин поэзияга тўлиқ ўрмонларингиз орқали ҳам ўтади. Ижодингиз илдиэлари жонажон санъатимиз заминига шу қадар чуқур ва маҳкам кирганки, уларни ҳеч нима билан ҳеч қачон кўчириб бўлмайди».

Буюк rassomнинг бу сўзларини ўқиганда, маэкур хат ёзилган пайтда тўрт яшар бола бўлган, кейинчалик атоқли адиб бўлиб етишган Константин Паустовский ижоди беихтиёр равишда кўз олдингизга келади. Бу сўзлар Паустовский ижодига ҳам нисбатан айтилгандай, улар ўртасида ўзига яраша муштараклик бордай туюлади. Чунки К. Паустовский ҳам буюк Ватан гўзаллиги, унинг табиатидаги тақрорланмас манзаралар, беқиёс ўзгаришларнинг хассос куйчисидир. Унинг асарларидаги бўёқлар жилваси, ажиб ва сеҳрли оҳанг, дилни аллаловчи ритмика ва қандайдир ички бир ёруғлик сизни ўзига мафтун этади. Ёзувчининг халққа бўлган чуқур меҳру муҳаббати, меҳнатга янгича муносабати ва келажакка бўлган чуқур ишончи асарларини ўзига яраша нурлантириб туради.

Ҳа, чиндан ҳам К. Паустовский ижоди кўпмиллатли совет адабиётимиздаги ноёб ҳодисалардан биридир. Унинг турли йилларда кенг китобхонлар оммасига тақдим этган прозаик асарлари маданиятимиз хазинасидан ўзига яраша чуқур ва мустаҳкам жой олган. Шунинг учун ҳам у ҳақли равишда атоқли совет ёзувчилари билан бир сафда туради.

Константин Паустовский лирик прозанинг усташи сифатида ном қозонган. Бу таърифда улкан ҳақиқат мавжуд. Адибнинг қайсибир асарини ўқиманг, унинг таъсирига тушиб бораётганлигингизни ўзингиз ҳам сезмай қоласиз, лирик руҳ қалбингизни забт эта боради. Сиртдан қараганда зерикерли нарсалар хусусида сўз кетаётгандай бўлса ҳам, сиз уларда яширинган ажиб поэзияни илғаб оласиз.

Ёзувчининг 1932 йилда эълон қилинган «Қора бўғоз» деган повести бор. Бу қаламкашнинг йигирманчи йилларнинг охирида Урта Осиё сафари натижасида юзага келган асардир. Ёзувчи унда Каспий денгизининг шарқий қирғоғида жойлашган, эни 200 — 1000 метр келадиган торгина қўл-

тиқ денгиздан айириб турган улкан Қора бўғоз кўли ҳақида ҳикоя қилади. Суви бағоят шўр, бирорта жонивор яшамайдиган, мирабилит (аччиқтуз)дан бўлак ҳеч нарса олинмайдиган бу кўл ҳақида қалам тебратишнинг ҳожати бормикан, деган савол туғилиши табиийдир. Чунки Қора бўғоз атрофида одамлар ҳам яшамайди, кўчманчилар уни азалдан четлаб ўтишган. Бир култум ҳам чуқук сув топилмайдиган жойда одамзод нима ҳам қилади дейсиз. Бироқ ёзувчи бу мавзуга актив ижодий позиция нуқтаи назаридан ёндашади. Ана шу мавзу воситасида совет кишиларининг бунёдкорликдан иборат фаолиятини очиб беради. Утмишга экскурсия натижасида мана шу кўл тарихини чуқур ўрганади ва унинг бойликларидан шахсий манфаат кўришга интилган кишиларнинг очкўзликларини очиб ташлайди, янги ҳаёт учун кураш олиб борган большевиклар кўлини халқ манфаатлари йўлида хизмат қилдириш учун фидойилик кўрсатганликларини тасвирлайди. Сиртдан қараганда, кимсасиз туюлган кўл тарихининг китоби шу тариқа очила боради. Унда биз жуда кўп одамларнинг тақдирлари билан танишамиз, курашлар ва машаққатли меҳнат туфайли кимсасиз ер-

лар қиёфаси ўзгариб бораётганлигининг гувоҳи бўламиз. Бунга сабаб асарда табиат ва меҳнат тасвиридаги поэзиянинг мажбурдиги ва kuchлигидир.

Ёзувчи тасвирда фақат Қора бўғоз билангина чекланиб қолмайди, ўсиш-ўзгарishiлар бобида бутун Урта Осиё, Бухоро ва Хива томонларга ҳам нигоҳ ташлайди, хотин-қизлар буюк ўзгарishiлар даврида ўзлари ҳам ҳар жиҳатдан юксалаётганларини очишга ҳаракат қилади. Дин ва ҳурфот, бидъат ва эскилик таъсирларидан қутулиб, меҳнат кучоғида, янги тузум кишилари ўртасида бахт-иқболни топиб олган асли миллати афғон бўлса ҳам, туркман аёли бўлиб кетган Ночор, илғор ишчи бўлиб етишган Ғузор, район партия комитети хотин-қизлар бўлимининг мудираси, доимо одамлар орасида бўлишни ва биринчи навбатда хотин-қизларни хурфот чангалидан қутқаришни ўзининг асосий бурчи деб билган Барил, табиат бойликларини халққа хизмат қилдириш иштиёқида ёнган геолог олимлардан Жеребцов, Шацкий ва Прокофьев сингари образлар китобхон хотирасига маҳкам ўрнашиб қолади.

Ёзувчининг илк қиссаси бўлган «Хаёлпарастлар» ҳам, илк тўплами «Йўлдош кемалар» ҳам ўттизинчи йилларнинг бошида босилди. Тўплам бошловчи ёзувчининг илк ҳикояларини ўз ичига олган эди. Шундан кейин ёзувчининг Туркманистонга сафари натижасида «Қора бўғоз» повести бунёдга келди. Мана шу асар уни таниқли ёзувчиларимиз билан бир қаторга қўйди. Чунки совет кишиларининг бунёдкорлик меҳнатидан ҳикоя қилувчи бу асар В. Луговскойнинг «Чўл ва баҳор большевиклари», Н. Тихоновнинг «Урда», «Халифа», «Лаби ҳовуз чойхонаси», «Ширчой» сингари Урта Осиё мавзусида ёзган асарларига оҳангдош эди.

Маълумки, буюк пролетар ёзувчимиз Максим Горький ўттизинчи йилларнинг биринчи ярмида таниқли ёзувчиларни мамлакатимиздаги йирик фабрика ва заводлар тарихини яратиш ишига жалб этган эди. Константин Паустовский ҳам бу чақриққа қўшилиб, Карелияга жўнаб кетди. «Мен Петрозаводска йўл олдим.— деб ёзади ёзувчининг ўзи бу ҳақда. — Уша кезларда Алексей Максимович Горький «Фабрика ва заводлар тарихи» рубрикаси остидаги китоблар сериясини яратишни мўлжаллаганди. У ана шу ишга кўпгина ёзувчиларни жалб қилди. Айтмоқчи, бунда бригада бўлиб ишлашга қарор қилинган, бу сўзнинг адабиётда биринчи марта синалиши эди.

Горький менга бир неча заводларни тавсия қилди. Мен Петрозаводскадаги кўҳна Петрозаводск заводини танладим, заводга Петр I асос солган бўлиб, у дастлаб замбарак ва лангар ишлаб чиқарган, кейин бронза қўйишга киришган, революциядан кейин эса йўл машиналари ишлаб чиқара бошлаган эди».

Бу ҳақда батафсил тўхтаётганимизнинг сабаби — ёзувчининг ижодий лабораториясига бир кўз ташлаш ва бунинг ёш ёзувчиларга ибратли томони борлигидир. «Қора бўғоз» сингари ёзувчининг Карелияга сафари натижасида яратган повести ҳам жуда қийинчиликлар ва машаққатлар билан зукудга келган.

Чунки ёзувчи завод тарихига доир материаллар билан танишган сари уларни бир композицияга солиб, жон киритиш жуда қийин бўлди. Чунки унда инсон образи кўринмас, тўғрироғи йўқ эди. Шунинг учун ҳам бу ишдан қўл силтаб кетмоқчи бўлади, бироқ Горькийнинг «Гангиб қолмасангиз бўлгани—албатта китоб билан келинг» деган сўзлари уни ишга чорларди.

Ёзувчи ахири материаллар олдида лол қолиб, қайтиб кетишга аҳд қилади, бироқ ўзи ижарада турган уй эгасининг маслаҳатига амал қилиб, шаҳар чеккаларини айланиб юраркан, эски қабристон олдидан чиқиб қолади. Шунда атрофи панжара билан ўралган битта эски қабр диққатини тортади. Унинг мрамар тошига «Шарль Евгений Лонсевиль, император Наполеон Буюк армиясининг артиллерия инженери. 1778 йилда Перпиньяда туғилган, 1816 йилда ватанидан олисда, Петрозаводскада вафот этган. Унинг мажруҳ юраги абадий ором топсин» деган ёзувни ўқиб қолади. Бу шахннинг тарихига қизиқиб қолиб, бир неча кун архивда ишлайди, асир олинган капитан Лонсевилнинг қабрига ёдгорлик ўрнатиш учун Франциядан келган рафиқаси Мария Цецилия Принита Петрозаводска бўлганлиги, Гжатск яқинида рус казаклари томонидан асир олинган капитан Лонсевиль Петровск заводига бадарға қилингани ҳақида маълумотлар топади.

Инсон образи пайдо бўлгандан кейин ёзувчи тўплаган материалларга жон кира бошлайди. Унинг иши юришиб кетади. «Шарль Лонсевилнинг қисмати» повести шу тарика майдонга келади. Бу асар ҳам ёзувчининг «Қора бўғоз» повести сингари китобхонлар томонидан қизиқиш билан кутиб олинади.

К. Паустовскийнинг ҳар бир асари юқорида кўриб ўтганимиздек, меҳнат ва машаққатлар эвазига келган. У бекорга жаҳонгашта бўлган эмас. Унинг ҳар бир сафари камида битта асари яратилишига сабабчи бўлган. Одессада яшаган пайтида «Қора денгиз», Потиада турганида «Колхида», Ленинград ва Болтиқ бўйи томонларига борганидан кейин «Ёз кунларида» ва «Шимол қиссаси» асарларини яратди.

Унинг ҳар бири ажойиб лирик новеллалардан ташкил топган «Мешчора ўлкаси» повести устида алоҳида тўхталиш лозим. Бу асар ёзувчининг бағоят сўлим асарларидан биридир. Унинг марказида табиат ва инсон туради, уларнинг бир-бирларига мутаносиб бўлишлари, ўртадаги мувозанат бузилса, икковлари ҳам озор чекишлари мумкинлиги ҳақида сўз кетади. Ёзувчи шу тарика табиатни асраш, унинг гўзаллигига гўзаллик, бойлигига бойлик қўйиш ғоясини усталик билан олдинга суради.

Адибнинг «Урмон қиссаси» асари ҳам китобхон қалбида ана шундай ҳаётбахш туйғулар ҳосил қилади.

«Сарғиш нур» ҳикояси эса таъсирчанлик бобида адибнинг машҳур «Телеграмма» ҳикоясига яқин туради. Сокин куз кунларидан бири тасвирига бағишланган бу асарни адабиёт, тасвирий санъат ва музиканинг ўзига хос синтези деса бўлади.

«Телеграмма» ҳикоясининг марказида инсоний бурч ва оқибат масаласи туради. Ундаги асосий қаҳрамон Настя ёмон одам эмас. У rassomлар союзида ишлайди. Ҳар бир ижодкорга жонқуярлик қилишга интилади, чунончи яхшигина ҳайкалтарош саналган Тимофеев асарларининг кўрғазмасини ташкил қилишга қаттиқ киришади ва мақсадига эришади. Бироқ Настя қишлоқда ёлғиз яшайдиган кекса онаси Катерина Петровнанинг ҳаётига бефарқ қарайди, вақти-вақти билан бир оз маблағ юборар экан, ўз бурчини адо этган ҳисоблайди. Шунинг учун ҳам у гарчи телеграмма келса ҳам лоқайдлиги туфайли онасининг дафн маросимига етиб боролмайди. Онасини ҳамқишлоқлари дафн қиладилар. Настя эртаси куни боради ва ҳамқишлоқлари олдида юзи қора бўлиб, бир умр виждон азобида қолади.

К. Паустовский ижодида «Ҳаётим қиссалари» деб аталган туркумга кирган автобиографик повестлари катта ўрин тутади. Бу туркумга кирган «Олис йўллар», «Оромсиз ёшлик», «Номаълум асрнинг бошланиши», «Катта интизорликлар даври», «Жанубга қадам» ва «Сарсонлик китоби» асарларида адиб улкан ўзгаришларга тўлиқ Ватанимиз образини яратиб беришга интилади, ҳаётимиздаги янгиликларнинг поэтик манзараларини чизади. «Урмон қиссаси», «Денгизнинг туғилиши» сингари асарлари эса мамлакатимиз табиатини ўзгартиришга бағишланган «Эски қайиқ», «Давр оқими», «Чақилган қанд», «Михайловский дархазори» сингари асарлари силсиласидандир.

К. Паустовский асарларини ўқиганда улардаги ажиб романтик руҳни осонгина илғаб оласиз. Бу романтик руҳ ясама кўтаринкилик ва сунъий пафосдан йироқдир. Бу асарларда ҳаётнинг оддий ва гўзал моҳияти, инсоннинг ажиб фазилатларини очиб берар экан, гўзалликка улкан меҳр уйғотади, катта ҳаёт ҳақиқатини тасдиқ этади. Табиат манзаралари тасвирига кучли майл билдириш билан У, инсон ҳамма нарсадан гўзал, деган фикрни олдинга суради.

1955 йилда «Октябрь» журнали саҳифаларида ёзувчининг ҳар бири ўзига хос ва мустақил равишдаги ҳикоялардан иборат бўлган «Олтин гул» повести эълон қилинди. Бу асар адибнинг олдинги асарларига сира ўхшамайди, чунки у «ёзувчи меҳнати ҳақида йўлар» деб аталганди. Унда адиб ёзувчининг ижодий лабораторияси ҳақида сўз юритади. Ёзувчида ижодий ният туғилишдан тортиб, бадий образ яратиш, тил устида ишлаш, ҳаётни, воқеликни қандай ўрганишгача жуда қизиқarli ва образли равишда ҳикоя қилади. Асарнинг жаҳонга машҳур сўз усталаридан А. Чехов, Г. Мопассан, И. Бунин, А. Блок, Э. Багрицкий ва бошқа қаламкашлар ижодларининг янги қирраларини очишга бағишланган қисмлари бағоят қизиқиш билан ўқилади.

«Олтин гул» асари адабиётга эндигина кириб келаётган ёшлар, бадий ижод муҳлисларига аталган муносиб дастур, ижод дарслиги ва муносиб қўлланмадир. Чунки асарга ёзувчининг Максим Горький

номидаги Адабиёт институтида ўқитувчилик қилган йилларидаги лекциялари асос бўлган.

Константин Паустовскийни фақат мамлакатимизда эмас, ундан ташқарида ҳам чинакам муҳлислари кўп. Биз бу ўринда битта характерли мисол келтирмоқчимиз.

Жаҳонга машҳур америкалик киноактриса, Голливуд юлдузи Марлен Дитрах олтишинчи йилларда халқаро кинофестиваль муносабати билан Москвага келади. У К. Паустовский асарларининг мафтун эди. Шу ваҳдан пойтахтга келиши билан адибни ахтаришга тушади. Буни қарангки, ўша пайтда А. Фадеев номидаги Марказий Адабиётчилар уйида К. Паустовскийнинг ижодий кечасини ўтказишга ҳозирлик кетаётганди. Актриса ҳам ўша ижодий кечага қатнашиб, бир оғиз сўз беришларини сўрайди.

— Мен,— дейди минбарга кўтарилган актриса,— муҳтарам адиб К. Паустовский асарларининг мафтуниман. Айниқса, «Телеграмма» ҳикояси учун уни бағоят севаман.

Залдагилар жуда ҳайратда қолишади. Чунки актриса шундан кейин бамисоли шогирд каби ёзувчига яқин боради-да, тиз чўкиб, адибнинг қўлини юзига босиб ўпади.

Залда ҳозир бўлган фотомухбир ана шу унутилмас лаҳзани суратга туширишга улуғради. Бу сурат «Советский экран» журнали ва бошқа талай нашрларнинг ҳам саҳифаларини безайди.

Қаламкашга бундан ортиқ мукофот бўладими?

Константин Паустовский яхши умр кўрди, баракали ижод қилди, ўздан яхши ном қолдирди. Унинг асарларида ўзига яраша оҳанг, ритм, сеҳр ва жозиба бор. Шунинг учун ҳам адибнинг асарларини ўқиркансиз, дилингиз ёришиб, жуда равшан торлади, бениҳоя тиниқлашади, олам кўзингизга янада ҳोजабодор ва бўлакча кўрина бошлайди.

К. Паустовский ёш ёзувчиларни тарбиялаш, муносиб ўринбосарлар етиштиришига катта аҳамият берарди. У умрининг охиригача М. Горький номидаги Адабиёт институтида дарс берди. Устознинг семнарлари жуда қизиқarli ўтарди, дейишди ундан таълим олган ва ҳозирда кўпчиликка жуда яхши таниш бўлган адиблар.

К. Паустовский кўпмиллатли адабиётимизнинг жонқуяри эди. У мамлакатимиздаги барча қардош халқлар адабиёти қаторида ўзбек адабиётига ҳурмат билан қарар, турли авлодга мансуб адибларимизнинг ижодларини зийраклик билан кузатиб борарди. Ҳамид Олимжон, Шароф Рашидов, Зулфия, Сарвар Азимов ижодлари билан таниш эди. У Сарвар Азимовнинг замонавий мавзудаги «Юлдузлар жамоли» пьесасини ижобий баҳолаган, ёзувчининг ижодий дадиллигини алоҳида таъкидлаган эди.

Мана унинг меҳрибон устозлигини исбот этувчи яна бир мисол. Ҳозирда адабиётимизда тер тўкаётган ёзувчи Жонрид Абдуллахонов олтишинчи йилларда устозига мурожаат қилиб, «Гулчеҳра» повестининг қўлёзмасини ўқиб беришни илтимос қилади. Устоз рози бўлади. Орадан кўп ўтмай

К. Паустовский асарни ўқиб, ижобий тақриз ёзиб беради. Повесть шундан кейин «Шарқ юлдузи» журналида босилади. У доғистонлик Зулфиқор Зулфиқоров, қозоғистонлик Омонтой Бойтанаев сингари қатор прозаикларнинг ҳам сеvimли устозидир.

К. Паустовскийнинг асарлари ўзбек китобхонларига ҳам яхши танишдир. Унинг «Олис йўллар» повести Ҳасан Тўрабеков ва Иброҳим Ғафуровлар таржимасида босилган. «Эски шинелли чол», «Тошқин дарёлар», «Ҳаёт оқими» сингари қатор ҳикоялари ҳам таржима қилинган. Мен устознинг «Олтин гул» повестини таржима қилганим билан фахрланиб юраман.

«Ёввойи ит Динго ёки биринчи муҳаббат қиссаси»нинг муаллифи бўлган таниқли қа-

ламкаш Р. Фраерман бир куни К. Паустовскийга «Қоста, (Паустовскийнинг яқин дўстлари уни шундай аташарди) Сиз бамисоли қуш сайраётгандай эркин ёзасиз» деганди. Унинг чиндан ҳам қуш сайроғидай талай асарлари ҳалигача ўзининг муносиб ўзбек таржимонларига мунтазир. Шундагина биз адиб олдидаги бурчимизни ўтаган ва қарзимизни узган бўламыз.

К. Паустовский 1968 йилда вафот этди. У гарчи жисман орамизда бўлмаса-да, бир-биридан ёрқин ва бақувват асарлари билан коммунистик келажакни яқинлаштиришдек умум ишимизда актив қатнашмоқда, эл-юрт манфаати йўлида беназир хизмат қилмоқда.

Эркин НОСИРОВ

ШАРҚШУНОСЛИК ИЛМИНИНГ АЛЛОМАСИ

Е. Э. БЕРТЕЛЬС ВА УЗБЕК АДАБИЁТИНИНГ БАЪЗИ МАСАЛАЛАРИ

Жаҳон шарқшунослигида энг илғор хусусиятлари билан ажралиб турадиган рус шарқшунослигининг атоқли намояндаларидан бири Евгений Эдуардович Бертельс эди. Унинг шарқшунослик илмидаги катта шухратини, тан олинган обрўсини шундан ҳам билса бўладики, у жуда эрта, 30—40-йиллардаёқ Ватанимизнинг бир неча академияларига, шунингдек бир қатор чет эл академияларига сайланди: Евгений Эдуардович Бертельс 1939 йилдаёқ СССР Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси бўлди. 1951 йилда Туркманистон ССР Фанлар академиясининг, 1956 йилда Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг фахрий аъзоси, 1944 йилда Эрон Фанлар академиясининг, 1955 йилда эса Дамашқдаги Араб Фанлар академиясининг мухбир аъзоси қилиб сайланди. Бундан ташқари, Бертельс Ўзбекистон ССРда (1944) ва Тожикистон ССРда (1946) хизмат кўрсатган фан арбоби деган фахрий унвон эгаси бўлди. Е. Э. Бертельс ўз асарлари билан дунё илми олдида форстожик тили ва адабиётининг, шунингдек қатор туркий халқлар — ўзбек, туркман, озарбайжон ва усмонли турклар маданияти ва адабиётининг мислсиз катта билимдони, зўр алломаси сифатида танилгандир.

Евгений Эдуардович Бертельс 1890 йил 26 декабрда Петербургда туғилди. Музыка ва ҳуқуқшунослик соҳаларида олий маълумот эгаси бўлгандан сўнг, бутун ҳаётини Урта ва Яқин Шарқ халқлари маданияти тарихини ўрганишга бағишлади. 1918—20 йиллар мобайнида Петербург университетининг шарқ тиллари факультетида ўқиди, уни битиргач, магистрлик имтиҳонларини тайёрлаш учун шу университетда қолдирилди. Айни вақтда Е. Э. Бертельс СССР Фанлар Академияси қошидаги Осиеь музейига (сўнгроқ СССР Фанлар Академияси Шарқшунослик институти) ишга кирди ва умрининг охиригача, қарийб қирқ йил давомида шу институтда муттасил ишлаб келди.

Евгений Эдуардович Бертельс олим сифатида рус шарқшунослигининг Петербург мактаби традициялари руҳида шаклланди. Бу мактаб учун тадқиқотда ҳалоллик, илмий объективлик, фактларга нисбатан ҳурмат ва адолатли муносабатда бўлиш каби хусусиятлар характерлидир. Академик Виктор Романович Розеннинг (1849—1908) И. Ю. Крачковский, В. А. Жуковский, А. Э.

Шмидт каби машҳур шогирдлари ва маслакдошлари қаторида турган Е. Э. Бертельс илмий-тадқиқот ишларида ўзига хос қўйёфага ва услубга эга эди. Унинг фаолиятига хос бўлган энг муҳим хусусият предметни биринчи манбалар асосида ўрганиш, ҳар қандай илмий хулосани бой ва рад этиб бўлмайдиган фактларга суяниб чиқариш, яъни яхши маънодаги академизмга қаттиқ риоя қилиш эди. Бу хусусият унинг илк илмий маҳсулотларидаёқ кўриниб туради. Масалан, 1918—23 йилларда эълон қилинган бешта ишининг бири санскрит (қадимги ҳинд) тилига, биттаси усмонли туркчага, учтаси эса форс тилига мансуб ёдгорликлар устида бўлган. Е. Э. Бертельс илмий фаолиятининг бошланишидаёқ кўзга ташланиб турган бу хусусият кейинги даврларда яна такомилга эришиб, ёш илмий ходимлар авлоди учун мактабнамуна ролини ўйнайдиган тадқиқот усулига айланди.

Е. Э. Бертельснинг илмий-ижодий мероси 500 га яқин асарни ўз ичига олади. Улар адабий тил, тил тарихи, адабиёт, фалсафа ва тарих масалаларига бағишланган. Е. Э. Бертельс асарлари совет илмини, айниқса, унинг эроншунослик, арабшунослик ва туркология каби муҳим соҳаларини бойитишда катта ҳисса бўлиб қўшилди.

Е. Э. Бертельс замон билан бирга борувчи ҳозиржавоб олим эди. У давр томонидан шарқшунослик илми олдига қўйилган вазифаларни сезгирлик билан фаҳмлаб оладиган ва ўз фаолиятини шунга мувофиқлаштириб, маданий ҳаётнинг муҳим ходисаси бўлиб қоладиган асарлар билан чиқиш иқтидорига эга эди. Масалан, 1934 йилдан бошлаб давлатимиз белгилаган тадбирлар асосида мамлакатимизда жаҳон маданиятининг улўғ сиймолари — Фирдавсий, Низомий, Навоий, Абу Али ибн Сино каби улўғ зотларнинг юбилейларини ўтказишга киришилган бир даврда бу улкан маданий тадбирларга Е. Э. Бертельс актив иштирок этди ва ўзининг унутилмас ҳиссасини қўшди. Е. Э. Бертельс 1935 йилда ўзининг «Абул Қосим Фирдавсий ва унинг ижоди» номли монографиясини (Москва, 1935) эълон қилди. Бу асар узоқ йиллар давомида «Шоҳнома» устида, шунингдек

шоир яшаган давр адабий ҳаёти ҳақида автор олиб борган тадқиқотларнинг натижаси сифатида совет илмини кўп янгиликлар билан бойитувчи биринчи монографик асар бўлиб чиқди.

Низомий Ганжавий юбилеи даврида эса Е. Э. Бертельс ўзининг ҳозиржавоблик традициясига содиқ қолиб, улғу озарбайжон шоири ҳақида учта асар эълон қилди (1. Великий азербайджанский поэт Низами. Эпоха — жизнь — творчество. Баку, 1940. 2. Низами. Москва. Издательство «Молодая гвардия», 1947. 3. Низами. Творческий путь поэта. Москва, 1956).

Илмий тадқиқот ишининг фактик бойлиги масаласига қаттиқ эътибор бериб, чинакам маънодаги академизмга эришган ва илмий мактаб яратиш даражасига кўтарилган Е. Э. Бертельс тадқиқотнинг назарий асослари масаласига ундан ҳам кўпроқ эътибор беради. Ҳар қандай илмий тадқиқот иши марксизм-ленинизм таълимотига асосланган тақдирдагина, унумли ва самарали чиқисини олим яхши тушунади. Шунинг учун унинг ишларида, айниқса адабий-маданий мерос ҳақидаги тадқиқотларида В. И. Лениннинг антагонистик жамиятлардаги миллий маданиятларда икки турли маданият борлиги тўғрисидаги таълимотига изчил амал қилганини кўраимиз. Масалан, у энг қадимги ёзма ёдгорликлардан «Авесто» ҳақида баҳс юритар экан, унда халқ оғзаки ижоди элементларининг устун эканлигини қайд этади. Шарқшунос олимлар диққатини ўзига жуда кўп жалб қилган ва турлитуман фикрлар туғилишига сабаб бўлган рубоий жанри масаласи ҳам Е. Э. Бертельс томонидан чуқур илмий методологик позициядан туриб ҳал этилади.

Е. Э. Бертельс ўз ишларида бу жанрнинг туғилиши ва шаклланиши араб поэзияси билан эмас, эрон халқ оғзаки ижоди билан боғлиқ эканини ишонарли далиллар билан исбот қилиб берди.

Гарчи Е. Э. Бертельс томонидан форс-тожик адабиёти мисолида айtilган бўлсада, ўзининг методологик аҳамияти жиҳатидан жуда кўп халқлар маданий меросига, шу жумладан туркий халқларнинг қадимги адабий ёдгорликлари проблемасини ҳам ҳал қилишга алоқадор бўлган бир фикр алоҳида диққат-эътиборни талаб қилади. У ҳам бўлса форс-тожик тилида яратилган жаҳонга машҳур бой адабий мероснинг кимга мансублиги масаласидир. Ҳозирги кунда ҳам ўз амалий аҳамиятини йўқотмаган бу актуал масалани Е. Э. Бертельс бой тарихий фактларга, шу жумладан адабий тил тарихи тараққиёти материалларига асосланган ҳолда илмий принципларга суяниб, адолатли йўсинда объектив тўғри ҳал қилиб беради. Олимнинг кўрсатишига кўра жаҳон адабиётининг кўрки бўлиб турган форс тилидаги бой адабий ҳазина форс ва тожик халқларининг муштарак мулкидир. Чунки «...кейинги замонларда Эрон тупроғида адабий тил сифатида фойдаланиб келинаётган тил, дастлаб, Урта Осиёда, ҳозир тожиклар яшаб турган ўлкаларда равнақ топди, гуллаб яшанади. Бу тилни илк бор парваришлаб, тақомилга эриштирувчиси ҳам ҳозирги Тожикистон ЦСР территориясида яшаб ижод этган доҳий санъаткор Рудакий бўлган эди». Шунинг учун Е. Э. Бертельс ўз муло-

ҳазаларига хулоса қилиб айтади: «Классик тил деб аталган тилдаги, яъни дарий ёки форс тилидаги беҳад бой адабий меросга иккала халқ ҳам (форс ва тожик халқлари — Г. К.) баробар даъво қилишга ҳақлидирлар. Бу адабиётни уларнинг бирига мансуб, деб қараш ва шу йўлни ўтказишга интилиш иккинчи халқ ҳақ-ҳуқуқига нисбатан адолатсизлик бўлур эди» (Е. Э. Бертельс. История персидско-таджикской литературы. Москва, 1960, стр. 24). Шу тариқа шарқшунослик илмида «форс-тожик адабиёти» деган термин майдонга келди ва Фирдавсий, Хайём, Саъдий, Ҳофиз ва бошқалар каби классик форс адабий тилида ижод этган улғу санъаткорлар икки халқнинг, яъни форс ва тожик халқларининг муштарак адабий мулки сифатида баҳоланишга киришилди. Масаланинг бундай адолатли ҳал этилиши илмий жиҳатдан тўғри ва асосли бўлиши баробарида тарихий жиҳатдан ҳеч бир халқ обрўсига ва ҳуқуқига заррача путур етказмайдиган ягона тўғри йўл эди.

Маданий меросга эгалик масаласидаги эроншунослик соҳасининг бу муваффақиятли тажрибасидан — хусусан Е. Э. Бертельс фикрларидан туркология соҳасида ҳам кенгроқ фойдаланилса, фикримизча, ёмон бўлмас эди. Туркий тилда яратилган қадимги (XIV асргача) адабий ёдгорликларни («Урхун-Енисей обидалари», «Девону луғатит турк», «Қутадғу билик» китоблари, Олтин Урда адабиёти намуналари) қайси халққа мансублиги масаласи атрофида туркология илмида турли, баъзан қарама-қарши характердаги мулоҳазалар баён қилиш давом этиб келади. Бу ҳақда айрим миллий ўлка олимлари томонидан англашилмовчиликларга сабаб бўладиган бир ёқлама фикрлар ҳам илгари сурилганлиги ва сурилаётганлиги маълум. Географик принципга суяниб, Сайфи Саройи, Қутб, ҳаттоки Лутфий каби шоирларни таттар ўртоқлар татар адабиёти вакили деб ҳисобласалар, илмий традицияга кўра, уларни ўзбек адабиёти намояндаси сифатида қараш давом этиб келади. Худди шундай ҳол қозоқ ва ўзбек адабиётининг баъзи намояндалари устида (Аҳмад Яссавий ва бошқалар), шунингдек туркман ва ўзбек адабиётининг баъзи намояндалари устида (Андалиб ва бошқалар) ҳам кўзга ташланади. Бу ғайри нормал ҳолни бартараф қилиш зарур. Бу масалада XIV асргача бўлган адабий ёдгорликларни туркий халқларнинг муштарак маданий мероси, умумий мулки, деб қараш ва баҳолаш энг тўғри йўл бўлиши керак. Чунки, жиддийроқ ва кенгроқ миқёсда мулоҳаза қилинса адабий ёдгорликлар масаласи туркий халқларнинг бир-бирига ўхшаш ижтимоий-сиёсий ҳаёти, бунинг заминидан туғилган маданият тарихи, туркий арабий тилнинг туғилиши ва шаклланиш масалалари билан боғлиқдирки, уларни сунъий равишда бир-бирдан ажратиб қараш, камида, тарихий ҳақиқатга хилоф, илмий жиҳатдан ноўрин бўлиб чиқади. Шундай қилиб, эроншунослик тажрибасидан фойдаланиб, «туркий халқларнинг қадимий муштарак маданий мероси, умумий мулки» иборасини қўлласак, шарқшуносликнинг турли соҳаларида методологик масалаларда уйғунликка ва муҳим амалий масалани адолатли ҳал қилишга эришган бўламиз.

Е. Э. Бертельс кенг кўламдаги мутахассис эди. У Иттифоқимиздаги тожик, ўзбек, туркман, озарбайжон халқлари маданияти ва адабиёти тарихига оид қимматли асарлар бериши баробарида, чет эл шарқ халқларидан эрон, араб, ҳинд, афғон ва бошқалар ҳаётига, тарихига оид тадқиқотлар ҳам яратди.

Совет Иттифоқининг яқин кўшнисини афғон халқи билан совет халқлари ўртасидаги дўстона алоқа, самарали ҳамкорлик узоқ тарихга, шарафли традицияга эга. 20—30-йилларда СССР билан Афғонистон ўртасидаги дўстлик алоқаларини кенг кўламда ривожланиш муносабати билан совет шарқшунослик илми олдида Афғонистон тилини ва маданиятини ўрганиш борасида янги-янги вазифалар кўтарилди. Бу вазифаларни бажаришда биринчилардан бўлиб Е. Э. Бертельс бел боғлади ва афғон халқи ўтмиши ва маданияти ҳақида қатор илмий асарлар яратди. Афғонистон ҳақида Ғарбий Европалик авторлар томонидан эълон қилинган асарларга 30-йилларда қатор рецензиялар ёзишдан ташқари афғон тили ҳақида муҳим оригинал асарлар яратиб, эълон қилди. «Шарқ библиографияси» китобининг 1934 йил сонидан эълон қилинган «Афғон матбуоти» мақоласи, «Совет тилшунослиги» тўпламининг 1935 йил сонидан босилган «Пушту тилининг Қандаҳор лаҳжаси» номли асари, 1936 йилда Ленинградда босилган «Пушту тили қурилиши» асари афғоншунослик илмига Е. Э. Бертельснинг қўшган қимматли ҳиссаси ҳисобланади. Шарқшунослик илмининг афғоншунослик соҳасини бойитишдаги катта ҳодиса СССР Фанлар Академиясининг муҳбир аъзоси Е. Э. Бертельс таҳрири остида яратилган «Қисқача афғон-рус луғати» (Москва, 1950) ва муҳаррир томонидан ёзиб, унда жойлаштирилган «Афғон тили, унинг фонетикаси ва ёзуви ҳақида қисқача маълумот» номли илмий очерки ҳисобланади. Мазкур луғат ва афғон тили ҳақидаги очерк ҳозирги бизнинг кунларимизда ҳам ўзининг илмий-назарий қимматини ва катта амалий аҳамиятини сақлаб келади. Шундай қилиб, Е. Э. Бертельс совет-афғон алоқаларининг ривож топишига, маданий алоқаларнинг мустақамланишига ўзининг муносиб ҳиссасини кўшди.

Е. Э. Бертельснинг икки улуғ халқ — ҳинд ва совет халқлари маданий алоқалари борасида қилган ишлари ҳам алоҳида диққатга сазовор. Бу жиҳатдан академик И. Ю. Крачковский таржимаси ва таҳрири остида 1957 йилда Москвада нашр этилган «Калила ва Димна»га Е. Э. Бертельс ёзган сўзбоши алоҳида ажралиб туради. Жаҳон адабиётининг ўлмас ва унутилмас нэмунаси бўлиб қолган бу ажойиб ҳинд асалининг дунё халқлари ўртасидаги шуҳрати мазкур сўзбошида олим томонидан жуда бой ва мўтабар фактлар асосида кўрсатиб берилди ва катта билимдонлик билан унинг тарихий қиммати исбот қилинди. Шу ўринда автор «Калила ва Димна»нинг ўзбекча таржималари тўғрисида ҳам маълумот берди.

Е. Э. Бертельснинг ҳинд-ўзбек адабий алоқалари, унинг тарихий босқичлари тўғрисида баён қилган фикрлари, мулоҳазалари биз учун айниқса катта аҳамиятга эга.

Е. Э. Бертельснинг кўрсатишича, Ҳиндис-

тон — Урта Осиё адабий алоқалари такомилда икки тарихий босқич кўзга ташланиб туради. Уларнинг бири Амир Хусрав Деҳлавий номи билан боғлиқдир. Маълумки, мўғуллар истилоси даврида Урта Осиё ва Эрондаги жуда кўп маданият, санъат ва адабиёт арбоблари мўғуллар зулмидан қочиб, ўз ватанларини тарк этдилар ва Ҳиндистондан паноҳ топдилар. Шулар қаторида асли Шаҳрисабздан (Кешдан) бўлган турк уруғига мансуб Амир Лоқин ҳам бор эдики, келгусида унинг ўғли шоир Амир Хусравга (1253—1325) ҳинд тупроғида ўзининг махсус адабий мактабини яратиш насиб этди. Амир Хусрав ижодининг Урта Осиё адабий ҳаёти билан алоқаси ва унга кўрсатган катта таъсири ҳақида сўзлаб Е. Э. Бертельс куйидагиларни ёзади: «Унинг (Амир Хусравнинг — F. K.) Урта Осиё адабиёти учун аҳамияти жуда катта бўлди. XIV асрда, хусусан XV асрда унинг асарлари Урта Осиёда жуда кенг тарқалди. Бу ҳодиса XX аср бошларига қадар давом этиб келган ҳинд ва Урта Осиё адабиётлари орасидаги мустаҳкам алоқа ва ҳамкорликнинг бошланиши сифатида характерлидир». (Е. Э. Бертельс. Персидская литература в Средней Азии, в сборнике «Советское востоковедение». V книга. Москва — Ленинград, 1948, стр. 216). Е. Э. Бертельснинг ҳинд ва Урта Осиё адабиётлари орасидаги мустаҳкам ижодий алоқа тўғрисидаги бусўзлари Алишер Навоий асарларидан, уларда Амир Хусравга нисбатан баён қилинган (Низомий Ганжавий қаторида) беҳад улуғ хурмат ва муҳаббатдан ҳам кўриниб туради.

Ҳиндистон — Урта Осиё адабий алоқаларининг иккинчи босқичи Ҳиндистонлик шоир Мирзо Абдулқодир Бедил ҳаёти ва ижоди (1644—1721) билан боғлиқдир. XVI асрнинг охириларидан бошлаб, XX аср бошларига қадар Бедил Урта Осиё адабий ҳаётининг диққат марказида турди. Маълумки, Бедил шоир ва файласуф сифатида оригинал услубга ва ўз ижодий қиёфасига эга. Унинг Ҳиндистонда литография йўли билан нашр этилган «Куллиёти» («Асарлар тўплами») лирик девондан ташқари «Муҳити аъзам», «Тури маърифат», «Ирфон» каби дostonларини, «Руқаот», «Нуқот» каби ажойиб прозаик асарларини ва бошқаларни ўз ичига олади. Бедил ўз асарларида одамнинг бунёдга келиши, давлатнинг келиб чиқиши каби чуқур фалсафий, кенг ижтимоий-ахлоқий масалаларни кўтариб чиқади ва улар ҳақида ўз фикрларини илгари суради. Унинг ижоди учун характерли бўлган хусусият ундаги эрқпарварлик интилишлари, замонасининг илғор—прогрессив ғояларидир.

Е. Э. Бертельснинг берган маълумотига қараганда, бу улуғ файласуф шоирни Европа илми ҳали ўрганишга киришгани йўқ, Эронда эса унинг номи шуҳрат топган эмас. Лекин Урта Осиёда бутун XVIII—XIX асрлар давомида унинг ижодига қизиқиш жуда кенг тарқалди. Бедил ижоди билан шуғулланувчи махсус тўғараклар майдонга келди. Бедил асарларини ўқиш, унга маъно бериш, уни талқин этиш билан машғул бўлувчи махсус мутахассислар — бедилхонлар майдонга келди. Манбаларнинг кўрсатишича, революция арафаларида, Тошкент маданий муҳитида ҳам шундай бедилхонлар бўлган. Билимдонлик, доно-

ликда улардан еттисиси алоҳида ажралиб чиққан ва халқ ўртасида кенг шуҳрат қозонган эди. Уларни халқ ва аҳли илм «етти мавлонолар» деб атар эдилар.

Бедил гарчи бутун асарларини форс-тожик тилида ёзган бўлса-да, Урта Осиё адабиётига унинг таъсири, ижодининг муҳиблари тожик адабий доиралари билан чекланиб қолмас эди. Ўзбек тилида ёзувчи шоирлар ҳам Бедил ижоди билан яқиндан қизиқар эдилар. Масаланинг шу томонига диққатни алоҳида жалб этиб, профессор Е. Э. Бертельс қуйидагиларни ёзади: «Шуни қайд қилиб ўтиш керакики, Бедил билан шуғулланиш фақат тожик шоирлари учун хос бўлиб қолмай, ўзбек тилида шеър ёзувчи шоирлар ҳам унинг ижодига зўр қизиқиш билан қарар ва ўрганар эдилар» (Е. Э. Бертельс. Персидская литература в Средней Азии, в сб. «Советское востоковедение», V книга, Москва — Ленинград, 1948, стр. 227). Бундан маълум бўладикки, Бедил Урта Осиёда майдонга келган адабий ҳаракатчиликка — тожик ва ўзбек адабиётига, унинг тилдаги тафовитидан қатъи назар, бир турли таъсир кўрсатиб келган.

Шу ўринда Бедил ва ўзбек адабиёти масаласи муносабати билан Е. Э. Бертельснинг катта амалий аҳамиятга эга бўлган яна бир фикрига тўхтаб ўтиш зарур. У ҳам бўлса ўзбек адабиёти тараққиётида форс-тожик тилининг ўрни масаласи.

Форс-тожик тили, маданият тарихимиз фактларидан маълумки, узоқ вақт адабий тил сифатида ишлатилиб келди. Миллий маданиятларимизнинг улуғ тарғиботчиси Алишер Навоий ўша замон шоирларини ўз она тиллари — туркий тилда, яъни қадимги ўзбек тилида ижод этишга чақирар экан, «Ўз тиллари билан кўпроқ, ўзга тил билан озроқ айтсалар эрди ва агар муболага қилсалар иккала тил билан тенг айтсалар эрди» деб анъанага мувофиқ ижод ахлини ўз она тиллари қаторида форсча шеър айтишлари ҳам мумкин эканлигини уқтиради. «Форс тили, — деб ёзади Е. Э. Бертельс юқоридаги мақоласида, — бу вақтларда ўзбекларда иккинчи адабий тил сифатида яшашини давом этдирди. Бу тилни мактабларда ўргандилар, форс адабиёти классикларидан хабардор бўлмаган одамни маданиятли киши, деб ҳисобламас эдилар. Ҳаттоки том маъноси билан халқ шоири ҳисобланган Муҳаммад Аминхўжа Муқимий (1851 — 1903) каби шоир ҳам ўз она тили — ўзбек тили қаторида форс тилини пухта эгаллаган ва у тилда яхшигина шеърлар ҳам ёзган».

Е. Э. Бертельс Урта Осиё халқлари адабиётидаги бу хусусиятни ҳисобга олиб муҳим ва катта аҳамиятга эга бўлган илмий хулосага келади: «Урта Осиёдаги кўп халқлар адабиёти тарихини тузишда форс тилидаги материалларни ҳисобга олмай иш қилиш мумкин эмас — олим давом этиб, бу хулосасини ўзбек адабиётига нисбатан татбиқ қилади ва алоҳида таъкидлаб кўрсатади: — Урта Осиёда кенг тарқалган форс тилидаги поэзия материалларини ишга жалб қилмай ўзбек адабиёти тарихини ёзишга интилиш адабиёт ҳодисаларини бир-ёқлама, нотўғри манзарасини яратиши, адабиёт ҳодисаларининг етакчи тараққиёт йўлини белгиллаб олишга монелик қилиши мумкин» (Юқоридаги тўплам, 228-бет).

Е. Э. Бертельснинг илмий хулосасини тўлиқ қўллаб-қувватлаган ҳолда масаланинг иккинчи томонини ҳам эндиликда кўрсатиб ўтиш зарур бўлиб қолди.

У ҳам бўлса форс-тожик адабиёти тарихини ёзишга киришганда форс-тожик шоирларининг ўзбек тилида яратган поэзия материалларини ҳисобга олиш зарурлиги масаласидир. Кейинги даврда ўзбек адабиёти тарихи соҳасида олиб борилган тадқиқотлардан шу нарса борган сари кўпроқ ойдинлашмоқдаки, ўзбек шоирлари форс-тожик тилида ижод этиш билан қандай шуғулланган бўлсалар, худди шундай даражада (эҳтимол бир оз камроқ миқёсда бўлиши мумкин), форс-тожик шоирлари ўзбек тилида ҳам ижод этганлар. Кейинги асрларда, аинқиқ XVIII — XX асрларда бу ҳодисанинг сезиларли даражада тарқалишига, эҳтимолки, ўзбек тилининг адабий, маданий тил сифатида Урта Осиё ижтимоий-сиёсий ҳаётида борган сари кўпроқ нуфуз қозониши сабаб бўлган бўлиши мумкин. Шундай қилиб, ўзбек адабиёти тарихини ёзишда форс-тожик тилида яратилган поэзия материалларини ўрганиш, ҳисобга олиш қанчалик зарур бўлса, форс-тожик адабиёти тарихини яратишда ҳам Урта Осиёда тожик шоирлари томонидан ўзбек тилида яратилган поэзия материалларини ҳисобга олиш шунчалик зарурдир.

Шарқшунослик илмининг кўп соҳаларида чуқур тадқиқот олиб бориб, тенгсиз мукамал илмий асарлар яратган Е. Э. Бертельс туркология соҳасида ҳам қимматли асарлар яратиб қолдирди. Маълумки, Е. Э. Бертельс Иттифоқимизда яшовчи туркий халқлардан озарбайжон, туркман, ўзбек адабиёти тарихининг чигал, мураккаб масалаларини донолик билан ҳал қилиб берди. Озарбайжон халқининг дохий санъаткори Низомий Ганжавий ижоди, шарқ поэзиясининг буюк лирик шоири Фузулий Бағдодий, туркман адабиётининг донишманд классиги Махтумқули ижоди тўғрисидаги олим асарлари шарқшунослик илмининг мислсиз намуналари ҳисобланади. Бу адабиётлар соҳасида Е. Э. Бертельс қолдирган илмий мерос махсус эътиборни талаб қиладиган масала бўлгани учун, биз бу ўринда олимнинг ўзбек адабиётига оид бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган баъзи фикрларини эслаш билан чекланамиз.

Е. Э. Бертельс 40-йилларда Иттифоқ ҳукуматимизнинг қарори асосида улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг 500 йиллик юбилейини ўтказишга қизғин тайёргарлик бораётган даврда Алишер Навоий ижоди устида жиддий текшириш олиб борди ва бу текширишлар натижаси сифатида 1948 йилда Москвада «Навои. Опыт творческой биографии» асарини эълон қилди. Ўзбек шоири ҳақида рус тилида эълон қилинган бу биринчи монография характердаги китобда Е. Э. Бертельс ўзбек адабиёти тарихининг Навоий ижоди билан боғлиқ бўлган бир қатор масалаларини бой фактик материалларга суянган ҳолда ҳал қилиб бериши баробаринда ҳозиргача ўз қиммати ва аҳамиятини йўқотмаган муҳим назарий масалаларни ўртага қўяди ва улар тўғрисида ўзининг ҳаққоний илмий мулоҳазаларини баён қилади. Шундай масалалардан бири ҳозир ҳам реакция буржуа шарқшунослари томонидан қайта-қайта такрорланиб келаётган Алишер

Навоийнинг оригинал шоир эмаслиги ҳақидаги ғайри илмий назарияларнинг сохта, ҳақиқатдан узоқ эканлиги тўғрисидаги маъналаридир.

Маълумки, буржуа олимлари узоқ вақт ҳақиқатни бузиб, сохталаштириб, Алишер Навоийни тақлидчи шоир сифатида баҳолаб келди. Бу ҳақсизликка қарши чиқиб, Навоийнинг оригинал бадий талантга эга эканлиги тўғрисидаги қарашни илгари сурган ва уни инкор этиб бўлмас далиллар асосида исбот қилишга киришган шарқшунослардан бири, балки биринчиси Е. Э. Бертельс бўлди. Е. Э. Бертельс 1928 йилда Ленинградда нашр этилган «Мир — Али — Шир» номли академик В. В. Бартольд таҳрири остида чиққан тўпламдаги «Навоий ва Атор» номли мақоласида бу муқаддас ҳақиқатни илмий жиҳатдан исбот қилиш йўлида биринчи қадамни ташлаган эди. Буржуа олимлари томонидан нотўғри баҳолашиб келган Аторнинг «Мантиқ-ут-тайр» достони билан Навоийнинг «Лисон-ут-тайр» дostonларини қиёсий анализ қилиш йўли билан бу икки дoston гарчи номланишда бир-бирига яқин ўхшаш бўлса-да, лекин ғоявий йўналишда, композицион қурилишда, образлар талқинида тамоман бир-биридан фарқ қилувчи, мулақоат оригинал асарлар эканини Е. Э. Бертельс исбот қилиб берган эди. Принципиал аҳамиятга эга бўлган бу масалага Е. Э. Бертельс кейинчалик «Навоий» монографиясида ҳам қайтди ва ўзига хос кучли мантикий мулоҳазалар ва рад этиб бўлмас далиллар билан Навоийнинг фақат оригинал шоиргина эмас, жаҳон адабиётида кам учрайдиган доҳий санъаткорлардан бири эканини исбот этиб берди.

«Беленнинг (XIX аср ўрталарида яшган француз шарқшуноси — F. K.) эпчил ҳаракати билан, — деб ёзади Е. Э. Бертельс «Навоий» монографиясида, — икки нотўғри фикр тарқатиб юборилган эди: биринчиси, Султон Хусайн билан Навоий ўртасидаги дўстлик муносабатларини ҳаддан ошириб идеаллаштириш ва иккинчиси, Навоий ижодини бутунисича тақлидчиликдан иборат бўлган ижод сифатида баҳолаш. Бу кейинги хато фикрлар, — деб давом этади автор, — француз шарқшуноси Эдгард Блоше (XX аср бошларида яшган — F. K.) томонидан жуда ҳам кўпиртириб юборилди. Эдгард Блоше ўз асарларида ёзадики, Навоий поэмалари хаёл кучи билан ярқираб турмайдилар, илоҳий санъатга хос бўлган илҳомнинг муқаддас ўти билан ёниб турмайдилар, балки номлари «форс адабиётининг китобларида зикр этилган» улуғ шоирларга ҳамма вақт пасив тақлид қилиш билан чекланиб қоладилар». Бу мавзуга оид мулоҳазаларни Е. Э. Бертельс қуйидаги сўзлар билан хулосалайди: «Сезиб олиш қийин эмаски, Эдгард Блошенинг тантанавор бу сўзлари тапида оддийгина бир ҳақиқат ётади: маълум бўлишича, Блоше Навоийни ҳеч қачон ўқиман, унинг асарлари номини қачон билан чекланиб, ўз хулосаларини чиқарган» (Е. Э. Бертельс. Навои. Опыт творческой биографии. Москва. 1948, стр. 82).

Буржуа «олим»ларининг бундай сохталаштирувчи иш усулларига ўз илмий фаолияти давомида қайта-қайта дуч келган Е. Э. Бертельс уларга нисбатан кўнглида йиғилиб қолган нафрати ва ғазабини қу

йидагича қиёсий мулоҳаза билан аниқлаётган эди: «Гёте ёки Шекспир асарларини ҳеч қачон ўқимай, фақат бошқалар айтгани чала-чўлла сўзлар асосидагина бу улуғ зотлар ҳақида монография ёзишга журъат этган олимни нима деб аташ, қандай таърифлаш мумкин?» (Е. Э. Бертельс. Избранные труды, том 1, Москва 1960. стр. 27).

Алишер Навоий ижодига оид фактларни чуқур ўрганиш асосида эришилган унинг оригинал шоир эканлиги тўғрисидаги эътиқод Е. Э. Бертельсга ўзбек адабиёти соҳасида яна муҳим илмий кашфиётларга олиб келди. Алишер Навоий, шунингдек ўзбек адабиётида, балки, бутун Шарқ адабиётида кенг тарқалган бир адабий-ижодий приёмни нима эканини дурустгина ўрганмай ва уни англамай кўп хатоликларга йўл қўйиб келган буржуа олимларидан фарқли ўлароқ Е. Э. Бертельс у ҳодисани диққат билан чуқур ўрганди ва унинг моҳиятини илмий асосда тўғри баҳолашга муяссар бўлди. Бу адабий-ижодий ҳодиса Шарқ адабиётида улуғ шоирлар ижодида кенг қўлланган назира ёки татаббуъ усули эди.

Назира ёки татаббуъ ижодий приёмининг хусусиятлари ва моҳияти ҳақида Е. Э. Бертельс узоқ замонлар текшириш олиб борди. Бу текширишларнинг дастлабки натижалари 1928 йилда «Мир — Али — Шир» тўпламида эълон қилинган «Навоий ва Атор» мақоласида баён этилган эди. Юқорида айтганимиздек, бу икки улуғ санъаткорлар томонидан яратилган икки дoston («Лисон-ут-тайр» ва «Мантиқ-ут-тайр») назира — татаббуъ усулида ёзилган ва бирмунча жиҳатлардан бир-бирини эслатса ҳам, ҳақиқатда, улар том маънодаги оригинал асарлар экани мукаммал исбот қилинган эди. Шарқ адабиётидаги назира ёки татаббуъ приёмининг хусусиятлари тўғрисида Е. Э. Бертельс «Навоий» монографиясида ҳам, бошқа илмий ишларида ҳам тўхтади. Бу проблема хусусидаги ўз мулоҳазаларини Е. Э. Бертельс «Искандар ҳақида роман ва унинг Шарқдаги асосий версиялари» номли 1948 йилда эълон қилинган китобида мукаммал баён этиб, тугалланган назарию, илмий концепция ҳолига келтирди. Е. Э. Бертельс ўз назариясини Искандар (Александр Македонский) ҳақида Фарб ва Шарқ адабиётларида кенг тарқалган сюжетни, унинг турли версияларини қиёсий ўрганиш асосида бой фактлар билан исбот қилиб берди. Олим мулоҳазалари учун бу мавзудаги Шарқ адабиётининг бошқа кўп намуналари қаторида Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достони ҳам асосий объект қилиб олинган эди. Е. Э. Бертельс Искандар темасида назира тарзида ёзилган Шарқ адабиётидаги дostonларни қиёсий текширар экан, назиранинг хусусияти ва моҳияти ҳақида шундай хулосага келади: «Бу поэмаларни текшириш шундай хулосага олиб келадики, назирани тақлид, деб қараш нақадар катта хато экани равшан маълум бўлиб қолади. Чунки назира деб аталган бу адабий ҳодисанинг моҳияти ундаги тақлидий элементларда бўлмай, унга шоир олиб кирган янгиликдадир. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, эски сюжетга кейин олиб кирилган ўзгариш ва янгилик кўп ҳолларда бадий асар концепциясини бутунлай ўзгартириб юборади» (Е. Э. Бертельс. Роман об Алек-

сандре и его главные версии на Востоке. Москва — Ленинград, 1948, стр. 115).

Алишер Навоийнинг «Сади Искандарий» асарини Шарқ адабиётидаги Искандарга бағишланган асарлар туркумининг энг кейинги йирик намунаси сифатида кўздан кечиригандан сўнг, Е. Э. Бертельс шундай хулосага келади: «Биз кўрдики, унинг (Алишер Навоийнинг —Ф. К.) жуда кўп манбалар, ўздан илгари ўтган ёзувчилар билан алоқадор нуқталари бор. Лекин бу ёзувчиларнинг биронтасига — Фирдавсий, Низомий ёки Амир Хусравга Навоий тақлид қилган, деб бўлмайди. Натижада унинг оригинал эмаслиги тўғрисидаги гап-сўзлар бекор бўлиб қолади» (Е. Э. Бертельс. Роман об Александре и его главные версии на Востоке, Москва — Ленинград, 1948, стр. 178).

Шундай қилиб, назира — татаббуъ ҳақида Е. Э. Бертельс махсус, ўзига хос илмий назария яратди ва бу назария туфайли ўзбек адабиётининг уч муҳим проблемаси ҳал этилди:

1. Туркий халқлар адабиётининг, маданиятининг тўла қимматга эга бўлган маданият эмаслиги ҳақидаги буржуа олимларининг қарашлари асоссиз эканлиги исбот қилинди.

2. Навоий ижодини оригинал ижод намунаси эмас, деган сохта назарияга узилкесил зарба берилди. Навоий ижодининг жаҳон адабиётидаги ўрни масаласини ижобий ҳал этиш учун илмий асос яратилди.

3. Шарқ адабиётида, шу жумладан, ўзбек адабиётида, кенг тарқалган назирагўйлик — татаббуъ усулининг асл моҳияти тўғри баҳоланиб, унинг тақлидчилик (эпигонлик) адабиётдан принципал фарқи аниқланди. Натижада ўзбек адабиётида назира — татаббуъ йўли билан ёзилган кўп асарларнинг, шу жумладан, мухаммас боғлаш — тахмис приёмидаги асарларнинг оригинал хусусияти, асл юсак адабий қиймати тикланиб, ўзбек адабиётининг бойликларига путур етказишдан сақлаб қолинди.

Е. Э. Бертельс назира — татаббуъ ҳақида илгари сурган илмий назариясининг умуман Шарқ адабиётини, шу жумладан ўзбек адабиётини ўрганишдаги аҳамияти ниҳоятда катта эди. Чунки кейинги вақтларгача кўп мутахассислар, ҳатто Шарқ адабиётининг катта билимдонлари ҳам бу адабиётдаги тақлидчилик билан назирагўйлик адабий приёмининг фарқига бора билмас ва натижада истар-истамас адабий ҳодисаларнинг қиммати тўғрисида нотўғри хулосаларга келар эдилар. Масалан, профессор Фитрат 1929 йилда ёзган мақоаларидан бирида («XVI асрдан сўнгги ўзбек адабиётига умумий бир қараш» мақоласида) шундай нотўғри хулосага келиб, қуйидагиларни ёзган эди: «Бу адабий жараён ҳеч бир янгилик кўрсатмасдан то жадидизм давригача давом қилди ва бири-бирига қуруқ тақлид қилувчи сонсиз-саноксиз шеърлар етиштирди» («Алан» журна-ли, 1929. № 8—9 бет 8). Фитратнинг бу хулосаси мутлақо англашилмовчилик натижаси эди. Фитрат ўзбек адабиётидаги назирагўйлик-татаббуъ приёми билан тақлидчилик, пайрав — эпигонлик ҳодисасини фарқ қилмай, уларни бир мезон билан ўл-

чаган эди. Ҳолбуки феодал-сарой доирларида майдонга келган тақлидчилик — пайрав адабиёти бошқа нарса эди-ю (масалан, Хивада Муҳаммад Раҳимхон соний замонасида тузилган «Мажмуа-туш шуаройи Феруз шоҳий», Қўқонда Умархон замонасида тузилган «Мажмуа-туш шуаройи Умархоний» кабилар) прогрессив адабий доираларда қўлланган назира — татаббуъ, мухаммас боғлаш, тахмис қилиш приёми бошқа нарса эди. Бу адабий ҳодисаларни бир-биридан фарқ қилиш, шубҳасиз, ўзбек адабиётидаги кўп ноёб ва қимматли асарларни адабий бойлик сифатида сақлаб қолишга, асл моҳиятини тўғри баҳолашга олиб келар эди.

Е. Э. Бертельснинг ўзбек адабиётини ўрганиш соҳасидаги муҳим хизматларидан яна бири ўзбек адабий тили тарихи соҳасидаги фикрларидир. Ўзбек адабий тили тараққиёти масалаларида ҳам Е. Э. Бертельс эътиборга сазовор фикрларини ўртага ташлади. Бу жиҳатдан унинг «Ҳиббат-ул ҳақойиқ» достонининг автори Аҳмад Югнакий (XII аср) ҳақидаги мақоласи муҳим. Бу мақолада олим Аҳмад Югнакийнинг ўзбек адабий тили тараққиётидаги катта хизматларини қайд қилиб, Аҳмад Югнакий ўз ижодий фаолияти билан XI аср адабиёти намунаси бўлган «Қутадғу билик» билан XIV асрда Атоий, Сақкокий, Дурбеклар ижодида шаклланган қадимги ўзбек адабий тили ўртасида кўприк ролини ўйнади, деб ҳисоблайди. XII аср адабий тили намунаси бўлган «Ҳиббат-ул ҳақойиқ» тили ўзининг кўп лексика ва морфологик хусусиятлари билан XIV аср адабий тили учун замин ҳозирлаб берди, зарурий босқич сифатида хизмат қилди.

Е. Э. Бертельснинг ўзбек адабий тили соҳасидаги тадқиқотлари тўғрисида гап борганда «чиғатой тили» термини устидаги фикрларини эсламай ўтиш мумкин эмас.

Маълумки, ўзбек адабий тилининг XIV—XV асрлар тараққиёт босқичи узоқ вақт илмий адабиётда англашилмовчилик натижасида «чиғатой тили» термини билан юритилди. Европа буржуа шарқшунослари томонидан тўқиб чиқазилган бу термин ҳатто революциядан кейин ўзбек адабиёти мутахассислари асарларида ҳам қўллана бошлади ва Алишер Навоий даври адабиётини «чиғатой адабиёти» деб атовчилар ҳам чиқиб қолди. Ҳатто 20-йилларда маълум адабий ҳаракатчилик «чиғатой гурунги» номи билан ҳам аталди. Е. Э. Бертельс ўз тадқиқотларида бу терминнинг мутлақо асоссиз уйдирма эканини, дунёда «чиғатой» деган халқни, «чиғатой тили» деган тилни ўрни-таги бўлмаганини айтиб, қуйидагиларни ёзади:

«Бу шоирлар (гап XIV—XV асрларда яшаб ижод этган Навоий салафлари устида бораётир —Ф. К.) ижод этган тил ўша вақтда «туркий» номи билан маълум эди. Уша замон барча адабиёт аҳллари бу тилни шу ном билан атаганлар. XIX асрнинг охириларида Европа илмида бу тилни «чиғатой тили» деб аташ расм бўлди. Чиғатой Чингизхоннинг иккинчи ўғли бўлиб, мўғуллар истилоси даврида у Урта Осиёда ҳукмронлик қилган эди. Қадимги манбаларда эса бундай термин ҳеч қаерда учрамайди ва бу терминни, шубҳа-

сиз, ўринсиз ва асоссиз деб ҳисоблаш керак» (Е. Э. Бертельс. Навои. Опыт творческой биографии. Москва. 1948, стр. 54). Кўриниб турибдики, XIV—XV асрлардаги адабий тилимизни «чиғатоғ тили» эмас, ҳозир қабул қилинган термин «қадимги ўзбек тили» термини билан аташ тарихий ҳақиқатга мутлақо мос бўлиб, илмий жиҳатдан тўғридир.

Ўзбек адабиёти ва маданияти тарихини умуман туркология илмини ривожлантиришда рус шарқшунослигининг хизматлари катта. Дунё илмини Туркистон ҳақидаги ўлмас ва унутилмас асарлари билан бойитган киши рус шарқшуноси академик В. В. Бартольд бўлди. Сергей Павлович Толстовнинг қадимги Хоразм маданияти тарихига оид монументаль асарлари ҳам дунё илмида, аҳамияти жиҳатидан, В. В. Бартольд асарларидан қолишмайди. Рус шарқшунос олимлари силсиласида яна Семёнов-Тяньшанский, Федченко, Пржевальский, Якубовский, Боровков каби порлоқ номлар борки, улар ўлкамизнинг моддий ва маънавий бойликларини кашф қилишда мислсиз натижаларга эришдилар.

Рус шарқшунослигининг атоқли кекса авлодига мансуб бўлган олимлардан бири Евгений Эдуардович Бертельс эди. Е. Э. Бертельс Урта Осиё миллий республикаларида маданий ва адабий ҳаётнинг ривожланиши йўлида жонбозлик кўрсатди, миллий кадрларни тарбиялаш ишига алоҳида аҳамият билан қаради. Ўзбек адабиётининг бир қатор авлодига мансуб кишилар Е. Э. Бертельснинг юқори малакали раҳбарлиги, меҳрибон парвариши остида вояга етдилар, халқ хизматига отландилар.

30-йилларнинг бошларида Ленинградда ўқиб юрган кезларимда Ленинград университети аудиторияларида, СССР Фанлар Академияси Осиё музейининг қироат залларида Е. Э. Бертельс кўриб, унга зўр ҳавас билан қарар эдим ва у кишининг қиёфасида, бутун вужуди ва хатти ҳаракатларида ҳақиқий илмнинг мужассам тимсолини кўрар эдим.

Иккинчи жаҳон уруши даврида 1943—45 йилларда Е. Э. Бертельс машҳур рус олимлари қаторида Тошкентда яшаган даврида уни яқиндан кўриш ва унинг раҳбарлигида ишлаш бахтига муяссар бўлдим. Бу давр-

да Е. Э. Бертельс Урта Осиё Давлат университетида лекция ўқир, Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтидаги ёш илмий ходимларга раҳбарлик қилар, тадқиқот олиб борар, жонли адабий ҳаракатчиликка бевосита иштирок қилар эди.

Е. Э. Бертельснинг шундай ишларидан бири ҳали-ҳали эсимдан чиқмайди:

Ойбекнинг «Навой» романи дастлаб биринчи бор 1944 йилда босилиб чиқиши муносабати билан Ўзбекистон Ёзувчилар союзи роман муҳокамасини уюштирди. Ёзувчилар, адабий жамоатчилик иштирокида ўтказилган бу йиғинда Е. Э. Бертельс асосий доклады эди. Е. Э. Бертельс ўз докладыда романи атрофлича анализ қилиб, унинг бир хусусиятига алоҳида диққатни жалб қилганлиги ҳануз эсимда. Докладчининг таъкидлаб кўрсатишича, роман зўр бадиий кучга эга бўлиши баробарида Навойи ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда, ўша давр адабий ҳаёти билан танишишда муҳим илмий манба сифатида ҳам ниҳоятда қимматлидир. Умуман, Е. Э. Бертельс Ойбек ижоди билан анча жиддий қизиқар ва унинг шахсиятига ҳурмат ва эътибор билан қарар эди.

Е. Э. Бертельс билан менинг хат орқали хабарлашиб туришимдан ташқари, яна яқиндан алоқада бўлишим 1955—56 йилларга, Москва Давлат университетининг докторанти сифатида Москвада яшаган вақтларимга тўғри келади. Е. Э. Бертельс менинг докторлик ишимга илмий консультант қилиб белгиланган эди. Шу сабабли у киши билан вақти-вақтида учрашиб турар ва унинг суҳбатлари файзидан баҳраманд бўлар эдим.

Машҳур рус шарқшуносларининг туркология соҳасидаги энг яхши традицияларини бизнинг кунларимизда академик А. Н. Кононов, профессор С. Н. Иванов, профессор А. М. Шербак, профессор И. В. Стеблева ва бошқалар давом эттирмоқдалар. Урта Осиёдаги бошқа кўшни республикалар сингари Ўзбекистонда ҳам революциядан кейин миллий маданиятни, шу жумладан адабиётшунослик илмини тарихда мисли кўрилмаган даражада барқ уриб тараққий этишида, шубҳасиз, рус шарқшунослигининг илғор традициялари катта роль ўйнади ва ҳозир ҳам ўйнаб келмоқда.

Ғулум КАРИМОВ,
филология фанлари доктори.

ШУЪЛАЛАР ҚЎЙНИДА УЛҒАЙГАН ИЖОД

**КОМИЛ ЯШИН. Асарлар. Олти
жилдик. Гафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти, Тош-
кент. 1978—1981.**

Комил Яшин номини тилга олганимизда, ярим асрдан бери адабиётимиз ва маданиятимизнинг равнақи йўлида ҳормай-толмай тер тўқаётган саҳий ва закий ижод соҳиби кўз олдимизга келади. У яратган қаҳрамонлар — ўзбек халқининг ғоявий ва маънавий бойлигини ўзида яққол ифодаловчи образлар силсиласи тасаввуримизда намоён бўлади. Бу ҳолатнинг ўзиёқ, ижодкорнинг ўта ҳаққоний ва ҳаётий қиёфасини гавдалантиради.

Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти адабнинг олти жилдик «Асарлар» тўпламини босмадан чиқарди. Аввалги икки, уч ва тўрт жилдик нашрлардан фарқли ўлароқ, мазкур тўпламда ижодкорнинг поэзия, драматургия, публицистика ва адабий танқид соҳасида сўнги эллик йил мобайнида олиб борган самарали меҳнати ўзининг бирмунча мукаммал аксини топди, ўзбек томошабинини жаҳон, рус ва СССР халқлари драматургияси билан таништириш йўлидаги ишлари эса биринчи марта махсус жилд шаклида эълон қилинди. Хуллас, Комил Яшин «Асарлар»нинг ушбу нашри атоқли драматург, публицист, таржимон ва адабиётшунос алломанинг китобхон олдига, адабиёт олдига, халқ ва партия олдига ҳисоботи ўлароқ юзага келди.

Яшин — ўзбек совет адабиёти тарихида нодир ва ноёб ҳодиса. Унинг қалбида театрға, драматургияға нисбатан иштиёқ уйғонганда, бу соҳада дастлабки тажрибаларни бошлаб берган ўзбек театри ва драматургиясининг қалдирғочи — Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий унинг устози бўлди. Лекин эндиликда Яшиннинг ўзи ҳам ижодий фаолиятнинг бир қатор соҳаларида устоз даражасига кўтарилди. У — биринчи ўзбек операси либреттосининг муаллифи. У — биринчи ўзбек кинодраматурги. Биринчи марта иттифоқ саҳнасига чиққан ва Москвада намоиш этилган ўзбек музыкали драмаси ҳам унинг қаламига мансуб...

У ўзининг дастлабки программ характердаги шеърларидан бири — «Созим» (1928)да бундай ёзган эди:

Унганман қип-қизил шуъла қўйнида,
Ғам-алам, қайғуга улфат эмасман.
Бахт топдим шу янги ҳаёт йўлида,
Жон борки, бу йўлдан нари

кетмасман.
(1-жилд, 39-бет).

Бу мисраларда тасвирланган қип-қизил шуъла инқилоб қуёшининг нурлари эди. Яшин ана шу алвон шуълалар қўйнида шоир сифатида, ижодкор сифатида туғилди ва вояга етди. У янги ҳаёт йўлида ўз бахтини, истеъдодини, қаҳрамонларини топди ва ўз маслагига, эhtiқодига, идеалига бутун умр бўйи содиқ қолди.

Адиб Мирзо Турсунзодаға бағишланган мақоласида бу машҳур шоирнинг: «Шеърят тарихи, менимча, ёруғлик ва зулмат кураши тарихига ўхшайди... Ҳар бир шоир аввало ёруғлик, халқ бахти учун курашчидир», деган сўзларини келтириб, бундай ёзади: «Ҳа, Мирзо Турсунзода бутун ижодиёти давомида ёруғликни зулматға қарши қўйди, ёруғликни улўғлади...» (4-жилд, 133-бет). Бу одилона сўзлар, назаримда, Яшиннинг ўз шаъниға ҳам айтилгандек туюлади.

Чиндан ҳам, адиб «Асарлар»нинг 1-жилдидан жой олган шеърларини, 2-жилддаги «Ёндирамиз», «Тор-мор» каби қатор драмаларини қайта ўқир ёхуд «Қар қулоқ» (1926), «Тенг тенги билан», «Лолаҳон» (1927), «Қуёш» (1929) каби дастлабки саҳна асарларини хотирлар эканмиз, илк ижодиданоқ ёруғлик билан зулмат ўртасидаги азалий курашни тасвирлагани, ёруғликни улўғлагани, халқ бахт-саодати йўлида ҳормай-толмай меҳнат қилиб келаётганини кўрамиз. Ана шу тарзда партиявийлик, ғоявийлик ва халқчиллик Яшиннинг дастлабки асарларидаёқ адиб ижодининг етакчи фазилати сифатида кўзға яққол ташланиб туради.

Яшин ижодида мустақил ва баъзан бир-бириға қарама-қарши маънода қўлланивчи ҳаётий ҳақиқат ва бадий тўқима, замонавийлик ва тарихийлик, поэзия ва драматургия каби тушунчалар қандайдир ўзаро уйғун ва муштарак ҳодиса сифатида кўринади. Унинг асарларида тасвирланган воқеа ва қаҳрамонларнинг қай бири реал ё уйдирма эканини, у ёритаётган мавзунинг қай бири замонавий ёки

тарихий эканини аниқлаш, айрим асарларининг жанрини белгилаб, уларнинг бирини драматик дoston, иккинчисини эса шеърый драма деб аташ осон эмас. Унинг учун воқеликнинг етакчи муаммоларини қаламга олиш ва шу муаммоларни тасвирлашга бирдан-бир мувофиқ бўлган адабий шаклни топиш масаласи муҳимдир. Шунинг учун ҳам Яшин ижодига унга замондош бўлган даврнинг энг катта ва драматик воқеалари тасвирланади ва бу воқеалар моҳиятини, кўламини, салмоғини кўрсата олувчи шакл, услуб, қаҳрамон танлаб олинади. Шунинг учун ҳам унинг ҳар бир асарида давр нафаси уфуриб, даврнинг бош қон томири баралла зарб бериб туради.

Кези келганда шунини айтиш жоизки, сўнгги йилларда яратилаётган баъзи бир асарларда худди шу фазилат етишмай қолмоқда. Адиб «Замон билан ҳамоҳанг» номли мақоласида «Менинг назаримда, ўттизинчи йиллар ёки уруш даври адабиётидан ўрганишимиз лозим бўлади. Бу борадаги баъзи жиҳатлар ҳақида индамай ўта олмайман. Менимча, биз маълум даражада оперативликини йўқотиб қўйдик ва ҳаётга ўзга йўл очаётган янгилик олдида бир оз журъатсизлик қиладиган бўлиб қолдик. Бизда адабиётнинг оперативлиги ва дадиллигини кўрсатадиган ажойиб аъёналар мавжуд-ку, ахир», деб бежиз ташвишланмайди (4-жилд, 44-бет). Ана шундай ажойиб аъёналарни биз Яшиннинг йигирманчи ва ўттизинчи йилларда яратган, давр руҳи, давр ташвишлари, давр идеали билан йўғрилган асарларида ҳам кўраемиз. Бу асарларнинг асосий фазилати уларнинг оперативлигидагина эмас, балки халқ ҳаётини, давр нафасини теран образларда акс эттиришда, «ҳаётга ўзга йўл очаётган янгилик»ни катта журъат билан кўрсатишида ва шу йўл билан унинг қарор топишига фаол кўмаклашишида эди. «Икки коммунист» асари билан босмачилар ҳаракати, «Ўртоқлар», «Ёндираимиз» драмалари билан қишлоқдаги социалистик хўжалик тараққиётига тўғаноқ бўлиб олган синфий душманларга, «Гулсара» ва «Нурхон» билан эса хотин-қизлар озодлиги учун, «ҳужум» хоинларига қарши курашди. Ана шу тарзда унинг ҳар бир асари мамлакатимиз ҳаётининг долзарб масалаларига, социалистик қурилиш тарихининг муҳим саҳифаларига бағишланди. Дарвоқе, Яшин ижодининг иккинчи муҳим фазилати худди шу нарсада ёрқин кўринади: драматург ўз ижодига мамлакатимиз ва халқимиз тарихининг барча бурилиш нуқталарини акс эттиради.

Шу нарса диққатга сазоворки, ўзбек совет адабиётининг бешигини тебратган адиблар учун халқнинг ижтимоий-сиёсий ўйғонишини, унинг чирик жамият асосларини яқсон этиб, янги ҳаёт гулшанини бунёд этишини тасвирлашдан кўра муҳим ва муқаддас бурч йўқ. Бунинг сабаби шундаки, бу авлод буюк тарихий ўзгаришларнинг иштирокчиси бўлган, инқилобий ўзгаришлар ижодкори — халқнинг фидойи фарзандларини ўз кўзи билан кўрган. Шу масалада Яшин ҳам истисно эмас, албатта. «Бутун ҳаётимга эш бўлган инқилоб ва унинг фи-

дойилари, афсонавий қаҳрамонлар ва камсуқум меҳнатчилар — доимо менинг ўй-хаёлимда. Улар — илҳом манбаи, ижодий ташналик боискорлари. Агар тағин ҳам аниқроқ айтадиган бўлсак — уларнинг ишлари ва фикрларини уларнинг давоми бўлган янги-янги авлод кишилари ҳаётида амалга оширишга бўлган ташналик. Биз, инқилобнинг ажойиб фидойиларини оғиздан эшитиб эмас, балки шахсан кўриб билганлар, улар қалбидаги безовта, кўтаринки, табиий ёлқинни ўз китобларимиз, пьесаларимиз ва романларимизда ифодаламоғимиз лозим. Бу биз учун муқаддас бурчдир!» (4-жилд, 275-бет).

Биз Яшин «Асарлар»ини varaқлар эканмииз, унинг драматик асарларида инқилобнинг ажойиб фидойилари образи муттасил яратилиб, улар қалбидаги «безовта, кўтаринки, табиий ёлқин»нинг эса изчил ифодаланиб келганини кўраемиз. Дарвоқе, Яшин қаҳрамонлари фаол ва курашчанлиги билан, ана шу «безовта, кўтаринки, табиий ёлқин»и билан ажралиб туради...

Драматургнинг илк асарларидан бири «Икки коммунист» (1928) деб аталади. Яшин мазкур асарни 1934 йилда қайта ишлаб, унга «Тор-мор» деб ном беради. Бу асарнинг дастлабки номиёқ Яшиннинг илк ижодига «буюк маънавий жасорат» ва «жозибали ҳаёт» соҳиблари — коммунистлар образи кириб келганини кўрсатади. Драматург бу воқеанинг тасодифий эмаслигини ўзининг бутун ижодий ҳаёти давомида исботлаб берди.

Яшин «Қалбим календариди...» сарлавҳали мақоласида Октябрьнинг шонли саналари унинг хотира календаридан минг марталаб унутилмас сиймолар тарзида қайта-қайта кечишини ёзади. Ана шундай реал қаҳрамонлардан бири «Икки коммунист»даги Арслон Қўчқоров образининг прототиби — Андижон уезд партия комитетининг раиси Мухторжон Олимов эди. Бўлажак ёзувчига рус тилини ўргатган, уни Ҳамза билан таништирган ва шу тарзда унинг ижодий тақдирига маълум роль ўйнаган ҳам шу киши эди. Унинг акиси — биринчи ўзбек кавалерия дивизионида хизмат қилган, уни Собир Раҳимов билан таништирган Абдуҳақим Нўмонов ҳам шундай кишилардан бўлган. Ёзувчининг бахти шундаки, у бундай кишиларни кўп учратди, улар билан доимий мулоқот ва муносабатларда улғайди.

Хуллас, «Бўрон» операси либреттосидан «Инқилоб тонги» драмасига қадар бўлган асарларида ўзларининг бадий тажассумларини топган инқилоб фидойилари реал ҳаётий воқеликдан, адибнинг хотира календаридан олинган кишилар эди. Улар, Мухторжон Олимов сингари, ўз навбатида, инқилобни амалга оширган одамларнинг яхлит тақдирига қўшилиб кетдилар. Аммо бу «буюк маънавий жасорат» ва «жозибали ҳаёт» соҳиблари, Яшин айтмоқчи, «жаҳон адабиёти тарихига мутлақо маълум бўлмаган асарлар»нинг яратилишига сабаб бўлдилар.

Инқилоб мавзуи ва инқилоб чавандозлари образи Яшин ижодига марказий ўринни ишғол этади. Драматург бу мавзу ва бу қаҳрамонлар образига муржоат этар экан, улар орқали совет адабиёти-

нинг, социалистик тараққиётнинг муҳим ғояларини илгари суради. Октябрь ғояларини, Ленин ғояларини, янги ҳаёт ғояларини куйлашда узининг ёзувчилик позициясини, ёзувчилик бурчини кўради.

«Инқилоб тонги» драмасида Лениннинг бундай сўзлари бор: «Ҳақиқий революция,— дейди у,— Маркс айтгандай, халқ революцияси—эски ижтимоий турмушнинг, ўн миллионлаб кишиларнинг эски ҳаёт укладининг ўлиши ва янгисининг туғилишидан иборат фавқулодда жуда ҳам мураккаб ва азоб-уқубатли бир процессдир. Революция энг кескин, энг беаёв, энг шиддатли синфий кураш ва граждандар урушидир» (3-жилд, 335—336-бетлар).

Яшин «Йўли юлдуз», «Инқилоб тонги», «Тор-мор», «Ёндирамиз» «Уртоқлар», «Гулсара», «Нурхон» ва «Ҳамза» каби асарларида эски ижтимоий турмушнинг, эски ҳаёт укладининг ўлиши ва янгисининг туғилишидан иборат фавқулодда мураккаб ва азоб-уқубатли жараёни моҳирона тасвир этганини кўрамиз. Драматургия учун қанчалик мушкул бўлмасин, у ўз ижодида инқилобни, Маркс айтгандай, халқ инқилоби тарзида талкин ва тасвир этишга эришди. Унинг асарларида Фозил Хўжаев ва Ботир Тўраев, Полторацкий ва Темир Мардонов, Шодмонов ва Самсоқ ота, Арслон ва Семёнов, Ҳамза ва Нурхон сингари инқилоб фидойилари сабр қосаси тўлган ва курашга отланган халқнинг мухтор вакиллари ўлароқ ҳаракат этадилар. Уларнинг, Антей сингари, шу халқдан куч-қудрат олаётгани аён бўлиб туради. Бу ҳол Яшин ижоди учун ҳам, умуман кўп миллатли совет адабиёти учун ҳам ниҳоятда муҳим ва характерлидир.

Яшин инқилоб мавзуини ёритишда уч хил йўлдан боради. Булардан бири, бевосита алангали йилларни, Ўзбекистонда Октябрь инқилобининг ғалаба қозонишини тасвирлаш бўлса, иккинчиси, инқилобнинг ўзбек хотин-қизлари тақдирида ўйнаган мислсиз ролини очиб, ниҳоят, учинчиси, инқилоб фидойиларининг образини яратиш билан боғлиқдир. Ана шу уч йўл, уч хил бадий усул драматургга инқилобнинг шарқ халқлари тақдиридаги оламшумул аҳамиятини инкишоф этиш, унинг тарихий босқичларини кўрсатиш, унинг мамлакатимиз ва кишиларимиз ҳаётидаги бунёдкорлик ролини, баҳорий нафаси ва алвон жилваларини намойиш этиш имконини берди.

«Инқилоб тонги» пьесасида Фозил Хўжаев жаҳон пролетариатининг доҳийси билан учрашар экан, бундан минг йил илгари Бухорода илм-маърифатнинг равнақ топганини, аммо манғитлар сулоласи даврида дунёвий илмлар қатагон бўлиб, ақл чироғи сўндирилганини айтади. «Ҳа... ақл чироғи сўндирилган, яхши айтдингиз, Фозил Хўжаевич»,— жавоб беради Ленин.

Ақл чироғи... Драматург томонидан тодирилган, илиқ нур ва ҳарорат таратиб турувчи, нафис бир образ. Назаримизда, Яшин қаҳрамонларининг онгида, қалбида ва бутун вужудида қандайдир чироқ ёниб тургандек туюлади. Бу ақл ва заковат чироғи, олижаноблик ва фидойи-

лик чироғи, халқ ишига ва юксак ғояларга садоқат чироғидир. Қалбида ана шундай чироқ ёниб турувчи кишилар ҳам инқилобнинг ажойиб самараларидан бири бўлса керак.

«Одамнинг ўзгариши, унинг хусусий мулкчилик асосига қурилган эски дунёдан мерос бўлиб қолган иллатлардан қутулиши,— деб ёзган эди Яшин бундан ҳарийб ярим аср муқаддам, — унда янги, социалистик одам сифатларининг тарбияланиши, мустаҳкамланиши совет драматургиясининг севган темасидир» (5-жилд, 13-бет). Бошқача айтганда, қалбида янги ҳаёт чироғи ёнган кишилар Яшин драматургиясининг севимли қаҳрамонларидир. Драматург ана шундай қаҳрамон образини яратар экан, унинг «миллионлар учун порлоқ намуна» бўлишини истади ва шунга интилди.

«Моҳир саркарда» мақоласидан маълум бўлишича, Яшин бўлажак генерал Собир Раҳимов билан 30-йилларнинг бошларида — у ҳали ўзбек кавалерия дивизионида взвод командири бўлган даврлардаёқ танишган экан. Шундан кейин ҳам у «ўзбек Чапаеви» билан ўқтин-ўқтин учрашиб, унинг жанговар сабоқларидан бохабар бўлиб турган. Бўлажак қаҳрамонни яқиндан билиш ва кўп йиллар давомида қузатиш натижасида у дастлаб «Генерал Раҳимов» пьесасини (1949), сўнг шу номдаги киносценарийсини (1967) яратди. Юқорида тилга олинган мақоладан аён бўлишича, у саркарда ҳақида китоб ҳам ёза бошлаган.

«Ўз-ўзидан маълумки, бу катта материал битта пьесга сифмас эди. Мен китоб ёзишга ўтирдим.

Лекин кинематографчи дўстларим ниятимни пайқаб қолишиб, мени сценарий ёзишга киришишга мажбур қилишди...—деб ёзади у ва яна давом этади.— Саркарда ва қаҳрамон образи устидаги ишни тугади, деб ҳисобласа бўладими?

Йўқ, албатта» (4-жилд, 297—298-бетлар).

Бу сўзлар нафақат Яшиннинг ижодий лабораториясига назар ташлашимизга, балки унинг Ҳамза сиймосига ҳам қайта-қайта мурожаат этиши сабабларини, умуман драматург истеъдодининг табиати тушунишимизга ҳам ёрдам беради. Демак, «буюк маънавий жасорат» соҳиблари қанчалик улкан ва ёзувчи қалбига қанчалик яқин бўлсалар, у «жозибали ҳаёт» материалидан шу қадар тез ва кўп истифода этиб туради.

Яшин ижодидаги Ҳамза ва генерал Раҳимов мавзулари ушбу нашрда асосан шу номдаги пьесаларда ўз ифодасини топган. Шунга қарамай, уларнинг драматург ижодида катта мавқе касб этиши ўз-ўзидан аёндыр.

«Асарлар»нинг 1—3-жилдларида Яшиннинг ўн олтита оригинал пьеса ва опера либреттолари, битта адабий сценарийси ўрин олган. Муҳим ижтимоий мавзуларга бағишланган бу асарлар халқимизнинг Октябрь арафасидаги ва ундан кейинги кураш ва тараққиёт йўлларини ифодаловчи бадий йилнома сифатида гавдаланади. 4—5-жилдларга эса ижодкорнинг турли мавзулардаги адабий-танқидий ва публицистик мақолалари киритилганки,

уларнинг аксари драматург ижодининг назарий пойдевори бўлиб кўринади. Атоқли адибнинг эстетик қарашларини ўзида мужассамлаштирган бу мақолалар мавзу жиҳатдан бой ва ранг-баранг бўлиб, уларнинг адабиётимиз тарихчилари учун аҳамияти ниҳоятда буюқдир. Бу мақолаларни ўқиб, ижодкорларимизнинг ўз ҳаётий ва ижодий тажрибаларини ёритувчи мақолалари ниҳоятда озлигидан киши афсусланади.

Биз Яшиннинг ҳам кейинги адабий-танқидий мақолалари ва суҳбатларида ўз асарларининг ижодий тарихига оид фикр-мулоҳазалари билан ўртоқлашишини, китобхонни ўзи ва қаламкаш дўстлари тўғрисидаги мемуар асарлари ва мақолалари билан хушнуд этишини истар эдик.

Шуни айтиш керакки, нима учундир 4 ва 5-жилдларни ташкил этган адабий-танқидий ва публицистик мақолалар аралаш-қуралаш тарзда берилган ва уларнинг икки жилдга ажратилиш принципи мавҳум бўлиб қолган.

Драматургнинг «Тенг тенги билан», «Лолахон» (1927), «8-Март» (1932) ва улар асосида ёзилган «Ичкарида» (1933) пьесалари, «Сайил ва колхоз тўйи» (1937) сингари инсценировкалари, киносценарийлари, «Ҳамза» романи, қатор таржима асарлари, мақола ва суҳбатлари ушбу нашр доирасидан четда қолган. Вақти келиб, улар Яшин асарларининг мукамалроқ нашрларидан ўрин олади, деган

умиддамиз. Агар бу умидимиз рўёбга чиқса, Яшиннинг дастлаб рус тилида ёзилган, сўнг кимлар томонидандир таржима этилган асарлари адиб тарафидан қайта кўриб чиқилишини астойдил истар эдик.

Ушбу нашрдан ўрин олган асарлар она заминни, инқилоб шуълаларини, инқилоб чавандозларини шарафлайди. «Ўлим босқинчиларга» пьесасининг қаҳрамонларидан бири бундай хитоб қилади: «Тупроқ! Шу тупроқда туғилдим, ўсдим... Халқнинг азоб билан юрагидан юлинган нола-ҳасратлари кўзимни оча бошлади. Золимларга бош эгмадим. Кураш тўлқинлари асорат кишанларини парчалаб ташлади! Оламга қуёш чиқди, руҳимни қоплаган бутун муз қатламлари эриб кетди... Мана шу муқаддас тупроқда озодлик кўрдим! Шунинг учун ҳам бу тупроқни севаман! Мана шу азиз тупроқда бахтим гуллари очилди, шунинг учун ҳам мен бу тупроқни бошимдан гул қилиб сочаман!» (3-жилд, 80-бет). Асар қаҳрамонининг Ватан ишқи билан товланган бу оташин сўзлари муаллиф қалбининг шаффоф булоғидан отилиб турибди. Назаримизда, унинг бутун ижоди шу тупроққа, Октябрь кўёшидан чароғон бўлган замин ва замонга жўшқин қасида бўлиб янграётгандек...

Наим КАРИМОВ,
филология фанлари кандидати

НАЖОТ ИСТАБ, НАЖОТ ИЗЛАБ

Асқад Мухтор. Бухоронинг жин кўчалари. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент — 1981.

Октябрь инқилобининг шонли ғалабаси туйфайли ўзбек халқи ҳам нажот топди, у асрий зулм ва асоратдан абадий кутулди. Шу сабабдан атоқли давлат арбоби Ш. Р. Рашидов ҳақли равишда таъкидлаганидек, «Улуғ Октябрнинг тонги билан бирга ўлкамизга ҳақиқий инсоний бахт-саодат кириб келди. Бу тонгни ўлмас Ленин, рус большевиклари нурафшон қилдилар. Ўзбекистон меҳнаткашларининг қалбида дохий ва устоз Владимир Ильич Ленинга муҳаббат ва оташин миннатдорлик алангаси абадий порлаб туради».

Асқад Мухторнинг «Бухоронинг жин кўчалари» қиссаси ўзбек халқининг тарихий тақдирида Ленин ғоялари ана шундай буюк роль ўйнаганлигини бадийий ифодалашга бағишланган. Мухими шуки, қиссанинг бирор ўрнида бу ҳақда гапирилмайди: бу хулосани ўқувчининг ўзи асар мағзидан чиқариб олади. Ёзувчи асар ғоясини куруқ декларациялар билан эмас, балки воқеаларнинг мантиқи асосида очиб беради.

Қисса ғояси бош қаҳрамон Файзуллонинг халқ манфаатлари йўлидаги изланишларини тасвирлаш жараёнида ўқувчига сингиб боради.

Муаллиф тасвирлаган давр Комил Яшиннинг «Йўлчи юлдуз» ва «Инқилоб тонги» драмалари, Назир Сафаровнинг «Уйғониш», «Шарқ тонги» пьесалари ва «Наврўз» романида ҳам ўз аксини топган эди. Агар Яшин ва Назир Сафаров асарларида давр ҳаёти тарихий воқеаларнинг кенг манзарасини яратиш воситасида гавдаланган бўлса, «Бухоронинг жин кўчалари»да Файзулло Хўжаев ҳаёти тасвири етакчилик қилади. Бу жиҳатдан Яшиннинг «Инқилоб тонги» ва Асқад Мухтор қиссаси ўртасида умумийлик мавжуд. Чунки ҳар иккала асар учун атоқли революционер, йирик давлат арбоби Файзулло Хўжаевнинг таржимаи ҳолига доир воқеалар асос қилиб олинган. Шунга қарамадан ўқувчи уларни мустақил асарлар сифатида қабул қилади. Бу авторларнинг маҳоратида ҳамда ўз асарлари олдида қўйилган вазифаларда яққол кўрилади.

«Инқилоб тонги» пьесасида Файзулло Хўжаев биографиясини ёритишдан кенгроқ ижодий вазифа қўйилган ва ҳал этилган. Пьесадаги Фозилхўжа образини яратишда Файзулло Хўжаев биографиясидаги фактлар асосга олинган холос, аммо қиссадаги

каби у билан чекланиб қолган эмас. Бунинг сабаби шуки, Яшиннинг асари ижтимоий драма намунаси бўлса, Асқад Мухторнинг қиссаси тарихий-биографик асарлар сирасига киради. Шу сабабли Яшин ўз ижодий ниятига мос ҳолда қатор ўринларда машҳур инқилобчи ҳаётидан олинган материални тарихий ҳақиқатга зид бўлмаган бошқа фактлар билан тўлдирган ва образни бойитган. Демак, бу асардаги бадийий образ ўз тарихий прототипидан бири қадар кенг. Асқад Мухтор эса тарихий ҳақиқатни прототипнинг — реал тарихий шахснинг биографиясидаги материалдан чекинмаган ҳолда акс этдириши зарур бўлган. Мазкур асарлар орасидаги иккинчи тафовут шундаки, пьесанинг бош қаҳрамони шаклланган инқилоб жангчиси сифатида намоён бўлади: Фозилхўжанинг ҳаётдаги ўрни ва мақсади аллақачон маълум, воқеа давомида унинг идеали яна ойдинлашади ва кураш усуллари такомиллашиб боради. Қиссадаги Файзуллонинг эса ҳали идеаллари анча ноаниқ, Бухоронинг қоқлиги, зулм-истибдод ва жаҳолатга қарши кураш йўлларини синаб кўрмаган тажрибасиз ёш йигит. Унинг характери ўқувчининг кўз ўнгиде такомиллаша боради. Хуллас «Бухоронинг жин кўчалари» қиссаси марказида инқилобчи шахснинг шаклланиш жараёнини тасвирлаш туради.

Убайдуллохўжа ўғлининг ўзи каби савдогар бўлишини истар эди. Аммо Файзулло ота касбини ёқтирмайди. Ўз ҳаётини «пулдан пул яшаш» ишига эмас, балки «эл иши»га бағишлашга кўпроқ жазм қила бошлайди. Бироқ эл хизматини қилишда қандай йўл тутиш зарурлигини ҳали ўзи ҳам яхши билмас эди.

Москвада ўқиб юрган даврида у Бухоро ҳаётининг қоқлигини кўп ўйлайди, русларнинг ҳаёт йўсинига ҳавас билан қарайди, ўз ватанида ҳам шундай бўлишини орзу қилади. Бироқ рус халқи билан бухороликлар турмушида Файзулло кўрган тафовутлар ҳаётнинг сиртки томонларигагина оид эди. Масалан, русларнинг ҳаёти бошқача деганда у фақат гиштин иморат, туңука том, пол, телефон, парк, тош кўчаларни кўзда тутди. Шунга қарамадан, унинг бу фикрларини на Убайдуллохўжа, на Абдулазиз аълам Шоахсий, на Шаҳобиддин говжигар, на князь Антоновский, на унинг иш бошқарувчиси Шульгин ва на Шумилов маъқуллайдилар, аксинча турли ижтимоий қараш, ҳар хил сиёсий тушунча эгалари бўлган бу шахсларнинг ҳар бири турли нуқтаи назардан унга эътироз билдирадилар. Агар Убайдуллохўжа рус маданиятидан ўрганишни ҳам «пулдан пул яшаш»

учун бир восита қилмоқчи бўлса, Шоахсий куфр билан кўрқитишга интилади. Антоновский ва Шулъгинга қолса, осиеликлар моддий ёрдам кўрсатсинлару, барча иш русларнинг қўлида бўлгани маъқул. Революцион доира вакилларининг бу масалага муносабати эса тамомила бошқача. Шаҳобиддин говжигар амирлик тузумини ўзгартирмай туриб, жияни Файзулло амалга оширмақчи бўлган тadbирларни хомхаёл деб атайди, инқилобчи Шумилов эса, Шулъгинга тамомила зид ўлароқ, руслар билан ўзбекларнинг тенглигини алоҳида уқтиради. Бу даврда Файзулло сиёсатга аралашини истамайди. Хатто у: «Бизга сизнинг инқилобингиз керак эмас... Бизга сизнинг маданиятингиз керак», — дейди. Чунки ҳали у сиёсатга аралашмаган ҳолда ҳам русларнинг турмуш тарзини ўрганиш мумкин деб ҳисобларди. Бироқ тез кунда ўзининг хатоларини англай бошлайди. Бу даврда Файзулло тоғаси ва унинг дўсти Шумиловнинг гапларидаги чуқур мазмунни англашга тайёр эмас эди. Буни ёзувчи тўғри тасвирлайди. Шу сабабли Шаҳобиддин говжигар ва Шумилов «уни чўчитар, ҳам нимаси биландир ўзига тортар эди».

Антоновскийнинг разиллигини кўргач Файзуллонинг сиёсатдан четда турган ҳолда амалга оширмақчи бўлган «соф маданиятпарварлик ғоялари» дарз кетди. Бироқ бу даврда ҳали у ҳамма руслар бир хил эмаслигини, антоновскийлар Россиядан бошқа халоскор Россия борлигини англамаган эди. Шунга қарамасдан, князнинг чиркин қиёфасини кўриш унинг учун аламли бўлди. Асқад Мухтор конфликтни ҳар бир саҳифада кучайтириб боради. Кибор оила муҳтида тарбия топган Файзуллога руҳонийларнинг таъсири бўлмай иложли йўқ эди. Шу сабабли муаллиф Файзулло образидаги бурлишни кўрсатар экан, унинг уламога эътиқоди ҳақиқий йўлни топиб олишига халақит беришини тўғри атайди ва ўз қаҳрамони характери эволюциясидаги яна бир ҳалқани — ёш тараққийпарвар йигитнинг қарашларида уламо билан мулоқот натижасида пайдо бўлган ўзгаришларни тасвирлашга катта ўрин ажратади. Калаванинг учини йўқотиб қўйган Файзулло уламанинг суҳбатидан озиклана бошлайди. Айниқса, унга Шоражаб муфтининг фикрлари мантиқан асосли ва ёвузликларнинг олдини оладиган йўл бўлиб кўринади. Шоахсийнинг Zufунунга қарши чиқиши Файзуллонинг ғашини келтиради.

Тўғри, қиссада бу икки образ ҳам қарашлари, ҳам амалий фаолияти жиҳатидан бир-биридан анча фарқ қилади. Агар муфтий Шоражаб руҳий поклик ва такомилга интилишга ташвиқ этса, Шоахсий бу тушунчани мавҳум ва бежисм деб танқид қилишга уринади, аммо унинг ўзи имонни схоластик тарзда тушунтиришга интилади. Диний йўл орқали ҳам Файзулло нажот гарикини топмади.

Шундан кейин Файзулло маърифатпарвар ёшлар орасига тушиб қолади. Бу гуруҳнинг суҳбатларида унинг шу тобгача жавобини тополмай келган жумбоқларининг кўплари ойдинлашади. Бироқ бу гуруҳ ҳам бир хил эмас эди.

Орадан кўп ўтмай Хожа Зухриддин, Ҳожи Сироҳ, Тўқли мерган ҳибсга олинади. Бу ҳодиса Абдулаҳад қори ва мулла

Солижоннинг сотқинлиги туфайли юз берганини аниқлаган Файзуллонинг кўзига дунё тор кўриниб кетади. У ғазаб билан амирнинг ўрдасига йўл олади. Отасининг ҳурмати туфайли Амир у билан мулоим суҳбат қилади, аммо у Файзуллонинг биронта ҳам талабини қондирмайди. Шунга қарамасдан суҳбат сиёсий курашдан ўзини четга тортиб юрган Файзуллонинг кўзига очади. Энди у келажакдаги фаолияти ҳақида янада жиддийроқ ўйлай бошлайди. Шу вақтгача чарақлаб кўринган идеалларнинг ҳаммаси сароб бўлиб чиқади. Энди у сиёсатдан ўзини четга олиб, чўчиб юрган Файзулло эмас, балки жин кўчадан сиёсий кураш йўлига чиқиш зарурлигига ишонган янги одамга айланади. Файзулло амирликни йиқитмай туриб халқни қашшоқлик ва қолоқликдан қутқариб бўлмаслигига ишониб етади. Аммо у ҳали курашни қандай усуллар билан ва кимлар билан бирга олиб бориш зарурлигини тасаввур қила олганича йўқ эдики, пировардида унинг ҳаётида муҳим бир ҳодиса содир бўлади. Қисса мана шу воқеани тасвирлаш билан якунланади.

Изланишлар, чуқур ички кечинмалар натижасида нажот йўлини топган Файзулло амирнинг ғазабига дучор бўлади. Бухоро ҳукмдори Файзуллони тунда ҳибсга олиш ҳақида фармон беради. Бундан хабар тоқан эрқпарвар кучлар маъшум ишнинг олдини оладилар: Файзуллонинг ёшликдаги дўсти, деҳқон йигит Мўминшо уни оғоҳлантиришга улгуради. Файзуллонинг тоғаси Шаҳобиддин говжигар ва дўсти Мўминшо яширин инқилобий ташкилотнинг аъзоси эдилар. Улар билан суҳбат Файзуллонинг кўзини бутунлай очади. Айниқса, Шоахсийнинг афғон подшосини русларга қарши ғазовот эълон қилишга даъват этиб ёзган хатини кўриб, бу руҳонийнинг жирканч қиёфасини чуқурроқ англайди. Курашчан характер тобланапти, Шубҳасизки, Файзулло энди беомон жанглардан тоймайдиган ҳолга келаяпти. Аммо у кимлар билан бўлади? Буни ўзи ҳам аниқ билмас эди. Жиянининг саволига тоғаси ҳам ҳеч қандай тазйиксиз ҳолда: «Виждонингиз нимани амр этса, шуни қиласиз, болам. Балки маслақдошларингизни топарсиз. Ҳозирча гап шундаки, сизни яширамиз», — деб қўя қолади. Файзулло афсусланишнинг сабабини англашиш учун «...шунча уриниш-суринишларим шу билан тугаган...» деганида, тоғаси қатъият билан: «Туғгани йўқ... энди бошланади, Файзулло», дейди. Файзулло қиссанинг охирида халқ манфаати учун курашда турли усулларни синаб кўрган ва фақат инқилобий курашгина нажотга элтиши мумкинлигига ишониб етган шахсга айланади. Қўрамизки, қиссада ўзбек революционерининг туғилиш жараёни табиий ва ишонарли тасвирланган.

Қисса амир айқочиларининг кўзига тушмаслик учун тунда Бухородан чиқиб кетаётган Файзуллонинг кечинмаларини тасвирлаш билан якунланади: «Тун гўё тўлғоқда. Файзулло учун гўё эртанги кунгина эмас, бутун бир янги тақдир туғилмоқда эди...»

Уқувчи мана шундай янги тақдир туғилиши муқаррарлигига комил ишонч билан қиссани ёпади. Бундай ишонч асардаги воқеалар мантиқидан келиб чиқади.

«Бухоронинг жин кўчалари» қиссасида Асқад Мухтор прозасининг ўзига хос томонларидан бири — ҳаёт муаммоларини қаҳрамонларнинг руҳий кечинмалари орқали ечишга интилиш яққол кўзга ташланади. Асар авторнинг бу соҳадаги маҳорати янада юксалганидан дарак беради. Бироқ юқоридагилардан «Бухоронинг жин кўчалари» ҳар жиҳатдан мукамал асар, унда ҳеч қандай камчилик йўқ, деган хулоса келиб чиқмайди. Афсуски, юқори ғоявий-бадий савияда ёзилган бу қиссада айрим камчиликлар учрайди.

Даставвал, асарда айрим тарихий фактлар ўринсиз равишда ўзгартирилганлигини қайд этиш зарур. Тўғри, бадий асар тарихий хроника эмас ва унда тарихий воқеалар айнан сақланиши шарт эмас. Бироқ тарихий тараққиётнинг йўналиши ва воқеаларнинг ички моҳияти ўзгартирилмаслиги керак. Шу жиҳатдан қараганда, Бухородаги усули савтия мактабларининг ёпилиши амир йўқ пайтда бўлди, деб кўрсатиш ўринли бўлмаган. Аслида, бу машъум иш амир борлигида, унинг кўрсатмаси ва руҳсати билан бўлган, фармонга унинг ўзи муҳр босган. Бу маълум муддат амирга ишониб келган Маҳмудхўжа Бехбудий каби арбобларнинг ҳам кўзини очган ва амирни қоралашига сабаб бўлган эди («Ойна» журналидаги шу масалага оид мақолаларни эслатиб ўтамиз). Мактабларни амир йўқлигида ёпилган қилиб тасвирлаш бу қонхўр ҳукмдорларнинг жавобгарлигини бир қадар камайтиришга олиб келади. Буни, албатта, тузатиш зарур деб биламиз.

Қиссада «Бухорон шариф» журнали ва «Турон» газетаси 1914 йил ёзида тақиқланган деб кўрсатилади. Ҳолбуки, бу матбуот органлари 1913 йил 2 январидан кейин қўйилган эди. Маҳмудхўжа Бехбудий эшон деб кўрсатилади, ҳолбуки у муфтий бўлган, холос. Еки Мирза Муҳиддин «Бухорон шариф»нинг муҳаррири дейилади, ҳолбуки, муҳаррир боқулик Мирзажалоил Юсуфзода бўлиб, Муҳиддин бу матбуот

органининг актив иштирокчиларидан эди. Бизнингча, мошхур тарихий фактларнинг ўзи аслича қолдирилса, асарнинг ғоявий йўналишига ва образлар фаолиятига путур етказмайди: эҳтиёжсиз «тахрир» бўлмагани маъқул. Ниҳоят, қисса тилидаги айрим нуқсонлар ҳақида бир неча сўз.

Ҳажга отланган Убайдуллохўжа моҳи қурбон бошланганда ҳам Бухорода «қабо кияр» ўтказмоқда эди. «Ҳаж, Маккатулло, моҳи қурбон, қабо» сўзлари ҳаммаси ўринли, ammo моҳи қурбонда ҳам ҳали йўлга чиқмагани ҳақиқатга зид. Аслида ҳажилар рамазони шарифдаёқ Маккага етиши керак эди. Энди айрим арабий сўзларнинг маъноси нотўғри талқин қилинганлигини таъкидлайлик. Хўжа Хилват Шақшақий мазорининг номи изоҳланганда бир мулла тилидан унинг арабча «Шаҳида», яъни «Бош оғриғи» сўзидан олинганлиги ўқдирилган. Бу ўринда анча чалкашлик бор. Бошлаб «чириллаш, чийиллаш, чурқираш, гужурлаш», «бўқириш» каби маъноларга эга бўлган. «Шақшақ» ва «қурбон бўлиш, азоб чекиш» маъноларидаги «шаҳид» сўзлари орасида ҳеч қандай алоқа йўқ. Кучли бош оғриғи (мигрень) эса, арабчада «шақиқ» дейилади. «Шайх» сўзи эса «олдинга етакловчи» деб нотўғри изоҳланган. Ҳолбуки шайх — қари демакдир, раҳнамо маъносига кўпроқ «имом» сўзи мос келади. Баъзи таржималар эса изоҳ талаб қиладиган кўринади. Масалан: «мисбоҳ» (чирок) сўзининг кўпчилиги «мусобиҳ» ишлатилади-да, ҳеч қандай изоҳсиз, «фаришталар» деб таржима қилиб юборилади. Хайриятки, бундай «таржима»лар унчалик кўп эмас.

Умуман олганда, «Бухоронинг жин кўчалари» қиссаси таниқли адиб Асқад Мухторнинг янги ижодий муваффақияти, ўзбек прозасининг жиддий ютуғи бўлиб, юксак дидли китобхонлар талабига жавоб беради.

Солиҳ ҚОСИМОВ.

ЮРАК ЁНМОҒИ КЕРАК

Иброҳим ҒАҒУРОВ. Ям-яшил дарахт. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент — 1976.

Иброҳим ҒАҒУРОВ. Юрак-аланга. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент — 1980.

Хозирги адабий жараёни фаол таҳлил этиб келаётган мунаққидлардан саналган Иброҳим Ғафуровнинг ҳар бир китоби бадият оламида маълум акс-садо уйғотади. Унинг сал илгарироқ чоп этилган «Ям-яшил дарахт» ва янги нашрдан чиққан «Юрак-аланга» китобларида муаллиф фикру ғояларининг ўсганлигини, долзарб муаммолар моҳиятини очиб, умумлашмалар билан асосланганлигини яққол англаш мумкин. У ҳозирги ўзбек насри («Насримизнинг бугунги тенденциялари») ва назми («Анъаналар шамоли») анъаналарига кенг тўхталади. Тўпламга кирган «Зулфия ҳақида уч мақола», Назир Сафаров ижодига бағишланган «Адибнинг камоли» (икки бўлимдан иборат) каби салмоқли мақолалар китобнинг қиёфасини янада мукаммаллаштиради.

«Ям-яшил дарахт»ни ташкил этган мақолалар босиқ, вазмин оҳангда ёзилган бўлса, «Юрак-аланга»даги мақолаларнинг анчаси эссе характериға эга, уларда фикр сержило, эҳтиросларға йўғрилган ҳолда ҳароратли жумлаларда ифодаланади, адабиётимизнинг нури томонларини кўтариш китобни руҳини белгилайди.

Тўпламдаги мақолаларнинг кўпчилиги алоҳида адиб ижодига бағишланган. Аммо улар муаллиф ғоясига кўра ўзаро боғланиб аниқ система тусини олади. Бу система ўрганилаётган ёзувчи ижодининг адабиётдаги мавқеига асосланади. Танқидчи ғояси мақолаларнинг жойлашиш тартибида яққол акс этган.

Тўпламда дебоча, сўнг биринчи бўлиб Ойбекнинг лирикасига бағишланган «Шеърға сочилган юлдузлар» мақоласи берилган. Танқидчи унда Ойбек шеърятининг ғоявий-эстетик фазилатларини таҳлил қилади. Шоирнинг дастлабки лирик асарларидаги баъзи хазин кайфиятлар хусусида мулоҳаза юритганда муаллиф ёт таъсирларини кўришға уринишлар (булар, албатта, 30-йилларда рўй берган) асоссизлигини, аслида бундай ҳолатлар изланиш машаққатларининг ифодаси эканини кўрсатади.

«Қалбнинг кимё тоши», «Уртоқ Шайхзода» ҳамда «Юракдаги ўт шеърға айланади» мақолаларида мунаққид қаламини эркин кўяди, натижада тафаккур мавзу бўйлаб енгил парвоз қилади. Шу сабаб бўлса керак, Иброҳим Ғафуровнинг истеъдоди эссе жанрини хуш кўради деган фикр пайдо бўлмоқда. Масалан, Шайхзода шеърларининг таҳлилидан кўра, у ҳақдаги хотиралар кўпроқ қизиқиш уйғотади. Муаллифнинг тасвирлаш маҳорати, истак, эҳтиёжлари эсдаликларда зарб билан юзага чиқа бошлайди.

Мунаққид Шайхзода шеърятини азалдан севиб ўрганади. Шоир шеърларининг гражданлик пафоси, демократия туйғуси унда айниқса заъқ уйғотади. И. Ғафуров Шайхзода ижодига бағишлаб олдин ёзган бир китобини шоир ибораси билан «Уртоқ шоир» деб номлаган эди. Мазкур тўпламдаги мақолага «Уртоқ Шайхзода» деб сарлавға кўйган. Бошқа бир мақоласи эса «Уртоқ юрак не дейди» деб аталади. Бу таъбирларда мунаққиднинг Шайхзода ижодига бўлган катта меҳри шундоқ товланиб туради.

Иброҳим Ғафуров Зулфия шеърятини ҳақида фикр юритганда шоира ижодининг негизларини топади ва шунга хос мулоҳазалар билдиради. Шоиранинг сўнгги йиллардаги ижодини «Мушоира»дан кейинги давр» деб атайди ва Зулфия ижодининг даврий концепциясини белгиланган асосий сатрни тўғри топади: «Куюману бўлмайман адо». Истанг, буни — матонатли юракнинг формуласи деб қабул қилинг, истанг, баркамол шеър деб, ҳар ҳолда, бу шоиранинг кейинги ўттиз йиллик ижоди оҳангларини белгилаб келган сатрдир».

Танқидчининг тафаккури бетиним ривожланиб, куюқлашиб боради. Фақат бир жойда унинг фикри маълум эътироз туғдиради. «Мен Зулфия шеърятини гўзалликнинг нафис нурга тўлган хонаси — нафисхона дегим келади». Фикр тўғри. Аммо бу таъриф фақат Зулфия ижодига хос хусусият эмас ва унга алоҳида урғу бериш икклиламчи нарсани бўрттиришдек тасаввур қолдиради.

Тўпламдан Ҳамид Ғулом, Саида Зуннунова, Шукрулло, Эркин Воҳидов, Барот Бойқобилов, Иброҳим Юсупов, Жуманиёз Жабборов, Қайсин Қулиев сингари шоирларнинг ижодига бағишланган мақолалар ҳам ўрин олган. Асарлари таҳлилга асос бўлган ҳар бир ижодкорнинг асосий ғояларини белгилашға, улар ижодининг ўзи-

га хослигини кўрсатишга интилади. Иброҳим Ғафуров Эркин Воҳидовнинг ҳар бир ижодий қадамини кузатиб, ўрганиб боради. Шу боис у бу ижодкор шеърлари ҳақида оддий сўзлар билан фикр юргизади. Унда Ойбек шеърияти хусусидаги аланга, ранги кўзни оладиган ярқирок эпитетлар, жумлалар, ҳатто рангин ифодалар ҳам учрамайди. Фикр ва тушунчаларни шошмасдан, фактларни тикиштириб ташламасдан вазминлик билан баён қилади.

Танқидчи яна бир қатор мақолаларида ёш шоирлар ижодини таҳлил қилади, ёшларнинг ижод бўстионида ўз чаманини яратиш йўлида образлар излаётганини мисоллар билан асослайди. Шеъриятимиз ривожланиб, мураккаб ҳақиқатлар моҳиятини очиб ошган сайин ҳаёт ва инсон руҳиятининг қатламларини ёрқинроқ ёритишга муяссар бўлмоқда.

Кенжа бўғин қаламкашлар ҳақидаги умумлашма мақолада муаллиф ҳар бир ёш ижодкорнинг овозини танишга ҳаракат қилади, уларнинг шеърларини фарқлаб турган аломатларни топишга интилади. Айниқса ёшларнинг адабиётга ҳайқириб келаётганидан завқланади.

Тўпламдаги иккита мақолада наср масалалари хусусида маълум фикр юритилади. «Қалбнинг кимё тоши» деб номланган мақолада муаллиф Абдулла Қаҳҳор ижоди-га инсон иқтидори масаласи бўйича ёндашади.

Иброҳим Ғафуров ёзувчи ижодига шоирона кўз билан қараб, фикрларини эҳтиросга йўғириб беради. Абдулла Қаҳҳор ижодида мазмун маълум бир сўзларга марказлашган деган хулосага келади ва бу таянч сўзларни «кўз» сўзлар деб атайди. «Мастон» ҳикоясида «қолди» сўзи шундай эканини қайд этади. У ҳикоядан «қолди» сўзи ишлатилган парчани келтириб шундай ёзади: «Мастон бор кучи билан вазиятни енгиллаштириш, ҳамроҳига далда беришга уринади. Турғуной эса ҳамон қолган нарсаларга ачинади. Ҳақиқатан, унинг учун жуда кўп нарсалар орқада қолиб бормоқда. Қон-қонига синган, одат тусига кирган ҳаётдан юз ўгириб, ўтмишни орқада қолдириб кетиш осон эмас». Шунинг учун ҳам қаҳрамонлар келтирилган парчада «қолди» сўзини такрор-такрор ишлатадилар, бу кўп нарсалар қолиб кетаётганига ишора. Шу билан бирга парчанинг мазмуни, энергиясини мана шу сўзда марказлашган (таъкидлар бизники — Н. Х).

«Ҳаётнинг тоза кўзгуси» мақоласида Пиримқул Қодиров асарларини таҳлил қилиб мунаққид ёзувчи ижодида маънавий, ахлоқий масалаларни бадий ақс эттириш асосий ўринда туришини аниқлайди: «Лекин бу масалаларни кескин бир тарзда эмас, балки асоийшта, вазмин, аллақандай ўзига хос юмшоқлик, майинлик ва нозик бир олижаноблик билан ҳал қилишга интилади, унинг асарларида ҳатто жиддий,

қаҳрамонлар учун ҳаёт-мамонт масаласи бўлган тўқнашувлар ҳам жуда ўйчан ва босиқлик билан, раҳмдиллик билан ҳал қилинганлигини кўриш мумкин». Бу фикрини адибнинг «Қадрим», «Уч илдиэ», «Қора кўзлар» сингари қисса ва романларидан мисоллар келтириб далиллайди. «Эрк» қиссаси конфликтининг ечимидagi юмшоқликни ҳам ёзувчининг ана шу хусусияти билан изоҳлайди. Қисса конфликтининг эволюцияси маъқул бўлса-да, ундаги концепция бошқачароқдек тасаввур қолдиради. Мунаққиднинг оқоридаги фикрига қараганда ижодий жараёнда асар воқеасини, конфликтини ўз билганича, кўнгли буюрганча ҳал қилади. Ҳолбуки ёзувчи характер ва вазият мантиқига бўйсунуши ва унга котиб бўлиб эргашиб юриши керак. Шундагина асар объектив ҳақиқат кўзгуси бўлади. Ақс ҳолда, реал ҳақиқат бузилади, «Эрк» қиссаси ечимида ёзувчининг инсонпарварлик ғоялари билан объектив реаллик мос тушган. Ҳозир, илмфан, маданият оммалашган сайин одамларда конфликтни вазмин, илмий ҳал қилиш қобилияти тобора улғаймоқда, замондошларимиз Саттордек ўз мақсадини изчил, оқилона амалга оширмоқдалар.

Шунингдек, мунаққид ёзувчининг замонавий ва тарихий қаҳрамонлари ўртасида муҳим муштарак жиҳатлар борлигини аниқлаб фикрларини характерли мисоллар билан асослайди.

«Юрак-аланга» тўплами, «Ям-яшил дарахт»дан танқид камлиги, мунозара йўқлиги билан ажралиб туради. «Ям-яшил дарахт»да муаллиф биринчи мақоладанок кескин мунозарага киришади, айрим жойларда заиф асарларни — масалан, Ёқубжон Шукуровнинг «Қалб қаноти» романини аёвсиз танқид қилади.

«Юрак-аланга»да эса биринчи танқид 246-бетда пайдо бўлади ва бунда ҳам иложи борича силаб ўтилган. Иккинчи бир танқидий фикр эса баҳсли. «Мақсуданинг ва М. Солиҳнинг биринчи китоблари уларнинг изланиш доиралари анча чекланганлигини, ўзларининг шоирлик манфаатларини тўла ва изчил намоён қилолмаётганликларини кўрсатади...» Яна бир жойда: «Улардан тақлиднинг изларини рўй-рост ахтариш ва кўрсатиш мумкин» дейди, ammo кўрсатмайди. Албатта, ёш шоирлар изланиш жараёнини бошдан кечирмоқда, шунга кўра уларнинг ижоди ҳақида аниқ хулоса чиқариш қийин. Бироқ бу вазиятда Иброҳим Ғафуровдек зукко, нозик таъб мунаққиднинг атрофлича кенг фикрлар баён қилиши катта салмоқ касб этган бўларди. Тўпламда яна бошқа жузъий камчилик ҳам учрайди. Лекин улар эҳтирос билан ёзилган мазкур асарнинг қимматини пасайтирмайди, албатта.

«Юрак-аланга»нинг асосий мақсади кишилар қалбида сўз санъатиға севги оловини ёқишдан, юракка ўт қалашдан иборат. Назаримизда муаллиф ниятиға эришган.

Нурмуҳаммад ХОЛЛИЕВ.

ТЎРФАЙЛАР ПАРВОЗИ

ТЎҚҚИЗ ТЎРҒАЙ. Ёш қорақалпоқ шоирларининг шеърлари. Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент — 1980.

Кейинги йилларда қорақалпоқ шеърятига ўзига хос истеъдодга эга бўлган бир гуруҳ қаламкаш ёшлар кириб келди. Бу ҳол қорақалпоқ халқ шеърятининг қадим вакиллари — жиров ва бахшилари, шунингдек, совет даври шоир ва адибларини яхши таниган, севиб ўқийдиган ўзбек халқини ҳам хушнуд этади. «Тўққиз тўрғай» деб рамзий ном билан аталган шеърлар тўпламининг ўзбек китобхонлари томонидан самимий ва илиқ кутиб олиниши ҳам шундан.

«Тўққиз тўрғай»га қардош Қорақалпоғистоннинг тўққизта ёш шоири: Соғин Зиявов, Тўлепберган Матмуродов, Узоқбой Пиржонов, Кенгесбой Раҳмонов, Улмамбет Хўжаназаров, Гулистон Шомуротова, Тўлибой Қобулов, Марат Қорабоев ва Расберган Жабборбергановлар ижодидан саралаб олинган шеърлар киритилган. Уларда инсоний қалб кечинмалари, дарду ташвишлари, она юртга садоқат, дўстлик ва қардошлик, ёшлик ва гўзаллик, севги ва садоқат туйғулари тараннув этилади.

Тўплам мавзудан мазкур шоирларнинг давримизнинг долзарб сиёсий ва ижтимоий масалаларига фаол ёндошишга ўринаётганини англаш қийин эмас. Мавзунини ифода қилишдаги муштараклик ижодкорларнинг қорақалпоқ шеърятини анъана ва усулларига, бадиий тасвир воситаларига тез-тез мурожаат этишларида кўринади.

Севиқли Ватанга, табаррук заминга садоқат ҳислари ҳар қайси шоирда ўзига хос бўёқларда кўринади. Жумладан, Тўлибой Қобулов она юрт ҳақида:

«Ватан ишқи билан отади тонглар,

Ватан ишқи билан ошади ёнлар»,

деб ёзса, шоира Гулистон Шомуротова Ватанган бўлган муҳаббатини, шукронасини шундай ифода қилади:

Толем бешигин тебратдинг, Ватан,

Бу ёшлик давримни гуллатдинг,

Ватан.

Нурга белаб ёрқин келажагимни,

Бахт бўлиб қўлимдан сен тутдинг,

Ватан.

Тўлепберган Матмуродовнинг «Умр туғени» шеърисида лирик қаҳрамон қиёфаси бахтли юртда яшаб, ер кўрасидаги жафокеш халқлар тақдирини ўйловчи, она-ерни поклаш дарди билан ёзувчи инсон сифатида гавдаланади. Дунё гўзаллигига мафтунлик ҳислари эса, ёш шоирнинг «Дунё гўзал» шеърисида жуда раво ва ўйноқи мисраларда кўйланади:

Қўчсам дейман дунёни бутун,

Сингмас аммо бағримга.

Мен унга зор ошиқман бугун,

Ишонмайман ҳар кимга.

Дунёда абадий тинчлик бўлиши ҳақидаги ғоялар С. Зиявовнинг «Акам хотира-сига», У. Пиржоновнинг «Номаълум сол-

дат монологи», Р. Жабборбергановнинг «Эслаганда уруш йилларин» каби Улуғ Ватан уруши мавзусидаги шеърларига ҳам сингдириб юборилган.

Гражданлик туйғулари ҳар бир қаламкаш ижодига ўзига хос тарзда намоён бўлиши, табиий, албатта. Бугунги куннинг долзарб сиёсий воқеаларига бадиий муносабатни теран публицистик руҳда акс эттириш жиҳатидан С. Зиявовнинг «Чили дарди» шеърлар туркуми диққатга моликдир. Унда «қонхўр қўллар»нинг Чили халқи бошига солган «Сонсиз даҳшат, сонсиз жабр»ни ўқувчи қалбига дард, ҳаяжон соладиган мисраларда тасвирланган. «Эркиннинг тотини бир бора тотган» Чилининг қора террорни йўқотишига ишонч туйғуси туркумининг ҳар бир шеърисида барқ уриб туради.

Альбеддиннинг қони ҳақи мен

Ишонаман эртанга дилдан.

Эрк сўзини ёзасан сен ҳам

Тонгнинг ойдин нурлари билан.

(«Эй, Сантьяго, Сантьяго»)

Ёш шоирларнинг тўпламга кирган бир қатор шеърларида қорақалпоқ ва ўзбек пахтакорлари, заҳматкаш одамлари, илғор зиёлилари, умуман, меҳнат кишилари нинг ёрқин образлари гавдалантирилган. Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофоти лауреати У. Хўжаназаровнинг «Уйғониш», «Аёз деган наҳот шунча?», Т. Қобуловнинг «Мен деҳқон ўғлиман», «Кўзги этюдлар», У. Пиржоновнинг «Октябрь қалдирғочи» каби шеърларида авторларнинг муваффақиятлари равшан кўринади. Улар қуруқ мадҳияларга, ортиқча тақдорга берилмайдилар. Аксинча, шоирона деталлар, тасвирли манзаралар воситасида характерлар яратилган, лавҳалар чиқишга эришадилар.

Коммунистик партияни, дохий Ленинни, дўстлик ва қардошликни улуғлаш тўпламининг асосий фазилатларидан биридир. «Мавзолейда» (Г. Шомуротова), «Ленинни кўрган оқсоқол», «Комсомол билети ҳақида баллада» (М. Қорабоев), «Улуғ одам» (Р. Жабборберганов) каби шеърларда дохиймизнинг порлоқ сиймоси, унинг халқлар тақдирларида буюк роли зўр меҳр билан тасвир қилинган. Қорақалпоғистон табиати, халқлар дўстлиги ва севги ҳақидаги шеърлар ҳам китобнинг ғоявий-бадиий қимматини оширади.

«Тўққиз тўрғай» тўпламининг муаллифлари деярли тенгдош, бир авлодга мансуб шоирлар. Ҳозирда уларнинг ўз услуби, ўз овози борлигини дадил айтиш мумкин. Шеърларни ўзбекчага таржима қилган Ж. Камол, М. Мирзаев, А. Суюн, С. Раҳмон сингари истеъдодли шоирларимиз ҳам услубий ўзига ҳосликларни, нозик оҳанг ҳамда шаклий тиниқликни тўла ифодалашга муваффақ бўлишган.

Энди икки оғиз сўз тўпламда кўзга ташланадиган айрим камчиликлар тўғрисида. Гап шундаки, китобга ёш қорақалпоқ шоирларининг ижодидан пишиқ ва характерли асарлар танлаб киритилган бўлсада, улар орасида фикрий саёз, ўртамиёна,

ортиқча тафсилотли шеърлар ҳам учрайди. Р. Жабборбергановнинг «Кексалар», «Бўларми?», «Кўчангдан ўтганда» каби шеърлари шоирнинг ўз овози ва ўзлигини ўқувчига намойиш қилиш учун хизмат қилмайди. Ёки У. Пирожоновнинг «Йилқибон орзуси», «Муз устида чавгон» шеърларининг якунида ғоявий чекланиш

сезилади. Айниқса коллектив тўпламга энг яхши асарлардан киритиш ҳар доим ҳам асосий талаб бўлиб қолаверади.

Шунга қарамай, ёш қорақалпоқ шоирларининг бу китоби ўзбек китобхонлари учун қардошлиқнинг ажиб гулдастаси. «Тўққиз тўрғай»нинг шеърият осмонида дадил парвоз қилаверишига шубҳа йўқ.
Тоҳир ШЕРМУРОДОВ.

ТЎЛҚИНЛИ ИЖОД

Абдулла ОРИПОВ. Нажот қалъаси. Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент — 1980.

Абдулла ОРИПОВ. Сурат ва сийрат. Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия» нашриёти. Тошкент — 1981.

Ҳақиқий истеъдод эгаси маълум чегараларда тўхташ, тин олишни билмайди. У доим ҳаракатда — ўсиш, улғайиш руҳи билан яшайди. Бу хусусият Абдулла Орипов ижодига ҳам тўла хосдир.

Яқинда шоирнинг бир қатор ғоявий-бадий баркамол асарларидан жамланган «Нажот қалъаси» ҳамда «Сурат ва сийрат» номи китоблари нашр этилди.

Ватани севиш, инсоний ҳисларни ардоқлаш ғояси Абдулла Орипов шеъриятига интернационализм туйғулари билан биргаликда тобора чуқурроқ сингиб бораётганлиги «Нажот қалъаси» тўпламига киритилган шеърларда равшан ифодасини топган. «Афғонистон ёшлари», «Озарбайжон», «Бобо ва набира» шеърларида Шарқ халқлари ўртасидаги қадимий дўстликнинг улуғлигини шоир ижодининг мавзу жиҳатдан кенгаётганини кўрсатади.

Ҳаётда соф виждонли кишилар билан бирга инсоний ғурурини оёқ ости қилган хушомадгўйлар, бирон дақиқа ҳам ёлғон ва бўҳтонсиз тинч туролмайдиган ифвогарлар яшаяпти. Шоир «Нажот қалъаси» китобидаги «Инсон манзараси» шеърида шундай кишилар қиёфасини чизади. Абдулла Орипов инсоннинг феъл-атвориға хос боғиний хусусиятларни унинг ташқи қиёфа белгиларига мос тарзда маҳорат билан тасвирлай олган. Ҳаётни бутун мураккаблигича кузатган шоир, инсон қалбининг юксак ва тўлиқлиги манзараларига назар ташлаб, «комил инсон»ни улуғлайди.

XX аср кишии беқиёс имкониятларга эга. У само сирларини ўрганаяпти, ўсимликлар ва ҳайвонот оламиға ғамхўрлик қилаяпти. Бу инсон қалбининг чексиз меҳр-муҳаббатға тўла эканлигини кўрсатади. Лекин ҳаёт олдинға кетаётган бир даврда баъзан инсон ёвузликларға дуч келиб, ундан зада ҳолда яшаяпти. Абдулла Орипов «Қўриқхона» шеърида қиёс усулидан фойдаланиб, эзгу туйғулар эгаси бўлган инсоннинг қалбини авайлаш ғоясини олға сурлади:

Эзгу, латиф ҳислар бўлмасин таҳқир.
Булбулни бойқушға топширманг
зинҳор.

Худбин ва дилозор кимсанин ахир
Оғзи қон йиртқичдан қандай фарқи
бор.

Шоир «Номалум одам» шеърида эса «насаб, икир-чикир, мол-мулк ташвиши»дан «зарра жонсарак» бўлмаган ҳақиқий инсон характери, унинг жамиятда тутган ўрни ҳақида фикр юритиб янги фикр айтишға муваффақ бўлган. Тўпламдаги «Учинчи одам» шеъри янада мураккаб характернинг яратилиши жиҳатидан диққатни тартади. Учинчи одам қиёфасидаги одамлар гўё етук кишилар — шеъриятни жон-дилдан севувчи шеърхонлар, ҳакамлар... Лекин улар истаган вақтида инсон ҳаётини хавф остиде қолдириши мумкин:

Ахир у эмасми дўстни ғаниму
Ғанимини дўст қилиб қўйгучи одам.
Магар у бешафқат бошласа ғулу
Дунёға ғавғолар солгай чинакам.

Шеър, шубҳасиз, инсонни виждон ва имон билан тоза умр кечиришға даъват этади.

«Дунёни қизганма», «Сен қайдан биласан» номли лирик шеърларда ҳам яна инсон руҳиятидаги зиддиятли кечинмалар ҳақида гап боради.

Ҳақиқий инсон ҳаётда ўз ўрни, овози, орзу-умидлари билан яшайди. Кимдир босиб ўтган умр йўлидан юриш унинг хаёлиға ҳам келмайди. Чунки унинг назарида, бу дунёда яшашдан мақсад бировларға кўр-кўрона эргашиш эмас, балки ҳали ҳеч кимнинг қадами тегмаган маънавий манзилға етишдан иборат. Шоир лирик қаҳрамон қалбиде кечаётган туйғуларни шеърға табиатдан олинган поэтик образлар ёрдамида маҳорат билан сингдирганки, бу туйғулар беҳтиёр бизнинг ҳисларимизға айланади.

Тўпламдаги шеърлар фақат мавзу жиҳатданмас, шаклан ҳам ранг-баранг. Гап шоирнинг тўртликлари ҳақида кетаяпти. Абдулла Ориповнинг тўртликлари мазмунан чуқурлиги ва оригиналлиги билан классик рубоийларға яқинлашиб боради. Шоир тўртликларига хос хусусият теран фалсафийлик ва поэтик ифоданин тиниқлигида кўринади. Тўпламдаги «Соқов рицар» номли таржима асар ҳам ўрин олган. Бу драманин содда лиризмға бой тили Абдулла Ориповнинг таржима соҳасида ҳам катта иқтидор эгаси эканлигини кўрсатади.

Шоирнинг «Сурат ва сийрат» китобиға кирган янги шеърларининг асосий негизи

ни фалсафийлик ташкил этади. Абдулла Ориповнинг ғоявий мукаммал, мазмунан кенг, шаклан ихчам шеърларида («Дейдилар», «Умр қисқа..», «Донишманд дедик») халқ домнишмандлиги акс этган.

Абдулла Ориповнинг деярли барча шеърларида инсоннинг руҳий ҳолати, ҳаяжони, фикр-мулоҳазалари ягона бир ғоя — инсонни эзгуликка чорлаш ғояси атрофида юксак маҳорат билан тасвирланган. Иллатларни фош қилиш йўли билан эзгуликни улуғлаш ғояси «Жаннатга йўл» асарида, «ҳаётни тоза сақлаш учун учраб турадиган, қоронғилик, кажрафторликка қарши кескин курашга (М. Қўшонов) айланади. Бу кураш бош қаҳрамон — йигитнинг аросат даштини кезиши жараёнида қаламга олинади. Йигитнинг сафари воситасида ер юзидagi фаровон турмуш ва унинг ҳақиқий бунёдкори бўлган олий руҳий инсон улуғланади.

Йигитнинг пок қалби юксак инсоний ҳислатлари характерлараро шиддатли олишувлардамас, балки сафарда дуч келган воқеалар ва шу воқеаларга муносабат фонида очила боради.

Ҳаётда учраб туриши мумкин бўлган «қора юрак, ҳасадгўй, ҳам манфур ва олчок, товламачи ва текинхўр, суллоҳ, ялинчоқ» бандаларнинг кирдикорларини кўриб, кўрмасликка олишнинг ўзи — гуноҳ. Ота-онанинг муқаддас вужуди кўмилган қабрга совуқ тошни қўйиш эвазига доврўф таратмоқни истаган, баъзан тавоф-тиловат билан, баъзида ҳеч нарсага эътиқод қилмасдан кўрқиб, қалтираб яшашнинг ўзи ҳам — гуноҳ. Ҳаётдаги бундай иллатларнинг асар саҳифаларида жонлана бориши йигитнинг нурга, зиёга ташна шоирона қалбини очади, дунёга, инсонга бўлган муносабатини ёрқинлаштиради.

Абдулла Орипов даврнинг маънавий устун кучлари сифатида Ота, Она, Дўст образларини ҳам чуқур меҳр, юксак маҳорат билан тасвирлаган.

«Жаннатга йўл» драматик достонининг қурилмасидаги сиқиклик, сўзлар ва оҳанглар орасидаги уйғунлик, мантиқийлик адабиётимиз хазинасига бадийи жиҳатдан яна бир етук асар қўшилганини кўрсатади.

Абу Али Ибн Сино ўз ғазалларининг бирида ёзганидек «хасислигу ҳасад ҳам ёлғончилик» авж олган даврда яшади. Абдулла Орипов «Ҳақим ва ажал» достонида Ибн Сино ҳаётига раҳна солган замоннинг асосан мана шу томонига эътиборни қаратади.

Асар композицияси «юксак, тафаккур мулкин подшоши» Ҳақим билан шухрат-параст, жоҳил, ҳасадгўй Мирзо орасидаги маънавий кураш асосига қурилган. Бу кураш инсон характерининг мураккаб қирраларини очиб беради. Мирзонинг интилишлари тахт билан боғланган бўлса, Ҳақимнинг ҳаракатлари, орзу-умидлари эзгу ишларга қаратилган. Характерларнинг бундай қиёси ҳар қадамда бирининг жирканч башарасини, иккинчисининг буюк инсоний қиёфасини ёрқин кўрсатиб боради.

Достонда «табибликда пурҳунар» — Ҳақимнинг ўз ишига, юртига бўлган чексиз меҳри, садоқати тўла акс этган. Унинг хатти-ҳаракатларида, сўзларида алломага хос улғворлик балқиб турибди. Умуман, ҳар иккала образ характери ишонарли чиққан.

Достоннинг юксак қалб эгасининг фожиаси билан тугаши кишини изтиробга солади. Агар асар ечимига шу тарзда нуқта қўйилмаганида бизни тубанликке бўлган нафратимиз ҳам бу даражада ошмасди. Эзгулик тимсоли Ҳақимнинг мангу барҳаёт сиймоси ҳам авлодлар учун ардоқли бўлолмасди.

Хуллас, «Ҳақим ва ажал» достони ҳаёт ҳақиқатини акс эттириб бера олган. Минг йиллар оша ўз асарлари орқали:

Поклай олса нафсини ким

разолатдан,

Бу илму хулқ ҳосил бўлур

фазилатдан.

(«Тиббий достон»)

деяётган Абу Али Ибн Сино энди бу фикрларини Абдулла Ориповнинг достонидан туриб ҳам бугунги авлодга айтиш бахтига муяссар бўлди.

Абдулла Орипов «Онажоним шеърият» шеърида:

Ҳақ сенга мурод ўлсин.

Шавкатинг на зар, тилло,

Ҳақ деганнинг умри ҳам

Ҳақ каби узун, илло,—

дейди. Дарҳақиқат, унинг иккала китобида ҳам буюк ҳақиқат нафаси уфуриб турибди. Бу асарлар инсон ҳаёти ва характеридаги айрим қирраларни ёрқин, тиниқ бўёқларда акс эттириб бера олгани учун ҳам қимматлидир.

Сайёра ЖУМАОЕВА.

Фозила Сулаймонова

«МУҒ ДАЙРИ...»

Шарқ классик адабиётида, жумладан, Алишер Навоий ижодида, «муғ дайри», «муғбача», «муғон», «пири муғон», «муғона», «нағмаи муғона» каби ўзаги «муғ» бўлган қатор сўзлар учрайди. Порсо Шамсиев ва Собиржон Иброҳимовлар тузган «Навоий асарлари луғати»да «муғ» сўзи «мажусий, оташпараст, ўтга чўқинувчи; мажозий маънода — майфуруш», деб изоҳланган. Булардан ташқари, Урта Осиё ва Эрон территориясида ҳозирги кунгача сақланиб келаётган «муғ», «мағ» илдилик қатор топонимик номлар ҳам бор: Муғ дашти (Эрон), Муғқўрғон, Муғхона (Фарғона водийси), Мағоки Аттори, Мағоки Кўрпи, Кўшки Муғон (Бухоро), Муғ тоғи, Муғқалъа (Панжикент яқинида), Даштимуғ, Муғтепа, Муғсув, Муғтош (Тожикистон), Муғон (Озарбайжон) ва бошқалар.

Бу кичик ахборотда бизни қизиқтирган нарсаси — у нима учун «оташпараст», «зардуштийлик динига мансуб бўлган одам» маъносини билдирувчи «муғ» сўзи мажозий маънода «майфуруш», зардуштийлик ибодатхонаси, «муғ дайри» — «майхона» «харобот», «ичкиликхона», «муғбача» (зардуштийликка мансуб бола) эса «май ташувчи бола» маъносини билдириши масаласидир.

Гегель «Тарих фалсафаси» асарида «муғлар Мидияда яшаган олти қабиланинг бирини ташкил этганлар... Муғлар зенд (яъни Авесто — Ф. С.) дини билан боғлиқ бўлганлар, шу динни тарғиб этувчи ва сақловчилари бўлганлар» дейди (Гегель, «Философия истари», М.—Л. 1935, стр. 174). Муғлар, аслида, Урта Осиёдан келиб чиққан, кейинча Каспий денгизи жануброғида, сўнгра Мидияда кичик қабилла бўлиб яшаганлар (И. М. Дьяконов, «История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н. э.; М.—Л., 1956, стр. 403). Мидияда улар асосан қоҳинлик вазифасини адо этганлар, уларнинг таълимоти ибтидоий атомизм, табиатдаги ҳамма нарсалар заррачалардан иборат, деган назария асосига қурилган. Урта Осиё ва Эронда «муғ» сўзи аввал зардуштийлик дини руҳонийси — қоҳин маъносини билдирган, кейинчалик,

ислом дини жорий қилинган, умуман зардуштийлар «муғ» деб аталган.

Араблар истилосигача Урта Осиёда зардуштийлик, будда, иуда, христиан ва монийлик динлари мавжуд бўлиб, улар орасида кенг тарқалгани зардуштийлик эди.

Зардуштийлик асосан деҳқончилик ва чорвачилик билан шуғулланган халқлар дини бўлиб, Урта Осиёда, кўпчилик олимларнинг фикрича, Хоразм ва Сўғдиёнада шаклланган ва кейинчалик Эрон салтанатининг расмий динига айланган. Немис олими В. Алтхайм «Заратуштра бешиги Оксус соҳилларида бўлган, унинг номи билан аталган дин ҳам ўша ердан чиққан» (Қаранг: В. В. Бартольд, «Сочинения», т. III, Москва, «Наука», 1965, стр. 544; Е. Э. Бертельс, «История персидско-таджикской литературы», Москва, 1960, стр. 49), дейди. Ҳақиқатан ҳам «Авестонинг тили, сўнги йиллардаги археологик топилмалар И. Маркварт, В. В. Бартольд, Ф. Алтхайм, Е. Э. Бертельс каби олимларнинг фикрларини тасдиқламоқда. Зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто» бизгача тўлиқ бўлмаган ҳолда, икки нусхасида етиб келган. «Авесто» ҳақида буюк олим Абу Райҳон Беруний куйидагича ёзади: «Йилнома китобларида шундай дейилган... Подшоҳ Доро ибн Доро хазинасида (Абистонинг) ўн икки минг қорамол терисига тилло билан битилган нусхаси бор эди. Искандар оташоналарни вайрон қилиб, уларда хизмат этувчиларни ўлдирган вақтда уни куйдириб юборди. Шунинг учун ўша вақтдан бери Абистонинг бешдан учи йўқолиб кетди» (Абу Райҳон Беруний, «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», Танланган асарлар, т. I, «Фан» нашриёти, 1968, 238-бет). Ҳақиқатан ҳам, македониялик жаҳонгир зардуштийлик ибодатхоналарини вайрон қилган, талаган, муғларни ҳайдаб юборган, шунинг учун зардуштийликка оид асарларда Искандар қонхўр босқинчи сифатида тасвирланади.

Зардуштийлик таълимоти Урта Осиёда ибтидоий даврда мавжуд бўлган табиат кучларини илоҳийлаштирувчи эътиқодларга нисбатан маълум даражада илғор монотеис-

тик таълимотдир. У беҳуда қон тўкувчи қур-бонликлар, ҳарбий тўқнашувлар, босқинчилик ҳужумларини қоралаб, ўтроқ, осойишта ҳаёт кечиришга даъват қилади. Академик С. Ф. Ольденбургнинг таъбирига кўра, ўз даврида «инсоннинг ер юзида фаровон яшашига катта аҳамият берган, энг оқилона дин» (С. Ф. Ольденбург, «Предисловие к кн. Арнольд», Свет Азии, СПб, 1906, стр. XX), ҳисобланган зардуштийлик таълимоти умуман моддий ҳаётни яхшилашга уринишни «ёвузликка қарши кураш деб ҳисоблаб, хайрли иш, эзгу ният, одобли бўлиш кабиларни турли диний маросимлар ва ибодат қилишдан устун қўйган. Зардуштийлик китобларида қўриқ ерни очиб, суғориб, экинзорга айлантириш одам илоҳият раҳматига учрайди, аксинча, суғориш иншоотларини бузганлар, ҳосилдор ерни эъозламаганлар эса катта гуноҳга қоладилар, дейилади. Шунинг учун бу таълимот қилч-найза кучи билан жорий этилган ислом ҳукмронлиги даврида ҳам бир неча аср яшаган. Аммо, юқорида айтилганлардан зардуштийлик меҳнаткаш деҳқон, чорвадор манфаатини кўзловчи дин экан, деган хулоса келиб чиқмайди. Чунки, кейинчалик синфий жамиятда расмий давлат динига айланган зардуштийлик шоҳлар ҳукмронлигини илоҳийлаштирувчи синфий қуролга айланган, меҳнат фақат оддий кишиларнинг қисмати бўлиб, руҳонийлар, зодагон ҳокимлар ундан озод этилганлар, меҳнаткашлар уларга доимо назр бериб туришлари керак бўлган. Зардуштийлик динининг беҳисоб коҳинлари ана шу назрлар ҳисобига, меҳнаткашларни эксплуатация этиш ҳисобига яшаганлар.

Зардуштийлик таълимотига кўра, табиат ва жамиятнинг жараёнлари икки қарама-қарши куч — Яхшилик (Ахура) Назда ёки Хурмузд) ва Ёвузлик (Ахриман)нинг курашидан иборат бўлиб, пировардида (3000 йилдан сўнг) Яхшилик ғолиб чиқиб, ҳақиқат даври келади. Зардуштийлик пантеони маъбудлари орасида кўёш, нур худоси Митра (ўт эса унинг ердаги заррачаси) ва ҳосилдорлик, сув маъбудаси Анахитага айниқса эътиқод кучли бўлган. Узбекистонда уларнинг тасвирларини, ибодатхоналарини археологлар кўплаб топмоқдалар.

Қадимги даврларда зардуштийликнинг таъсири турли халқлар ўртасида кенг тарқалган бўлиб, айниқса, Митрага Миср, Юнонистон, Рим, ҳатто Британия оролларида ҳам эътиқод қилганлар. Анахитани юнонлар Анаитис деб атаб, Олимп худолари қаторига қўшганлар. Қадимги юнон олимлари зардуштийлик ҳақида илмий ишлар ҳам яратганлар. Масалан, Аристотелнинг муғлар ҳақидаги рисоласи (бизгача етиб келмаган), Геродот, Кичик Плиний, Платон, кинидий Евдокс, Плутарх, Страбон, Павзаний, Цицерон, лэзртлик Диоген, Ксанф, Филон, Платоннинг шоғирди смирналик Гермипп эса зардуштийликка оид асарларни шарҳлаганлар. «Муғ» сўзининг илк бор «маг» шаклига айланиши юнонлар билан боғлиқ бўлиб, фикримизча, «маг» қадимги юнон тили қондаларига буйсундирилган ҳолда «магусга айланиб, бу форма шарқда «маъжус» шаклида тарқалган. Европа мамлакатларида кейинги даврларда, ҳатто XVIII асрда ҳам, шарқ маданияти, фани, айниқса, табobati

билан таниш бўлган, билимдон одамларни «маг» деб атаганлар. Оддий кишилар бу сўзга «сеҳргар» маъносини берганлар. XIX асрда яшаган француз шарқшуноси Гюининг хабар беришича, «Испанияда араб фанини ўрганганлар ватанларига маг бўлиб қайтар эдилар». Тахминимизга кўра, Европа мамлакатларида ва октябрғача Россияда кенг тарқалган илмий даража «магистр» сўзи ҳам «муғ» — «маг» билан боғлиқ.

«Авесто»нинг тарихи, талқини Европада асрлар давомида кўплаб олимларни қизиқтириб келмоқда (Г. Лорд, Т. Хайд, А. Дю Перрон, Р. Раск, Э. Бюрнуф, И. Гольдциер, Х. Бартоломе, В. Алтхайм, Г. Виденгрэн, Е. Бенвенист ва б.). Бу қизиқиш жаҳон классикасидан ўрин олган бадиий асарларда ҳам ўз аксини топган (Свифтнинг «Гулливернинг саёҳати» романининг III қисми — «Лапутуга саёҳат», Гётенинг «Гарбу шарқ девони» ва б.). Империализм босқинчилик сиёсатининг мафкурачиларидан бири Ф. В. Ницше ўзининг зўравонлик таълимотини Зардушт номи билан боғлайди ва 1885 йилда Лейпцигда «Заратустра шундай деган» номли мажозий-фалсафий рисоласини чоп эттиради. Аммо унда на Зардушт ва на зардуштийликка алоқадор бирорта фикр борлиги у ёқда турсин, ҳатто сўз ҳам йўқ эди.

Маълумки, араблар истилоси, Қутайба ибн Муслим, умавийлар, аббосийларнинг ваҳшиёна қирғинларидан кейин ҳам отабоболар динига қайтишга уриниш кўп учрайди, ҳатто X асрғача Бухоро, Самарқанд, Бобил ва бошқа жойларда зардуштийликка мансуб одамлар анчагина бўлган. Немис шарқшуноси Адам Мец, Нольдеке нашр этган Табарий тарихига суялган ҳолда, «X асрда зардуштийлик (маъжус), христиан ва яҳудий дини билан бир қаторда ҳимоя остига олинган (халифалик томонидан Ф. С.) дин сифатида сўзсиз эътироф этилган эди. Христианлар ва яҳудийлар каби улар ҳам сарой ва давлат қошида ўз бошлиқларига эрга бўлганлар.», аммо зардуштийларга ҳалигача қўл етмайдиган жойларда макон топган мустақил ва жасур душман сифатида қаралган, деган маълумот ҳам беради. 979 йилда эса Шерозда зардуштийларнинг мусулмонлар билан тўқнашуви ҳам рўй берган. Археолог Г. В. Григорьев Самарқандда ҳатто XIII асрга тааллуқли муғлар қабрини ҳам топган (Г. В. Григорьев, «Зороастрийское костехранилище в кишлаке Фринкент», ВДИ, 1939, № 2 стр. 144—150). Самарқанддаги сув иншоотларини сақлаб туриш учун араблар ерли ходимларни ўз динларида қолишга расмий равишда руҳсат ҳам этганлар ва ҳоказо. Бухоро тарихини ёзган Наршахий Кўшки муғон ҳақида қуйидагича ёзади: «Бухорода бир қавм бор эдики, Кашкашон дер эдилар... Қутайба уйлар, асбоб-анжомларни тақсим қилиб беришга қистай бергач, улар ўз уй-жойлари ва асбоб-анжомларини бутунлай арабларга қолдириб, ўзлари учун шаҳар ташқарисида етти юзта кўшк бино қилдилар... ҳар бири ўз кўшкнинг атрофига хизматкорлари ва ўзига қарашли одамлари учун уйлар қурди ва ҳар бири киши ўз кўшкнинг олдида боғ ва текис майдон барпо қилди ва улар ана шу кўшкларга кучиб келдилар. У кўшклар ҳозирда вайрон бў-

либ, кўпроқ қисми шаҳарга қўшилиб кетган; у жойда фақат икки-учта кўшк сақланиб қолган ва уларни «Кўшк муғон» дейдилар. Чунки у жойда оташпараст (муғ)лар турганлар. Бу вилоятда оташпарастларнинг ибодатхоналари кўп бўлган ва муғлар кўшклари дарвозаларининг олдида гўзал ва оромбахш боғлари бўлиб, уларнинг экин ерлари жуда қимматбаҳо бўлган» (Наршахий, «Бухоро тарихи», Т., «Фан» нашриёти, 1966, 34-бет).

Кейинги даврларда ҳам бошқа динларга, айниқса, бидъатларга зардуштийликнинг таъсири кучли бўлган «...зардуштийлик ўтмиш динларининг энг кучлиларидандир. Унинг будда, христиан ва исломга маълум даражада таъсири бор» (Ю. А. Рапопорт, «Из истории религии древнего Хорезма», М., Изд-во «Наука», 1971, стр.5). И. Гольдциэрнинг фикрига асосланиб, В. В. Бартольд исломдаги ҳар кунги беш вақт намоз ўқиш зардуштийликдан олинган, Муҳаммаднинг вафотидан кейинги суннага киритилган дейди.

Урта асрда Италияда кенг тарқалган ғайри расмий диний оқимлар, Франциядаги альбигойлар бидъати кабилар ҳам зардуштийлик таъсирисиз бўлмаган. Шу ўринда бир қизиқарли ўхшашликни эслатиб ўтмоқчиман, зардуштийликда гуноҳкорлар ҳамма мавжуд расмий динлардагидек ўтда куймай, абадий музда жазоланадилар, буюк итальян шоири Алигъери Данте «Дүзах»нинг энг пастки, тўққизинчи, Иблис жойлаштирилган қабати ҳам абадий муздан иборатдир.

Урта Осиё халқлари деҳқончиликнинг турли тармоқлари билан шуғулланганлар, турмуздан, соҳибкорлик ҳам кенг ривож топган. Ашхобод яқинидаги қадимги шаҳарда (эски Нисо) олиб борилган археологик қазилмаларда Парфия шоҳларининг май сакловчи катта-катта омборлари топилган. Май тайёрлаш, уни шоҳ омборларига тўплаш шарафли вазифа ҳисобланиб, уни бажарувчи махсус хизматчилар бўлган (май ташувчилар, муҳрловчилар, котиб, ҳисобчи, соқий), муғлар ҳам шу имтиёзли табақага мансуб бўлганлар. Ислом дини май истеъмол қилишни ман этган, уни кўп микдорда тайёрлаш, олди-сотти билан шуғулланиш ҳам, табиийки, тақиқланган. Ҳатто босқинчилар маъмуриятида майфурушлик, майхўрликни таъқиб қилувчи махсус мухтасаблик лавозими ҳам бўлган, фақат ота-боболар эътиқодига содиқ қолган маъжуслар, яъни муғларгина бу иш билан шуғулланганлар.

Зардуштийлик фақат моддий ҳаётдагина эмас, балки X—XII аср Мовароуннаҳр ва Хуросон адабиётида ҳам анчагина сезиларли из қолдирган. Бу ўринда Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си, айниқса асарнинг Дақиқий (вафоти 978 й.) ёзган қисми, Лабибий, Асадий, Унсурий, Санойи каби X—XII аср шоирлари асарларида халқ ижоди, зардуштийлик ибораларидан фойдаланиш мисол бўла олади. Е. Э. Бертельс «Форс-тожик адабиёти тарихи» асарида зардуштийлик ёки христиан, асосан ислом динига мансуб бўл-

маган майфурушлар макон топган жой ҳаробот (кулбалар) ва кейинча шеърятда, айниқса, Ҳофиздан сўнг, анъанага айланиб қолган терминларнинг деярли ҳаммаси Санойининг майпарастлик шеърларида келтирилган, дейди.

Маҳмуд Газнавий саройидаги шоирлардан Лабибий бир шеърда:

Аз итоат бо падар Зардушт пир,
Худ ба наск Афринган гуфта аст

(Афринган айтганидек, падарга итоат этиш билан зардушт пир бўлди) дейди. Айниқса, Дақиқийнинг шеърдан олинган куйидаги парча характерида:

Дақиқий чор хислат бар гузида аст
Ба гити аз ҳама хубио зишти:
Лаби ёқутрангу нолаи чанг,
Маи чун з нагу дини зардхушти.

яъни, дунёдаги ҳамма яхшилиқ ва ёмонликлардан Дақиқий тўрт хислатни танлади: ёқут рангли лабу чанг ноласини, ой каби маю зардуштий динини.

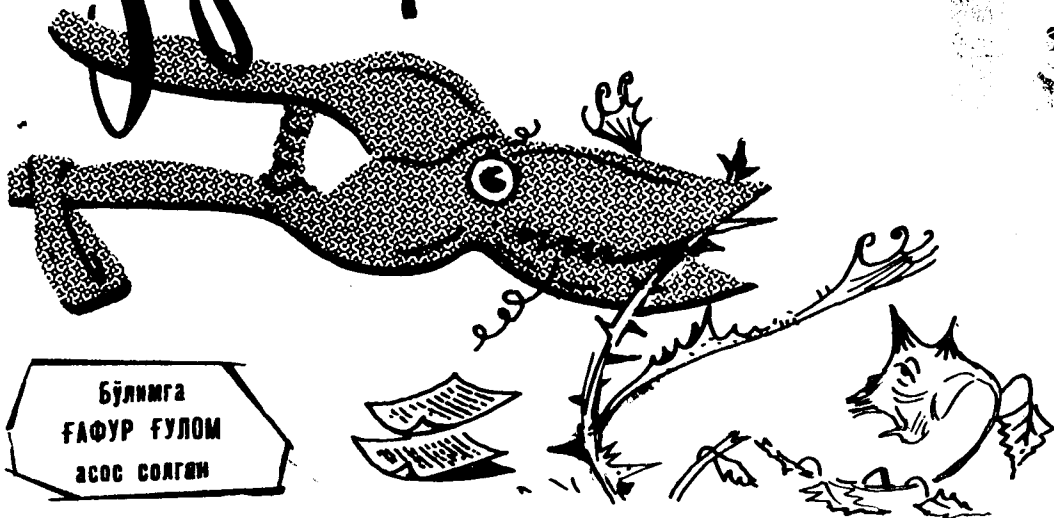
Бу шеърда «май» зардуштий дини билан ёнма-ён келмоқда. Демак, зардуштийлар макон топган жой (шартли «муғ дайри») — майхона, ҳаробот, пири муғон — майхона бошлиғи, муғбача — соқий, май ташувчи маъносини билдирган.

Май сотувчи муғ образини Шарқ поэзиясида илк бор араб шоири Абу Нувос (747, 762—806, 814) ижодида учратиш мумкин: Сосоний қадаҳини тасвирловчи шеърда соқий — «гўзал баҳдин (зардуштий) қуёш қиқш билан унга қараб сиғинади», дейди.

Совет арабшуноси академик И. Ю. Крачковскийнинг айтишига кўра, Абу Нувос бадавий идеалларини мадҳ этувчи қадим араб поэзияси ва расмий консерватив руҳонийларнинг қарашларига зид ўлароқ ислом дини ман этган майни куйлаган. Абу Нувос бошлаган бу анъана майни куйлаш орқали расмий ақидаларни онгли равишда бузиш классик шарқ адабиёти, жумладан, ўзбек адабиётининг ҳам ажралмас хусусиятига айланган.

Кейинчалик, XII асрнинг иккинчи яримларида, сўфизм ғояларининг шеърятга фаол кириб келиши (Санойи, Аттор, Румий, Нажмиддин Қубро ва б.) билан «май», «май ичиш», «сармаст», «соқий» ва бошқа «май» образи билан боғланган сўзлар сўфизмга алоқадор адабиётларда X — XI асрлар шеърятдаги реал, конкрет маъносини йўқотади. Сўфизм ўзида реакция — мистик ва илғор пантеистик дунёқарашларни бирлаштирганидек, май мавзуи ҳам бу адабиётда турли маъно касб этади. Агар пантеизм йўналиши вакиллари X — XI асрлар поэзияси анъаналарини давом эттириб, майни риндлик, ҳаётсеварлик, хурсандчилик рамзи сифатида, конкрет маъносига яқин, ҳатто баъзи ўринларда расмий ислом таълимотига антитеза сифатида тасвирласалар (Ҳофиз), мистиклар символикасида у илоҳий ҳақиқат, сармастлик эса — экстаз ҳолат, худонинг жамолига эришиш, «фано майи» фонийликка эришиш каби мазмунга эга бўлган.

Тўрқабачи

Бўлимга
ҒАФУР ҒУЛОМ
АСОС СОЛГАН

Навоийнинг „ҲАМКАСИ“

Шодмонбек Отабоев

Шоир Ғойиб Назар дўппини ерга қўйиб, мундоқ ўйлаб кўрса, ижод столига ўтирмаганига роса бир йил бўпти. «Ишлатилмаса кетмон ҳам занглайди,— ўзича мулоҳаза юритди шоир.— Ёзмай қўйса шоир қўли ҳам қаламдан чиқиб кетади».

Шоир шу бугундан қолдирмай қаламга кириб олишга аҳд қилди. Эрталаб хотинига болаларни қатъий жиловлашни тайинлаб, ижодхонасига кириб кетди. Аммо юмшоқ креслога ўтиришга ҳадеганда юраги дов бермади. Шоир хона ўртасида тик турганича, кўзойнагини куфлаб, узоқ артди. Кейин кўзига тақиб, атрофга разм соларкан, ногоҳ шифтдаги ўргимчак тўрини кўриб қолиб, таъби тирриқ бўлди. «Ана шу-да! Ахир бу аҳволда қандоқ ижод қилиб бўлади? Хотин зоти ҳеч қачон ижодкорни тушунмаган!».

Шоир хотинини бошлаб сўкиб хумордан чиқмоқчи бўлди-ю, яна иккиланиб, шайтонга ҳай берди: «Майли, ҳақиқий ижодкор турмуш икир-чикирларидан устун туриши керак. Сўкканим билан қошки ўнглиниб қолса. Қайтанга асабим бузилиб, илҳомнинг баракаси учади».

Шоир қиш кунни мажбуран совуқ сувга тушган одамдай бир амаллаб креслога ўтириб олди. Нима ҳақда ёзишни энди ўйламоқчи эди, эшик кўнғироғи жириглади. Бу овоз шу қадар ёқимли туюлдики, шоир биринчи учрашувга чиққан ошиқдай ширин энтикиб кетди. Эшикка илинж билан термилди. Кимдир ичкарига киргандай бўлди. Шоир сабри чидамай, илдам ўрнидан турди-да, қоғоз-қаламини бир четга суриб, меҳмонга пешвоз чиқди. Қадрдон дўстини кўриб, кучоқ очди:

— О, дўстим Абдужаббор, сизда бир гап бор! Худо ёрлақаб биз ғариб-ғураболарни бир йўқлай дебсиз-а! Оббо сизэй! Қани, қани, ичкарига марҳамат.

— Раҳмат, дўстим. Вақтим зик. Тезда кийининг, чойхонада ўртоқлар кутиб ўтиришибди. Бугун бир ошхўрлик қилайлик.

Шоир буниси қандоқ бўлди, дегандай иягини қашиб, хотинига қаради. Эрининг одатини яхши билган хотин бурнини жийриб, четга ўгирилди.

Хуллас, шоир чойхонадан алламаҳалда, аммо ўз оёғи билан юриб келди. Кўнгли айниб, туни билан тўлғаниб чиқди. Эрта-

сига ҳам кун бўйи боши зирқираб оғриди. Кечкурун сал ўзига келди.

— Умр ўтиб кетяпти, хотин, — шоир хотинига зорланди.—Аммо жиддий иш қилолганим йўқ. Кечаги кун ҳам, бугунгисиям қулогини ушлаб кетди. Энди икки куннинг ҳиссасини биратўла чиқараман. Сен ҳам менга раҳминг келсин, болаларни вақтлироқ тинчит.

Оқшом чўққанда шоир ижодхонасига кириб энди ёзув столига ўтирувди, «лоп» этиб чироқ ўчиб қолди. «Уфф,— деди шоир ўзича хуноб бўлиб, — ҳар қадамда ижодга тўғоноқ бор». Айни чоғда шоир елкасидан тоғ қулагандай, руҳида ғалати бир енгиллик туйди. Чунки у бош қотириб ижод қилиш ташвишидан вақтинча қутулганди. Шунга қарамай, кўнглидаги ички зиддият анча давом этди: «Шунча кун ёзмадим — ҳеч нима бўлмади, яна бир кеча ёзмасам осмон узилиб тушмас. Йўқ, йўқ, бунақада тириклай замондошлар хотирасидан кўтарилман. Ҳақиқий ижодкор ҳар қандай шароитда ёзиши керак.

Шоир ўтирган еридан кўзғолмай хотинини чақирди.

— Лаббай, дадаси? — хотин эшикни очиб, кўл қовуштирди.

— Шамчироғни олиб кел!

— Вой, шамчироғни нима қиласиз?

— Нима қилардим, кашта тикаман, тушундингми?—кесатди шоир. У ижодга ўтирганда шунақа инжиқ бўлиб қолар,

тамшанди шоир. — Кўп эски шоирлар шамчироғда ёзишган. Уларнинг ижоди ҳамон ардоқда.

Шоир шамчироғнинг эриб, кўз ёшдай оқиб тушишига, пилигининг лаҳча чўғдай қизариб туришига хомуш тикилиб қолди. «Эҳтимол, девонаи Машраб «Бағрим куйиб кабоб бўлди», деган машҳур сатрларини шамчироғ ёнишига қараб ёзгандир».

Шу пайт нариги хонадаги бола биғиллаб йўғлай бошлади. Шоирнинг ширин хаёллари тўзғиб кетди. У кута бошлади. Аммо йўғи тўхтамасди. Шоир ғоилж болалар хонасига ўтди.

— Ҳозир йўғлатишинг шартмиди! — деди шоир, гўё хотини болани атай йўғлатётгандай.

— Ахир мен... нима қилай унамаса! — деди хотин йўғламсираб.

— Асли сенга уйланган ўзим аҳмоқман.

— Бўйингизга осилиб олмоқдим-ку!

— Бас! — шоир хотини билан адибади айтишни ёқтирмасди. — Қанча буюк одамлар сенларнинг дастингдан ўлиб кетган. Яхшиям ҳазрати Навоий уйланмаган. Мабодо уйланиб, биронта сенга ўхшаганига йўлиққанда, Навоий Навоий бўлмасди!

— Бари бир сиздан икки дунёда ҳам Навоий чикмайди!

— Навоий чикмасаям... ҳар ҳолда Навоийга ҳамкасбман, билдингми!

Шоир эшикни ёпиб, хонасига қайтди.

ихтиёрий-мажбурий заҳматлар аламини кимдан олишни билмасди.

— Шунча ёруғ кунларда ёзмаган одам энди...

— Бас! — шоир таҳдид билан ўрнидан кўзғалди. Хотин бояқиш зипиллаб бориб шамчироғни ёқиб келди. Қалтираб турган ожиз шуълада хонадаги жиҳозлар ҳам, кўнглидаги тизгинсиз ўй-хаёллар ҳам ғалати ва сирли туюлди.—Илҳом деганлари балки шудир,—илинж билан

Алам қилди. Йўқ, у ўзидан Навоий чикмаслигини билади. Назарида, хотини иқтидорига шак келтирди. У нима қилиб бўлса-да, тонгача зўр бир шеър ёзиб, лоқал хотинини қойил қолдиргиси келди. Аммо увалло уринмасин, икки мисрадан ортиқ ёзолмади. Шоир ўйлай-ўйлай ана шу мисраларнинг ўзида тугал бир мазмун борлигини пайқаб қолди. «Ахир гап ҳажмда эмас-ку,—кўнглидан ўтказди шоир.—Мавлоно Лутфий ҳам ёш Алишер-

нинг икки мисрасига бутун ижодини алмаштирмоқчи бўлган!».

Шоир хотини баъзан пойма-пой гапирса-да, шеъриятни сал-пал илғашига ишонарди. Шунинг учун эрталаб хотинига ўша икки мисрани зўр иштиёқ билан ўқиб берди:

Муҳаббат келару кетар,
Аммо, қорин ҳар кун оч қолар.

Шоир умид ва ҳадик билан хотинига қаради. Хотин ҳам эрига саволомуз тикилиб қолди.

— Давомини ўқинг!

— Давоми... йўқ, бори шу. Ахир ўзинг биласан-ку, гап ҳажмда эмас, шеър бир қаторгина бўлишиям мумкин...

— Бўлса бордир. Аммо бу шеърингиз билан нима демоқчисиз?

— Мен муҳаббатнинг, умуман ҳаётнинг мураккаблигини таъкидламоқчиман. Сенга янаям содда қилиб айтсам, муҳаббат ўз йўлига, ҳаёт ўз йўлига, демоқчиман. Бунақа янги ва дадил фикрни менимча ҳали ҳеч ким айтмаган.

Хотин муғомбирона жилмайди:

— Аммо ҳаракатингиз чакки эмас. Мана, шамчироғда ёзиб кўрдингиз. Энди ойдинга чиқиб, товўқнинг патида ёзиб кўрингчи, зора...

— Бас!

Шоир Ғойиб Назар хотини билан адибади айтишни ростдан ҳам ёқтирмасди.

Абдуғани Абдувалиев

Ёмон одам йўқ

Бу одам менинг муҳарририм, йўқ, насиҳатгўйим, йўқ раҳнамоғим. Бу ҳам унчалик тўғри эмас. Умуман, нима десам бўлади, хуллас бу одам мен нима ҳақда ёзсам ўз муносабатини билдириб, йўл-йўриқ кўрсатиб турадиган шахс. Номини сира ҳам айтмай, балога қолишим ҳеч гап эмас. Келинг, унинг номини, яхшиси, бош ҳарф билан У. дея қолайлик. Ана шу У. ҳажвий ҳикоям босилиб чиққан кунни мени кўчада учратиб қолди.

— Ҳормасинлар, — деди қарз бераётган одамдек қўлини ҳадиксираб узатаркан, — табриклаймиз, пелетонингизни ўқидик.

— Фельетон эмас, ҳажвия.

— Ҳа, майли, нима бўлсаямда. Боғча мудури пора олади, деб масхаралаб ёзибсиз. Мендан сизга насиҳат, одамзотни масхаралаш гуноҳи-азим. Уша боғча мудуриям сабаби тирикчилик деб юрган. Бу дунёда ёмон одам йўқ. Бўптими, шундай бўлсин, жон ука!

Навбатдаги ҳажвиям эълон қилиниши билан У. яна қаршимда иягини қашиб пайдо бўлди:

— Ўқидик-ўқидик пелетонингизни, яхши иш қилмабсиз, ука. Кўпчилик хафа.

— Нима бўлти?

— Магазинчи Зайниддинни уриб чиқибсиз.

— Биринчидан, ҳеч ким урилмаган. Иккинчидан, менинг ҳикоямнинг қаҳрамони Зайниддин эмас, Айниддин.

— Айниддин нима-ю, Зайниддин нима. 3. ни олиб ташласангиз Айниддин бўлади-қолади. Бечора: бугун-эрта ушлаб кетади, деб кўрқиб юрибди.

Мен унга ҳеч ким жавобгарликка тортилмаслигини, бу ҳикоя эканлигини тушунтиришга ҳарчанд уринмай, у тушунмасди.

— Шунақа ёзаверсангиз биронта магазинчи сизга бирон нарса топиб бермайди. Ёмонлаб ёзманг, ука, бу дунёда ёмон одам йўқ.

Навбатдаги ҳажвий ҳикоям эълон қилинди. Чойхонада хурсанд ўтирсам, чойнак кўтарган биров ёнимга келиб аста чордона курди. Угирилиб қарасам, қорамтир юзларини бужмайтириб ишшайганча У. турибди.

— Ассалому алайкўм, табриклаймиз. Чойхўрлик қилай дебсиз-да? Янги пелетон муборак бўлсин. Зап юрагингиз бор экан-да.

— Нима гап?

— Бошлиғингизни уриб чиқибсиз-ку?

— Нега урарканман?

— Янги пелет... нимаиди, ҳажвиянгизда идорамиз бошлиғи дебсиз-ку.

Мен унга адабиёт қонунлари ҳақида қанчалик гапирмай, бари бир тушунмасди.

— Сиз ҳажвия деганингиз билан бошлиғингиз ранжимайди, зил кетмайди, деб ўйлайсизми? Тўғри,—дея У. қулоғимга яқинроқ келди,— ҳикоянгиз учун бошлиғингиз уриб-сўкмайди. Аммо бир кун келиб: «Ука, яхши ходим эдингиз, штат қисқариб қолди-ку», дейди. Ишдан бўшаганингизни билмай қоласиз.

— Аввало, ишдан бўшаб кетишдан зигирча ҳам кўрқмайман. Иккинчидан ёзувчилик қилиш учун алоҳида бир ишхона ёки лавозим бўлиши шарт эмас.

— Ҳой, униб-ўсинг дейман. Сиз яхшилаб ёзаверинг, гап бор. Мен газет-журнални кўп ўқийман. Биронта пелетоннинг каттакон бўлиб кетганини ҳеч эшитмаганман. Сиз ёмонни ҳам яхши деяверинг. Асли ёмон одам йўқ, ҳаммамиз ҳам Одам Атодан таркаганмиз.

Орадан кунлар ўтди. Яқинда иш жойимда ўтирсам, эшик очилиб мотам-

саро биров кириб келди. Уша, ўзимнинг эски қадрдоним — У.

— Ассалому алайкум, ука, — дегач стулга чўкди. Кейин ер остидан менга бир кўзини қисиброқ тикилди-ю, осмонга қараб «уф-ф» деди. Сўнг икки кўлини икки тиззасига «шап» эткизиб уриб:

— Ҳақиқат борми дунёда, а? — деди.

— Тинчликми, нима гап ўзи?

— Одамлар бунча ҳам расво бўлиб кетган. Шунақаларни нега ер ютиб юбормайди!

— Нима бўлди?

— Бировга яхшилик қилиб, бунақа ёмонлик кўраман, деб ўйламагандим.—У. ерга қараб «уф-ф» деди ва менга тикилди. — Дардимни сизга айтмай, кимга айтай, ука... Онамлардан қолган ҳовли бор эди. Шу ҳовли ҳувиллаб қолмасин, ўғлим катта бўлиб армиядан келгунча ижара қўяй, деб бировни ўтказиб кўювдим. Яқинда бориб: «Ўғлим келяпти, уйлантираман, бошқа жой топсангиз, хафа бўлмайсиз энди» десам. «Мен уч йилдан бери сугуртасини, налогини тўлаб ўтирибман, сенинг бир тийинлик ҳаққинг йўқ, ҳовли меники»,—

дейди. Бу гапларни эшитиб, турган жойимда сочим оқариб кетди. Уз онамдан қолган ҳовлини бир бегона меники, деса-я! Ҳой, ёниб кетдим!

— Нима қилмоқчисиз энди?

— Сиз пелетончисиз-ку, шу аблаҳнинг бир шармандасини чиқариб ёзмайсизми?

— Ҳовли масаласини ҳал қилиш менинг вазифам эмас. Суд бор, қонун бор.

— Ҳей, виждон-чи?! — деди У. тутақиб. — Виждонини йўқотган мана шунақа маразларни элу халқ билиб қўйсин-да!

— Мен ёзолмайман. Бориб ўша одамга насиҳат қилинг, зора ҳовлингизни бўшатса.

— Э, яхшилик ёқмаган без экан. Кўзимга бақрайиб туриб: —«Сенинг иккита ҳовлинг бор, меники эса битта ҳам йўқ, қонун бўйича уч йил налогини тўладим, бор йўқол» деса бўладими!

— Йўғ-э, унчалик эмасдир, ҳали ҳам бир гаплашиб кўринг, ахир дунёда ёмон одам йўқ-ку, — дедим мен.

У. ноилож чиқиб кетди. Мана кўрасиз, ушбу ҳажвияни ўқиғач У. «Мен айтгани пелетон қилибсиз» деб ҳузуримга «табриклагани», албатта, келади.

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ СОЮЗИДА

Ўзбекистон Ёзувчилар союзи қошидаги Ҳамид Олимжон номли Адабиётчилар уйи 23 февраль куни республикамизнинг жангчи-шоирлари ва шеърят мухлислари билан гавжум бўлди. Бу ерда Совет Армияси ва Ҳарбий Денгиз флоти туғилганининг 64 йиллигига атаб адабий кеча ўтказилди. Кечани Ўзбекистон халқ ёзувчиси Назир Сафаров олиб борди. Совет Иттифоқи Қаҳрамони, ёзувчи Б. Тихомолов, таниқли шоирлардан Шухрат, Қуддус Муҳаммадий, Ю. Ковалев, Султон Акбарий, Н. Буканов, В. Костиря, Назармат, Зоҳиджон Обидовлар сўзга чиқиб, хотираларидан сўзлаб, ўз шеърларидан ўқиб бердилар.

«УН УЧ ШАМ»

Венгрияда, Балатон яқинидаги қардошлиқ қабристонда, венгер халқини фашистлар асоратидан озод қилишда ҳалок бўлган 13 та совет аскарининг мозори бор. Бу сукутгоҳда уларнинг руҳи — хотираси учун 13 та шам доим ёниб туради. Ун уч қаҳрамон аскардан бири белорус фарзанди Павел Новиков эди. Таниқли озар шоири Фикрат Содиқ ана шу йигит ҳақида янги дoston эъди.

Павел Новиковнинг акаси И. Г. Новиков шоирнинг бу асарини ўқиб, унга шундай мактуб йўллади: «Сизнинг ўзгалар дардига ҳамдард, бошқаларнинг азобу изтиробларини ҳам бағрига сиғдира оладиган улкан қалбингиз мени ҳайрон қолдирди...».

Дoston рус ва украин тилларига таржима қилинди. Беларус китобхонлари ҳам бу асарни ўз она тилларида ўқийдилар. Шунингдек, Фикрат Содиқнинг бу дostonи шоира Анна Беде таржимасида Венгрияда ҳам нашр этилади.

ВЛАДИМИР МАЯКОВСКИЙ НОМИДАГИ МУКОФОТ

Грузия ССР Министрлар Совети Владимир Маяковский номидаги янги адабий мукофотни тасвир эъди. У коммунизм қурувчиси — янги инсонни камол топтириш муаммоларини бадий юксак акс эттирган асарларга берилади. Мукофот ҳар икки йилда бир марта — Маяковский шеърляти кунларида номзодга топширилади.

ҚИЗИҚИШ ОРТМОҚДА

Ленин мукофоти лауреати, атоқли қирғиз-совет ёзувчиси Чингиз Айтматовнинг «Қирғизистон» нашриёти чоп этган «Асарларга татигулик кун» романи хориз наш-

риётларида ҳам катта қизиқиш уйғотди. Яқинда бу романи ўз тилларида босмоқчи бўлган 7 та хорижий мамлакат вакиллари билан битим тузилди. Шунингдек, яна 12 қирғиз адабининг асарларини чет тилларда чоп этиш ҳақида ҳам келишиб олинди.

ВЕНГРИЯДА ЧОП ЭТИЛДИ

Будапештдаги «Европа» нашриёти грузин прозаси антологиясининг иккинчи жилдини венгер тилида чоп этди. Грузин адибларининг 10 та асаридан таркиб толган биринчи антология 1974 йилда босилганди. Янги антологияда ҳам венгер китобхонлари яна ўндан ортиқ грузин ёзувчиларининг асарлари билан танишадилар.

ЛЕРМОНТОВ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСИ

СССР Фанлар Академиясининг рус адабиёти институти (Пушкин уйи) ва «Советская энциклопедия» нашриёти биргаликда «Лермонтов энциклопедияси»ни босмадан чиқарди. Бу рус тилидаги айрим шахслар ҳаёти ва ижодига бағишланган биринчи қомусдир.

Қомусда мамлакатимизнинг Лермонтов бўлган ҳар бир нуқтаси ҳақида тўла жуғрофий маълумотлар бор. Шоирнинг портретлари, асарларига ишланган 400 га яқин сурат ҳам бу мажмуадан ўрин олган. Шунингдек, қомусда иккита каттагина илова берилган: бири — «М. Ю. Лермонтов асарлари лугати», иккинчиси — «М. Ю. Лермонтов асарларининг қофия-луғати».

ЛУИ АРАГОН ШЕЪРЛАРИНИНГ ТўЛА МАЖМУАСИ

Францияда шоир Луи Арагон шеърларининг 15 жилдлик тўла мажмуаси нашр этиб бўлинди. «Ливр Клуб Дидро» нашриёти шоирнинг «Видо» деб аталган 15-шеърй тўплами билан бу нашрга яқун ясади.

«Видо»га Луи Арагоннинг ҳозиргача эълон бўлмаган 40 га яқин шеъри ва 1960—1973 йиллар мобайнида эзилган поэмалари киритилган.

ЯНГИ ҲАФТАЛИК

Йигирма тўрт йилдирки, Туркменистонда «Эдебият ва сунгат» («Адабиёт ва санъат») газетаси ҳафтада икки марта чоп этиларди. Шу йилнинг февраль ойидан бошлаб бу нашр «Литературная газета» каби 16 саҳифалик ҳафталикка айлантирилди.

* * *

Москвада СССР Ёзувчилар союзи бадий адабиётни пропаганда қилиш Бутуниттифоқ Бюросининг XIV пленуми бўлиб ўтди.

Пленумни правление секретари Ю. Верченко кириш сўзи билан очди.

Правление секретари Е. Исәев «КПСС XXVI съезди ва СССР Ёзувчиларининг VII съезди қарорлари асосида «Бадий адабиёт пропагандасининг вазифалари» деган мавзуда доклад қилди.

Муҳокамада А. Отажонов, И. Белоусов, М. Вишняков, В. Жуков, Ф. Кузнецов, Л. Озеров, Т. Тўла ва бошқа ўртоқлар қатнашдилар.

СССР ФАнинг мухбир аъзоси Г. Ломидзе «СССР 60 йиллиги ва кўп миллатли совет адабиёти» мавзусида доклад қилди.

Пленум охирида адабиётни пропаганда қилиш Бутуниттифоқ Бюроси советининг раиси Л. Ошанин 1981 йилда бадий адабиёт пропагандаси бўйича қилинган ишлар ва 1982 — СССРнинг 60 йиллиги кенг нишонланадиган йилда амалга оширилиши зарур бўлган вазифалар устида тўхталди.

* * *

Яқинда К. Фединнинг туғилган юрти — Саратов шаҳрида адибнинг 90 йиллигига бағишлаб илмий конференциялар, адабий учрашувлар ва кечалар ўтказилди.

Ана шундай адабий кечаларнинг бири К. Маркс номидаги театрда бўлди. Кечани халқ депутатлари Саратов шаҳар совети ижроия комитетининг раиси Ю. А. Мысников очди. Константин Фединнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида Саратов шаҳар партия комитетининг секретари, тарих фанлари кандидати Н. Б. Еремин доклад қилди.

Ёзувчи П. Проскурин ва адибнинг қизи Н. К. Фединаларнинг адиб ҳақидаги хотиралари йиғилганларда катта таассурот қолдирди.

Адабий кеча охирида К. Федин асари асосида театр коллективи мазкур санъат бағишлаб қайта тайёрлаган «Туйғулар синови» спектакли намойиш этилди.

ЗВЕЗДА ВОСТОКА

МАЙ СОНИДА

Журналнинг бу сонида босилган асарларнинг барчаси совет халқининг Улуғ Ватан урушида қозонган ғалабасини мадҳ этади. Дастлабки саҳифаларда Совет Иттифоқи Қаҳрамони Никита Деминнинг «Азиз хотира» номли мақоласи берилган.

«Ун биринчи беш йиллик амалда» рубрикаси остида эса Александр Гавриловнинг «Беш йиллик йўлланмаси билан» номли очерки босилган.

Шеърят муҳлислари бу сонда Туроб

Тўла, Н. Нарзуллаев, Н. Буканов, А. Бритаев, Ж. Дилмуродов, С. Ступенин, Ш. Орифий асарлари билан танишадилар.

«Навр» бўлимида С. Муҳаммедовнинг «Таниш сўқмоқ» повести, В. Сурин, М. Хайруллаевларнинг ҳикоялари берилган.

Журналнинг публицистика, адабий-танқид, янги китоблар, санъат, хорижий шарқ ёзувчилари сргузашт-фантастика бўлимларида ҳам қизиқарли асарлар босилган.

Бош редактор Ҳ. АБДУСАМАТОВ.

Редколлегия: С. АЗИМОВ, Н. ВЛАДИМИРОВА, Ж. ЖАБ-
БОРОВ, ЗУЛФИЯ, Т. МАЛИК (масъул секретарь), МИР-
МУҲСИН, Н. НАРЗУЛЛАЕВ, Ҳ. НИЕЗОВ (бош редактор
ўринбосари), У. НОРМАТОВ, А. ОРИПОВ, И. РАҲИМ,
Т. ТУЛА, УЙҒУН, У. УМАРБЕКОВ, У. УСМОНОВ, Р. ФАЙ-
ЗИЙ, Ҳ. ХУДОЙБЕРДИЕВА, Ҳ. ШАРИПОВ, Ш. ШОМУ-
ҲАМЕДОВ, И. ЮСУПОВ, Н. ҚОБУЛ, Ҳ. ҒУЛОМ.

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
(Звезда Востока)
№ 5

Орган Союза писателей Узбекистана
Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана,
Ташкент — 1982.

Рассом Э. Рўзибоев. Тех. редактор М. Аҳмедов. Корректор А. Билолов.

Редакция келган бир босма тобоқча бўлган материаллар авторларига қай-
тарилмайди.

Журналдан олинган материалга, «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши
шарт.

Теришга берилди 5.03.82 й. Босишга рухсат этилди 12.05.82 й. Р-02950. Қоғоз
формати 70×108¹/₁₆. Қабарик босма. Физ. листи 13. Шартли босма листи 18,55.
Нашриёт ҳисоб листи 20,2. Тиражи 198025. Заказ № 2863.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ
орденли босмаҳонаси. Тошкент — 700029, «Правда Востока» кўчаси, 26-уй.

© «Шарқ юлдузи» 1982.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

БИЗНИНГ АДРЕСИМИЗ:

700000. ТОШКЕНТ ГСП, ПУШКИН КЎЧАСИ, № 1.

«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» РЕДАКЦИЯСИ.

ТЕЛЕФОНЛАР:

БОШ РЕДАКТОР — 332437, БОШ РЕДАКТОР УРИНБОСАРИ — 332181.
МАСЪУЛ СЕКРЕТАРЬ — 330918, ПРОЗА — 332181, ПОЭЗИЯ, ТАНҚИД ВА
АДАБИЁТШУНОСЛИК — 332479.